

OLASZORSZÁG TÖRTÉNETE

ÍRTA

LUIGI SALVATORELLI

FORDÍTOTTA

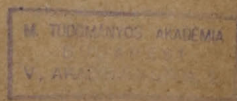
TONELLI SÁNDOR

MÁSODIK KÖTET

A RENESZÁNSZTÓL A LEGÚJABB KORIG

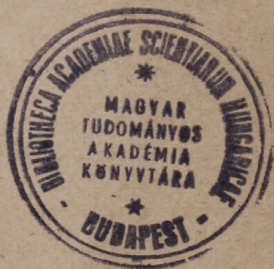
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

BUDAPEST, 1943

175287

/Z.

TARTALOM.

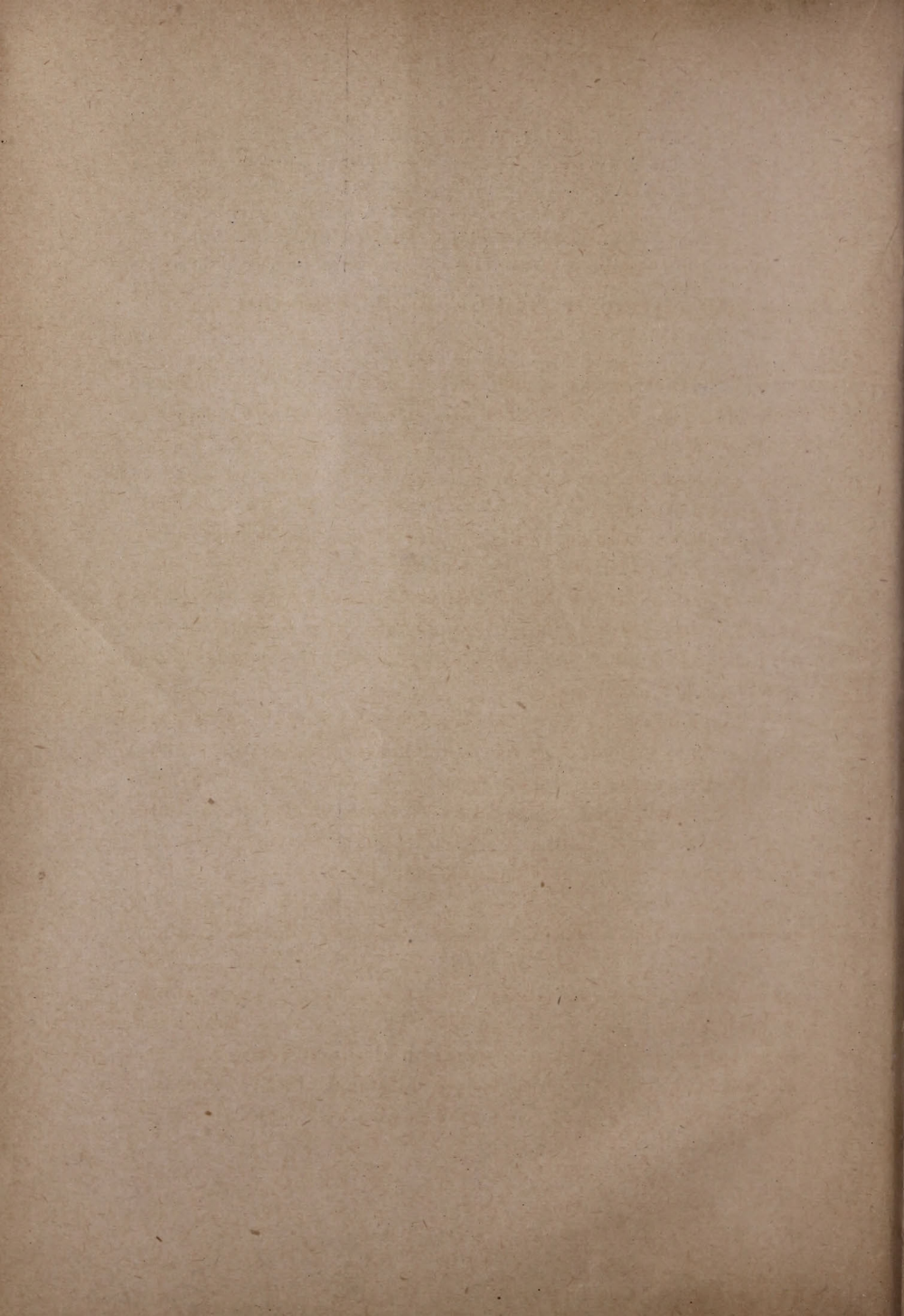
II. KÖTET.

Lap

- XII. Fejezet. — *Az egyensúly politikája. A reneszánsz.* —
 75. §. Olaszország a lodi béke után. — 76. §. Olasz-
 ország és a török birodalom. — 77. §. Anjou János
 háborúja és a fejedelmek új nemzedéke. — 78. §.
 A Pazzi-összeesküvés, a ferrarai háború és a bárók
 összeesküvése. — 79. §. A reneszánsz kultúrája és
 szelleme. — 80. §. Gazdasági viszonyok. A földrajzi fel-
 fedezések 7
- XIII. Fejezet. — *Az idegen betörések.* — 81. §. Olaszország és
 az európai nagyhatalmak. — 82. §. VIII. Károly had-
 járata. Gerolamo Savonarola. — 83. §. XII. Lajos és
 a Borgiák. A franciák Milanóban, a spanyolok Nápoly-
 ban. — 84. §. A cambrayi liga. — 85. §. I. Ferenc és
 V. Károly. Olaszország a császár uralma alatt. —
 86. §. A reneszánsz virágkora 41
- XIV. Fejezet. — *Reformáció és ellenreformáció. A pápaság és
 császárság, mint Olaszország sorsának irányítói.* —
 88. §. Utolsó ellenállások a Habsburgok olaszországi
 uralmával szemben. A cateau-cambrésisi béke. —
 89. §. A tridenti zsinat és az ellenreformáció. —
 90. §. A lepantói csata 81
- XV. Fejezet. — *Olaszország spanyol uralom alatt.* — 91. §.
 A korszak általános jellege. A spanyol uralom alatt
 álló területek viszonyai. — 92. §. Velence, Róma,
 Toszkána, Genova. — 93. §. Piemont. — 94. §. A nem-
 zetközi politika felújítása Olaszországban. I. Károly
 Emánuel. — 95. §. Viszályok az egyes olasz államok

között. Lázadások Nápolyban és Palermóban. —	
96. §. Az ellenreformáció és a seicento kultúrája. —	
97. §. XIV. Lajos olaszországi politikája. II. Viktor Amadeus. —	
98. §. A spanyol uralom bukása és a savoyai királyság	103
XVI. Fejezet. — <i>A XVIII. század.</i> —	
99. §. A Bourbonok Olaszországban. A félsziget politikai újjárendezése. —	
100. §. A felvilágosodás korának európai kultúrája. —	
101. §. Az olasz kultúra megújhodása. —	
102. §. A reformmozgalom Európában. Olaszország a reformok korában	155
XVII. Fejezet. — <i>A forradalomtól a restaurációig.</i> —	
103. §. Reakciósök és jakobinusok. A franciák Olaszországban és az olasz köztársaságok. —	
104. §. A napoleoni Olaszország. —	
105. §. Napoleon bukása. A bécsi kongresszus és a szent szövetség. —	
106. §. A restauráció és a liberális agitáció	193
XVIII. Fejezet. — <i>A nemzeti megújhodás kora.</i> —	
107. §. Az 1820—1821. évi olasz forradalmak. —	
108. §. A reakció. Felségárulási perek Lombardiában és Velencében. A spielbergi börtön. —	
109. §. Az 1831. évi forradalom Közép-Olaszországban. —	
110. §. Giuseppe Mazzini és az Ifjú Olaszország. —	
111. §. A mérsékelt párt. A risorgimento olasz kultúrája. —	
112. §. Károly Albert és IX. Pius. A reformok. —	
113. §. Az 1848. évi forradalom és az osztrák háború. —	
114. §. Belső válság és külső háború. Novara. Róma és Velence ostroma. Ausztria és a reakció diadala ..	231
XIX. Fejezet. — <i>Az egységes állam megalakulása.</i> —	
115. §. Olaszország 1848—1859 között. —	
116. §. Az 1859. évi háború; Emilia és Toszkána annexiója. —	
117. §. A marsalai ezer expedíciója és az olasz királyság megalakulása. —	
118. §. Velence és Róma	281
XX. Fejezet. — <i>Olaszország 1870 után.</i> —	
119. §. Az egységes olasz állam. —	
120. §. A pártok. A jobboldal kor-	

mányzása. — 121. §. A baloldal a kormányon és a transzformizmus. Tunisz és a hármas szövetség. —	
122. §. Az olasz kultúra a század második felében. —	
123. §. Crispi korszaka. — 124. §. A reakció és a liberális rezsim. A gazdasági, szociális és kulturális fejlődés. — 125. §. Giolitti korszaka. Tripolisz. — 126. §.	
A háború. — 127. §. A fasizmus	311
Genealógiai táblázatok	367
Az olasz történelem évszámai	377
Névmutató	389

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Az egyensúly politikája. A reneszánsz.

75. §. **Olaszország a lodi béke után.** — Azt a negyven esztendő, amely a lodi békétől VIII. Károly bejöveteléig, 1454 és 1494 között eltelt, Olaszország történetében hagyományyszerűen az olasz államok közötti állandóság és béke és belső megerősödésük időszakának szokták tekinteni. Olaszország, megszabadulva az idegen uralom alól, az öt nagy állam végleges megalakulása révén a nemzeti szervezkedés jelentős fokát látszik elérni; ezek az államok döntenek a félsziget sorsa fölött, érintkezésben állanak egymással, egyensúlyban tartják egymást és konföderáció-félét, sőt néha valóságos és igazi szövetségeket alkotnak.

Ha azonban a valóságot közelebbről vesszük szemügyre, némileg más kép tárul elénk. Mindenekelőtt az öt nagy állam mellett egész sereg kisebb államocska áll fenn, amelyek amazoknak a területét néha széttagolják és néha meglehetősen jelentőségre tesznek szert. Vannak ezek között független köztársaságok, mint Genova, Siena és Lucca, kisebb fejedelemségek, mint a savoyai és ferrarai hercegségek, és egészen kicsinyek, mint például Piombino. Vannak kisebb császári hűbérek, mint a Carrettóké, akik Finale örgrófjai a nyugati Rivierán, a Malaspina örgrófoké Massában és Carrarában, végül nagy számmal egészen kicsiny hűbéreseik, például Langhéban és Lunigianában. Vannak ezeken kívül a nagyobb államoktól függő hűbéres államocskák, különösen a pápai államban, ahol a ferrarai Estéken kívül egész sereg signoria áll fenn Romagnában, a

Markákban és Latiumban. Különösen fontos e signoriák között a Montefeltróké, akiket a pápa 1474-ben Urbino hercegeinek rangjára emelt.

A nagyobb államok belső megszilárdulása is jelentős korlátozásoknak volt alávetve. Noha már megvannak az abszolutisztikus központosítás bizonyos intézményei, maguk az államok még nagyrészt megőrzik a városok és a különböző területek összehalmozódásából előállott jellegüket; már nem város-államok, de még nem modern értelemben egyesített területi államok. Különösen áll ez a pápai államra, amely még nagyon kevésbé érdemelte meg az állam nevet és talán a francia forradalom előtt igazi államnak nem is volt tekinthető. A pápai államban a legnagyobb fokú kormányzati gyengeséggel párosult legönkényesebb abszolutizmus uralkodott, mert minden egy választott fejedelem személyes akaratától függött, akinek az uralkodása rendszerint csak rövid ideig tartott. A firenzei államot a társadalmi elégedetlenség és a leigázott városok zendülései aknázták alá. A nápolyi királyságban a monarchia és a bárók között állandósult belső harcnak szüntelenül tápot adtak az Aragonia és Anjou közötti ellentétek. Szilárdabb volt a milánói állam szerkezete, de a nemesi pártok vetélkedései magában a fővárosban továbbra is fennállottak. Legszilárdabb volt valamennyi között a velencei állam, részint magának az uralkodó városnak belső erejénél fogva, részint azért, mert szárazföldi birtokain fenn tudta tartani az egyensúlyt az egyik oldalon a megbízható ellenőrzés és pártatlan igazság, a másik oldalon pedig a széleskörű helyi önkormányzat között.

Velencében a kormányzat belső erejét a hosszú és fokozatos fejlődésből, a százados, sőt a közhiedelem szerint évezredes fennállás hagyományaiból, a tengeri és gazdasági felsőség tudatából és hatalmas arisztokráciájának politikai megalapozottságából merítette, amely nem vált zárkózottá, hanem számos nemzedéken keresztül megőrizte érdeklődését a politikai élet

íránt. A többi olasz fejedelemségek, beleértve a Mediciek firenzei uralmát is, nagy mértékben olyan erő, ügyesség és szerenese révén létrejött átmeneti alakulások jellegét viselték magukon, amelyeknek hiányzott az isteni jogból, vagy egy régi uralkodóház presztizséből, avagy pedig a szabadon kialakult és megfelelő módon kifejezésre juttatott népi akaratból eredő igazi politikai és erkölcsi alapjuk. A császári és pápai beiktatások pusztá jogi formalitások voltak és semmi hatást nem gyakoroltak a fejedelmek és népek köztudatára. Maga a nép idegenül és szenvedőlegesen állott a politikai életen kívül; az állam igazgatása a fejedelemnek és közegeinek mesterségszerű tevékenységévé alakult át. Az olasz fejedelemségek egymás közötti viszonyait ugyanilyen bizonytalanságok és gyengeségek jellemezték. A szövetségek sohasem voltak biztosak és állandóak, és az egyensúly nem az igazság és béke iránti közös akaratnak, hanem a kölcsönös féltékenységnak és gyanakvásnak volt az eredménye. A békének negyven esztendeje alatt, miként az alábbiakban látni fogjuk, legalább négy olyan háború zajlott le, melyeknek bármelyike felboríthatta volna az olasz politikai viszonyokat.

Az idegen tényezők kizárását az olasz ügyekből szintén csak viszonylagosnak lehet tekinteni. Szicília, a nápolyi királyság küszöbén, egy spanyol állammal függött össze. Asti francia hercegeknek, az Orléansoknak volt birtokában, akik igényt támasztottak a milánói hercegségre is. Savoya hercege félig hűbérese volt a francia királynak, kevéssé vett részt az olasz életben és egyáltalán nem szolgált akadályul az idegen hatalommal szemben. Genova már egészen megszokta a francia fennhatóságot. A francia Anjouk állandóan követeléseket támasztottak a nápolyi királyságra. A köztudat felismerte a veszélyt, melyet Olaszország egyik vagy másik részének egy hatalmas külállam által való elfoglalása jelenthetett és ezért a Sforzák és Mediciek a francia Anjouk ellen, Ferrante király mellett foglaltak állást. Ez az állásfoglalás azonban tisztán opportunistikus megíté-

lésből folyt, amely ugyanúgy átsaphatott volna a teljesen ellenkező oldalra is. Hiányzott a nemzeti öntudat, amely határozottan állást foglalt volna egyik vagy másik olasz államnak egy idegen hatalom részéről történő birtokbavétele ellen. A helyzet annál is inkább így alakult, mert az államoknak ilyen természetű összekapcsolásai személyes jellegűeknek látszottak és látszólag érintetlenül hagyták a külföldhöz kapcsolt állam egyéniségét. A politika művészete Olaszországban fejlődött ki és az olasz államférfiak ügyességük és ravaszságuk miatt egész Európában nagy hírnévnek örvendtek. De ügyességük ügyeskedéssé és cselszövéssé fajzott el, amelyből hiányzottak a távolra beállított vezető gondolatok és az ezek megvalósítására irányuló egyenes és szilárd akarat. Nekik csak az volt a fontos, hogy hatalmukat megtartsák, esetleg növeljék, nem pedig az, hogy valamely, lelkiismeretük parancsából folyó népi és nemzeti feladatot valósítsanak meg.

76. §. Olaszország és a török birodalom. — Az olasz fejedelemségek szűk politikai látóköre és a nemzeti politika hiánya legjobban akkor nyilatkozott meg, mikor keleten a török terjeszkedés fenyegetni kezdte egyes olasz államok birtokállományát, az egész félsziget kereskedelmi érdekeit, sőt még biztonságát is.

Az ottomán törökök a XIV. század első felében alapították meg államukat Kis-Ázsiában, ahol megdöntötték a bizánci uralmat. 1354-ben Gallipoli elfoglalásával megvetették a lábukat Európában és ettől számítva egy évszázadnál valamivel rövidebb idő alatt befejezték a Balkán-félsziget meghódítását. II. Mohammed szultán 1453. május 29-én, kétségbeesett védekezés után, amelyben Giustiniani vezérlete alatt hétszáz genovai is részt vett, elfoglalta Konstantinápolyt és véget vetett a bizánci vagy keletrómai birodalomnak.

A bizánci császárság és a balkáni államok nem tudtak gátat

vetni a török terjeszkedésének. A pápák, különösen a reneszánsz korában III. Callixtus és II. Pius, gyakran prédikáltak ugyan keresztes hadjáratot a törökök ellen, de a nyugati kereszténység nem tudott kiűzésükre egy határozott, egységes és kitartó erőfeszítésben egyesülni. Ennek a fő okát abban kell keresni, hogy a nemzeti államok kifejlődése és a vallásos érzés erejének csökkenése meglazította a keresztény egység és összetartozás érzetét is. Az egyes országoknak fontosabb volt, hogy a saját érdekeikkel törődjenek, Nyugat-Európa folyton élénkebb és bonyolultabb politikája pedig felemésztette a keresztény államok minden erejét. A török terjeszkedés az olasz államok közül elsősorban a velencei és genovai köztársaságot érintette, de ezek kizárólag tengeri hatalmak voltak és távolról sem tudtak az ellenséggel igazán szembeszállni. Így mindkét köztársaság nagy veszteségeket szenvedett; a genovaiak elvesztették majdnem az összes gyarmataikat, így 1456-ban Imbrost, Samothrakét és Lemnost, 1462-ben Lesbost, 1475-ben a Krim-félszigetet; hosszabb ideig tartó ellenállás után ugyanaz a sors érte Velencét is. Közvetlenül Konstantinápoly elfoglalása után a velenceiek békét kötöttek a törökökkel, de ezek 1463-ban újra kezdték az ellenségeskesést és elfoglalták Argost és a Morea félsziget más pontjait. A velenceiek visszafoglalták ugyan Argost és ostromolni kezdték Korinthost, de egy nagy török hadsereg közeledtére kénytelenek voltak visszavonulni. II. Pius pápa nagy buzgalommal igyekezett kereszteshadjáratot létrehozni a törökök ellen és ő maga is Anconába ment, hogy a hadjáratban résztvegyen. Anconába Velence is elküldte a flottáját. De közvetlenül a hajóhad megérkezése után, 1464-ben Mária mennybemenetele ünnepének előestéjén a pápa meghalt és az egész vállalkozás véget ért. A háború a velenceiek és a törökök között váltakozó szerencsével folyt tovább. Vittor Capello velencei tengernagy visszafoglalta Athént, de egy velencei hadsereg Patrassnál teljes vereséget szenvedett. 1470-ben egy nagy

török hadsereg elkeseredett védekezés után elfoglalta Negroponte vagy Euboea szigetét.

A II. Pál pápa által az olasz államok között 1471-ben létrehozott törökellenes szövetség nem járt eredménnyel és hasonlóan eredménytelenek maradtak utódának, IV. Sixtusnak ilyen irányú fáradozásai is. Ezzel szemben a törökök 1473-ban és 1477-ben betörték Friaulba és a velencei köztársaság 1479 januárjában igen súlyos feltételek mellett kényszerült békét kötni: lemondott az albániai Szkutariról, a háború folyamán tett összes hódításainak visszaadására kötelezte magát és tettes hadisarcot is fizetett. Mohammed, aki egész komolyan foglalkozott Olaszország meghódításának gondolatával, 1480 augusztusában elfoglalta Otrantót, amelyet a nápolyi király csak nagyon nehezen tudott a következő év szeptemberében visszafoglalni. De a nagy veszedelmet igazán csak Mohammednek 1481 májusában bekövetkezett halála hárította el Olaszország felől.

Ezekben az években azonban Velence egy nagyon fontos területnyereségre is tett szert, amely részben kárpótolta az elszenvedett vereségeikért. A Ciprus szigetén három évszázadon át uralkodó francia Lusignan királyi család utolsó sarjának elhalálása után ennek özvegye, a velencei Cornaro Katalin, először a sziget kormányzását, majd 1489-ben az egész szigetet formálisan is átengedte a köztársaságnak.

77. §. Anjou János háborúja és a fejedelmek új nemzedéke.

Alfonz nápolyi király, hogy az országba vezető utat a francia Anjouk elől elzárja, ki akarta terjeszteni befolyását Genovára és e végből a száműzött Adornókat igyekezett az uralkodó Campofregoso-család helyett kormányra juttatni. Azzal az ürüggyel, hogy a törökök ellen készül, nagy hajóhadat szerelt fel és indulóban volt a város megtámadására. Ennek a neki-készülődésnek az lett az eredménye, hogy Pietro Campofregoso doge a várost VII. Károly francia király uralma alá helyezte,

ez pedig 1458 májusában Anjou Jánost, René fiát hadsereggel indította útnak a város birtokbavételére. Az olasz szövetség egyszerre tétlenségbe süllyedt a francia Anjouk olaszországi támadó visszatérésével szemben. Alfonz király a száműzöttek segítségével mind a szárazon, mind a tengeren tovább folytatta a Genova elleni hadműveleteket, amelyeket azonban 1458 júniusában bekövetkezett halála félbeszakított. Alfonzot, különösen az írókkal szemben tanúsított bőkezűsége miatt a *nagylelkű* melléknévvel ajándékozták meg, s az írók őt nagyban magasztalták is; személyes hírnevét azonban botrányos erkölcsi magaviseletével szennyezte be, mint király pedig népét túlzott adókkal terhelte meg, amit természetesen háborúi is okoztak.

Minthogy Alfonznak törvényes fiai nem voltak, Aragonia Sziciliával és Szardíniával együtt öccsére, Jánosra maradt, míg a nápolyi királyságot utólag törvényesített Ferdinánd, vagy Ferrante (1458—1494)* nevű természetes fiára hagyta. Ferdinánd királysága beleütközött azonban V. Miklós pápa utódának, a katalán Borgiák családjából származó III. Callixtus pápának (1455—1458) ellenzésébe. Callixtusnak a pápai trónon legfőbb gondja volt unokaöccsei érdekeinek előmozdítása. Kettőt közülök bíborosnak nevezett ki — ezeknek egyike volt Rodrigo Borgia, a későbbi VI. Sándor pápa — míg a harmadikat, Rodrigónak Pier Luigi nevű öccsét az egyház főkapitányává és a pápai állam egész sor városának kormányzójává nevezte ki. Rómában a polgári és egyházi hivatalokat a pápa rokonai foglalták el és olyan önkényes módon kormányoztak, hogy gyűlöletessé tették a katalán nevet. III. Callixtus pápa Alfonz halálával kijelentette, hogy a nápolyi, vagy mint akkoriban nevezték, a szoroson inneni szicíliai királyság a Szentszékre háramlott és felhívta a trónigénylőket, hogy jogcímüket Róma elbírálása alá

* Ferdinánd leánya, Beatrix, 1486-ban ment Mátyás királyhoz feleségül.

terjesszék. Az általános vélemény az volt, hogy a királyságot Pier Luiginek akarja adományozni. Ferrante a pápa döntése ellen az összehívandó zsinathoz appellált. Milano és Firenze mellette foglaltak állást. 1458. augusztus 6-án Callixtus pápa meghalt, mire a katalánok uralmát leverték, Pier Luigi pedig Civitavecchiába menekült, ahol nem sokkal utóbb ő is elhalálozott.

III. Callixtus után a pápai trónon II. Pius néven (1458—1464) Aeneas Silvius Piccolomini következett, aki egy száműzött sienai nemesnek volt a fia; kiváló irodalmi férfiú és diplomata hírében állott, annakidején a baseli zsinat mellett foglalt állást, titkára volt V. Félixnek, majd III. Frigyes császárnak és püspöki, majd bíborosi méltóságra emelkedett. A törökök elleni keresztes hadjárat gondolatától eltelve, mindenekelőtt a római kúria és Ferrante király között igyekezett békét teremteni; évi díj fizetésének ígérete, valamint Benevento és Terracina visszaadása ellenében elismerte őt Nápoly királyának. De a nápolyi királyságban, főleg a királyi hatalommal szembehelyezkedő hűbéres bárókból, újabb Anjou-párt képződött, melynek az Orsiniak, Taranto hercegei, állottak az élén. Ezek Anjou Jánost behívták az országba. Francesco Sforza Ferrante mellett foglalt állást; nem törődve a francia király nyomásával, ugyanígy cselekedett II. Pius pápa is, akinek egy unokaöccse Ferrante király egyik természetes leányát vette feleségül és Sessa és Amalfi hercegségét kapta adományul. Az Anjou-párt mellett két híres condottieri állott és pedig Jacopo Piccinino, Nicolò fia, aki már megkísérlette, hogy külön signoriát hasítson ki magának a pápai államból, és Sigismondo Malatesta, Rimini ura, aki fényes építkezéseiről volt ismeretes. Híres volt ezek között a *Malatesták temploma*. De Anjou János és Piccinino 1462-ben az apuliai Troia mellett teljes vereséget szenvedett. Piccinino a következő esztendőben kiegyezett Ferrante királlyal, de azután Sforza bosszúból mégis elfogatta és kivégeztette. Malatesta

viszont kénytelen volt alávetni magát a pápának, aki neki csak Riminit, Domenico nevű öccsének pedig Cesenát hagyta meg. Domenico Cerviát eladta a velenceieknek, akik néhány évvel előbb már Ravennát is megszerezték. 1464-ben Anjou János elhagyta a nápolyi királyságot.

Anjou János háborúja összekapcsolódott a Genova uralmáért vívott küzdelemmel. A genovaiak nagyon hamar meglegelelték a francia uralmat és 1461-ben, Milano segítségével, véglegesen felszabadultak alóla. 1464-ben Francesco Sforza uralma alá kerültek, aki erre vonatkozóan már előzetesen megegyezett XI. Lajos francia királlyal, akihez még a trónralépése előtti időből baráti kapcsolatok fűzték.

Ugyanabban az esztendőben, mikor Anjou János háborúja véget ért, 1464. augusztus 1-én, Firenzében meghalt az idősebb Cosimo. Hatalma Firenzében állandóan emelkedőben volt. Uralmának legfőbb eszközei voltak a *balie* néven ismert külön bizottságok, melyeket a nép az uralkodó párt nyomása alatt választott és megválasztásuk után teljhatalommal intézték a hivatalok betöltését és az állam kormányzását. Egyes túlságosan hatalmas és követelőző párthívei természetesen terhesek voltak reá nézve is. Ezek sorából kivált a rendkívül gazdag Luca Pitti, aki azt a híres palotát építtette, amely máig is az ő nevét viseli.

Cosimo legidősebb fia, Piero, atyja halála alkalmával már ötven esztendő volt és gyenge egészségű. Jelentéktelen ember volt, akinek *köszvényes* volt a mellékneve. Rossz tanácsadókra hallgatott, aggodalmaskodva őrizte a családi vagyont és olyan kölesönöket kezdett visszakövetelni, melyeket atyja hosszú időre nyújtott; ezáltal sokakat elidegenített magától. Így egy Medici-ellenes párt képződött, amely azonban belül nem volt egységes, mert voltak benne olyanok, így elsősorban Pitti, akik a Mediciék helyett maguk szerettek volna uralomra jutni, míg mások, így különösen Soderini, arra törekedtek, hogy a való-

ságos népuralmat állítsák ismét helyre. A Mediciek pártjának sikerült Pittit a másik párt többi vezéreitől elszakítani, mire ezek, Soderinivel együtt, kénytelenek voltak elhagyni a várost. A Mediciek ellenségei 1466-ban a közhivatalokból kizárattak és száműzettek, Piero pedig még korlátlanabban uralkodott, mint azelőtt.

Egyes száműzöttek Velencéhez fordultak segítségért. Velence, amely elégedetlen volt a Mediciekkal, akiknek uralma alatt Firenze az ő szövetségét a milanóival cserélte fel, szabad-ságolta csapatvezérét, Bartolomeo Colleont, hogy a száműzöttek szolgálatába állhasson; ezeket pedig anyagi eszközökkel támogatatta. Ezek, miután más condottierik, közöttük Ercole d'Este is, zsoldjukba állottak, 1467 májusában benyomultak Romagnába és Firenze felé törtek elő. Firenze mellett állott Galeazzo Maria Sforza herceg és a nápolyi király. Az ellenfelek 1467 júliusában Molinella mellett ütköztek meg, de a csata eldöntetlen maradt. A béke, amelyet 1468 áprilisában kötöttek meg, Piero Medicit háborítatlanul meghagyta Firenze uralmában. A Mediciek pártja ekkor teljesen diadalmaskodott Firenzében; összes ellenfeleiket, a Capponiakat, Strozziakat, Pittieket és Soderinieket üldözték, száműzték és halálra ítélték. 1469. december 2-án meghalt Piero, akinek ideje alatt Firenze megszerezte Sarzanát. Az uralomban öt fiai, Lorenzo és Giuliano, követték, akiket a város előkelőinek gyűlése az *állam fejedelmeivé* kiáltott ki.

Francesco Sforza, aki 1466. március 8-án halálozott el, utódaiban kevésbé szerencsés volt Cosimónál. Fia, Galeazzo Maria (1466—1476), kicsapongó és zsarnoki természetű volt. Rendszeretlen költekezése pénzhíányra és a népnek adókkal való túlterhelésére vezetett. Különösképpen azonban szeszélyes kegyetlensége vonta magára az általános gyűlöletet. Genova, ahol erődítéseket kezdett emeltetni, hogy biztosabban uralkodhassék a város fölött, 1467 júniusában felkelt ellene, de ezt a

felkelést sikerült levernie. Milanóban két előkelő családból származó fiatalember, Gerolamo Olgiati és Gian Andrea Lampugnani, akikbe nevelőjük, a humanista Nicolò Montano beleoltotta a klasszikus zsarnokgyűlölet szellemét, szövetkezett Carlo Viscontival, aki viszont személyes sértés miatt volt a hercegnek ellensége és a herceget 1476. december 26-án a San Stefano templomban törrel leszúrták. Lampugnani a helyszínén megölték, Olgiatit és Viscontit pedig, akiket néhány nap múlva sikerült elfogni, kivégezték. A nép nem mozdult meg a gyilkosok mellett. Minden nehézség nélkül sikerült a meggyilkolt herceg fiát, Gian Galeazzót utódául kikiáltatni. Minthogy ő még kiskorú volt, helyette anyja, Bona savoyai hercegnő, IX. Amadeus nővére, vitte a kormányzást, akit ebben Ciccio vagy Francesco Simonetta államtitkár támogatott. A régensség ellen erősen mozgolódtak az elhunyt herceg tesvérei, közöttük különösen Ludovico il Moro, a «szerecsen».

78. §. A Pazzi-összeesküvés, a ferrarai háború és a bárók összeesküvése. — Miután II. Pius utóda, a velencei Balbo-családból származó II. Pál pápa (1464—1471) elhalálozott, az olasz politikában új bonyodalmak állottak elő az újonnan megválasztott IV. Sixtus pápának (1471—~~1478~~) erősen nepotisztikus politikája következtében. IV. Sixtus a Savona közelében szerény viszonyok között élő Della Rovere-családból származott és választását megelőzően a ferenciek rendjének volt a generálisa. Egy ideig szokott módon a keresztesháború terveit szövögette, de miután ezek nem sikerültek, teljesen az olasz politikai ügyekre adta magát. Két unokaöccsét, Pietro Riariót és Giuliano della Roveret, huszonöt, illetve huszonnyolc éves korukban bíborosokká nevezte ki. Az első pazarló és botrányos élet után egész fiatalon elhalálozott, a második hat püspökséget, több apátságot és nagyszámú egyéb kis egyházi javadalmat halmozott össze. Egy harmadik unokaöccsét, Gerolamo Riariót, aki nem lépett

egyházi pályára, a pápa Imola hűbérébe iktatta be és Caterina Sforzát, Galeazzo Maria természetes leányát vétette el vele feleségül; ismét egy másik unokaöccse, Giovanni della Rovere Sinigaglia helytartóságát kapta és az 1474-ben Urbino hercegévé kinevezett Federico Montefeltro leányát vette feleségül. Lorenzo de' Medici különböző módokon igyekezett ennek a pápai területi politikának, melyet veszélyesnek ítélt Firenze szempontjából, útjába akadályokat gördíteni. A pápa ezért a Szentszék bankárjainak tisztét megvonta a Mediciektől és a Pazzi-családra ruházta. Ez a család a Valdarnóból származott, a legvagyonosabb firenzei családok sorába emelkedett és ellenséges viszonyban volt a Mediciekkal. Ezek viszont a *baliák* segítségével még szilárdabban és önkényesebben építették ki hatalmukat Firenzében. Újabb vizsálra szolgáltatott okot IV. Sixtus és a Mediciek között a velük ellenséges viszonyban levő Francesco Salviatinak pisai érsekké történt kinevezése, amit Firenze nem ismert el.

Így két, egymással szembenálló hatalmi csoport alakult. Az egyikhez tartoztak IV. Sixtus, Gerolamo Riario, Ferrante király és Siena, a másikhoz Firenze, Velence és Milano. Gerolamo a pápa előtt a Mediciek leverésének szükségességét hangoztatta és a pápa szívesen is látta volna, hogy őket Firenzéből elűzzék, mert azt remélte, hogy ezen a módon megszerezheti a város fölötti uralmat. Gerolamo Riario és a Pazzi-család tagjai összeesküvést szőttek, amelyhez Salviati érsek és mások is csatlakoztak. Ez volt a híres Pazzi-összeesküvés. Az összeesküvők Lorenzót és Giulianót 1478. április 26-án a dómban úrfelmutatáskor megrohanták; Giulianót törrel leszúrták, de Lorenzónak sikerült könnyű sebesüléssel a sekrestyébe menekülni. Ugyanakkor Salviati kísérlete, hogy erőszakkal hatalmába kerítse a signoria palotáját, szintén meghiúsult. A nép felkelt és «Palle, palle!» (labdák a Mediciek címerében) kiáltással vérfürdőt rendezett az összeesküvők között. Salviatit a signoria palotájának egyik ablakában felakasztották. A meghiúsult összeesküvést elnyomás

és véres bosszú követte, melynek nyomán Lorenzo még korlátlanabb ura lett Firenzének.

IV. Sixtus az egyházi immunitásnak Salviati és más papi személyek terhére történt megsértése címén tiltakozott és Firenzét egyházi átok és interdiktum alá helyezte. Erre kitört a háború a két szövetség között. A háborút 1480. március 6-án Nápolyban Lorenzo és Ferrante király által személyesen megkötött béke fejezte be. Ferrante békülékenységének egyik oka az a fenyegető körülmény volt, hogy Lotharingiai René, Anjou René egyik leányának fia, kísérletet tett az Anjouk nápolyi igényeinek újjólagos felelevenítésére. A török veszedelem, különösen Otrantónak 1480 augusztusában történt elfoglalása, IV. Sixtus pápát is arra készítette, hogy decemberben békét kössön.

A háborúnak egyik következménye volt Milanóra nézve 1478-ban Genova elvesztése, amelyet Ferdinánd ösztökölt szabadságának visszaszerzésére. Ferdinánd a «szerecsennel» és ennek testvérével, a bari herceggel is eselszövényeket szőtt a milánói hercegné és Simonetta ellen. A két Sforza megtámadta a hercegséget, de a Moro, miután testvére meghalt és ő lett az utóda a bari hercegségben, kibékült a hercegnével és visszatért Milanóba. Erre Simonettát letartóztatták és hivatalát 1479-ben Ludovico vette át. Simonettát halálra ítélték, a hercegné pedig, akit megfosztottak a kormányzóságtól, elhagyta Milanót. A kiskorú herceg gyámságát és az állam kormányzását 1480-ban Ludovico vette át.

Firenze elleni terveinek megghiúsulása után Gerolamo Riariónak sikerült 1480 vége felé megszerezni a Forli fölötti uralmat és terveket kezdett szőni a nápolyi király ellen is, amiben támogatta őt nagybátyja, a pápa is, aki fel volt ingerülve a nápolyi király ellen. Mindketten szövetséget kötöttek Velencével és kilátásba helyezték neki Ferrara birtokát, amely rossz viszonyban állott a pápával és főként kereskedelmi okokból ki-

folyóan viszálykodott Velencével is. Így 1482-ben kitört az új háború, amelyben Velence és a pápa oldalán állottak Genova és Siena, míg a ferrarai herceg és veje, a nápolyi király mellett, Milano és Firenze. A háború különösen Latium területén folyt, ahova mint a Colonnák szövetségesei, Alfonz trónörökös, calabriai herceg vezetése alatt a nápolyiak benyomultak. Az Orsiniak Riarióval voltak szoros baráti viszonyban és ellenségei voltak hűbéruruknak, a nápolyi királynak. 1482 augusztusában a calabriai herceg a Pontini-mocsarak közelében vereséget szenvedett a pápai csapatoktól, de ezek, minthogy vezérük, Roberto Malatesta maláriában meghalt, nem tudták győzelmüket kiaknázni. IV. Sixtus, aki időközben arra a meggyőződésre jutott, hogy Velence további megnagyobbodása káros volna a Szent-székre, 1482 decemberében békét kötött. A velenceiek tovább folytatták a háborút és mialatt a calabriai herceg benyomult területükre, ők hajóhaddal támadták meg a nápolyi tengerpartot és elfoglalták Gallipolit. Az 1484 augusztusában megkötött bagnolói békében Gallipolit visszaadták ugyan, de ezzel szemben megtartották a rovigói Polesinét és jelentős kereskedelmi kedvezményeket kaptak Ferrarától is.

IV. Sixtus utóda, a genovai Cibo-családból származó VIII. Ince (1484—1492) ideje alatt, a nepotizmus a pápa természetes fiaira is kiterjedt, akik között Franceschetto Cibo volt a legidősebb. Ince pápa beavatkozott a nápolyi királyság belviszályaiba, ahol állandóan folyt a küzdelem a hűbéri kiváltságokra féltékenyen őrködő bárók és a királyi hatalom között, amelyet Ferrante király, de ennek különösen gyűlölt fia, Alfonz calabriai herceg, mindjobban megerősíteni törekedett. Az aragoniakkal szemben az Anjoukhoz intézett, állandóan ismétlődő meghívások ennek az ellenszegülésnek voltak a kifejezői. A kormány iránti elégedetlenséget még fokozták az adók és az állami monopóliumok. Giuliano della Rovere bíboros, aki legerősebb támogatója volt VIII. Incének a pápaválasztás alkalmával,

és e mellett Franciaországhoz és az Anjoukhoz húzott, rávette a pápát, hogy lépjen egységre a királyság főuraival, akik Antonello Sanseverino salernói herceg vezetése alatt 1485-ben a «bárok összeesküvése» néven ismert szövetséget kötöttek. A pápán kívül ehhez a szövetséghez csatlakozott Genova és Velence is. A szövetség Anjou René unokájához, Lotharingiai René herceghez fordult. Firenze és Milano ezekkel az Olaszország felforgatására irányuló tervekkel szemben újból Nápoly mellé állott.

A calabriai herceg, ezúttal az Orsiniakkal szövetségben a Colonnák ellen, ismét betört az egyházi államba. A pápa a királyi hadak nyomása alatt, a király pedig Lotharingiai René és a franciák jöttétől való féltében hamarosan békére szánta magát, amelyet 1486 augusztusában meg is kötöttek. A király kötelezte magát, hogy a IV. Sixtus ideje óta megszüntetett hűbéri járulékot megfizeti a pápának és megbocsájt a báróknak. De Ferrante nem tartotta meg a megállapodást és egymásután irtotta ki a vele ellenséges bárókat. A pápa, miután fia, Franceschetto számára semmit sem tudott elérni, Lorenzo de'Medici barátságával tett kísérletet; összeházasította Franceschettót Maddalenával, Lorenzo leányával és a bíborosi kalapot adományozta Giovanninak, Lorenzo tizenhatesztendő fiának.

Lorenzo de'Medici, akit kortársai a *magnifico*, vagy dicső melléknévvel ruháztak fel, a nagy olasz fejedelemségek között az egyensúlyi helyzet és a statusquo alapján a béke fenntartására törekedett. Rendszerének, melynek az idegen betöréseket is meg kellett volna akadályozni, a Firenze, Milano és Nápoly között megkötött egység volt a gerince. Miután a pápát sikerült az egyezményhez való csatlakozásra bírni, Lorenzo ugyanezt igyekezett elérni Velencénél is, amely iránt a többi olasz államok önző terjeszkedési politikája miatt gyanakvással viselkedtek. Ez a törekvése azonban megghiúsult és új szakítás következett Ince pápa és Ferrante király között is, akit a pápa 1489

szeptemberében trónvesztettnek jelentett ki. De minthogy a pápa nem kapott segítséget Franciaország királyától, igazi háborúra nem került a dolog, hanem ellenkezőleg, az ellenfelek 1492 júniusában újból kibékültek és a pápa elismerte Alfonz calabriai herceg trónöröklési jogát.

79. §. A reneszánsz kultúrája és szelleme. — Az állam és nép különválása, amely Olaszországban a XV. században vált teljessé, együtt járt a kultúrának a társadalmi élettől való különválásával is. Az olasz középkor ragyogó korszakának hagyományos értékeit, a vallást és a városi hazafiságot a vallásos és politikai válság erősen kikezdte. A meg nem tagadott, de átérzésükben és cselekvő erejükben csökkent eszmények mellett a kultúra felső rétegeiben megjelenik a hagyomány kötelékeitől felszabadult egyéniségnek s az irodalom és tudomány kultuszának öncél gyanánt való felfogása. Ez a szellemi irányzat a kritika szükségességének érzetét hordozza magában, amely szétboncolja a középkor hagyományos hitét és tekintélyeit, sőt magát a középkor egész világnézetét is. Ez az irányzat az antik világ felelevenítésében találja meg kifejezését és tápláló erejét.

Az antik világ kultusza, különösen Olaszországban, sohasem szűnt meg teljesen, de tanulmányozásának során a középkor az antik hagyományokat saját szellemének megfelelően úgy tette magáévá és olymódon alakította át, ahogy az a kor vallási, társadalmi és politikai — de főleg vallási — felfogásának megfelelt. Most azonban az antik világ emlékeit a középkori hagyományoktól, tantételektől és tekintélyektől szabad és független szellemben kezdték vizsgálni és ez volt az az új szellem, amely a reneszánsz legmélyebb jelentőségét megadja; ez volt az a tényező, amely a középkor kultúrájának felbomlását és az újkor kultúrájának kisarjadását eredményezte.

A szellemnek ezzel a megváltozásával együtt járt azonban

a klasszikus írók ismeretének igen jelentős mennyiségi meggyarapodása is. Ez az a jelenség, amelyet a sajátképpen *humanizmus* néven ismerünk. Ez a humanizmus mindenekelőtt a régi kéziratok felkutatásában s a szövegek kijavításában és kritikai kiadásában nyilvánult meg. Igen sok klasszikus szerző munkája ekkor került ismét a nyilvánosságra; így Cicero, Plautus, Lucretius, Statius és Quintilianus különböző munkái. A humanizmusnak Petrarca volt az előfutára; munkáját más toszkánai humanisták folytatták. Ezek között voltak Coluccio Salutati (1331—1406), a firenzei köztársaság kancellárja; Poggio Bracciolini (1380—1459), pápai titkár; Leonardo Bruni (1369—1444); a római Lorenzo Valla (1405—1457) és a marchei származású Francesco Filelfo (1398—1482). Óriási haladást mutat fel a középkorral szemben a görög tudományok újjáéledése, amely még egyszer magával hozta a bizánci befolyás megerősödését; keletről jöttek ugyanis ennek a nyugaton elterjedt új bizánci tudományosságnak a mesterei, főleg az 1439. évi egyházi unió és Konstantinápolynak 1453-ban történt elfoglalása után. Híresek voltak közöttük Georgios Gemistos, akit Plethon néven ismertek, Bessarion bíboros, az unió egyik legtekintélyesebb közremunkálója, Demetrios Chalkondylas és Konstantinos Laskaris. Sokan közülök az olasz városokban nyilvános görög tanszékeket kaptak és kiváló olasz tanítványok folytatták munkájukat, mint Marsilio Ficino (1433—1499) és Giovanni Pico della Mirandola. A sajátképpen humanizmusnak természetesen az irodalom volt a különleges tevékenységi területe. A régiek tanulmányozása mellett a humanisták új munkákat is igyekeztek létrehozni és új irodalmat teremtetek, amely formájában és tartalmában klasszikus volt és amelynek nem a közhasználatban eltorzult középkori latin volt a nyelve, hanem a régi idők igazi antik latin nyelvét igyekezett feleleveníteni. A formápolása ennek a humanista irodalomnak és általában a reneszánsznak legfőbb sajátossága, olyannyira, hogy ez nem ritkán

a tartalom rovására megy, amely kevésbé méltó a formához, vagy önmagában is csekély értékű.

A humanisták valamennyi, vagy majdnem valamennyi klasszikus műfajt művelték, az epikus költészetet, a szerelmi elégiát, a lírát, az epigrammát, a szónoki beszédet, a költői levelet, a bölcséleti és erkölcsi értekezést, az életrajzot és ön-életrajzot. Itt első gyanánt Filelfót, a *Sforziada* szerzőjét kell megemlíteni, aki a humanistákra jellemző megvásárolható dícséretekkel énekelte meg Sforza és más urak cselekedeteit. Antonio Beccadelli (1394—1471), akit Panormita néven ismertek, a *Hermaphroditus* című híres epigramma-gyűjteménynek volt a szerzője. Aeneas Silvius Piccolominától, a későbbi II. Pius pápától kiváló szónoki beszédek és a sokkal fontosabb és eredetibb visszaemlékezések maradtak ránk. Poggio Bracciolini *Commentaria* címmel erkölcsi értekezéseket írt. Megemlítendő még a *Historia florentina*, amelynek Bruni és a *Decades*, amelynek a forli származású Flavio Biondo (1392—1463) a szerzője. Ez a munka a középkort a történelem különálló korszakának fogja fel és különösen kiválik erős kritikai szellemével. Végezetül meg kell említeni az umbriai származású, de a nápolyi udvarban élt Giovanni vagy Gioviano Pontano (1426—1503) történelmi, bölcséleti, nyelvészeti, de különösen költői munkáit, melyekben igazi költői lélekkel éneklie meg a családi érzéseket, a szerelem gyönyörűségeit és a természet szépségét

Olaszországban a népnyelvű irodalmat a tudós körök a latin kedvéért elhanyagolták. Mindazonáltal a költészet is mutat fel új utakat; megemlítendők a líra terén a ferrarai Tebaldeo (megh. 1537) és Serafino Aquilano (megh. 1500) Petrarca hatása alatt írott és sajátosan cikornyás költeményei, amelyek, bár a tizenötödik század végéről valók, úgy hangzanak, mintha a tizenhetedikben íródtak volna. A firenzei Burchiello (megh. 1449) nevét bizarr és komikus költeményei tették ismertté. Eredeti, igazi költői tehetség volt Lorenzo il Magnifico, aki

népies tárgyakat dolgozott fel irodalmilag, és mindenekfelett Angelo Poliziano, (1454—1494), a kiváló humanista, aki oktávkban írott választékos elegenciájú stanzáival valósággal megteremtője lett a reneszánsz olasz költészetének. A prózában a trecento hagyományait követik a firenzei Feo Belcari (megh. 1484), a boldoggá avatott Giovanni Colombini életrajzának írója, Vespasiano da Bisticci (megh. 1498), a *Vita di uomini illustri* («Kiváló emberek élete») szerzője és a salernói Masuccio, akitől egy novellás kötet (1476) maradt ránk. A klasszicizáló prózát művelték Leonardo Bruni, akitől Dante és Petrarca életrajza és számos szónoki beszéd maradt ránk, Lion Battista Alberti (1404—1472), aki *Trattato del governo della Famiglia* («Értekezés a család kormányzásáról») című tanulmányában igen beces adatokat szolgáltatott a korai reneszánsz családi életéről, valamint a nápolyi Jacopo Sannazzaro (1458—1530), aki a század második felében egy *Arcadia* című pásztorregénynek volt a szerzője. Ezt a műfajt *Ameto* című regényével már Boccaccio is művelte és a beleszótt pásztorkölteményekkel olyan mintát alkotott, amelyet a cinquecento idejében gyakran utánoztak.

A quattrocento irodalmának legkiemelkedőbb terméke a lovagi eposz, amelyet Luigi Pulci (1432—1484) emelt a népi irodalomból a magas költészet színvonalára. Pulci Firenzében, Lorenzo il Magnifico udvarában írta *Morgante maggiore* című eposzát, amelyben a lovagi anyagba bőségesen vegyített komikus elemet is. Az olasz lovagi költészetnek egyik legjelentősebb alkotása az *Orlando innamorato*, melynek Matteo Maria Boiardo, Scandiani grófja (1441—1494) a szerzője, aki a breton és karoling mondakör anyagát olvasztotta össze és a szerelmet tette meg a frank birodalom hősei által végrehajtott cselekedetek legfőbb rúgójának.

Más területekhez hasonló mértékben nyilvánult meg az olasz reneszánsz a képzőművészetben is, azzal a különbséggel azonban, hogy az irodalomnál sokkal jobban fonódott össze a kor vallásos és társadalmi életével.

A szobrászat, amely az antik tanulmányokból nyert ösztönzést, de kifejlődésében teljes eredetiséget mutatott, a kifejezés erejének és gazdagságának kivételesen magas fokára emelkedett és csodálatos alkotásokat hozott létre. Legkiválóbb nevek a szobrászat terén Jacopo della Quercia (1374—1438), Lorenzo Ghiberti (1378—1455), a firenzei baptisterium híres kapuinak alkotója, Donatello (1386—1466) és tanítványai, Andrea Verrocchio (1435—1488) és Antonio Pollaiuolo (1429—1498). Donatellótól való Gattamelata szobra Padovában, Verrocchiótól pedig Colleoni szobra Velencében, a reneszánsz lovaszobrainak két remekműve. Fínom báj ömlik el Desiderio di Settignano (1428—1464) és Mino da Fiesole (1430—1484) leginkább síremléknek szánt szoborművein, míg a két Bernardo testvér (1409—1464) és Antonio Rossellino (1427—1478) ilyen természetű munkáikban inkább építészeti nagyszerűséget fejtek ki. Híresek a három Della Robbiának, akik közül Luca volt a legnagyobb, zománcfényben csillogó és sokszínű terrakotta reliefjei.

A festészetben a fiesolei Beato Angelico (1387—1455) idealizált madonnái és tanítványának, Benozzo Gozzolinak (1420—1498) freskókban megörökített naív elbeszélései még a trecento szelleméhez állanak közel; az új naturalisztikus művészetnek egy nagy festői tehetség, Masaccio (1401—1428) a megindítója, akit sorban követnek Andrea del Castagno (1423—1457), Piero della Francesca (1416—1492), a tér harmoniájának, a távlati mélységnek és a geometriai formáknak hatalmas mestere, Verrocchio, Antonio Pollaiuolo és Domenico Ghirlandaio (1449—1494). Az erőt az érzés gyöngédségével mérsékelik Filippo Lippi (1406—1469) és fia, Filippino, míg Sandro Botticelli (kb. 1444—1510), mint teljesen önálló és eredeti festői tehetség, kifejezésének nyugtalanságával, melankóliájával és lélekbe markoló erejével válik ki a többiek közül.

Talán még a többi művészeteknél is nagyobb mértékben

szakított a középkori formákkal az olasz reneszánsz építőművészete, amely visszatért a klasszikus művészet motívumaihoz és elemeihez, a körívhez és a gerendapárkányhoz és ezeket teljesen megújítva és sajátjává téve, segítségükkel egészen eredeti, egyidejűleg könnyed, erőteljes és élettől duzzadó alkotásokat hozott létre. Az új építészeti stílus Firenzében a Michelozzo Michelezzi által 1440 körül épített Riccardi-palotában, a Benedetto da Maiano és Cronaca által épített Strozzi-palotában, de mindenkifelett a Santa Maria del Fiore ragyogó kupolájában jutott diadalra, amelynek Filippo Brunelleschi (1377—1446) volt a szerzője. Brunelleschi többi firenzei alkotásai között megemlítenédők a San Lorenzo régi sekrestyéje, a Santa Croce melletti Pazzi-kápolna és a Santo Spirito temploma. A szigorúbban klasszikus irányt művelte Leon Battista Alberti (1404—1472), aki mint irodalmi és tudományos ember is kivált szellemének sokoldalúságával; tőle való a Malatesták temploma Rimini-ben, amely stílusának jellegzetességével inkább pogány templomra, mint keresztény egyházra emlékeztet. Tőle való a Santa Andrea temploma is Mantovában, amely dongaívezettel fedett egyetlen hajójával és oldalkápolnáival a késői cinquecento templomai és a barokk művészet előfutárának tekinthető.

Az eddig megnevezett művészek valamennyien a firenzei művészet képviselői és születési helyük szerint is valamennyien toszkánaiak. De már a quattrocento második felében az új művészet, részben helyi fejlődésből kifolyóan, részben pedig a toszkánai művészet hatása alatt, Olaszország többi vidékein is kivirágzott. Toszkánai stílusban építették ismeretlen művészek a tizenötödik század vége felé Rómában a Palazzo Venezia és a Cancelleria egyszerű, hatalmas és ünnepélyes épületét; a Palazzo Venezia stílusában még gótikus elemek is vannak, külsejében pedig erősségre, vagy várkastélyra emlékeztet. Toszkánaiaktól való az egykorú Sant'Agostino és Santa Maria del Popolo homlokzata. Umbriában Albertinek egyik tanítványa,

Agostino di Duccio, a perugiai Porta San Pietroban mesterének rómaiságát igyekezett utánozni, míg a San Bernardino homlokzatánál kiváló díszítő tehetségről tett tanúbizonyságot. Elsőrangú építészeti tehetség volt a dalmát származású Luciano Laurana (1420—1479), az urbinói hercegi palota építője; lehet, hogy ő volt a tervezője Aragoniai Alfonz diadalkapujának, amely a nápolyi Castelnuovo főbejáratát díszíti.

Lombardiában és Venetóban a XV. század építészete még nagyrészt gótikus, sőt, miként már fentebb említettük, Gian Galeazzo Visconti kezdeményezéséből ekkor emelkedik a milánói dóm, egész Olaszország leggótikusabb építészeti emléke. De a nagy kórháznál, melyet félszázaddal később Francesco Sforza rendeletére a firenzei Filarete (1400—1469) épített, a reneszánsz már keresztültör a gótikus formákon. Egy másik firenzei, a már említett Michelozzo még kifejezettebb reneszánsz-stílusban építette Sant'Eustorgióban a Portinari-kápolnát. A lombardiai Giovanni Antonio Amadeo építette tiszta reneszánsz-stílusban a bergamói Colleoni-kápolnát és tőle való a paviai Certosa szinte túlzottan díszes homlokzata, melynek egész építménye a gótika és reneszánsz keverékét mutatja.

Velencében a XV. századból való a doge-palotának a Piazzettára néző csodás homlokzata és a Porta della Carta, amely Giovanni Bonnak és fiának, Bartolomeónak munkája. Ugyanennek a palotának udvarában egy másik velencei, Antonio Rizzo, már a reneszánsz stílusát alkalmazza, de az új építészeti irányra jellemző konstruktív érzék nélkül. A dekoratív jelleg uralkodik a Santa Maria dei Miracoli bájos templomán, amely a Lombardo szobrász- és építész-család munkája, valamint a szintén nekik tulajdonított régi procuratiákon és a Canale grande több, szintén a tizenötödik századból származó palotáján. A legkiválóbb ezek között a Palazzo Vendramin-Calergi.

A quattrocento velencei szobrászatában a Bon-családból való művészek archaikus kedvességgel olvasztották össze a

gótikus és a toszkánai reneszánsz elemeket. Eredeti, egyidejűleg erős és elegáns Antonio Rizzo, a doge-palota udvarán levő Ádám és Éva szerzője. A síremlékek építészetében és szobrászatában a fentebb említett toszkánaiak mellett, akik sokat dolgoztak másfelé is, megemlíthetők a lombardiai Andrea Bregno, aki egyes esetekben Mino da Fiesole társaságában erősen van képviselve Rómában, továbbá a velenceiek, jelesen Rizzo és a Lombardo-család tagjai, akiknek műveit sűrűn találjuk Velence templomai-ban, főleg a Frariban és a San Giovanni e Paolóban.

A quattrocento firenzei festőiről már fentebb megemlékez-tünk. A területileg Firenzéhez közeleső sienai iskolában tovább éltek a megelőző század archaikus formái. De e két iskola mellett a quattrocento egész sor helyi iskolát és több olyan nem firenzei művészt termelt ki magából, akik nemzeti jelentőségre emelkedtek. Ilyen volt Gentile da Fabriano (megh. 1428) és a veronai Pisanello (megh. 1450 után), akiknél a gótikus vonalvezetés a reneszánsz naturalisztikus ízlésével és erőteljes kifejezésével olvadt össze. Ilyen volt Antonello da Messina (kb. 1430—1479), aki a flamand művészet hatása alatt fejlődött ki, majd a fentebb már említett Piero della Francesca befolyása alatt művészetét a tömeg és távlat erejével ható irányban fejlesztette tovább.

A toszkánai és umbriai művészet határán áll a cortonai származású Luca Signorelli (1441—1523), Piero della Francesca tanítványa, akit drámai ereje különböztet meg mesterétől. Ugyanez a drámai erő s a mozgás elevensége és lendülete jellemzi Melozzo da Forlì (1438—1494) művészetét is. Az érzés és báj nagy virágzásra emelik az umbriai iskolát a tizenötödik század második felében. Kiváló képviselői ennek az iskolának Benedetto Bonfigli és Fiorenzo di Lorenzo, míg Pinturicchio (1454—1513), de különösen Pietro Perugino (1445—1523), messze a helyi jelentőségen felülemelkedve, egyetemes nemzeti jelentőségre tesznek szert. Az utóbbinak volt a tanítványa Raffael is.

Nagy és sokirányú festészeti virágzásnak volt a színhelye Veneto is. Egyik középpontja volt ennek a művészetnek Padovában Squarcione műhelye, ahol Gentile da Fabriano és Antonello da Messina befolyása a firenzei iskola hatásával találkozott. Miután Velence lerázta magáról a bizánci hagyományokat, melyek ott erősebben éltek, mint bárhol másutt, kiemelkedtek a Vivarini- és Bellini-családok művész-dinasztiái. A kettő közül a második család képviseli a haladottabb stílust; ebből a családból származott az egész olasz művészetnek egyik legnagyobb személyisége, Giovanni Bellini (1430—1516). Mellette megemlítendő a testvérbátyja, Gentile (1429—1507), Vittor Carpaccio (virágzásának ideje 1500 körül) és Cima da Conegliano (kb. 1459— kb. 1517).

A padovai iskola befolyása áttért Emiliára, ahol a ferrarai iskolából három nagy művész származott, Cosmè Tura (kb. 1430—1495), Francesco del Cossa (1435—1480) és Ercole de'Roberti (kb. 1430—1496). Ugyanígy érezhető a padovai iskola hatása Lombardiában is, ahol megemlítendő Vincenzo Foppa (kb. 1427—kb. 1516) és Bergognone, akinek művészete 1500 körül virágzott.

A humanisztikus tudományosságon s az irodalom és művészet átformálásán messze túlmenő jelentőségű volt az az ösztönző hatás, amelyet a reneszánsz általánosságban az emberi gondolkodásra gyakorolt. Vallásban, bölcséletben, tudományban, erkölcsben és politikában alapvetően közös jellege volt ennek a befolyásnak az emberi szellem felszabadítása és elvilágiasítása. A reneszánsz embereinek vallásos és erkölcsi felfogása nagyon eltért a katolikus hagyománytól. Az emberek nem az egyház, hanem az antik kultúra felé fordították tekintetüket; nem a sírontúli életben, hanem ezen a földön keresték boldogságukat és a földi örömeket igyekeztek kiélvezni; a büszke önértet és dicsőégsszomj, mellyel érvényre igyekeznek juttatni a saját személyiségüket, jellemző a humanistákra.

Eltérően az immár lehanyaglott skolasztikus bölcészettől, amely az antik gondolatot a hit szolgálatába állította, a reneszánsz közvetlenül és önmagukért látott neki az ókori írók, elsősorban Plato és Aristoteles tanulmányozásának. Ebből egy sokkal szabadabb és merészebb bölcészeti irány fejlődött ki, amely a racionalizmus szelleméből táplálkozott, gyakran nem törődött a dogmával, sőt néha egyenesen harcba keveredett vele. Így Pietro Pomponazzi (1462—1525), aki a padovai és más egyetemeken tanított, filozófiai alapon tagadta a lélek halhatatlanságát, ámbár vallásos szempontból elismerte a lehetőségét. Ez megfelelt az úgynevezett kettős igazság tantételének, amely még a középkornak volt a maradványa. A már említett Marsilio Ficino ellenben, aki Platót fordította és egy platói-keresztény bölcészeti rendszernek volt a szerzője, egyúttal feje volt egy firenzei platonikus, vagy helyesebben újplatonikus körnek (*Accademia platonica*), amely tiszteletben tartotta és vallotta a keresztény hitelveket, de ezeket nagyon is egyéni értelmezéssel és magyarázattal töltötte meg és alakította át. Vele bizonyos mértékig a már szintén említett Pico della Mirandolát lehet összehasonlítani, aki egyike volt kora legnagyobb tudású embereinek és nemcsak a klasszikus, hanem az arab és zsidó bölcészetet, a kabbalát is ismerte és a keresztény tanokat a különböző bölcészeti rendszerekkel egy nagy egységbe akarta összeolvasztani, amiért érthető módon kétségbe vonták hithűségét. A tudományban is, különösen a természet törvényeinek tanulmányozásában, új irányzatok jelentkeztek; ezekben még sok volt ugyan a fantasztikus elem, de kiindulási pontul szolgálhattak Bacon, Kopernikus és Galilei rendszereihez.

Az ókori politika és az antik állam tanulmányozása még jobban megerősítette az amúgy is meglevő ellenszenvet a világi, de különösen a szerzetesi papság hatalma és kiváltságai irányában. A törekvés az állam abszolút hatalmára irányult és a hagyományos erkölcsi felfogással ellentétben az állam javát

tekintette fő célnak. Így Lorenzo Valla hevesen megtámadta a papokat és a pápaságot, mint «Olaszország minden bajának okozóját». A pápasággal szemben a történelmi kritikát állította szolgálatába és kimutatta Konstantin adománylevelének hamisítását. Az a megszokott állítás, hogy a reneszánsz és közelebbről a humanizmus vallástalan volt, nem szabatos; hasonlóan nem fedia tényeket az a megkülönböztetés, amely egy pogány és egy keresztény humanizmusról beszél. Egyetlen humanista sincsen, aki a kereszténységet elméletben vagy gyakorlatban tagadta volna, s a kritikai szellem és az általánosan tapasztalható eltávolodás a hagyományos vallástól, nem volt szükségképpen a vallástalansággal egyértelmű, hanem ellenkezőleg, egy új, bensősegebb és egyénibb vallásosság szükségérzetének volt a kifejezője. A reneszánszban a racionalisztikus irányzat mellett, miként azt Marsilio Ficino és Pico della Mirandola példája mutatja, a misztikus elem is jelentkezik, amely a teozófikus és asztrológikus spekulációkban jutott kifejezésre. De ezekből az irányzatokból nem született a vallási megújulás új mozgalma, mert a nép teljesen távol állott tőlük.

A humanizmus és reneszánsz a gazdasági után szellemi téren jelentette Olaszország elsőségét Európában. A humanizmus tudományossága és az antik világ kultusza már a XV. század második felében terjedt át Olaszországból Németországba, Franciaországba és Angolországba. A közvetítők az idegen országokba áttelepedett olasz írók és professzorok, vagy olyan külföldiek voltak, akik Olaszországban nyerték tudományos képzésüket. Az utóbbiak közül kiemelendők a német Cusa Miklós bíboros (1401—1464), aki mint bölcsező és tudós egészen új irányoknak volt az úttörője; a szintén német Reuchlin János (1455—1522), a görög és héber nyelvészet kiváló ismerője; a németalföldi Rotterdami Erasmus (1466—1536), az *Adagia* és a *Bolondság dicsérete* című híres szatíra és az újtestamentum görög nyelvű kritikai kiadásának szerzője. Rotterdami Erasmus

az egyház akkori viszonyairól szabad és keserű bírálatot gyakorolt, de személyileg mélyen vallásos egyén volt, akit azonban a szabad és kritikailag átgondolt kereszténység szelleme hatott át. Franciaországban Jacques Lefèvre d'Étaples (1455—1536), akit Faber Stapulensis néven is ismertek, Angliában pedig Colet és Morus Tamás volt a kortársa.

Az olasz reneszánsz hatása az Alpeseken túli nemzeti irodalmakra csak a XVI. század közepe felé érvényesült a maga teljességében. Az első nyomokat már a francia Commynes Fülöpnél (megh. 1511) lehet kimutatni, aki emlékirataiban nagy elevenséggel írta meg kora történetét. Előtte már száz esztendővel az angol Chaucer (megh. 1400) a *Canterburyi novellákban* Boccacciót utánozta. Még később jelentkezett az Alpeseken túl az olasz hatás a művészetek terén. Kivéve ugyanis a flamand festészetet, amelynél a reneszánsz hatása Olaszországgal egyidejűleg, sőt bizonyos vonatkozásban még korábban is jelentkezett, a művészet erősen a XVI. század közepéig megtartotta kifejezetten középkori vonásait. Különösen az építészetnél volt ez tapasztalható, ahol a gótika ekkor érte el teljes kivirágzását.

Az új kultúra elterjesztésében a könyvnyomtatásnak volt a legnagyobb szerepe, amely egyike volt a reneszánsz-korszak legjelentősebb újításainak. A szétrakható betűk találmánya 1462-től kezdve terjedt szét a mainzi Gutenberg János (megh. 1468) műhelyéből egész Európába. Olaszország, ahol Subiaco-ban (1465), Rómában, Velencében, Milanóban, Firenzében és más városokban létesítették az első nyomdákat, második hazája lett a könyvnyomtatásnak. Az új mesterségnek 1500 körül Velence lett az olaszországi középpontja. A leghíresebb velencei könyvkiadó Aldo Manuzio (megh. 1515) volt, aki betűtípusainak szépségével, a folio helyett a sokkal kezelhetőbb formájú oktáv bevezetésével és latin és görög kiadványainak nemcsak kifogástalan tipográfiájával, hanem szövegével is kiemelkedett

a többi könyvkiadó közül. A humanisták egy csoportja, melyet akadémiában egyesített, végezte nyomdája számára a régi kéziratok átnézését. 1500-ig már ezernél több volt a nyomdászok és harmincezernél több a megjelent könyvek száma. Ezeket a nyomtatványokat inkunábulumoknak nevezik, mert a nyomdászat mesterségének gyermekkorából valók.

Amíg a kéziratok ritkák és drágák voltak, a kultúra nem terjedhetett és szükségképpen csak keveseknek lehetett a tulajdona. A könyvnyomtatás gyors és gazdaságos eszközt szolgáltatott a kultúra, a tudomány és a gondolatok terjesztése számára. Miként a reneszánsz kultúrájának, a reformáció mozgalmának is a könyvnyomtatás volt a leghatalmasabb segítő eszköze.

80. §. Gazdasági viszonyok. A földrajzi felfedezések. —

Gazdasági téren a XV. században Olaszország nem foglalt el olyan uralkodó helyzetet, mint a közvetlenül megelőző századokban, mert közben a többi nemzet is kifejlesztette közgazdaságát, különösen pedig iparát. Ettől eltekintve azonban Olaszország gazdasági élete még mindig nagyon virágzó maradt és éppen az idegen közgazdaságok kifejlődése hozzájárult az olasz kereskedelem táplálásához, amely Franciaország, Spanyolország és Németország felé élénkebb volt, mint bármikor azelőtt. A XV. század folyamán Firenze, miután megszabadult attól a kényszertől, hogy genovai hajókkal bonyolítsa le kereskedelmét a Földközi-tengeren, protekcionisztikus rendszabályok védelme alatt hatalmas kereskedelmi hajóhadat épített, amely a Levantén is megjelent és részben elfoglalta a genovaiak és velenceiek helyét. Olaszország belsejében a nagyobb államok megalakulása s a helyi jellegű korlátok megszüntetése, vagy lecsökkentése lendítette előre a kereskedelem kifejlődését.

A firenzei és milánói gyapjúipar a durvább, de olcsóbb gyártmányokat előállító angol gyapjúipar versenyé folytán elveszí-

tette addig európai uralkodó helyzetét; számos kisebb központ azonban továbbra is virágzott és Firenze is alkalmazkodott az új gyártási rendszerhez. De jobban, mint valaha, virágzott Milanóban, Genovában és Firenzében a selyemipar, melynek a külföldi udvarok és az igényeikben kifinomodott gazdag nemesek voltak a vásárlói.

Ha a XV. század olasz iparában a hanyatlás némi jelei kezdenek is mutatkozni, annál nagyobb fejlődést mutat a mezőgazdaság. Nagyon sok olyan tőke, amely az iparban halmozódott fel, de ott már feleslegessé vált, a mezőgazdaságban keresett elhelyezkedést. Az erdőirtások révén igen nagy területeket hasznosítottak, főleg a gabonatermelés számára, amit Lombardiában és Piemontban kiterjedt öntözőművek is — Martesana-csatorna, Maura-csatorna — elősegítettek. Nagy haladás történt a mezőgazdaság technikájának tökéletesedése terén is. A takarmánynövények széleskörű termelése hozzájárult az állatállomány szaporodásához. Erősen termelték az ipari növényeket, a selyemtermelés számára az eperfát, továbbá a lent és a kendert.

A XV. század végén Olaszország rendkívüli gazdasági virágzásnak örvendett, amellyel valószínűleg fölülmulta Európa minden más részét. A dolgok ezen állásának megváltoztatásában egyidejűleg közrejátszottak az új politikai események és a nagy földrajzi felfedezések, amelyekből Olaszország is igen erősen kivette a részét. Ezek a földrajzi felfedezések előmozdították azonban a reneszánsz korának lelki felszabadulását is, mert az új világok létezésének megismerése nagy csapást mért a hagyományos tudományra.

A normannok már eljutottak Grönlandba és onnét Labradorba is, de ezeknek a tengeri utaknak csak bizonytalan és határozatlan emlékei maradtak meg, melyek összekeveredtek az Atlanti-óceán rejtelmes szigeteiről szóló mondákkal. Csak jóval később, a XIII. és XIV. században kezdődtek meg újból

ezek a felfedező utak, mégpedig nagyrészt olaszok közreműködésével. Ezeknek során a Kanári-, Azori- és Zöldfoki-szigeteknek egymásután történt felfedezése alapot látszott adni azoknak a legendáknak, amelyek még távolabb nyugaton fekvő szárazföldekről regéltek. De a tudományos megismerés vágyánál is sokkalta erősebben hajtotta Európa nyugati nemzeteit ezekre a felfedező utakra az a szükség, hogy Indiába vezető új utakat keressenek és így megtörjék az olaszoknak a keleti kereskedelemben elfoglalt monopóliumszerű helyzetét. Az első kísérletek ennek a tervnek megvalósítására a portugáloktól indultak ki, akik a XV. század folyamán eljutottak az Azori-szigetekre, a Zöldfoki-szigetekre, a Szenegál torkolatához és a guineai partokra. 1486-ban Bartolomeo Diaz túljutott Afrika legdélibb pontján, melyet Viharok fokának keresztelt el; ez a név később Jóreménység fokára változott. Így ő már szinte nyomjelezte az utat Vasco de Gama számára, aki 1497 júniusában szintén azzal a céllal kelt útra, hogy az Indiába vezető utat feltárja és miután Afrika keleti partjának több pontját érintette, 1498-ban tényleg eljutott a malabari partokra.

Már ezen esemény előtt kísérletek történtek arra is, hogy egy másik úton jussanak el Indiába, ami egy új földrész felfedezéséhez vezetett. Paolo del Pozzo Toscanelli, híres firenzei fizikus (megh. 1482), abból a gondolatból kiindulva, hogy a Föld gömbölyű és Ázsia keleti irányban nagyon messzire terjed, azt az elméletet állította fel, hogy nyugat felé haladva el kell jutni Indiába. Ezt az elméletet tette magáévá és ezt igyekezett gyakorlatilag megvalósítani Kolumbusz Kristóf (1451—1506). Kolumbusz, aki Genovában született, sok esztendei hajózás és elméleti munka után Portugáliához fordult, hogy tervének megvalósításához az anyagi eszközöket megszerezze, de hiába. Innét Spanyolországba ment, ahol több esztendei kísérletezés és válságos percek után elérte, hogy Ferdinánd király és Izabella királynő 1492 áprilisában javaslatait és feltételeit elfogad-

ta. Három karavellával — Santa Maria, Pinta és Nina — 1492. augusztus 3-án indult útnak Palos kikötőjéből, hogy saját szavai szerint a «Nyugaton át keresse fel a Keletet». Október 12-én a mai Bahama-szigetcsoport egyik kis szigeténél, valószínűleg a Guanahani-szigetnél kötött ki, melyet San Salvadornak keresztelt el. Az általa Ázsiának vélt földrész további kikutatása során érintette Kuba és Haiti, illetve az ő elnevezése szerint Juana és Española szigetét. 1493 márciusában érkezett vissza Palos kikötőjébe, ahol nagy lelkesedéssel fogadták.

Második útján (1493—1496) Kolumbus ismét több szigetet fedezett fel, harmadik útján (1498—1500) pedig, Venezuela és Columbia partjain, érintette az amerikai szárazföldet is. Minthogy nem tudta az új területeket megszervezni, ennek az útjának ideje alatt kegyvesztett lett. Helyébe Francesco di Bobadillát nevezték ki, aki túllépve a két uralkodótól nyert megbízást, Kolumbust fogolyként küldte vissza Spanyolországba. Ferdinánd és Izabella sajnálatukat fejezték ki az eset fölött, újból jóindulatukról biztosították Kolumbust és egy negyedik út céljára ellátták a szükséges anyagi eszközökkel, de feladatát új földek fedezésére korlátozták. Ezen a negyedik útján (1502—1504) a nagy tengerész eljutott Honduras partjára, majd dél felé fordulva, egy olyan átjáró keresése közben, amelyen át messzebb juthat nyugatra, érintette a darieni vagy panamai földszorost. Ez az utazás nem végződött szerencsésen; hazatérése után Kolumbust elhanyagolták és méltatlanul mellőzték. Fáradtan és megöregedve, szinte elfeledve halt meg 1506. május 20-án Valladolidban.

A felfedezések azonban növekvő leldülettel folytatódtak. Még Kolumbus életében új földeket fedeztek fel. Így a spanyol Juan de la Cosa és az olasz Amerigo Vespucci 1499-ben eljutott Venezuela (akís Velence) partjára. 1513-ban Vasco Núñez di Balboa átkelt a Darien-földszoroson és kijutott a Csendes-óceán partjára.

E felfedező utak nagyobb részének az volt a célja, hogy az újonnan felfedezett földek között megtalálják az Indiába vezető utat. A tudósok körében azonban hamarosan ismeretesekké váltak azok a levelek, melyekben Amerigo Vespucci kalandjait elmesélte: ezeknek egyikében, amely 1507-ben tétetett közzé, már *új világ* néven beszél egy nagykiterjedésű földről, amely délnyugati irányban elzárja az Indiába vezető utat. Valószínűleg így jött a német Waldsee-Müller geografus arra a gondolatra, hogy az új földrészt arról, aki annak létezéséről hírt adott, Amerikának nevezze el. Ez az elnevezés, amelyet eleinte csak a nagy délnyugati földterületre alkalmaztak, később áttért az északi területekre is, miután megállapították, hogy a két terület egy földrészhez tartozik.

A felfedezéseket a gyarmatosítás követte és Spanyolország óriási gyarmatbirodalmat szerzett, amely azonban nem hozta magával erejének olyan megnövekedését, mint várni lehetett volna. Hódításaikban a spanyolok nemcsak vad népekre, hanem virágzó birodalmakra és olyan népekre is találtak, amelyek már a civilizációnak meglehetősen magas fokára emelkedtek. 1519 és 1526 között Fernando Cortez meghódította Mexikót és megdöntötte az aztékok birodalmát. Francesco Pizarro és más kalandorok 1526—1532 között meghódították Spanyolország számára Perut és Chilét és szétrombolták az inkák birodalmát. A felfedezéseknek és hódításoknak ebben az időszakában Fernando Magalhaes vagy Magellan, egy spanyol szolgálatban álló portugál tengerész megkísérlette a föld első körülhajózását és áthaladva azon a tengerszoroson, amelyet saját magáról nevezett el, az Atlanti-óceánról átjutott a Csendes-óceánra. Útjának végé Magalhaes nem érte meg, mert a Filippinszigeteken a bennszülöttekkel vívott harcban elesett; egyik hajója azonban a föld első körülhajózását (1519—1522) sikerrel befejezte.

Portugália, amely időrendben megelőzte Spanyolországot,

továbbra is vetélkedett vele a felfedezések lendületében és a hódítások kiterjedésében. Amerikában a portugálok birtokukba vették. a Cabral által 1500-ban felfedezett Brazíliát, 1508-ban Ázsiában a Perzsa-öböl bejáratánál Ormuzt, 1510-ben a hindosztáni parton Goát, majd Malakkát, és így Portugália birtokosa lett az Indiai-óceán kulcsainak. A következő időszakban a portugálok felfedezték a Szunda szigeteket, ahol kereskedelmi telepeket alapítottak, továbbá a Filippini- és Molukki-szigeteket és eljutottak egészen Japánig.

A két ibéri félszigeti állam példáját Franciaország és Anglia is követte. A genovai származású, de velencei polgárságot szerzett Giovanni Caboto, 1497-ben angol szolgálatban felfedezte Labradort és a Hudson-öblöt; fia, Sebastiano, később kikutatta az északnyugati átjárót és ezen keresztül akart eljutni Indiába. Egy másik olasz, a francia szolgálatban álló Giovanni di Verazzano, a Szent Lőrinc-öblöt fedezte fel; a folyam mentét az 1535—1536 években Cartier Jakab kutatta át és így ő lett Kanada felfedezője. Egyelőre azonban az angolok és franciák gyarmatosító tevékenysége csak szűk keretek között mozgott.

Ezek a nagy felfedezések, a mellett hogy elősegítették a népek felszabadulását a középkori műveltség bilincseiből, valóságos forradalmat idéztek elő a gazdasági élet területén. A legtávolabbi országok termékeit tengeri úton lehetett szállítani Európába és az európai kereskedelem középpontja a Földközi-tenger partján fekvő országokból eltolódott az Atlanti-óceán partjára, legfőként Portugáliába. Az újonnan meghódított országokból nyert nemesfémek pénzbőséget idéztek elő és lehetővé tették nagy tőkék felhalmozását, ami viszont az ingatlan vagyonok elértéktelenedését vonta maga után. Természetesen a hűbéres nemesség, amelynek vagyona elsősorban a föld volt, nagyot veszített politikai súlyából, éppen úgy, mint azok az államok, melyekben ugyanez az osztály volt az ural-

kodó réteg, míg viszont azoknak az államoknak, melyeknek számszerűleg erős, szorgalmas és kereskedelmet űző polgársága az új világrészekből gazdagságot és hatalmat tudott szerezni, a politikai jelentősége emelkedett. A kereskedelem súlypontjának áttérrelődése a Földközi-tengerről az Atlanti-óceán partjára, súlyos csapást jelentett Olaszországra, amely addig monopóliumszerű helyzetet foglalt el ebben a kereskedelemben.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Az idegen betörések.

81. §. Olaszország és az európai nagyhatalmak. — A XV. század végén a jelenlegi Franciaország legnagyobb része és majdnem az egész Spanyolország erős uralkodói hatalom alatt álló egységes államban tömörült. Megfelelő pénzügyi eszközök birtokában uralkodóik a még mindig alkalmazott zsoldosok beállítása révén nagy létszámú és jól begyakorolt hadseregeket tudtak teremteni. A katonai szervezetben nagy változások mentek végbe. A gyalogság vált a legfontosabb fegyvernemmé és ezen belül az úgynevezett *svájci rend*, amelyet a helvét szövetség egyes országainak csapatai vezettek be, valamennyinél fölényesebbnek bizonyult. A környező nagyhatalmak vetélkedve igyekeztek svájciakat fogadni zsoldjukba és a toborzási engedély megadása vagy megtagadása a szövetség egyes országai részéről nagyfotosságú politikai kérdéssé nőtte ki magát. A svájci rend a hosszú lándzsával felszerelt gyalogosokat egységes fegyelemnek vetette alá és csapataik mind a támadásban, mind a védekezésben rettegett hírnévre tettek szert. Így katonailag azok az államok jutottak túlsúlyra, amelyek Franciaország mintájára vagy rendszeresen gondoskodtak svájci zsoldosok beállításáról, vagy pedig, miként később Spanyolországban történt, a svájci taktikát saját gyalogságuknál vezették be sikeresen.

A hadviselésben döntő jelentőségű, bár csak lassan érvényesülő változást idézett elő a tűzfegyverek használata. A lőpor

használata minden valószínűség szerint már nagyon régi; annyi bizonyos, hogy ismerete a nyugati nemzetek körében a XIII. században kezdett elterjedni. Az első, bár még kevésbé használható és nehezen kezelhető tűzfegyverek már a XIV. században tűnnek fel; lassankint azonban tökéletesednek és használatuk a XVI. századtól kezdve általánossá válik. A rendes hadseregeknél, amelyek különösen a nagy nyugati államokban, a zsoldos gyalogsapatok és a kisszámú, de válogatott lovasság szolgálatba állításával a hűbéres és városi katonaságot felváltották, már mindenütt a löfegyvereket vezették be. A hűbéres és városi katonaság így elvesztette minden jelentőségét, ami természetesen maga után vonta a hűbéres nemesség politikai súlyának jelentős csökkenését is.

Erős hadseregek szervezését és fenntartását így csak a nagy államok engedhették meg maguknak. A hordozható tűzfegyverek és a tábori tüzérség is, ebben az időben még alárendelt jelentőségűek voltak. Ezzel szemben a megerősített helyek megtámadására szolgáló nehéz tüzérség már nagy hatóerőt képviselt, de ennek beszerzése is csak a gazdag államoknak állott módjukban. Az ostromló tüzérség tekintetében különösen Franciaország állott az első helyen.

Franciaországgal és Spanyolországgal szemben Olaszország öt nagyobb és nagyszámú kisebb államra oszlott. A nagyobbak közül legfeljebb Velencét lehetett nagyhatalomnak tekinteni és éppen Velence volt az az állam, amely a legönzőbb politikát folytatta. Az olasz államok egymást követő ligáiból és megállapodásaiból hiányzott minden állandóság és belőlük átfogó eredmény nem származott. Fentebb már láttuk, hogy e viszonyok folytán az idegen uralom részben miként gyökeresedett meg Olaszországban, részben miként nyílt meg az út beavatkozása számára. A francia beavatkozást Olaszországban sokan már a XV. század második felében előrelátták. Ekkor, a század vége felé, a francia beavatkozáshoz hozzájárult még az

Aragoniai Ferdinánd és Castiliai Izabella házassága révén egységgé vált Spanyolország új hatalma.

Olaszország sorsa lényegében így a két nyugati nagyhatalom politikájának általános irányától került függésbe. Spanyolország széles tevékenységi területet találhatott volna Afrikában is, de Szicília birtoka arra kényszerítette, hogy állandóan érdeklődjék az olasz viszonyok iránt, különösen mikor felmerült annak a lehetősége, hogy egy másik nagyhatalom megveti a lábát Olaszországban. Ami Franciaországot illeti, VIII. Károlynak éppen elég tennivalója lett volna, hogy a királyság egységesítésének munkáját természetes határai között végrehajtsa és ebben elsősorban a Habsburgok, mint a burgundi hercegi ház örökösei, lettek volna a természetes ellenségei. E helyett Miksa császárnak és fiának, Fülöpnek visszaadta a Franche-Comté-t és Artoist, Aragoniai Ferdinándnak pedig Roussillont és Cerdagne-t, szóval a Pireneusokon innen fekvő területeket; azonfelül megegyezésre lépett Angolországgal is. Mindez csak azért történt, hogy szabad kezet biztosítson magának Olaszország felé, ahova nemcsak nápolyi igényei, hanem a császárság, a kereszties háborúk és a keleti hódítások ködös álmai is csábították.

Olaszország politikai viszonyai Lorenzo de' Medicinek 1492. április 8-án történt halála után erősen megromlottak. Lorenzót a Firenze fölötti uralomban fia, Piero követte, aki éppen olyan kevésbé lépett tehetség dolgában apja nyomdokaiba, mint amennyire nagyapja, Piero alatta maradt dédapjának, Cosimónak. Firenze kormányformája továbbra is bizonytalan maradt; formailag köztársaság volt, a valóságban fejedelemség, melyben azonban a politikai és erkölcsi ellenzékiiség erjedt. Nem sokkal Lorenzo után, 1492. július 25-én meghalt VIII. Ince pápa is, aki szoros kapcsolatokat tartott fenn Lorenzóval. Utódául a legtöbb bíboros szavazatának megvásárlásával Rodrigo Borgiát, III. Callixtus unokaöccsét választották, aki a VI. Sándor (1492—1503) nevet vette fel. Politikai tehetség volt benne, abban az

értelemben, ahogy akkoriban Olaszországban űzték a politikát, de a mellett erkölestelen volt, élvezeteket és gazdagságot hajhászó, aki csak azzal törődött, hogy a Vannozza de Cattaneis nevű, római asszonytól született törvénytelen gyermekeit, Cesaret, Giovannit, Jofrèt és Lucreziát még idejében jól elhelyezze. Cesaret valenciai érsekké és bíborossá nevezte ki, Giovanni már Gandia hercege volt Spanyolországban, Jofrèt a calabriai herceg egyik természetes leányával házасította össze, akivel hozományul kapta Squillace hercegséget, Lucrezia pedig Giovanni Sforzának, Pesaro urának lett a felesége, aki unokája volt Ludovico il Moronak.

82. §. VIII. Károly hadjárata. Gerolamo Savonarola. —

Egy olyan zabolátlan nepotisztikus politika, aminőt VI. Sándor űzött, szükségképpen a politikai bizonytalanságnak adott tápot egész Olaszországban. Ludovico il Moro, a «szerecsen» és Ferrante király között feszültség kezdődött, mert Gian Galeazzo herceg a calabriai herceg Izabella nevű törvényes leányát vette feleségül és Ferrante király azt szerette volna, hogy Gian Galeazzo tényleg átvegye a milánói hercegség kormányzását, amelyet gyámság címén még mindig Ludovico tartott a kezében. A nápolyi királytól való félelmében Ludovico nagy aggodalommal látta, hogy milyen szoros kapcsolat áll fenn Piero de' Medici és a király között. Ezt a helyzetet úgy igyekezett ellensúlyozni, hogy 1493 áprilisában szövetséget kötött Velencével és a pápával. Ez a szövetség azonban a pápa és Ferrante közötti viszony állandó ingadozásai következtében csak nagyon kevésbé szilárdnak bizonyult. De még mielőtt ezt a szövetséget megkötötte volna, a «szerecsen» egy másik, sokkal veszedelmesebb útra lépett, amely Franciaország felé vezetett. 1492 januárjában felújítva egy régi szövetségi szerződést, semlegességéről biztosította VIII. Károly királyt arra az esetre, ha hadjáratot indítana Nápoly ellen és így hozzájárult ahhoz, hogy a királyt erre a vállal-

kozásra ösztökélje. Mások is hasonlóan jártak el : Giuliano della Rovere bíboros, aki teljesen szakított VI. Sándorral, egy összehívandó zsinattól a pápa letételét várta ; Pier Capponi firenzei követ Piero de' Medici háta mögött ennek megbuktatására törekedett ; de mindenekfelett a háborútól várták visszatérésüket a Franciaországban élő száműzött nápolyi bárók. De még mielőtt Károly megmozdult volna, a «szerecsen» habozni kezdett és akadályok gördítésével igyekezett a hadjáratot késleltetni. E fenyegető háborús veszedelem közepette, 1491. január 28-án meghalt Ferdinánd király és a trón fiára, II. Alfonzra (1494—1495) maradt, aki már calabriai herceg korában gyűlöletessé tette magát a hűbéres nemesség előtt. VI. Sándor pápa beiktatta őt a királyság birtokába és szövetséget kötött vele.

1494 augusztusában VIII. Károly nehézség nélkül benyomult Piemontba, bevonult Astiba és baráti fogadtatásra talált a «szerecsen» részéről Paviában, ahol meglátogatta a fiatal herceget is. Ez nem sokkal utóbb, október 22-én elhalálozott és a «szerecsen», akinek valószínűleg tulajdonítani kellett unokaöccsének halálát, sürgősen Milano urának ismertette el magát. Miksa császár megadta neki a hűbéri beiktatást, a nélkül, hogy törődött volna az elhunyt herceg fiával. Közben a francia hadsereg győzelmesen haladt előre a liguriai tengerparton és Romagnában, és megérkezett Toszkánába. Miután a franciák elfoglalták Fivizzanót, Piero de' Medici elébe ment VIII. Károlynak és Sarzanának és a többi határerődöknek, továbbá Pisának és Livornónak átadására és kétszázezer forint fizetésére kötelezte magát. A megalázó béke hírére a firenzeiek 1494. november 9-én elüldözték a Medicieket, ideiglenes kormányt alakítottak és mikor Károly Firenzébe jött, vonakodtak a rájuk erőszakolni szánt békefeltételeket elfogadni. Pier Capponi, a város megbízottainak egyike, szét tépte a szerződést és a híressé vált kihívást vágta a király arcába : «Akkor megkongatjuk a harangjainkat!» A király mérsékelte pénzköveteléseit és megígérte,

hogy visszaadja az erősségeket. A király Firenzéből Sienába ment és onnét átlépett az egyházi állam területére. VI. Sándor kénytelen volt tűrni, hogy a franciák bevonuljanak Rómába, ami 1494 Szilveszter estéjén meg is történt, ő maga pedig a Vatikánba, majd az Angyalvárba zárkózott. A bíborosok egy csoportja, amelynek Giuliano della Rovere állott az élén, a királynál zsinat összehívását sürgette, melynek az lett volna a rendeltetése, hogy a simoniával megválasztott pápát letegye trónjáról. De Károly inkább tárgyalásba bocsátkozott a pápával, aki szabad átvonulást engedett neki s biztosítékokat és túszoikat ajánlott az egyházi állam területén. Közben Alfonz király, aki érezte alattvalóinak gyűlöletét, leköszönt fia, II. Ferdinánd vagy Ferrandino (1495—1496) javára, aki azonban a nagy katonai fölényben levő franciák betörését nem tudta megakadályozni. Miután országában és hadseregében felkelés tört ki, családjával együtt Ischia szigetére, majd Messinába menekült.

VIII. Károly 1495. február 22-én vonult be ünnepélyesen Nápolyba, de nem tudta elérni, hogy VI. Sándor pápa beiktassa őt a királyságba. Ellenkezőleg, március 31-én Velencében az úgynevezett *szent szövetséget* kötötték meg ellene, melynek tagjai voltak Ludovico milanói herceg, a velenceiek, a pápa, Spanyol Izabella és Ferdinánd és a császár. Így Olaszország sorsa a nem olasz nagyhatalmak politikájának lett a tárgya. VIII. Károly, aki attól félt, hogy elvágják Franciaországtól, májusban gyors visszatérésre határozta el magát. A szövetséges haderők, amelyek II. Gonzaga Ferenc mantovai őrgróf parancsnoksága alatt állottak, megkísérelték, hogy elzárják az útját. A két hadsereg Fornovo mellett, a Taro völgyében 1495. július 6-án ütközött össze egymással. Hosszú és eldöntetlen küzdelem után a francia hadsereg folytatta a visszavonulást és Piacenzán és Tortonán keresztül épségben eljutott Astiba. Üldözés helyett a szövetségesek Novarát kezdték ostromolni, amelyet az orléans-i herceg tartott megszállva. Ludovico, hogy újból megszerezze a

várost, különvált a szövetségtől és saját számlájára szerződést kötött VIII. Károlylyal, aki néhány nappal később, 1495 októberében az Alpeseiken átkelve elhagyta Olaszországot. Ezalatt II. Ferdinánd, miután a híres Consalvo di Cordova vezérlete alatt álló spanyol csapatok segítségével megverte a franciákat, júliusban bevonult Nápolyba, a velenceiek pedig elfoglalták a királyságnak az adriai parton fekvő kikötőit. Az aragoniak ugyanolyan könnyűséggel foglalták vissza a királyságot, mint ahogy elveszítették. 1496 októberében II. Ferdinánd közvetlen örökös nélkül meghalt és így utána nagybátyja, Frigyes (1496—1501) következett.

Az olasz hatalmak közül a szent szövetségben csak Firenze nem vett részt, amely híu maradt a francia szövetséghez. A köztársaságnak legfőbb célja az volt, hogy visszaszerezze Pisát, amely a francia hódítás után függetlenítette magát és ellenállásában támogatásra talált a velenceiek részéről. VIII. Károly a pisai kérdésben nagyon kétszínű magatartást tanúsított; ha Firenze mégis kitartott mellette, ebben a város franciabarát hagyományán kívül nagy része lehetett annak a köztudatnak is, amely a királyt Isten eszközének tekintette, aki rajta keresztül kívánja az egyházat megbüntetni és megreformálni. Ezt a nézetet Gerolamo Savonarola dominikánus szerzetesnek az idők romlottságát ostromozó és a szükségszerű keresztény megújítást hirdető tüzes prédikációi vitték bele a köztudatba. Savonarola, aki 1452-ben Ferrarában született, több esztendőn át a firenzei Szent Márk-kolostorban élt, amelyet a rend reformjának toszkánai központjává avatott. Mikor még sokan kételkedtek benne, megjövendölte VIII. Károly bejövetelét és sikerét és a Mediciek bukását s ezek a jövendölések, szentéletűsége és szavának vallásos ereje olyannyira Isten prófétájának hírét keltették, hogy meghívták a város politikájának vezetésére is.

A Mediciek elűzése után két irány jelentkezett a város új alkotmányának megalapozásánál; az oligarchikus és demokra-

tikus. Savonarola határozottan a népfelség elvét képviselte, de az elvet gyakorlati alkalmazásában mérsékelte. 1494 decemberében egy nagytanácsot létesítettek, amelynek azok a huszonkilenc esztendőnél idősebb polgárok lehettek a tagjai, akiknek elődei a köztársaság három fontos tisztének valamelyikét — prior, zászlóhordozó, tanácstag — viselték. Ezek a negyvenedik életévüket betöltött polgárok közül nyolcvanatot választottak egy olyan tanácsba, amely a velencei szenátushoz hasonló szerepet lett volna hivatva betölteni. Savonarola kezdeményezésére a pénzügyi kérdést egy 10 százalékos ingatlanadó életbe léptetésével akarták megoldani. Az uzsora leküzdésére városi zálogházat állítottak fel. Az így szerzett diktátori hatalmat Savonarola vallási és erkölcsi elképzeléseinek megvalósítására használta fel, hogy így a vallást és erkölcsi tisztaságot segítse diadalra mind a köz-, mind a magánéletben. Ez magával hozta a polgárok életének szigorú megfegyvelését és ellenőrzését, ami végezetül erőszakosságokban és kémkedésben csúcsosodott ki. Jellemző megnyilvánulásai voltak ennek a teokratikus uralomnak, hogy Savonarola a nép lelkesedése közben Krisztust kiáltotta ki Firenze királyának, a farsangi körmenetek pedig a Signoria terén elégették a «világ hiúságait», a női divatcikkeket s az erkölestelen és sikamlós könyveket és képeket.

Savonarola prédikációi nagyon nyílt hangon bírálták magát a római kúriát és VI. Sándor életmódját is. A pápa mérséketlen parancsolt Savonarolának, Rómába idézte, hogy igazolja magát és eltiltotta őt a prédikálástól. Savonarola azonban sem az idézésnek, sem a tilalomnak nem engedelmeskedett. De népszerűségének magában Firenzében is volt ellenzéke. A hozzá húzó piagnoni-párttal szemben állott az arrabiatiak oligarchikus a színzetű és a Mediciekkal is ellentétes pártja, a compagnacciak, a zabolázatlan élet hívei és a bigi- vagy palleschi-párt, a meglehetősen háttérbe szorított Mediciek hívei. A pápa 1497. május 13-án kihirdette az egyházi átkot Savonarola

ellen, ami szintén hozzájárult ellenségeinek megerősítéséhez. Savonarola az egyházi átokkal sem törődött és érvénytelennek jelentette ki. Róma interdiktummal fenyegetődött és egy arrabiatikból álló signoriâ, uralomra jutása után Savonarolát eltiltotta a prédikálástól. Savonarola ezzel szemben egyetemes zsinatot akart összehívatni, hogy a «simoniás, eretnek és hitetlen» pápát letétesse a trónjáról. Egy ferencrendi szerzetes — a ferencrendiek és dominikánusok között hagyományos volt a vetélkedés — hivatkozással Savonarolának egy kijelentésére, tűzpróbára hívta ki őt. Miután Savonarola a próbát visszautasította, helyette egy követője, fra Domenico Buonvicini ajánlkozott, hogy aláveti magát a próbának. A vádló is egy másik ferencrendit nevezett meg maga helyett. A signoria is hozzájárult és nagy előkészületek történtek, de az 1498. április 7-ére kitűzött próba különböző ürügyekre való hivatkozással elmaradt. Ekkor a barát ellenségei kerekedtek felül és a signoria száműzte őt a városból. Mikor úgy látszott, hogy Savonarola nem engedelmeskedik a parancsnak, ellenségei megostromolták a Szent Márk-kolostort és rövid ellenállás után Savonarolát fra Domenico Buonvicinivel és fra Silvestro Maruffival együtt elfogták. A per során, melynek utolsó részét két pápai megbízott vezette, erősen alkalmazták a kínzást és a periratokat is meghamisították annak igazolására, hogy Savonarola csalónak vallotta magát. A halálos ítélet kimondása után a három szerzetest 1498. május 28-án a Signoria piacán keresztre feszítették és utána máglyán megégették.

83. §. **XII. Lajos és a Borgiák. A franciák Milanóban, a spanyolok Nápolyban.** — Miután VIII. Károly 1498 áprilisában, alig 28 éves korában örökös nélkül elhalálozott, a trónon XII. Lajos néven (1498—1515) Valois-Orléans Lajos követte, aki céljait rögtön azzal nyilvánította, hogy felvette a két Szicília királya

és Milano hercege címet, mely utóbbira vonatkozó igényét Visconti Valentinától (68. és 74. §§) való leszármazásával indokolta. Minthogy megegyezett a pápával, Spanyolországgal és Velencével, sikerült neki teljesen szétbomlasztani a szent szövetséget. Cesare Borgia, aki öccsének, a gandiai hercegnek valószínűleg az ő utasítására történt meggyilkolása után elhagyta az egyházi rendet, a királytól Valence hercegséget és Albret Saroltának, a navarrai király nővérének kezét kapta ajándékul. Innét nevezték az olaszok Cesare Borgiát Valentino hercegének. Ígéretet nyert Cesare arra is, hogy Milano elfoglalása után Franciaország őt egy önálló állam megalakításában támogatni fogja. Velencével Lajos szövetséget kötött és kötelezte magát Cremonának és az Adda balpartjának, az úgynevezett Ghiaradaddának átadására.

Ludovico, a «szerecsen» így teljesen magára maradt, mert egyetlen barátja, Frigyes nápolyi király nem volt képes őt megsegíteni. Ekkor kísérletet tett, hogy a törököket biztassa Velence ellen, akik 1499 őszén tényleg egy újabb beütést intéztek Friaulbâ. A franciák augusztus elején Astiban gyülekeztek és a Milanóból száműzött Giangiacomo Trivulzio vezetése alatt ellenállás nélkül elfoglalták Alessandriát és Paviát, míg a velenceiek ugyanakkor győzelmesen Lodiig nyomultak előre. A herceg Németországba menekült és szeptemberben Milano citadellája megadta magát. Cremonát a velenceiek szintén elfoglalták. XII. Lajos 1499. október 6-án rendezte ünnepélyes bevonulását Milanóba. Miután Trivulziót Milano kormányzójává nevezte ki, visszatért Franciaországba.

Az új kormányzó pártoskodó magatartása, az általa kirótt súlyos adóterhek és a francia katonák túlkapásai általános elégedetlenséget váltottak ki. Ezek a körülmények felbátorították Ludovicót, aki svájci csapatokat fogadott zsoldjába és 1500. január 5-én visszatért Milanóba, majd pedig a Ticinón túl vetette vissza a franciákat és visszafoglalta Novarát. De a

francia király rögtön újabb erősítéseket küldött Olaszországba és szintén svájci csapatokat fogadott zsoldjába, akik a «szerecsen» szolgálatában álló honfitársaikat árulásra bírták; ezek Ludovicót kiszolgáltatták a franciáknak, akik ezután a hercegséget 1500 áprilisában újból megszállták. Ludovicót fogolyként Franciaországba vitték, ahol 1508-ban meghalt. XII. Lajos azonban kénytelen volt a bellinzonai grófságot a svájci kantonnoknak átengedni.

Nápoly birtokára vonatkozólag XII. Lajos tárgyalásba bocsátkozott a másik trónkövetelővel, Katolikus Ferdinánd spanyol királlyal. Az 1500 novemberében megkötött granadai egyezmény szerint felosztották egymás között az országot: XII. Lajosnak kellett megkapni Nápolyt és az Abruzzókat, Ferdinándnak pedig Apuliát és Calabriát. E megosztás kedvéért 1501 júniusában a pápát is bevonták a szövetségbe. A franciák 1501 tavaszán megindultak a nápolyi királyság ellen és Frigyes király, aki nem tudott a szerződésről, maga nyitotta meg a calabriai erősségeket a spanyolok előtt, hogy neki segítségére jöjjenek. Mikor tudomást szerzett rokona árulásáról, Ischia szigetére vonult vissza és országát XII. Lajosnak engedte át, akitől szeptemberben megfelelő életjáradékkal Anjou hercegséget kapta kárpótlásul.

E közben Valentino hercege francia segítséggel felkészült romagnai terveinek megvalósítására. A pápa, azzal az ürüggyel, hogy nem fizették meg az egyházat megillető hűbéri díjakat, hűbérüktől megfosztottaknak jelentette ki Romagna és a Markák urait és fiát bízta meg a leverésükkel. Cesare 1499 decemberében elfoglalta Imolát és Forlìt, amelyet Gerolamo Riario özvegye, Caterina Sforza (78. §.) hősiezen védelmezett. Miután az egyház zászlóvivőjévé nevezetett ki, új csapatokat fogadott zsoldjába, amihez a szükséges pénzt a pápa tizenkét bíborosnak pénzért történt kinevezésével teremtette elő. Az új hadjáratban elfoglalta Pesarót, Rimit és utána Faenzát,

melyet a tizenhat esztendő s Astorre Manfredi vitézül védelmeztet és 1501 áprilisában tisztességes feltételek kikötése ellenében adott fel. A fiút azonban a feltételek ellenére az Angyalvárba zárták és meggyilkolták. A hódítás befejezése után a pápa Cesaret Romagna hercegévé nevezte ki. A kisebb urak elnyomását és a közrend helyreállítását a Cesare által Romagna élére állított kormányzó kegyetlen szigorúsággal hajtotta végre. Mikor Cesare úgy látta, hogy betelt a mérték, az összes gyűlöletes intézkedésekért kormányzóját tette felelőssé és kivégeztette őt is. Miután Romagna meghódítása befejeződött, Cesare azt tervezte, hogy hatalmát Toszkánára is kiterjeszti, még pedig elsősorban Siena és a piombinói fejedelemség rovására, melyek közül az első Pandolfo Petrucci signoriája alatt állott, a másiknak pedig Jacopo d'Appiano állott az élén. Ugyanekkor ellenséges magatartást foglalt el Firenze irányában is. De a firenzeiekkel megegyezett azon az alapon, hogy ezek lemondtak az Appiano fölött gyakorolt védnökségről. Erre 1501 nyarán a herceg csapatai az egész fejedelemséget, Elba szigetét is beleértve, megszállották. Firenze ekkor úgy biztosította magát Valentino hercegével szemben, hogy 1502 áprilisában a francia királlyal kötött szerződést. Már ezt megelőzően házassági kapcsolat jött létre a Borgiák és Ercole ferrarai herceg között. A pápa Lucreziának Giovanni Sforzával, Pesaro urával kötött első házasságát felbontotta; a második házasság úgy ért véget, hogy a férjét, Alfonz bisegliei herceget, II. Alfonz nápolyi király természetes fiát, Cesare Borgia meggyilkoltatta. Ekkor Lucrezia 1501 szeptemberében Alfonz estei herceghez, Ercole herceg fiához ment feleségül.

1502 nyarán Cesare Borgia álnok módon, meglepetésszerűen megtámadta Guidobaldo di Montefeltro urbinói herceget és könnyűszerrel elfoglalta a hercegségét, azután Varanótól elvette Camerinót és őt magát két fiával együtt megfojtatta, majd csapatvezérével, Vitellozzo Vitellivel a firenzeiektől elvétette

Arezzót, Cortonát és San Sepolcrót. Ezeket a területeket a francia király közbelépésére kénytelen volt ugyan a firenzeieknek visszaadni, de már 1502 augusztusában személyes megbeszélést folytatott a királlyal Milanóban és nemcsak a már fennállott megegyezést sikerült neki megújítani és megerősíteni, hanem szabad kezet nyert a Bentivogliókkal, Bologna uraival szemben is, akik addig francia védelem alatt állottak. Ezen a ponton a herceg csapatvezérei, akik legnagyobb részt maguk is kisebb középolaszországi urak voltak, belátták, hogy a herceg támogatásával a maguk romlását készítik elő. A Perugia melletti Magionében összegyülekezve, egyességre léptek a Bentivogliókkal, Petruccival és Guidobaldo herceggel. A felkelés egyszerre kitört az urbinói és camerinói hercegségben, melyeket uraik azonnal visszafoglaltak; Borgia herceg csapatai vereséget szenvedtek és egy pillanatig úgy látszott, mintha szerencséjének beakonyodnék. Ő azonban, mialatt Imola várába zárkózott, katonai segítséget kapott XII. Lajostól, mire tárgyalásokat kezdett Firenzével, egyességet kötött Bentivoglióval és a csapatvezérekkel, visszaszerezte az elvesztett területeket, Sinigagliába megbeszélésre hívta a csapatvezéreket és mikor a kezében voltak, 1502. december 31-én Vitellozzo Vitellit, Oliverotto da Fermót, Paolo és Francesco Orsinit legyilkoltatta. Erre a hírré Közép-Olaszország többi kis zsarnokai elmenekültek, Cesare pedig elfoglalta Città di Castellót és Perugiát. Rómában VI. Sándor, mikor a sinigagliai esemény szerencsés kimeneteléről értesült, elfogatta az öreg Orsini bíborost, aki néhány nappal később, valószínűleg mérgezés következtében elhalálozott. A vérengzésből megmenekült Orsiniak a Savelliekkal kötöttek szövetséget és az egyházi állam váraiban sáncolták el magukat, mialatt a herceg csapatai, irtózatosságot kegyetlenségek közepette, győzedelmeskedve nyomultak elő Latiumban. Az Orsiniak fegyverszünetet kényszerültek kötni. Cesare ekkor Toszkána meghódításának tervével foglalkozott; a vállalkozáshoz szük-

séges anyagi eszközöket a nagyon gazdag Michiel bíboros meggyilkolásával és több új bíborosnak nagy összegek lefizetése ellenében történt kinevezésével teremtték elő.

E közben Franciaország és Spanyolország között a nápolyi királyság felosztásánál támadt határkérdések miatt 1502 júniusában kitört a háború. Consalvo kénytelen volt Barlettába bezárkózni, ahol Louis d'Armagnac, Nemours hercege, ostrom alá fogta őt. A spanyolok oldalán Prospero és Fabrizio Colonna vezérlete alatt nagy számmal harcoltak olaszok is. Egyes foglyul esett franciák ócsárló hangon nyilatkoztak az olaszok vitézségéről, mire a két nemzet tizenhárom különösen kiváló vitéze párvíadalra hívta ki egymást. A párharc 1503. február 13-án játszódott le a két hadsereg jelenlétében s a harc az olaszok győzelmével végződött, akik foglyul ejtették a franciákat. Ez az esemény, amelyet a *barlettai kihívás* neve alatt ünnepeltek meg, elbátortalanította a franciákat. Egy francia csapattest 1503. április 28-án Seminara mellett egy spanyol segítő seregtől vereséget szenvedett és ugyanazon a napon Consalvo is, a Barlettából történt kitörés alkalmával a franciákat Cerignola mellett teljesen megverte. A csatában maga a nemours-i herceg is elesett, május 14-én a spanyolok bevonultak Nápolyba.

VI. Sándor és Cesare ekkor távolodni kezdett Franciaországtól. De 1503. augusztus 18-án a pápa rövid betegség után meghalt, minden valószínűség szerint malária és nem mérgezés következtében. Cesare, aki ugyanakkor maga is betegen feküdt, nem tudott úrrá lenni az események fölött. Mialatt a konkláve a Piccolominiek házából való nagyon öreg és beteges III. Piust választotta meg pápának, Közép-Olaszország kis kényurái sorra visszaszerezték területeiket; csak Romagna nem mozdult egyelőre. Huszonhét nap múlva meghalt III. Pius és utódává Giuliano della Rovere bíborost választották, aki mint pápa a II. Gyula (1503—1513) nevet vette fel. Megválasztása előtt az új pápa nagy ígéretekkel tett Valentino hercegnek, amelyeket

azután nem tartott meg. A herceg romagnai birtokait a pápa visszavette.

E közben egy francia segítő sereg a Garigliano felé nyomult előre. A franciák és spanyolok több hónapon keresztül a folyó két partján egymásra ügyelve néztek farkasszemet, mígnem 1503. december 29-én Consalvo átkelt a folyón, megtámadta és szétszórta a franciákat. A menekülésben Piero de' Medici, aki erre a hadjáratra elkísérte a francia hadsereget, a Gariglianóba fült. 1504. január 1-én megadta magát Gaeta, a franciák utolsó támaszpontja, mire hadseregük maradványai kivonultak az országból. 1504 januárjában Franciaország és Spanyolország fegyverszünetet kötött, melyet 1505 októberében végleges béke követett. A békeszerződés értelmében Katolikus Ferdinánd, miután Izabella már előzően meghalt, elvette Germaine de Foix-t, a francia király unokahúgát és kezével együtt hozományként megkapta a nápolyi királyságnak azt a részét, amely az előző megállapodás szerint Franciaországot illette meg. Ezután Consalvo megkísérelte, hogy rendet teremtsen a nápolyi királyságban, amelyet azonban nem egyesítettek Szicíliaval, hanem a két országrészt külön alkirályok uralma alá helyezték.

Consalvo volt az, aki Valentino herceg pályafutásának végét vetett, amennyiben a herceget, aki Nápolyba jött, fogolyként Spanyolországba küldte. A hercegnek sikerült fogságából megszökni és a navarrai királynál keresett menedéket. Ott azonban a király érdekében harcolva, egy lázadó ellen vívott harcban, Viana várkastély falai előtt, 1507-ben elesett.

84. §. **A cambrayi liga.** — Az idegen beavatkozás teljesen megváltoztatta Olaszország politikai képét. Két olasz állam, Milano és Nápoly elbukott. Firenze kimerült a Pisa elleni háborúban és magát a háborút sem a pisaiak segítségére küldött velencei hadsereg fölött 1505-ben Campigliánál aratott győzelemmel, sem a Nicolò Machiavelli tanácsára létesített községi hadsereg

felállításával nem tudta befejezni. E harcok folyamán, 1508-ban létesítették az életfogytiglani gonfaloniere tisztét, melyet Pier Soderinivel töltöttek be.

Olaszországnak egyetlen erős és független állama továbbra is Velence maradt. De a köztársaság ellen, amely a félsziget egyetemes sorsára való tekintet nélkül kizárólag csak saját olasz birtokainak növelésével törődött, Olaszországban és Olaszországon kívül egyre több harag és gyűlölség halmozódott fel. II. Gyula pápa, aki nepotisztikus melléktekintetek nélkül ismét egy erős pápai hatalom megteremtésére törekedett, miután levérte a Baglioni-család signoriáját Perugiában és a Bentivoglió-két Bolognában, különösen felháborodott a velenceiek ellen, akik Romagna egyes pontjait megszállták. Ezért a maga részéről is támogatta a császárság és Franciaország megállapodásait a velencei köztársaság rovására.

1508-ban Miksa császár szövetségeseitől függetlenül kezdett háborút Velence ellen, amely megtagadta neki az átvonulást, mikor át akart jönni Olaszországba, hogy fejére tegye a császári koronát és érvényesítse Milanóra vonatkozó jogait. De Bartolomeo d'Alviano velencei hadvezér megverte őt és Friaulba benyomulva, elfoglalta Pordenonet, Görzöt, Triesztet és Fiumét, úgy hogy Miksa császár fegyverszünetet kényszerült kérni. 1508. december 10-én Miksa császár és XII. Lajos francia király Cambrayban ligát kötöttek Velence ellen. Szövetkezésük kezdeményezőjéül II. Gyula pápát nevezték meg, aki 1509 márciusában hivatalosan is csatlakozott a ligához és áprilisban az egyházi átok villámával sujtotta a köztársaságot. A ligához később csatlakozott még Spanyolország, Angolország, Magyarország, Savoya, Ferrara, Mantova és Firenze. A szerződés Velence szárazföldi birtokainak teljes felosztását tűzte ki célul s ígéretet tartalmazott arra is, hogy a császár Franciaországot beiktatja Milano hűbérebe. Firenze, miután nagy összegeket fizetett Francia- és Spanyolországnak, elérte, hogy a két hatalom többé

nem avatkozott bele a Pisa elleni háborúba, amely így 1509 júniusában meghódolni volt kénytelen. A szövetségesek mindent a Velence elleni erőkifejtésnek rendelték alá. De a köztársaság a félelmet keltő szövetségtől nem rettent meg, noha néhány hónapon keresztül a pusztulás veszedelme fenyegette. A velencei hadsereg 1509. május 14-én a ghiaradaddai Agnadello mellett vereséget szenvedett és néhány napon belül a szövetségesek Lombárdiának egész velencei uralom alatt álló részét megszállották. Ugyanakkor a pápai csapatok visszafoglalták a romagnai területeket, a ferrarai herceg a rovigói Polesinet, a mantovai őrgróf Lonatót, Miksa császár az előző évben elvesztett területeket, a spanyolok pedig a velencei kézben levő Tranit Apuliában. A velencei tartománynak a köztársaság kormányzatával elégedetlen elemei is felemelték a fejüket és Verona, Vicenza és Padova kitűzte a császári zászlókat.

A velenceiek a pápa és a spanyol király javára lemondtak romagnai és apuliai birtokaikról, mire a két uralkodó hajlandónak mutatkozott, hogy kibéküljön a köztársasággal. A harc így a császár ellen irányult, aki benyomult Venetóba. A velenceiek visszafoglalták Padovát, megverték és elfogták Gian Francesco Gonzaga mantovai őrgrófot, Miksa császárt Padova ostromának abbahagyására kényszerítették és kevéssel utóbb visszafoglalták Vicenzát, Bellunót és Friault is. A ferrarai herceggel harcolva, visszaszerezték a Polesinet is, de a herceg tüzésége 1509. december 22-én Polesella mellett megsemmisítette azt a velencei hajóhadat, amely felhajózott a Pón, hogy támogassa a szárazföldi hadsereget a Ferrara elleni harcokban.

II. Gyula pápa, miután Velence kötelezte magát, hogy tiszteletben tartja az Adrián a kereskedelem és hajózás szabadságát, a köztársaság területén pedig az egyházi kiváltságokat, véglegesen kibékült a köztársasággal és 1510. február 24-én feloldotta az egyházi fenytékek alól. Ezen túlmenően a pápa

még megegyezésre lépett Velencével és Spanyolországgal Franciaország ellen és Spanyolországot beiktatta Nápoly birtokába. Minthogy a ferrarai herceg továbbra is kitartott Franciaország mellett, a pápa kihasználta az alkalmat, elvette a hercegségét és bekebelezte az egyházi államba. Ezután a pápa kiátkozta a herceget és a pápai hadsereg 1510 őszén elfoglalta Modenát, 1511 januárjában pedig Mirandolát. Az utóbbinak ostromát a pápa személyesen vezette és győzőként a falon tört résen vonult be a városba. A franciák azonban az öreg Giangiacomo oTrivulzio alatt ellentámadásba mentek át, 1511 májusában elfoglalták Bolognát és visszafoglalták Mirandolát. A küzdelem átesapott egyházi térre is. A ferrarai herceg és szövetségesei ellen alkalmazott egyházi fenyegető rendszabályokra XII. Lajos még 1510-ben nemzeti zsinat összehívásával válaszolt, amely az egyetemes zsinat összehívása mellett foglalt állást. A császárság és a francia királyság kezdeményezésére a bíborosok egy csoportja vállalkozott is a zsinat összehívására, amely 1511-ben Pisában összeült, de nyomban utána átköltözött Milanóba. Erre II. Gyula pápa is egyetemes zsinatot hívott össze a Lateránba, amely 1512 májusában ült össze, kihirdette az interdiktumot Pisa és Firenze ellen és Velencével és Spanyolországgal 1511. október 5-én *szent ligát* kötött Franciaország ellen. Az új ligának «Ki a barbárokkal!» volt a jelszava és a pápa által behívott svájci csapatoktól várta a győzelmet. Még mielőtt azonban a svájciak megérkeztek volna, a franciák fiatal, de kiváló fővezére, Gaston de Foix nagy vérontás mellett visszafoglalta a fellázadt Bresciát és Bergamót, üldözőbe vette a liga hadseregét és 1512. április 11-én a ravennai csatában megverte. Hosszú idő óta ez volt a legvéresebb csata, melyet olasz területen megvívtak; a csatában maga Gaston de Foix is halálosan megsebesült. A francia hadsereg, minthogy nem kapott utánpótlást, kénytelen volt meghátrálni a liga hadserege elől, amelyhez a svájciak és velenceiek is csatlakoztak. Így a franciák elvesztették a milanói tarto-

mányt és 1512 júniusában magát Milanót is, melynek hercegi székét Massimiliano Sforza, Ludovico, a «szerecsen» fia, foglalta el. Parmát és Piacenzát a szövetségesek a pápának engedték át, a svájciak pedig elfoglalták Locarnót és a Valtellinát. A pápa-ellenes zsinat Milanóból Lyonba menekült, ahol megszüntette működését. Miksa császár különvált Franciaországtól és fegyverszünetet kötött Velencével. Genova szintén kivonta magát a francia uralom alól. Firenze ellen, amely nem akart a ligához csatlakozni, egy szövetséges hadsereg vonult fel és elfoglalta Pratót, ahol borzalmás vérfürdőt rendezett. 1512 augusztusában a Mediciék visszatértek Firenzébe, és a kormányzást, miután Soderini száműzetésbe ment, Giovanni de' Medici bíboros vette át.

1513. február 21-én meghalt II. Gyula pápa és utódául Giovanni de' Medicit választották meg, aki X. Leo (1513—1521) néven foglalta el a pápai trónt. Franciaország, szövetségben Velencével, újabb támadást kísérelt meg; az Alpeseiken egy új francia hadsereg kelt át, a velenceiek pedig betörték Lombardiába. De Massimiliano Sforza svájci csapatai 1513. június 6-án Novaránál a franciákat teljesen megverték és ők nyomultak be Franciaországba, a velenceiek pedig kénytelenek voltak Lombárdiát kiűriteni és októberben a Vicenza melletti Olmónál súlyos vereséget szenvedtek. Az angolok is, akik 1511 decembere óta szövetségben állottak a spanyolokkal, 1513 augusztusában a flandriai Guinegate mellett az úgynevezett sarkantyú-csatában megverték a franciákat.

XII. Lajosnak mindazonáltal sikerült békét kötni a pápával, miután a lyoni zsinatot formálisan megtagadta; békét kötött Angolországgal is, Spanyolországgal pedig fegyverszünetet. 1515. január 1-én történt halála után utóda, a Valois-Angoulême-ágból való I. Ferenc (1515—1547), az elhunyt királynak unokaöccse és veje kísérletet tett a milanói tartomány visszaszerzésére; Massimiliano Sforza védelmére pedig újból szövetséget kötött a svájciakkal Spanyolország, a császár és a pápa. Egy

hadserég megszállta a piemonti Alpok átjáróit, de Ferencnek sikerült az addig járhatatlannak tartott Argentera-hágón átkelni és így a svájciakat megkerülve, betört a milánói tartományba. A svájciak Melegnanónál, Milano és Lodi között támadták meg a hadseregét. Az elkeseredett csata 1515. szeptember 13-án és 14-én, két napig tartott. A svájciak nagyon vitézül harcoltak, de végezetül, mikor a velencei lovasság és a Lembro vize is, melynek gátjait Trivulzio átvágatta, fenyegette őket, teljes rendben visszavonultak.

A csata döntő jelentőségű volt. Massimiliano Sforza hercegségét évjáradék ellenében átengedte I. Ferencnek és Ferencsel egymás után békét kötöttek Spanyolország, a svájciak és Miksa császár. A császár lemondott azokról a velencei területekről, amelyeket még elfoglalva tartott, és így a velenceiek teljes egészében visszaállították szárazföldi birtokállományukat. I. Ferencsel legelsőnek a pápa kötött békét; visszaadta a milánói hercegségnek Parmát és Piacenzát és kötelezte magát arra is, hogy a ferrarai hercegnek visszaadja Modenát és Reggiót.

X. Leo gondoskodott családja érdekeiről is, amennyiben Francesco Maria della Roveret, aki nagybátyját és örökbe-fogadó atyját, Guidobaldo di Montefeltrót követte, megfosztotta az urbinói hercegségtől és miután a hercegséget tényleg elfoglalta, 1516-ban hűbérül Lorenzo de' Medicinek, Piero nevű testvére fiának adományozta. De Lorenzo nem sokkal utóbb, 1519-ben meghalt s ekkor X. Leo a hercegséget az egyházi állammal egyesítette, míg Firenze kormányzását Giulio bíboros, a Pazzi-összeesküvésben megölt Giuliano fia vette át.

Az urbinói háború alatt a bíborosok egy csoportja, amely különböző okoknál fogva elégedetlen volt X. Leóval, összeesküvést szőtt ellene. Ennek az 1517. esztendei összeesküvésnek Alfonso Petrucci bíboros volt a feje, akinek bátyját a pápa segítségével üzték el Siena signoriájából, amelyet egyik unokaöccse kapott meg, aki hódolattal viseltetett a Mediciek irányában.

Az összeesküvést felfedezték és Petrucci bíborost, aki a pápa haláláról ábrándozott, felakasztották. Három esztendővel később Perugia urát, Gianpaolo Baglionit, aki pedig már II. Gyulának behódolt, Rómában csellel elfogták és mindenféle bűntények címén kivégezték és Perugiát közvetlenül a Szentszéknek rendelték alá. A Markák más kis zsarnokait is megfosztották uralmuktól.

85. §. I. Ferenc és V. Károly. Olaszország a császár uralma alatt. — A békét Franciaország és Spanyolország között Noyonban 1516. augusztus 13-án spanyol részről az új uralkodó, I. Habsburg Károly kötötte meg. Károly 1500-ban született; az atyja Fülöp spanyol király volt, Miksa császárnak és Mária burgundi hercegnőnek, Merész Károly leányának a fia; az anyja Őrült Johanna, Aragoniai Ferdinánd és Castiliai Izabella leánya. Így atyai nagyanyjától a kiterjedt burgundi birtokokat, a Franche Comté, Artoist és Németalföldet örökölte, amely nagyjából a mai Belgiumnak és Hollandiának felelt meg; anyjától viszont a castiliai és aragoniai királyságot, vagyis a mai Spanyolországot, amelyet ténylegesen anyai nagyatyjának, Ferdinándnak 1516-ban történt halála után vett birtokába. A területeknek ez az összehalmozása Európa északi részétől egészen délig, azoknak az okos habsburgi házasságoknak volt köszönhető, melyekre az ismert jelmondatot alkalmazták: «Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube».

Mikor 1519 januárjában Károly atyai nagyatyja, Miksa császár meghalt, Károly a Habsburgok osztrák tartományait is örökölte, amelyeket 1522-ben öccsének, Ferdinándnak engedett át, aki viszont más házasságok következtében Magyarország és Csehország királya is lett. 1519. június 28-án Károlyt császárrá is megválasztották és ettől fogva V. Károlynak (1519—1556) nevezte magát. A császári méltóságot szerette volna elnyerni, I. Ferenc francia király is, de eredménytelenül, s ettől fogva

állandó ellensége maradt a Habsburg uralkodónak. Ferenc az európai egyensúly biztosítása címén mindenféle szövetségeseket keresett és elsősorban a pápához fordult, de V. Károly Parma és Piacenza kilátásba helyezésével a pápát a maga pártjára vonta. Megegyezett a császár ezenkívül Angolországgal is. Sokak szemében Franciaország hatalma, amely ekkor a legnagyobb egységes állama volt Európának, tűnt fel a legveszedelmesebbnek.

Ferenc 1521-ben egyszerre kezdte meg a háborút Olaszországban, Németalföldön és Navarrában, de vajmi kevés szerencsével. Egy spanyol-német hadsereg elfoglalta Lombardiát. Közvetlenül e győzelem után, 1521. december 1-én meghalt X. Leo pápa, mire Francesco Maria della Rovere visszafoglalta az urbinói hercegséget, a Baglioniak pedig visszatértek Perugiába. X. Leót a pápai trónon a hollandi származású Utrechti Hadrián tortosai bíboros, V. Károly néhai nevelője követte VI. Hadrián (1522—1523) néven. Mikor Spanyolországból Rómába érkezett, megerősítette Francesco Maria della Roveret az urbinói hercegség birtokában és ellentétben X. Leóval, a nélkül, hogy az írokkal és művészekkel törődött volna, kizárólag csak az egyház reformjával foglalkozott, magában az egyházi igazgatásban pedig a legnagyobb takarékossgot vezette be. Ezzel elidegenítette magától a római udvart és a humanista világot, pápaságának rövid tartamá és tapasztalatlansága pedig megátolta jó szándékainak megvalósításában. Egyebekben kitarzott a császári szövetség mellett, ugyanúgy, mint utóda, VII. Kelemen (1523—1534), a volt Giulio de' Medici bíboros, aki azonban a kúriában az előző pápa szellemét állította helyre.

1522 tavaszán a francia szolgálatban álló svájciak a Milano melletti Bicoccánál megtámadták a Prospero Colonna parancsnoksága alatt álló császári sereget, de a német landsknechtek és a spanyol gyalogosok nemcsak utólérték, hanem felül is múlták a svájci katonai rendet és győztesek maradtak a csatában.

A császáriak Genovát is elragadták Franciaországtól és II. Francesco Sforzát, Massimiliano öccsét helyezték Milano hercegi székébe. Még Velence is, amely rendszerint Franciaországnak volt szövetségese, 1523 júliusában megegyezett a császárral. Kevéssel utóbb Bourbon Károly, a királyi vérből származó nagyhatalmú herceg, más francia főurakkal együtt, elárulta királyát és V. Károlyhoz pártolt át. Mint Colonna utóda a császáriak fővezérségében, kiszorította a franciákat Olaszországból. A visszavonulás alkalmával esett el a híres Bayard, a «félelem és gáncs nélküli lovag». 1524 tavaszán és nyarán Bourbon herceg behatolt Provenceba is, de onnét kénytelen volt visszavonulni.

Ferenc ekkor a Mont Cenisen keresztül újból benyomult Olaszországba és 1524 októberében ismét elfoglalta Milanót. A császári csapatok Paviába vonultak vissza, melyet a franciák ostrom alá fogtak. Négyhónapos ostrom után megérkezett a felmentő sereg és 1525 februárjában nyílt csatára került a dolog, amely megsemmisítően végződött a franciákra nézve. Maga Ferenc király is fogságba került.

A csata után az olasz államok úgy látták, hogy a Habsburgok hatalma a legveszedelmesebb rájuk nézve és Franciaország oldalára állottak. 1525 augusztusában Anglia is békét kötött Franciaországgal. Tárgyalások indultak meg Velence, Sforza herceg, a pápa és a francia régenskirálynő, Ferenc anyja, Lujza savoyai hercegnő között. A szövetségeselek megkísérlették, hogy Nápoly trónjának kilátásba helyezésével a maguk oldalára vonják Pescara őrgrófot, a császáriak fővezérét. Pescara úgy tett, mintha hajlanék az ajánlatra, de azután a cselszövény szerzőjét, Gerolamo Moronet, Sforza kancellárját elfogatta és 1525 októberében a herceget, csaknem minden erősségének kiszolgáltatására kényszerítette. Nem sokkal utóbb elhalálozott.

Ferenc, akit fogolyként Spanyolországba vittek, hogy visszanyerje a szabadságát, 1526. január 14-én aláírta a madridi

szerződést, melyben magára vállalta a Károly által megszabott terhes feltételeket. De miután visszatért Franciaországba, a szerződést azon a címen, hogy erőszakkal csikarták ki tőle, semmisnek jelentette ki és 1526. május 26-án Cognacban a *szent ligát* hozta létre a császár ellen, melynek tagja volt VII. Klemen, Firenze, Velence és Sforza herceg. A szövetségesekből hiányzott azonban a cselekvéshez szükséges erély és gyorsaság. I. Ferenc nem lépett rögtön közbe Olaszországban, és az olasz szövetségesek hadvezére, az urbinói herceg, talán azért is, mert gyanakvással viseltetett a Mediciek irányában, hanyag módon vezette a háborút. A császáriak szövetségesekre találtak a Colonnákban, akik átmenetileg elfoglalták Rómát és a pápát négyhónapos fegyverszünetre kényszerítették, valamint Alfonz ferrarai hercegben is; ugyanekkor Frundsberg György tirol-i nemesember, tizenkétezer landsknechtjével, akiket saját költségén toborzott, Olaszország ellen vonult, hogy ott a császár érdekében harcoljon. Az urbinói herceg nem zárta el az Alpeselek szorosait, hanem a lombardiai síkságon várta a támadást és ott is mindössze Frundsberg hadmozdulatainak megfigyelésére és nyugtalanítására szorítkozott. Egy kisebbfajta csatározásban a Po melletti Governolónál megsebesült és kevés-sel utóbb meghalt a liga egyik legkiválóbb csapatvezére is, a huszonnyolc esztendő-s Giovanni de' Medici, aki a Mediciek ifjabb, Lorenzótól, az idősebb Cosimo öccsétől származó ágának volt a sarja; az anyja Caterina Sforza volt, aki első urának, Riariónak halála után egy Medicihez ment férjhez. Giovannit, a fekete szalagról, melyet X. Leo pápa halála után zászlóira kötöttek, «Giovanni delle Bande Nere» néven ismerték.

Miután a spanyolok a németekkel egyesültek, Bourbon herceg parancsnoksága alatt Rómáig nyomultak. Az urbinói herceg mindenütt a nyomukban járt. 1527. május 6-án a várost rohammal elfoglalták; Bourbon herceg a harcban elesett, de emberei a leggonoszabb erőszakosságot gyakorolták a meghódí-

tott városban. A rablás, a *sacco di Roma*, négy napig tartott. A pápa az Angyalvárba zárkózott, de sem az urbinói hercegtől, sem a szövetségesektől nem kapott segítséget. Firenze 1527 májusában újból megdöntötte a Mediciek uralmát. VII. Kelemen nem tehetett egyebet, minthogy visszavonult a ligától.

Csak most, miután az olasz ellenállás már meggyengült, küldött I. Ferenc Lautrec vezérlete alatt egy újabb hadsereget Olaszországba, amely Andrea Doria, a francia szolgálatban álló kiváló genovai tengernagy segítségével elfoglalta Genovát, Alessandriát és Paviát, 1528 áprilisában ostrom alá fogta Nápolyt, mialatt Andrea Doria unokaöccse, Filippino, a salernói öbölben megsemmisítette a spanyol hajóhadat. De Andrea Doria, miután összekülönbözött I. Ferencsel, 1528 augusztusában átlépett a császár pártjára, akinél keresztülvitte Genova szabadságának visszaadását.

Miután Genovát tényleg sikerült a franciáktól visszaszerezni, Doria új, arisztokratikus alkotmányt adott szülővárosának. Közben a betegségek megtizedelték Lautrec hadseregét, ő maga 1528 augusztusában meghalt, és a hadsereg kénytelen volt megadni magát. Egy másik francia tábornok Landrianónál, a pavai tartományban vereséget szenvedett és a franciák kénytelenek voltak elhagyni Olaszországot.

1529. június 29-én VII. Kelemen pápa Barcelonában egyezséget kötött V. Károly császárral, melyben megígérte Károlynak a császári koronázást és a nápolyi királyság birtokába való beiktatását; ennek ellenében Károly vállalta, hogy a velleceikkel visszaadatja Cerviát és Ravennát, a ferrarai herceggel Modenát és Reggiót, a Medicieket pedig visszajuttatja Firenze birtokába. 1529. augusztus 5-én I. Ferenc is békét kötött Cambrayban a császárral. Ez volt az úgynevezett *hölgyek békéje*, mert részleteit I. Ferenc anyja, Savoyai Lujza és V. Károly nagynénje, Ausztriai Margit állapították meg. Franciaország lemondott Milanóra és Astira vonatkozó minden jogáról, továbbá

a nápolyi királyságról, Artoisról és Flandriáról ; ezzel szemben V. Károly Burgundról mondott le.

1529 novemberében V. Károly Bolognába utazott, ahova a pápa már előzőleg megérkezett és oda gyülekeztek a félsziget többi fejedelmei is, hogy Olaszország ügyeit újra rendezzék. Astit III. Károly savoyai herceg kapta meg ; Velence a megkötött békében kötelezte magát, hogy Ravennát és Cerviát visszaadja a pápának, a nápolyi királyságban pedig még megállva tartott városokat Károlynak ; Modena és Reggio ügyét, amelyet a pápa a ferrarai hercegtől igényelt, császári döntés alá bocsájtották. A következő évben kihirdetett császári ítélet minden tekintetben Alfonzra volt kedvező, amennyiben Modenát és Reggiót császári, Ferrarát pedig pápai hűbér gyanánt tarthatta meg. 1529. december 23-án a pápa, a császár, Ferdinánd magyar király, Velence, Milano és a többi olasz fejedelmek *örök szövetséget* kötöttek. 1530. február 22-én, még mindig Bolognában, VII. Kelemen V. Károlyt Olaszország királyává és 24-én császárrá koronázta. Egész Olaszország idegen uralom alá került, csak Firenze tartotta meg rövid időre még a szabadságát.

Firenzében a Mediciek uralmának ujólagos megdöntése után ismét az 1512. előtti alkotmányt állították helyre, a köztársaság élén évenként változó zászlóhordozóval. Újból felelevenedett Savonarola szelleme és ismét Krisztust kiáltották ki Firenze királyának. Az első zászlóhordozó, Nicolò Capponi, hajlandó lett volna megegyezni a császárral és a pápával, de a városban a túlzó Medici-ellenes áramlat kerekedett felül. A pápa megegyezési ajánlata, hogy a Mediciek magánemberekként térjenek vissza és erősen korlátozott részesedést nyerjenek a város kormányzatában, meghiúsult, mert a firenzeiek nem bíztak a megajánlott feltételek megtartásában.

A mindenkitől elhagyott Firenze a végsőig akarta védeni szabadságát ; a perugiai Malatesta Baglionit állította hadai élére és a kor legelső mérnökének, Michelangelónak segítségével

készülődött a védekezésre. Az Oraniai Filibert és Vasto örgróf parancsnoksága alatt álló császáriak 1529 októberében jelentek meg a város látókörében és a hónap végén megkezdték a bombázást. A 40.000 főből álló császári sereggel szembe Firenze csak 13.000 embert tudott állítani, akik nagyrészt szét voltak szórva a várostól függő különböző területeken; de a polgárok mind készek voltak, hogy résztvegyenek a harcban és soraikból egy kiváló hadvezér emelkedett ki Francesco Ferrucci személyében.

A császáriak 1530 februárjában elfoglalták Volterrát, amelyet azonban Ferrucci visszavett tőlük és megtartott minden ellenséges támadással szemben. Ezzel szemben elesett Empoli és a város ostroma az ostromlottak gyakori kitörései dacára mind szorosabbá vált; különösen emlékezetesek voltak a május 5-i és a június 20-ról 21-re virradó éjjeli kitörések, amelyek könnyen a császáriak vereségére vezethettek volna, ha a haditerv egész terjedelmében végrehajtásra kerül. Baglioni, aki érdeket akart szerezni a pápánál, hogy visszakapja tőle Perugia birtokát, nem óhajtotta a firenzeiek győzelmét és az a törekvése, hogy a város adja meg magát, sikerült volna, ha kisebb lett volna a firenzeiek elszántsága. A signoria meghagyta Ferruccinak, hogy gyűjtse össze a szétszórt csapatokat és a császáriak táborát megrohanva, szabadítsa fel a várost, vagy legalább lássa el élelmiszerekkel. Ferrucci Volterrából Livornóba és Pisába, onnét pedig a luccai grófságon át július 31-én a pistoiai halmok felé vonult. Úgy látszik, hogy Malatesta Baglioni a firenzeiek tervét elárulta az oraniai hercegnek és megígérte, hogy nem fogja megtámadni a császári csapatokat, miáltal lehetővé tette, hogy a herceg seregének legnagyobb részét Ferrucci ellen fordíthassa. Így történt, hogy Ferrucci, mikor bevonult Gavinanába, a császári csapatokkal találta magát szemben; a harcban az oraniai herceg elesett, a csapatok pedig visszahúzódtak a harcterről; utóbb azonban összeszedték magukat és körülfogták Ferrucci katonáit, akik egyideig nagy vitézséggel harcoltak, de végül szétszóródtak

és megfutottak. Ferrucci kevés számú emberével egy tanyába vonult vissza és folytatta a védekezést, de végül, számos sebből vérezve, kénytelen volt megadni magát. Mikor 1530. augusztus 3-án Fabrizio Maraldo császári kapitány megadta neki a kegyelemdőfést, felkiáltott: «Te egy halott embert gyilkolsz meg!»

Ferrucci veresége és halála Firenzére is halálos csapást jelentett. Malatesta ajánlatára, hogy szüntessék be az ellenségeskedést, a signoria mégis azzal válaszolt, hogy fegyverbe szólította az összes polgárokat. Malatesta azonban átengedte az egyik bástyát az ellenségnek és saját ágyúit a város ellen fordította. Firenze így 1530. augusztus 12-én kénytelen volt megadni magát. A firenzeiek újból befogadták a Medicieket és «mindenkoron feltételezve a szabadság megőrzését», a császárra bízták a város kormányzati rendjének megállapítását.

A *balia*, amely az ideiglenes kormányt átvette, száműzetésekkel és fejesztésekkel büntette a Mediciek ellenségeit és a köztársasági párt tagjait. A *balia* is szívesen megtartotta volna a köztársasági intézmények egy részét, de vele szemben a pápa programja diadalmaskodott, aki abszolút uralmat akart Alessandro de' Medici, Lorenzo urbinói herceg természetes fia számára. Egy 1531-ben kelt császári rendelet Alessandrót örökös hercegi minőségben a firenzei köztársaság fejévé nevezte ki, a firenzei *balia* 1532. április 27-én kelt utólagos határozata pedig megerősítette ezt a címet, miután egyidejűleg eltörölte a signoriát és a város zászlóhordozójának méltóságát.

86. §. **A reneszánsz virágkora.** — Az állandó háborúknak az a harmincöt esztendeje, amely VIII. Károly bejöveteletől Firenze elestéig eltelt, egybeesik Olaszországban a reneszánsz kultúrájának teljes kivirágzásával. A cinquecentóban az olasz reneszánsz teljesen kifejlődött és az irodalomban és művészetben legérettebb gyümölcsöket termette meg. A tudományos tevékenység, amely jellegzetes volt a quattrocento humanizmusára,

tovább folytatódott ugyan, de a sajátképpen irodalmi termelés mögött a második helyre szorult vissza és ugyanakkor a népnyelv irodalmá föléje emelkedett a latin nyelvű irodalomnak; ebben a rendkívül bőséges termelésű népnyelvű irodalomban jutnak leginkább kifejezésre a kor új művészi ideáljai és az egykorú társadalom jellemző vonásai. A művészet, melyet ebben az időben a legnagyobb képviselői művelnek, teljesen szakít a középkori hagyományokkal, mind mélyebben az antik hagyományokkal olvad össze és egyidejűleg erőből duzzadó és eredeti szépségű alkotásokat hoz létre. A tudományos termelés is, amely kezdi magáról lerázni a skolasztikus aristotelizmus vak tiszteletét és közvetlenül az antik forrásokból táplálkozik, növekszik terjedelmében és értékében és új utakat tör magának. Igazán új módszerei és célkitűzései azonban még nincsenek és a jelenségek valóságos kutatása helyett nagyrészt megőrzi az apriorisztikus és kalandos okoskodás jellegét. A tudomány terén a reneszánsz legnagyobb eredményeit a következő korszakban hozta létre.

A reneszánsz a cinquecentóban is túlnyomóan olasz jelenség, de már sokkalta inkább szétterjed Olaszország határain túl is, mint a quattrocentóban. Ebben a korszakban Olaszország a civilizációnak valósággal a birtokosa és elosztója egész Európában. Írói és művészei munkáikat mintha gyanánt hordják szét az idegen országokba és udvarokba, a különböző nemzetek kultúrája pedig kiemelkedik a középkorból s az Olaszországtól nyert ösztönzés hatása alatt, annak utánzásában, amit Olaszország létrehozott, a modern világ felé közeledik. A tudományban is, ha nincs is meg az abszolút uralma, Olaszország a legelőkelőbb helyet foglalja el.

A korszaknak ezek a jellemző vonásai nem vonatkoztathatók az egész évszázadra, hanem körülbelül annak az első felére. A cateau-cambrésisi békével és a tridenti zsinattal, melyekről a későbbi fejezetek során emlékezünk meg, mélyreható válto-

zás játszódik le az olasz szellemi életben : a reneszánsz befejeződik s a művészi és irodalmi termelés elért magas színvonaláról lefelé hajlik. Ez vonatkozik Olaszországra ; az említett dátumok a külföld szempontjából is fordulópontot jelentenek, de nem a hanyatlás, hanem a teljes fejlődés irányában, melynek során az olasz példa utánzását az eredeti és nemzeti jellegű termelés váltja fel. Ugyanennek a haladásnak a jelenségei észlelhetők, miként már fentebb említettük, a tudományban is.

A cinquecento Olaszországban tovább folytatódik a klasszikus, főleg a latin irodalom művelésének humanisztikus hagyománya. Ennek legfőbb eszközei voltak az ókori szerzők munkáinak új kiadásai, amelyek a nyomdászat immár teljesen elterjedt találmánya révén nagy példányszámokban könnyen hozzáférhetőkké váltak. A fentebb már említett Aldo Manuzio kiadványait, melyek híresek voltak mind a nyomdai kiállítás szépségéről, mind a szöveg kritikai pontosságáról, fia és unokája az egész cinquecento folyamán folytatták.

A nyelvészeti és tudományos célokat szolgáló klasszikus tanulmányok, melyek a század elején meglehetősen ritkák voltak, mert ekkor a tanulmányozás irodalmi célok szolgálatában majdnem kizárólag a formára irányult, erősen fellendültek a század derekán táján. A cinquecento legnagyobb olasz filológusa a firenzei Pier Vettori (1499—1585) volt, aki az antik szövegeket szigorúan tudományos módszerrel kritizálta és kommentálta. A modenai Carlo Sigonio (1524—1584) Róma és a középkor történetét tanulmányozta és a kutatást a szerzők kézíratairól az emlékekre, feliratokra és az irattárak okmányaira is kiterjesztette. A tudományos kutatás a klasszikus nyelvekről áttért a népnyelvre is, amelynek ekkor jelennek meg a latin mellett az első nyelvtanai és szótárai. A kutatók e téren bekapcsolódtak a *De vulgari eloquentia* dantei hagyományába és tömörkedő vitatkozás során eloszlatták a latinnal szemben a népnyelv alóbbrendűségének előítéletét. Ez a tudományos tevékenység,

melynek a velencei Pietro Bembo (1470—1547) *Prose della volgar lingua* című munkája volt a legkiválóbb terméke, nagyban hozzájárult az olasz irodalmi nyelv végleges megörögzítéséhez.

A latin nyelvű epikai költészetnek Jacopo Sannazzaro (79. §) volt kiváló művelője, aki az akkoriban általában dívó szokás szerint *De partu Virginis* (1526.) című költői munkájában a keresztény legendát és dogmát klasszikus és mitologikus formába öltöztette. Az oktató költészetnek híres és szomorú aktualitással bíró terméke volt a *Syphilis sive de morbo gallico*, melynek a cremonai Gerolamo Fracastoro (1483—1553) volt a szerzője. Rendkívül gazdag volt a termelés a lírai, különösen az elégikus költészet terén, melynek igazán kifinomult művelői voltak a velencei Giovanni Cotta (megh. 1510), Andrea Navagero (1483—1529) és Marcantonio Flaminio (1498—1550). Korának élénk és színes történetírója volt a comói Paolo Giovio (1483—1552), a *Historiae sui temporis* és más munkák szerzője. Pietro Martire d'Anghiera (1459—1526) *De rebus oceanicis et orbe novo* című munkájában elsőnek írta meg Amerika felfedezésének történetét; sokan mások a különböző európai nemzetek történetét írták meg.

De a latin nyelvű irodalom csillogását elhomályosította a népnyelv irodalmának mind a mennyisége, mind a ragyogása. A lovagi eposz a reggiói származású és az Esték ferrarai udvarában élő Ludovico Ariosto (1474—1533) *Őrjöngő Loránt*-jában («Orlando furioso») a tökély legmagasabb fokára emelkedett. Ez a költemény választékos és mesterkéletlen eleganciájával, az elbeszélés kimeríthetetlen változatosságával, éles lélektani elemzésével, az előadás szemléltető elevevességével és hangulatának vidám derűjével a reneszánsz költészetének legjellegzetesebb terméke és egyúttal a kor társadalmának hű tükre. A középkori hagyomány elemeiből táplálkozó lovagi költemény mellett a reneszánsz klasszikus irányzatának megfelelően újjászületett az antik szabályoknak és mintáknak megfelelő epikai költészet is,

melynek fő műve Torquato Tasso (1544—1595) *Megszabadított Jeruzsálem-e* («Gerusalemme liberata»). Ennek nagy értékét azonban jelentős részben a romantikus elemekkel való egybeolvadása adja meg. Nagy, de szerencsétlen szerzője, aki bezárja a reneszánszt, már az ellenreformáció és a seicento hangulatát érezteti.

A lírát a népieskedő formákból és a félszegen szellemeskedő irányzatokból, melyekbe a tizenötödik század végén süllyedt, Pietro Bembo ismét Petrarca tiszta követésére vezette vissza. Ebben az irányban a cinquecento gazdag, nagyrészt szerelmi költészetet tüntet fel, amely külalakjában tökéletes, de tartalmát illetően hideg és konvencionális. Bizonyos önállóságot mutatnak Vittoria Colonna (1492—1547), a kiváló hercegi asszony, a luccai Giovanni Guidiccioni (1500—1541), de különösen egy másik költőnő, a padovai Gaspara Stampa (1523—1554) és Michelangelo Buonarrotti, aki éppen olyan erőteljes a költői kifejezésben, mint a képzőművészetben. A szonett formájába újításokat vitt bele a firenzei monsignore Giovanni della Casa (1503—1556), Horatius ódáinak utánzásában pedig új versformákat hozott létre Bernardo Tasso (1493—1569), Torquato atyja. A cinquecentónak különleges kifejezési formája a háromsorosan rímelő és erkölcsi tartalmú szatira, melynek Juvenalis és Horatius követésében Ariosto volt kiváló művelője. E mellett virágzott a politikai és személyi élű szatira is, különösen az eleven szellemű, de alacsony erkölcsiségű Pietro Aretino (1492—1555) római *Pasquinatáiban* és könyvecskéiben. A szatirikus elem kifejezésre jut a burleszk költészetben is, melynek legkiválóbb művelője a toszkánai Francesco Berni (1497 vagy 1498—1535). Ez a műfaj az olasz irodalomban az egyhangúságig és ízléstelenségig fajult el. A latinhoz hasonlóan az olaszban is virágzott az oktató költészet, melynek kiváltképpen Vergilius *Georgicon*-ja szolgált mintául, bár az utánzatok erősen az eredetinek színvonala alatt maradtak, így az *Api* («Méhek») és a *Coltivazione*, melyek közül

az elsőnek Giovanni Rucellai (1475—1525), a másíknak pedig Luigi Alamanni (1495—1556), mindketten firenzeiek, volt a szerzője. Nagyobb eredetiséget mutat és előadásában tetszetősebb a venosai Luigi Tansillo (1510—1568).

Döntő jelentőségű befolyást gyakorolt a reneszánsz a színházra. Míg Poliziano *Orfeo* című darabjában a misztérium formáját alkalmazta egy világi tárgyra, a cinquecento különösen Seneca, illetve Plautus és Terentius utánzásában a görög és latin tragédia és a latin vígjáték hű követéséhez fordult, onnét merítette tárgyait, bonyodalmaít, jellemeít, cselekményeít és gondosan ügyelt az Aristotelesből folyó idő és cselekmény egységére.

Az első ilyenmű tragédia a *Sofonisba* (1515), melynek a vicenzaí Gian Giorgio Trissino a szerzője ; ezt az egész cinquecento folyamán nagyon sok hasonló követte. A szerzők egy része, mint Trissino és Rucellai, a görögöket, mások, mint Giambattista Giraldi Cinzio és Sperone Speroni, Senecát választották követendő például ; nagy általánosságban azonban a klasszikus példák merev utánzása folytán mind terméketlenek voltak és hiányzott belőlük az igazi élet. Még a legjobb közöttük Aretino drámája, a *Horatia*, amelynek van némi eredetisége és drámai hatása. Az első klasszikus mintájú, népnyelven írott vígjáték a *La Calandria* (1513), melynek a bibbienai Bernardo Dovizi a szerzője. A vígjátékot mind versben, mind prózában nagyon sokan művelték ; ebben a műfajban azonban a klasszikus példák utánzása szabadabb és ügyesebb volt, mint a tragédiánál s a való élet eseményeí sok eredeti részletet szolgáltatattak hozzája. Legkiemelkedőbb nevek ebben a műfajban Ariosto, a firenzei Antonfrancesco Graziani (1503—1584), melléknevén Lasca, a szintén firenzei Gianmaria Cecchi (1518—1587), de mindenekfelett Aretino és Machiavelli, kinek *Mandragola* című vígjátéka egyik remekműve az európai vígjátékirodalomnak. Külön műfaj volt a Vergiliust utánzó bukolikus költeményekből kifejlődött pásztordráma, amelynek kiváló példái az *Aminta*

(1573) és a *Pastor fido* (1590). Az elsőnek Tasso, a másodiknak a ferrarai Giambattista Guarini a szerzője.

A próza terén a legkiválóbb termékeket a történetírás mutatja fel, amely már valósággal előkészítése a modern irányzatnak, amennyiben az események elbeszélését összekapcsolja azok okainak és törvényeinek és a politikai eljárás szabályainak majdnem kísérleti jellegű kutatásával. Tényleg a politika tudománya egyike a reneszánsz legnagyobb alkotásainak és egyik legnagyobb dicsősége az olasz cinqucentónak. Ezen a téren különösen két firenzei emelkedik ki, Nicolò Machiavelli (1469—1527) és Francesco Guicciardini (1483—1540), akik közül az első elméleti elgondolásainak merészsége és zsenialitása és izzó hazaszeretete, a másikat pedig az előítélet nélküli éleslátás és a tárgyilagos megfigyelés jellemzi.

Discorsi sulla prima Deca di Tito Livio című munkájában Machiavelli a római történelemből vonja le a politikai alapelveket és ezeket szembeállítja kora eseményeivel; a *Principe* a kizárólag saját uralmi érdekei által vezérelt reneszánsz-fejedelem eszményképét rajzolja meg, de ugyanakkor kiáltó szóval idézi Olaszország egységét és függetlenségét; a *Storie fiorentine* lapjain mély politikai érzékkel kutatja az elbeszélte események okait. Guicciardini történelmi munkája, az 1492-től 1534-ig terjedő *Storia d'Italia* első ízben foglalja átfogó egységbe a félsziget egész történetét és gondosan nyomozza a tények valódiságát és igazi mozgató erőiket, más munkáiban pedig politikai tapasztalatainak eredményeit fejt ki. E két kiválóságot a politikai és történetíróknak méltó koszorúja veszi körül.

A történelmi tudományoknak egészen új ága a művészettörténelem, amely az arezzói Giorgio Vasari (1511—1574) *Vite dei più eccelenti pittori, scultori e architetti* («A leghíresebb festők, szobrászok és építészek élete») című munkájával született meg.

Sokkal szokványosabb volt az igen bőséges novellatermelés, amely szabadon követte Boccaccio példáját és a kor köz- és

magánéletének viszonyait tükröztette vissza. Mint Boccaccio után legnagyobb olasz novellaíró, a castelnuovói Matteo Bandello (kb. 1485—kb. 1560) említendő meg; kiváló elbeszélő és egyben a cinquecento világának remek megelevenítője. Bandello novelláihoz hasonló megkapó képét nyújtja a reneszánsz társadalmának Baldassera Castiglione (1478—1529) elbeszélése, a *Cortegiano*, amely a kor lovagi ideáljának képét rajzolja meg, míg Della Casa *Galateo*-ja a jó modor szabályait juttatja kifejezésre.

Egészben véve a cinquecento olasz irodalma, míg az egyik oldalon folytatta és a reneszánsz hatása alatt átformált lovagregénnyel és novellával lezárta a középkori hagyományokat, addig a másik oldalon a történelmi és politikai írásokkal, a vígjátékkal és a tudományos irodalommal megnyitotta az utat a modern irodalom felé.

Az olasz irodalom befolyása a többi nemzet irodalmára rendkívül nagy volt. Hatása alatt az elavult középkori irodalmi formák széttöredezték és olasz mintára újak váltották fel őket.

Franciaországban Clément Marot (1496 vagy 1497—1544) a középkor hagyományos formáinak megfelelő ballada, ének és allegorikus költemény mellett művelte az elégiát, epigrammát, pásztorkölteményt és szonettet. Mellin de St. Gelais (1487—1558) leplezetlenül bevezette az olasz lírikus költők, elsősorban Petrarca utánzását, Joachim du Bellay (1525—1560) pedig 1549-ben megjelent híres könyvében, *Défense et illustration de la langue française*, világosan kifejtette az új műköltészet eszményét, amelyet a nyelv, a stílus, a versmérték és a tárgyak megújítása mellett a klasszikusok és követőik, az olaszok mintájára újjá kellett teremteni. Ő maga, Pierre Ronsard (1524—1585) és a *Pléiade* elnevezés alatt ismert csoport többi költője, ezeket az eszményeket költészetükben megvalósítani is igyekeztek. Sokkal eredetibb, de a reneszánsz szellemével van átítatva Rabelais (megh. kb. 1553) híres regénye, a *Pantagruel*, amely

csordultig van telítve életörömmel, enciklopédikus tudással és a régi világ ellen irányuló szatirikus vídamsággal.

Spanyolországban, már korábban és teljesebb mértékben, mint Franciaországban, elterjedt az olasz versmértékek és költői minták követése. Fő képviselői az új iránynak Juan Boscán (1493—1543), Garilasso de la Vega (1503—1536), akit castiliai Petrarcának neveztek, és Diego de Mendoza (1503—1575).

Angliában VIII. Henrik idejében szintén diadalmaskodott az olaszos líra, melynek fő képviselői voltak Thomas Wyatt (1503—1542), Petrarca követője és Henry Howard Surrey gróf (1517—1547).

Németországban a reformáció megszakította az olasz kapcsolatok és két évszázaddal késleltette a modern irodalom kifejlődését.

A quattrocento vége és a cinquecento első fele jelzi a reneszánsz olasz művészetének tetőfokát, mikor a klasszikus elemnek és a nagy művészek alkotó zsenijének teljes összeolvadása erőtlől és élettől duzzadó alkotásokat hoz létre és megteremti a modern művészetet.

A reneszánsz építőművészete, amely nemcsak templomok, hanem paloták építésében is kitűnt, az urbinói Donato Bramante (1444—1514) személyében emelkedett a legnagyobb tökéletességre, aki a római emlékek tanulmányozásán megérlelődve, a Szent Péter templomának első tervét készítette; a templom építését az urbinói Raffaello Sanzio (1483—1520) folytatta, aki Rómában különböző palotákat is épített. A sienai Baldassare Peruzzi (1481—1536) volt a római Palazzo Massimo tervezője. Az ifjabb Antonio da Sangallótól (1485—1546) való a Palazzo Farnese Rómában, Jacopo Sansovinótól (1486—1570) pedig a Szent Márk-téri könyvtár épülete Velencében. Sangallo és Sansovino firenzeiek voltak. A veronai Michele Sanmicheli (1484—1559) szülővárosában és Velencében dolgozott. Itt kell megemlíteni végül Michelangelo Buonarotti (1475—1564) gigászi

zsenijét, akinek köszönhetjük a San Lorenzo új sekrestyéjét és a Biblioteca Laurenzianát Firenzében és a Szent Péter templomának kupoláját Rómában.

Olaszországon kívül a reneszánsz építés-ete csak nehezen tudott a gót építőművészettel szemben érvényesülni. Franciaország egyes palotáin és templomain a két stílus keverten is előfordul, mígnem a tizenhatodik század közepe felé a reneszánsz diadalmaskodik. Németországban a gótika ellenállása és a stílusok keveredése még tovább megmarad.

A cinquecento szobrászata Michelangelo nélkül alatta maradt volna a megelőző évszázadnak, de ő a klasszicizáló művészetből kiindulva, hihetetlen nagyságú és erejű márványalakokat (Dávid, Mózes és a Mediciek síremlékei a firenzei San Lorenzóban) hozott létre, melyek saját túláradó idealizmusát és belső feszültségét juttatják kifejezésre. Ugyanilyen jellegűek a festményei is, így a Vatikánban a sixtusi kápolna freskói. Végezetül mind a szobrászat, mind a festészet terén fölényesen uralkodott és az egész utána következő művészi hagyományra rányomta bélyegét. A festészet terén azonban Michelangelónak nagy számmal voltak olyan kortársai, akik a legnagyobb ismert művészek közé számítandók. Ilyen volt Leonardo da Vinci (1452—1519) az *Utolsó vacsora* és a *Gioconda* alkotója, csodálatosan átfogó szellem, szobrász, mérnök, természettudományok művelője egyszerre, egyike a reneszánsz legtükéletesebb képviselőinek. Mellette Raffael utólréhetetlen a forma tökéletességének, az érzés bájának és a kifejezés hatásosságának összeolvastásában; kivételes és egyedülálló tehetség, melyben az antik és modern felülmúlhatatlan harmoniában egyesül. Példái ennek a Vatikán stanzái és loggiái, a Villa Farnesina freskói, a madonnák, a *Színváltás* és az arcképek. A legnagyobbak közül való Antonio Allegri, akit Correggio (1494—1534) néven ismerünk; az ő formái lágyak és elmosódottak, de gazdagok életben és lendületben. Tőle való a parmai dóm kupolája.

E nagy mesterek mellett két évszázadon át az egyes vidékek festészeti iskoláinak egész sora virágzik. Ilyen a lombardiai iskola, amely erősen Leonardo hatása alatt áll; ennek kiváló képviselője Bernardino Luini (megh. 1530); az emiliei iskola, melynek kiváló képviselője Francesco Raibolini (megh. 1517), művészi nevén Francia; az umbriai iskola, melyben a már fentebb említett Perugino és Pinturicchio tovább folytatják tevékenységüket.

De a két legnagyobb festészeti iskola a firenzei és velencei. A firenzei iskolában tovább folytatódik a quattrocento festészete, főleg az emberi alak előkelő és kifejező ábrázolásában és a kompozíció gondosságában, amihez azonban hozzájárul még a forma és színezés nagyobb tökéletessége. Első helyen áll itt Bartolomeo della Porta (1472—1517) és Andrea del Sarto (1486—1531). A velencei iskolát a telt formák, a ragyogó színezés, a hangulat finomsága, a tájképi elem kifejlődése és az arc ábrázolásának tökéletessége jellemzi. A tizenötödik század mestereire következnek Giorgio Barbarelli (kb. 1487—1510) vagy Giorgione, egyike a modern tájkép megteremtőinek, az idősebb Jacopo Palma (kb. 1480—1528), a rendkívül termékeny Tiziano Veccellio (1477—1576), aki kimeríthetetlen és sokoldalú művészetével majdnem az egész cinquecentót átfogja, Lorenzo Lotto (kb. 1480—1556), Paolo Caliari vagy Veronese (1528—1588) és Sebastiano del Piombo (1485—1547), aki később Michelangelo hatása alá került. Hasonlóan érezhető Michelangelo hatása Jacopo Robusti vagy Tintoretto (1518—1594) művészetén, aki a mozgással, a drámai erővel és az ötletek merészségével meglepő hatásokat ér el.

A külföldön az olasz hatás uralkodik a francia festészetén és szobrászatán. A flamand festészetnek szintén volt egy teljesen olasz befolyás alatt álló áramlata, de e mellett erősen érvényesült a nemzeti irányzat is. Németországnak a XVI. század első felében két igen nagy festője volt: Dürer Albert (1471—1528),

akinek művészetét az erő és a gondolat mélysége jellemzi — kiválóak a fametszetei — és az ifjabb Hans Holbein (1497—1543), aki különösen az arcképfestésben vált ki. Művészetében a reneszánsz már erősen érvényesül és általában Németországban az olaszok utánzása végezetül elfojtja a nemzeti festészetet.

A cinquecento első felét, a humanizmus hatása alatt, amely felkutatta a tudás antik forrásait és a megismerés minden ágát művelni törekedett, erős tudományos fejlődés jellemzi. A különböző klasszikus szövegek közvetlen tanulmányozása és az új utakra törekvő olthatatlan tudásvágy a természettudományt, vagy mint akkor nevezték, a természetfilozófiát felszabadította a skolasztikus aristotelizmus igája alól. Mindazonáltal a természettudomány megőrizte nagyrészt fantasztikus, sőt majdnem misztikus jellegét, amennyiben a világegyetemet élő egésznek fogta fel és minden tárgynak önálló életet és titoktatos erőt tulajdonított. Ebben a felfogásban kell keresni annak a rendkívüli fontosságnak magyarázatát, melyet az orvostudománynak tulajdonítottak. A tudósok majdnem mind orvosok, de egyúttal asztrológusok, alkimisták és mágusok. Mindazonáltal igen sok értékes egyes megfigyeléssel és kutatási eredménnyel ajándékoztak meg bennünket.

Olaszország a külfölddel szemben ezen a téren inkább kiegyenlítő, semmint vezető szerepet töltött be. A két nagyhírű német, a nettesheimi Henricus Cornelius Agrippa (1486—1535) és a hohenheimi Theophrastus Bombastus Paracelsus (1493—1541) mellett a lombardiai Gerolamo Cardano (1501—1576) ennek a korszaknak egyik legnagyobb tudományos alakja. Szerinte a világ lelke a hő formájában jelentkezik; a lángról olyan elméletet állított fel, amely közel áll a mi modern felfogásunkhoz. Ilyen kutatások vezettek új kémiai elemek megismeréséhez. A reneszánsznak ez a tudománya még messze áll a modern kísérleti kutatástól, de a kísérlet fontosságának felismerése és a matematikának e célra való alkalmazása már

jelentkezik az egyik nagy szellemnél, aki korát sokban megelőzte, Leonardo da Vincinél.

A brüsszeli Andreas Vesalius volt 1543-ban megjelent *De corporis humani fabrica* című munkájával az emberi anatómia megalapítója. Ha nem is elsőnek, de sűrűn gyakorolta a boncolást és egy nevezetes olasz anatómia és élettan indul ki tőle. Tanítványainak egyike, a cremonai Matteo Realdo Colombo legelőször végzett kutyákon viviszekciót és *De re anatomica* című munkájában magyarázatát adta a vérkeringésnek, amelyet előtte már Servet Mihály megsejtett.

Rendkívül nagy fejlődést tüntet fel az olaszok munkája révén a matematika tudománya. Gerolamo Cardino *Ars magna* (1545) című munkájában lefektette a harmad- és negyedfokú egyenletek algebrai megoldását. Ebben egy másik kiváló matematikus és mechanikus, Nicolò Tartaglia (1500—1557) munkájának volt folytatója, minek során eljutott az imaginárius mennyiségek fogalmának kifejtéséig.

De a reneszánsz legfontosabb tudományos munkája a távoli és akkor még félig barbár Poroszországban látott napvilágot. Ez a thorni Kopernikus Miklós (1473—1543) *De revolutionibus orbium caelestium* című, 1543-ban megjelent munkája volt, amely régi elméletekre visszanyúlva azt fejtette ki, hogy a naprendszert sokkal egyszerűbb volna a bolygóknak nap körüli mozgásával megmagyarázni. Ezzel megdöntötte az egész középkori világfelfogást, amely a földet tette meg a világegyetem középpontjának. Elmélete a maga idejében nem váltott ki nagyobb érdeklődést. Luther kigúnyolta, Melanchton pedig esztelennek és a bibliával ellentétben állónak jelentette ki.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Reformáció és ellenreformáció. A pápaság és császárság mint Olaszország sorsának irányítói.

87. §. **A pápaság és császárság viszonya. A reformáció Olaszországban.** — A megegyezés VII. Kelemen és V. Károly között, amely megpecsételte az olasz függetlenség bukását, szimbolikus jelentőségű és mérföldkövet alkot Olaszország történetében. Nézeteltérések a pápaság és császárság között ezután sem hiányoztak és miként kevéssel alább látni fogjuk, még háborúra is került a dolog közöttük. Mindazonáltal ez csak elszigetelt jelenség maradt, mert ezentúl a pápaság lemondott az Olaszország politikai hegemoniájáért folytatott küzdelemről és megelégedett az egyházi állam birtokával, amelyet viszont a császárság többé nem tett vitássá. A császár ezentúl nem gyakorolt közvetlen uralkodói jogokat Olaszországban, de a néhai itáliai királysághoz tartozó területeken olyan biztonsággal és olyan mértékben érvényesítette főhatalmát, mint arra a községi időszak kezdetétől fogva nem volt példa. A főhatalomnak ez az érvényesítése nem annyira Monferratnál, mint inkább a ferrarai hercegségnél, Firenzénél és utóbb Sienánál jutott kifejezésre. Császári beiktatás révén Lombardia ugyanúgy spanyol uralom alá került, mint Nápoly és Szicília, melyet a pápa adott spanyol hűbérbe. A középkor legfőbb hatalmai, miután Nyugat-Európa politikai színteréről kiszorultak, Olaszországban végérvényesen győzedelmeskednek a helyi autonómiák és a független olasz államok fölött s általuk és mögöttük, az ő erkölcsi és jogi alapjukra támaszkodva, véglegesen megszilárdul az idegen uralom.

A pápaság, amit Olaszországban a sajátképpen politikai hatalom terén elveszített, megnyerte az egyházi és lelki uralom terén. A XVI. század első felében a protestáns forradalom következtében, amely Németországban 1517-ben kezdődött és 1555-ben diadalmaskodott — Angliában és a skandináv államokban még előbb — majdnem egész Európa kivonja magát a pápai Róma uralma alól, vagy pedig olyan egyházakban szervezkedik, amelyek a pápát elismerik ugyan legfőbb fejüknek, de nemzeti területükön a nemzet monarchikus fejének ellenőrzése alatt állanak. Ez volt az eset Francia- és Spanyolországban. Franciaországban a X. Leó és I. Ferenc között 1516-ban megkötött konkordátum után véglegesen megalakult a *gallikán egyház*, amelyben a pápa megerősítésének fenntartása mellett a francia király nevezte ki a püspököket és apátokat. A konkordátum pontosan megállapította és megszorította a Szent-széknak a francia egyház bevételei fölött gyakorolt pénzügyi jogait; ugyanez történt a pápa egyházi jurisdikcióját illetően is, amelynél a perek lefolytatása általánosságban Róma helyett francia földön történt. Ami Spanyolországot illeti, ott a király olyan hatalmat gyakorolt a spanyol egyház fölött, hogy az egyháztörténészek erre a *caesaropapismus* kifejezését alkalmazták.

Hasonló jelenség, bár jóval szűkebb keretek között, játszódtott le Olaszországon belül Velenceben is, mert ez egyedüli erős és független állama maradt a félszigetnek. Olaszország többi részében, beleértve a spanyol birtokokat is, bár fordultak elő bizonyos korlátozások és ellentétek, a pápa egyházi hatalma, amely akkoriban messzemenően kihatott a magánéletre is, nem volt komolyabb támadásoknak kitéve. A protestáns reformáció elleni harc rendkívüli mértékben hozzájárult ennek a hatalomnak megszilárdításához és kiterjesztéséhez.

Az ebből a küzdelemből folyó közös érdek egyike volt a legfontosabb okoknak, amelyek a pápaságot és császárságot megegyezésre készítették. Mikor VII. Kelemen V. Károlyt

Bolognában megkoronázta, a németországi vallásos mozgalom, amely 1517-ben Luther Mártonnak a bűnbocsánat elleni prédikációival kezdődött, már az országnak nagy részét meghódította, a birodalom számos fejedelme csatlakozott hozzá és átvette az új egyház vezetését. A tiltakozás vagy protestáció alapján, mellyel az új hit követői az 1529. évi speyeri birodalmi gyűlésen az ellenük hozott határozatok ellen éltek, *protestánsoknak* nevezték őket. Az új keresztény hitvallás két alapvető elve volt, hogy csak a Krisztusban való hit üdvözít, ami közvetve magával hozta a jó cselekedetek megváltó értékének és a katolikus hitelvek egész szerkezetének tagadását; továbbá, hogy a hitnek a Szentírás az egyedüli forrása, ami viszont egyértelmű volt az egyházi hagyomány és a pápai tekintély megtagadásával. Rövid idővel 1530 után Franciaországban és Svájcban sikereket kezdett felmutatni a francia Kálvinnak még radikálisabb és még pápaellenesebb tanítása, melynek Genfben, Olaszország kapujában volt a középpontja.

Ellentétben az általános véleménynel, ezek a reformeszmék kezdetben Olaszországban is széles körökben elterjedtek, amennyiben nemcsak a társadalmilag és kulturálisan élén állók, hanem a köznép is fogékonyságot mutatott irántuk. Mindazonáltal a mozgalom túlnyomóan individualisztikus jellegű volt és legfeljebb személyes áttérésekre szorítkozott, de tartózkodott a régi egyházzal való szakítástól; nem is vezetett erős szervezetek létesítésére, ami azért is különösen nehéz lett volna, mert hiányzott valamely állam támogatása és mert jelen volt a pápai hatalom, amely iránt hűséggel viseltettek a fejedelmek és püspökök. Nápolyban a spanyol Giovanni Valdés (megh. 1541), kinek köréhez olyan előkelő és művelt hölgyek tartoztak, mint Giulia Gonzaga és Vittoria Colonna, fejtett kicsendes és inkább oktató és misztikus, mint forradalmi propagandát. Vittoria Colonna révén Michelangelo is érintkezésbe jutott a mozgalommal. De a laikusoknak egyike sem szakított az egyházzal. A lá-

adás a Valdés köréhez tartozó egyháziaktól és szerzetesektől jött, akik között volt a sienai Bernardino Ochino (1487—1564), kapucinus és a rend generálisa, egyben híres és rendkívül népszerű hitszónok és a firenzei Pietro Martire Vermigli (1505—1562), ágostonrendi kanonok. A reform másik középpontja, kereskedelmi összeköttetései, kormányának nagyobb türelmessége és politikai függetlensége folytán, Velence volt. Az új eszméket a velencei államban néhány ferencrendi szerzetes hirdette, rajtuk kívül Pier Paolo Vergerio pápai nuncius és capodistriai püspök (megh. 1564), továbbá Gerolamo Zanchi, egy bergamói világi egyén. Piemontban egyes elszigetelt hitújítók léptek fel, mint Celio Secondo Curione (1503—1569); fontos volt ellenben, hogy a valdensiek az 1532-ben megtartott cianoforani zsinaton a kálvinista típusú reformációhoz csatlakoztak.

Az olasz katolicizmus körében is, körülbelül 1520-tól kezdve, jelentkezett egy olyan vallásos megújódásra irányuló mozgalom, amely kezdetben nem volt mindig az olaszországi evangélikus áramlatoktól elválasztható; ez főleg a jámborság mélyebb formájában és több olyan szerzetesrendnek az alapításában nyilatkozott meg, melyek a népnek katolikus szellemben való oktatását tűzték ki célul. Ilyen volt a theatinusok rendje, melyet 1524-ben thienei Szent Kajetán és Pierro Carafa chieti vagy theatei püspök alapított, továbbá a barnabiták (1530) és a somaskok (1532). A ferencrendieknek újabb és szigorúbb közössége volt az 1528-ban alapított kapucinusoké, akik nagy befolyást szereztek a nép életére. Kezdetben a pápaság ebben a reformmozgalomban nem vett tevékenyen részt. VI. Hadrián pápa rokonszenvezett ugyan a reformmal, de csak két esztendeig volt pápa és a kúria köreinek ellenszenvébe ütközött; VII. Klemen tiszta reneszánsz pápa volt, aki kizárólag politikával foglalkozott; ezzel szemben III. Pál személyes világi hajlandóságai és nepotizmusa ellenére a reformpárt befolyása alatt állt és ennek

fejeit, Contarinit, Sadoletót, Carafát és az angol Polet meghívta a szent kollégiumba, ahol ezek rendeletére 1537-ben merész reformtervet dolgoztak ki. Contarini, Pole és még néhány főpap, mint Morone, akit III. Pál szintén bíborossá nevezett ki, nem voltak mentesek az evangélikus behatásoktól. De tervezetük nem valósult meg, és hasonlóan megghiúsult Contarini kísérlete is, hogy Németországban megegyezést hozzon létre a luteránusokkal. Carafa ellenben a mozgalomnak határozottan reakciós jelleget adott és a pápát 1542-ben rávette, hogy az inkvizíciót felújítsa és számára Rómában «santo ufficio» címen legfelső bíróságot állítson fel. Ez Olaszországban erőiesen elnyomott minden protestáns irányzatot. Az 1542. év eldöntötte a protestáns mozgalom sorsát Olaszországban: ebben az évben Ochino és Vermigli az Alpeseiken túlra menekültek. Mindazonáltal a protestáns propaganda nem szűnt meg teljesen és Venetóban az anabaptizmus még radikálisabb formájában terjedt el; ennek hívói a felnőtteket keresztelték, a lélek belső megvilágosodását vallották és tagadták az államot, az egyházat és a külső kényszernek minden formáját. A protestantizmusnak hasonlóan radikális, de nem misztikus, hanem racionalisztikus irányzata, melyben az olaszok döntő jelentőségű szerepet játszottak, volt az antitrinitarizmus, amely nevét onnan vette, hogy hívói, mint a régi ariánusok, az isteni egység nevében tagadásba vették Krisztus istenségét. A spanyol Servet után, akit Kálvin alatt 1553-ban Genfben máglyahalálra ítélték, ennek az iránynak Olaszországon kívül a sienai Lelio (megh. 1562) és Fausto Sozzini (megh. 1604) vagy Socinus volt a képviselője. Általában a külföldre, Svájcba, Németországba és Lengyelországba menekült olasz reformáltak nagy szerepet játszottak, de főleg mint bírálók és ellenzékiek; egyesek közülök elsőnek hirdették a vallási türelmességet és vallásszabadságot, amelyet a protestáns felekezetek éppen úgy üldöztek, mint a katolikusok.

A protestáns mozgalom által okozott súlyos vallási válság-

nak az egyetemes zsinat lett volna az orvossága ; ennek kellett volna az egyetemes egyház tekintélyével a vitás kérdéseket eldönteni és a már egy évszázad óta sürgetett egyházi reformról gondoskodni, melynek elmaradása alkalmas talajt teremtett az egyházi forradalom számára. A zsinat sürgetésében találkozott a katolikus reformpárt és a császár, aki attól remélte Németország vallási és politikai egységének helyreállítását. Bizonytalanabb volt a zsinat tervével szemben a pápa magatartása, aki saját hatalmának csökkentésétől és attól tartott, hogy újból fel talál éledni a zsinat felsőségének elmélete a pápa fölött. A vallási kérdés rendezéséhez tartós és őszinte megegyezésre lett volna szükség a pápa és császár között, de közöttük az olasz politika állandó nézeteltérésekre szolgáltatott okot ; hasonlóan őszinte békére lett volna szükség a császár és a francia király között is, aki a »legkeresztényibb király» címet viselte s akit a kereszténység második világi fejének tekintettek. Ezt a kibékülést is az olasz ügyek döntően befolyásolták s a pápa magatartása velük szemben az elsőrangú fontosságú tényezők közé tartozott.

A politikai és vallási tényezőknek ez az összeszövődése jellemzi az olasz politikát V. Károlynak 1530-ban történt koronázásától az 1559. esztendei cateau-cambrésisi békéig. Ehhez járult még a török veszedelem, amelyben szintén a politikai és vallási elemek keveredtek egymással és amely éppen ebben az időben a pápaságot és Olaszországot jobban foglalkoztatta, mint bármikor azelőtt. I. Szelim (1512—1520) idejében az ottomán birodalom keleten főleg Szíria, Egyiptom (1516—1517) és Arábia nagy részének meghódítása folytán rendkívüli módon megnövekedett. Barbarossa török kalózyezér elfoglalta Tunisz és Algír uralkodóinak helyét, a szultán védnöksége alá helyezte magát és így uralkodó hatalmassága lett a Földközi-tengernek. Szelim utóda, Szolimán, a dicső (1520—1566), elfoglalta Rhodost, honnét a jeruzsálemi lovagok az V. Károly által nekik adomá-

nyozott Maltára költöztek át, meghódította Magyarország legnagyobb részét, amely 1526-ben családi örökösödés folytán a Habsburgokra szállott, és Bécsset fenyegette. Ezzel szemben ez idő alatt a törökök és Velence között változatlanul fennállott az 1503. évi béke, amelyben a köztársaság lemondott Morea különböző helyeiről, köztük a rendkívül fontos Modonéról. Bizonyos azonban, hogy Ausztria esetleges meghódítása a törökök által a velencei köztársaság végét is jelentette volna.

88. §. Utolsó ellenállások a Habsburgok olaszországi uralmával szemben. A cateau-cambrésisi béke. — VII. Kelemen pápa, miután kibékült V. Károlyal, újabb közeledés útját egyengette Franciaország felé, midőn 1553-ban az urbinói herceg törvényes leányát, Medici Katalint, feleségül adta I. Ferenc francia király másodszülött fiához, Henrikhez, aki bátyjának halála után II. Henrik néven Franciaország királya lett. VII. Kelemennek 1534. szeptember 25-én történt halála után III. Pál (1534—1549) néven Farnese Sándor bíboros lépett a pápai trónra, aki jobban ingadozott Franciaország és a császárság között, mint bármelyik előde.

A pápa és császár között új ellenségeskedésre szolgáltatott okot Francesco Sforzának 1535-ben örökösök nélküli halála, minek következtében a milanói hercegség a császárságra háramlott. I. Ferenc, miután hiába kérte másodszülött fiának beiktatását a milanói hercegségbe, újból fegyverhez nyúlt és megtámadta a császárhoz hű III., vagy helyesebben II. Károly savoyai herceget. A savoyai állam VIII. Amadeus óta majdnem állandó hanyatlás időszakát élte át. Ezúttal, 1536-ban a franciák elfoglalták és országukhoz csatolták, amely így szilárd támaszponthoz jutott Olaszországban. Erre a császár a genovai hajóhad támogatása mellett, Provence-ot támadta meg. Az éhség és betegségek és Marseille szilárd ellenállása azonban visszatérésre kényszerítették.

A Habsburgok ellen a francia király a török szövetséghez

folyamodott. 1535-ben V. Károly győzelmes hadjáratot vezetett Tunisz ellen, ahol visszahelyezte a Barbarossa által elűzött fejedelmet, a maga számára pedig megtartotta La Golettát és több más kikötőt. Erre viszont 1537-ben Barbarossa a nápolyi partokat fosztogatta, mire a pápa és a velenceiek a császárral kötöttek szövetséget. Barbarossának Korfu elleni támadása meghiúsult, de sikerült neki elfoglalni a görög archipelagosnak számos szigetét, amelyek velencei családoknak voltak birtokában. Hogy a keresztény hatalmakat a törökök ellen egyesítse és a zsinat ügyét előmozdítsa, III. Pál pápa személyesen Nizzába utazott, azzal a szándékkal, hogy békét közvetítsen a császár és a király között. 1538 júniusában sikerült is neki tíz esztendőös fegyverszünetet létrehozni a status quo alapján. A zsinat azonban, amelynek 1537 májusában Mantovában kellett volna összejúnni és azután Vicenzába kellett volna átköltözni, különböző nehézségek folytán nem jött létre és 1539 májusában bizonytalan időre elhalasztatott. A liga erős hadserege 1538 szeptemberében, Prevesánál, az artai öböl bejáratánál, került fegyveres érintkezésbe a törökökkel, de teljesen dolgavégezetlenül visszavonult, — állítólag a Velence iránt ellenséges érzülettel viseltető V. Károly és a szolgálatában álló Doria tengernagy kétszínű politikája következtében — ami a török tengeri uralomnak újólagos elismerését jelentette. 1540-ben Velence békét kötött a szultánnal és átengedte neki az Égei-tenger több szigetét, továbbá Malvasiát és Napoli di Romaniát * V. Károly Algir elleni expedíciója 1541-ben katasztrófával végződött.

I. Ferenc és V. Károly új háborúja folyamán Firenze belső élete újabb válságon ment át, amely a Spanyolországra támaszkodó Mediciek egyeduralmának megszilárdulásával végződött. Sándor herceg ellen, aki inkább zabolátlan és kicsapongó volt,

* Malvasia a mai Monenvasia a Peloponnesz délekeleti részén, Napoli di Romania pedig Nauplia. Ezek voltak Velence utolsó szárazföldi birtokai görög területen.

mint valósággal zsarnok, a firenzei nemesség körében ellenzéki párt képződött, amelynek Filippo Strozzi, a herceg volt barátja, állott az élén. Csatlakoztak hozzájuk a kiűldözött köztársaságok és más száműzöttek. 1536-ban a császárhoz intézett kérésük, hogy állítsa helyre a köztársaságot, eredménytelen maradt; e helyett a császár megtartatta természetes leányának, Margitnak a herceggel már előzetesen elhatározott esküvőjét. A hercegi család ifjabb ágából való Lorenzino de' Medici, művelt irodalmár, egyébként a herceg kicsapongásainak és mulatozásainak részese, vagy a köztársaság szeretetétől és dicsőségétől, vagy attól a reménytől indítatva, hogy mint a Mediciek törvényes sarja, ő ülhet a helyére, elhatározta a herceg megöletését. Tőrbe csalta a herceget, 1537. január 6-án egy orgyilkossal leszúratta és a gyilkosság után Velencébe menekült. A nép nem mozdult meg s a város előkelőinek, közöttük Guicciardininek közreműködésével a gyilkos unokatestvérét, Cosimót, Giovanni delle Bande Nere fiát január 9-én a firenzei köztársaság fejévé kiáltották ki. Egy császári dekrétum Cosimót örökös herceggé nevezte ki, Lorenzinót pedig, aki az öröklésben hozzá legközelebb állott volna, az örökösödés jogából kizárta. A firenzei száműzöttek kevésszámú csapatot gyűjtöttek össze és betörték a firenzei területre, de a Prato melletti Montemurlónál 1537 augusztusában a Mediciek csapatai megverték őket. Több vezetőt, akik a herceg fogságába estek, kivégeztek; Strozzi a börtönben öngyilkosságot követett el.

Az I. Ferenc és V. Károly között megkötött nizzai fegyverszünet jóval a kitűzött határidő előtt véget ért. Miután V. Károly 1540 októberében a saját fiát, Fülöpöt iktatta be Milano hercegi székébe, I. Ferenc újból Szolimánnal lépett szövetségre és 1542-ben ismét a hadiszerencsét kísérelte meg Spanyolország és Németalföld ellen, de sikertelenül. Franciaország ellenben Barbarossa hajóhadának segítségével megszerezte a túlsúlyt a Földközi-tengeren s a franciával egyesült muzulmán flotta, egészen

Európának a szövetség elleni tiltakozása közben, ostrom alá fogta Nizzát, az utolsó várost, amely még a savoyai herceg birtokában maradt. A város megadta magát, de a fellegvár az ellenség minden támadásának ellenállt és ez a felmentő sereg közeledtére, 1543-ban az ostromot abbahagyta. I. Ferenc látva a török szövetség által előidézett ellenséges hangulatot, — Németországban a katolikusok és protestánsok szövetségre léptek, hogy a császárt támogassák a törökök ellen — továbbá látva a Barbarossa által a francia partokon is okozott nagy károkat, gazdag ajándékokkal elbocsátotta őt. Visszatérő útjában Barbarossa rendkívül súlyos károkat okozott az olasz tengerparton és sok ezer hadifoglyot hurcolt el magával. A szárazföldi háború még hevesebben folyt tovább. 1544-ben a franciák Piemontban győzedelmeskedtek a ceresolei nagy csatában, de vereséget szenvedtek Luxemburgban és Roussillonban. Az 1544. szeptember 18-án megkötött crépyi békében a francia király ismét lemondott minden Milanóra és Nápolyra vonatkozó jogigényéről, de megállapodás jött létre, hogy Milanót egy osztrák hercegnő kapja hozományul, akit I. Ferenc harmadik fia fog elvenni. Ez azonban meghalt és V. Károly megtartotta Lombardiát, Franciaország pedig Piemontot.

V. Károly ekkor nekilátott a németországi vallásos kérdés megoldásának és a császári hatalom megerősítésének. 1545 decemberében végre összeült a tridenti zsinat. A német protestánsok megtagadták, hogy a zsinaton megjelenjenek. A császár elhatározta, hogy fegyverrel fordul ellenük és e végből titkos megállapodást létesített a pápával. A schmalkaldeni háború (1546—1547), amely a protestánsoknak Schmalkaldenben kötött szövetségéről vette a nevét, a császár nagy győzelmével végződött, aki ekkor elérkezettnek látta az időt, hogy keresztülvigye a vallásbékére vonatkozó programját. Ekkor azonban a pápa és császár között kezdődött vallási és politikai jellegű viszály. A zsinat lefolyása, de különösen annak 1547 márciusában Bolog-

nába történt áthelyezése nem felelt meg a császár szándékainak. A pápa viszont nemcsak az egyházi ügyeket, hanem az olasz politikai ügyeket illetően is félt a győztes császár hatalmától.

Olaszországban a fennálló rend megdöntésére irányuló egyes kísérletek nem vezettek eredményre. Luccában Francesco Burlamacchi összeesküvést szőtt azzal a céllal, hogy megdöntse az uralmon levő oligarchiát, szövetségben egyesítse a toszkánai városokat és helyreállítsa a vallási és polgári szabadságot. De az összeesküvést felfedezték, Burlamacchit Milanóba vitték és 1546-ban kivégezték. Komolyabb volt a Fieschi-féle összeesküvés Genovában, ahol a már öreg Doria a hajóhad parancsnokságát és a városban gyakorolt rendkívül nagy tényleges hatalmát becsúszó és zsarnoki hajlamú unokaöccsére, Giannettinóra ruházta át. Politikai és magántermészetű okokból kifolyólag Giannettinónak elkeseredett ellensége volt Gian Luigi Fieschi, aki bőkezűsége folytán a nép körében nagy népszerűségnek örvendett. Fieschi Franciaországgal kötött egyességet s a városban összeesküvést szőtt a Doriák hatalmának megdöntésére és az alkotmány megváltoztatására. A zendülés az 1547. január 2-re virradó éjjel tört ki. Giannettinót megölték és úgy látszott, hogy az összeesküvők diadalmaskodnak, mikor Fieschi a kikötőben egyik hajóról a másikra való átkelés közben a vízbe fúlt. Az összeesküvőket erre szétszórták és leverték.

Az a hiedelem volt elterjedve, hogy az összeesküvésbe Pier Luigi Farnesenek, Parma és Piacenza hercegének keze is beletartozott. Pier Luigi III. Pál pápának volt a természetes fia és számára a pápa a szent kollégium heves ellenzése dacára 1545-ben a két városból hercegséget alkotott. A császár azonban, aki fenntartotta két városra vonatkozó jogait, nem hagyta jóvá a beiktatást és annál ellenségesebb volt Farnesével szemben, mert ez Franciaországhoz közeledett. III. Pál is, aki félt a spanyol túlhatalomtól, azt szerette volna, ha Milano egy olasz fejedelemnek,

még pedig elsősorban a saját családjából valónak, s ha ilyen nincs, egy franciának uralma alá kerül.

Pier Luigi bűnöző, de nem uralkodói képességek nélküli egyén volt, aki hercegségében a népre támaszkodott a nemes-séggel szemben, amely ezért ellenséges érzülettel volt irányában eltelve és összeesküvést szőtt ellene. 1547. szeptember 19-én a herceget Ferrante Gonzaga milanói kormányzó felbujtására megölték, mire Gonzaga elfoglalta Piacenzát. Parmában Ottavíót, a megölt herceg fiát, aki azon a réven veje volt a császárnak, hogy elvette Margitot, Alessandro de' Medici özvegyét, kiáltották ki uralkodónak. III. Pál Velencével és Franciaországgal kezdett tárgyalásokat, melyek azonban nem vezettek megfogható eredményre. A császár a birodalomhoz tartozás jogcímén igényt formált Parmára is.

A kérdés még nem volt eldöntve, mikor III. Pál 1549. november 12-én nyolcvankét éves korában meghalt. Vele, aki a ragyogó mecénások közé tartozott, befejezettnek lehet tekinteni a reneszánsz pápaságát, melyben a politikai jelleg a vallásit tökéletesen elnyomta, ami néha súlyos erkölcsi következményekkel volt egybekötve. De vele egyúttal befejezettnek lehet tekinteni az úgynevezett *nagy nepotizmust* is, amely abban állott, hogy az uralkodó pápa fejedelemségeket hasított ki családjá tagjai számára az egyház tulajdonában levő területekből. Noha a későbbi pápák rokonai is részesültek hűbéri adományokban, ezek már távolról sem érték el az előbbieket jelentőségét. Ez volt a *kis nepotizmus* korszaka, mikor a pápák megelégedtek azzal, hogy rokonaikat gazdagsághoz juttatták, a római hercegi arisztokráciába bevezették és magas egyházi és világi állásokra nevezték ki őket. Gyakori eset volt az is, hogy egy rokon bíboros, a «bíboros unokaöccs» látta el az első miniszter, vagy miként később mondták, a bíboros államtitkár teendőit.

I. Ferencet 1547 januárjában történt halála után fia, II. Henrik (1547—1559) követte a trónon, aki felújította az ellensé-

geskedést V. Károlylyal. Olaszországban, ahol III. Pál pápára III. Gyula (1550—1555) következett, a franciák és császáriak között a háború a parmai hercegségért folyt, melynek ura, Ottavio Farnese a franciák védelme alá helyezte magát, míg a vele ellenséges új pápa a császáriakhoz csatlakozott; a viszály fegyverszünettel végződött és Parma Ottavio birtokában maradt. A Franciaország és a császárság közötti háború azonban Olaszország egyéb részeiben és Olaszországon kívül tovább folytatódott. Németországban a protestánsok 1552-ben Szász Móric vezérlete alatt győzelmesen törtek előre, ami a Trentóba visszavonulást szétosztását is maga után vonta. II. Henrik rávette szövetségeseit, Szolimán szultánt, hogy hajóhadat küldjön a Földközi-tengerre, amely Reggio elfoglalása után Ponzánál teljesen megverte a spanyol tengeri haderőt. A török tengernagy több napon keresztül hiába várt a francia flottára, mellyel együtt kellett volna Nápolyt megtámadni, de miután ez nem jött, visszavonult Konstantinápolyba. Miután a Nápoly elfoglalására irányuló kísérlet megghiúsult, Franciaország pártbívei Sienát, amelynek spanyol helyőrsége volt, igyekeztek a császár ellen fellázítani; a felingerelt nép haragja 1552-ben a spanyolokat elűzte, a felkelők a felleget a földig lerombolták, az alkotmányt pedig helyreállították. II. Henrik csapatokat küldött a város megsegítésére.

Cosimo de' Medici, akit az a körülmény nyugtalanított, hogy II. Henrik Piero Strozzi, Filippo fiát, mint Franciaország marsallját és Olaszország királyi főhelytartóját küldte Sienába, betört Siena területére. A város hőiesen védekezett és Strozzi, hogy a várost felmentse az ostrom alól, áttörte az ostromgyűrűt és a nyílt mezőn foglalt állást. De Medicinek túlerőben levő hadseregétől a Chiana-völgyben 1554. augusztus 2-án teljes vereséget szenvedett. A város védekezése tovább tartott, még az asszonyok is résztvettek benne, mígnem az éhség 1555. április 17-én a védőket megadásra kényszerítette; kikötötték azonban maguk-

nak a kormányzat szabadságát. Mintegy kétszáz család kívándorolt; a legbátrabbak Strozziival Montalcinóba vonultak vissza és ott egy kis köztársaságot alapítottak, amely csak 1559-ben adta meg magát. Cosimo II. Fülöptől hűbériül nyerte Sienát és területét, Orbetello, Talamone, Monte Argentaro, Porto Ercole és Porto Santo Stefano kivételével, melyekből 1557-ben spanyol uralom alatt a *Stato dei Presidi* alakult.

Közben V. Károly, akit a betegségek és a kormányzás gondjai idő előtt megöregítettek, elhatározta, hogy erősebb kezekbe teszi le országainak kormányzatát. Miután 1555-ben a protestáns fejedelmekkel megkötötte az augsburgi vallásbékét, amely a *cuius regio eius religio* elvének megfelelően mind a luteránus, mind katolikus fejedelmeknek azt a jogot biztosította, hogy alattvalóik vallását meghatározzák, és miután 1556-ban megkötötte Franciaországgal a vaucellesi fegyverszünetet, fiának, II. Fülöpnek (1556—1598) átadta Spanyolország koronáját és az összes olasz birtokokat, míg öccse Ferdinánd (1556—1564), aki már római király volt és királya volt Magyarországnak és Csehországnak, a császári trónon követte őt. Lemondása után Károly a spanyolországi St. Just-kolostorba vonult vissza, ahol 1558. szeptember 21-én meghalt.

1555-ben meghalt III. Gyula pápa. II. Marcell néhány napos pápasága után a pápai trónon az inkvizíció feje, Giovanni Pietro Carafa következett, aki a IV. Pál (1555—1559) nevet vette fel. IV. Pál még egy utolsó kétségbeesett kísérletet tett, hogy Olaszországot kivonja a spanyol-habsburgi uralom alól. Így történt, hogy a katolicizmus túlbuzgó feje a törököket biztatta fel Magyarország és Szicília, a német protestánsokat pedig a katolikus császár ellen. Sikerült neki a francia királyt is rávenni, hogy a vaucellesi fegyverszünetet megtörje, mikor pedig 1556-ban Alba herceg, nápolyi alkirály benyomult a pápai területre, keresztülvitte, hogy ellene Guise herceg vezérletével egy francia sereggyöj-jön be Olaszországba. Mialatt Guise herceget kiszorították a ná-

polyi területről, Piemontban pedig egy francia hadsereg hiába kísérelte meg Cuneo elfoglalását, Emánuel Filibert savoyai herceg egy erős spanyol hadsereg élén Németalföld felől betört Franciaországba és körülvette Saint Quintint, az egyetlen erősséget, amely a Párizsba vezető utat elzárta. A Montmorency parancsnoksága alatt álló francia felmentő sereg 1557. augusztus 10-én teljes vereséget szenvedett és maga Montmorency is fogságba esett. Saint Quentin néhány nap múlva megnyitotta kapuit az ostromlók előtt. Guise herceg, akit visszahívtak Olaszországból, Calaist, az angolok utolsó franciaországi birtokát fogta ostrom alá és el is foglalta. Ez a tény és a pápa kibékülése Spanyolországgal, megkönnyítette a béke feltételeinek megállapítását, amelyet 1559. április 3-án Cateau-Cambrésisben meg is kötöttek.

Ennek a békének, amely egyelőre véget vetett a Franciaország és az ausztriai ház közötti küzdelemnek és átmenetileg az utóbbinak elsőbbségét biztosította Európában, a legfontosabb feltételei a következők voltak. Franciaország megtartotta Calaist, Toul, Metz és Verdun, megkapta Olaszországban a saluzzoi örgrótságot, de kénytelen volt néhány megerősített hely kivételével Emánuel Filibert savoyai hercegnek visszaadni ősi birtokait; Spanyolország megtartotta Lombardiát, Nápolyt, Szicíliát és Szardíniát; Genovát megerősítették Korzika, a mantovai herceget pedig Monferrat birtokában, melyet mint a Palaeologosok örököse, 1556-ban V. Károlytól kapott hűbérül; I. Cosimo megtartotta Montalcinot. Ottavio Farnese II. Fülöptől már az utolsó háború folyamán visszakarta Piacenzát.

89. §. A tridenti zsinat és az ellenreformáció. — A pápaság, amely IV. Pál pápa alatt az olasz politika terén tett utolsó kezdeményezéseiben vereséget szenvedett, az egyházi politikában, mind a zsinaton, mind az ellenreformáció terén, győzedelmes-

kedett. A zsinat 1562-ben megegyeszer összeült Trentóban és 1563-ban végérvényesen bezárult. Munkáját a pápai legátusok irányították; a szavazás fejenként történt és így biztosítva volt a leginkább a kúriához húzó olaszok túlsúlya.

Ami a remélt egyességet illeti, tökéletesen megghiúsult, egyrészt a protestánsok magatartása miatt, másrészt azért, mert a zsinat az összes vitás dogmatikai pontokat szigorúan a katolikus tanításnak megfelelően formulázta meg. A zsinat a Szentírás mellett az egyházi hagyományt jelentette ki a keresztény hit alapjának, melynek magyarázatára kizárólag az egyházi hatóság illetékes; a megigazuláshoz a hit és a jó cselekedetek együtt szükségesek; végérvényesen megerősítette a zsinat a szentségek katolikus rendszerét. Küzdelem folyt ellenben az episzkopális és kuriális irányzat között, melyek közül az első azt állította, hogy a püspökök joghatósága közvetlenül Krisztustól származik, míg a másik a hatalmat a pápától származtatta. E kérdésben nem jött létre megegyezés. A pápai tekintély győzelme leginkább abban jelentkezett, hogy a zsinatot a pápai legátusok vezették és ellenőrizték és hogy a pápára ruházták a zsinati határozatok jóváhagyását és ezek értelmezésének jogát. A zsinat ezután több fontos határozatot hozott a katolikus reformra vonatkozólag is: megszüntette a bűnbocsánat prédikálását, mérsékelte a pápai kincstár járandóságait, eltiltotta a javadalmak halmozását és kimondotta a székhelyen lakás kötelezettségét; intézkedett az alsó papság anyagi helyzetének javításáról és a szerzetesrendek reformjáról, végül pedig elrendelte a papság nevelésére szemináriumok felállítását.

A tridenti zsinat rendkívüli hatással volt a katolicizmusra. Egyrészt véglegesen leszögezte a katolikus hitelveket, amivel visszavonhatatlanná tette az elkülönülést a protestantizmustól, másrészt a reformra vonatkozó intézkedéseivel lehetővé tette az új gyarapodást.

A katolikus restauráció hatása különösen a pápaságnál volt

érezhető: a reneszánszsnak csak világi érdekekkel törődő pápáit olyanok váltották fel, akik kizárólag egyházi hivatásuk érzésétől voltak eltelve. Ez az átalakulás nem volt teljes és nem is volt állandó, amennyiben a nepotizmus mérsékeltebb formában továbbra is megmaradt; nagy általánosságban azonban a pápaság erkölcsi megújhodása tartósnak bizonyult. A pápaság régi politikai hatalma azonban az idők és viszonyok változása folytán nem tért és nem is térhetett vissza; így az ellenreformáció idejében a katolikus pártnak nem is a pápa, hanem II. Fülöp volt a feje. Elvi álláspontjából azonban a pápaság ebben a vonatkozásban sem engedett. IV. Pál pápa 1559-ben egy bullát bocsájtott ki, amelyben az „hatalom teljességéből kifolyóan, amely a pápaságot a népek és országok fölött megilleti, az eretnekeket minden hivataltól és jogtól megfosztottnak jelentette ki és vagyonukat arra ruházta át, aki azt elbirtokolja. A spanyol monarchiával, noha hivatalosan az ortodoxia előharcosa volt, a caesaropapismus miatt a pápaságnak gyakran voltak összeütközései. Külön okot szolgáltatnak az ellentétekre azok az előjogok, melyeket Spanyolország királya, mint a normann királyok örököse Szicíliában, az úgynevezett *monarchia sicula* jogcímén követelt magának. Olaszországon kívül a pápaság a tridenti zsinat határozatainak végrehajtásánál is nehézségekbe ütközött. A fegyelmi rendszabályok életbeléptetése tekintetében a világi hatóságok maguk akartak dönteni, s ez különösen Franciaországban nagy nehézségekkel és késedelmekkel járt.

Ezzel szemben Olaszországban a pápák az ellenreformációt teljesen végre tudták hajtani. A protestantizmusnak utolsó nyomait is kiirtották; IV. Pál után különösen V. Pius (1566—1572) tűnt ki könyörtelen buzgalmával. Áldozatai között volt Pietro Carnesecchi (megh. 1567) és Antonio Paleario (megh. 1570) is. A pápa által 1559-ben kiadott és időről-időre átnézett *Index librorum prohibitorum* minden nem hithű tanítás ellenőrzését szolgálta, míg a római inkvizíció Olaszország különböző részei-

ben működő alárendelt intézményeivel egyetemben a másvalásúak elnyomásáról és megbüntetésükről gondoskodott. A hit és vallási fegyelem római szellemű megerősítésére kiadták az átvizsgált római katekizmust (1566), a breviáriumot (1568) és a misekönyvet, a *Corpus iuris canonici* átnézett és mindenkre kötelező szövegét (1582) és a *Vulgata* néven ismert latin bibliát (1592).

De a katolikus restaurációból még a pápaság közvetlen befolyásánál is nagyobb mértékben vették ki részüket az új szerzetesrendek. Ezeknek jellege a régi kolostori szerzetességtől erősen eltér; felújítják, kiszélesítik és az új időkhöz alkalmazzák az egyház érdekében a közoktatás, kultúra, jótékony-ság és prédikálás terén azt a világi jellegű tevékenységet, melyet a kolduló rendek már a középkor végén kifejtettek. Az aszkézis náluk már nem cél, hanem eszköz, hogy az egyeseknek minden ereje az egyház és a rend növelésének szolgálatába legyen állítható. A már felsorolt rendeken kívül megemlíten-dők az oratoriánusok, kiknek rendjét Nerii Szent Fülöp (1515—1595) alapította s akik közé neves tudósok is tartoztak; az orsolyiták (1537) és szalézianák (1610), akik a nőnevelést tűzték ki célul; a missziós papok vagy lazaristák, akiket 1624-ben Szent Vince (1576—1660) azzal a rendeltetéssel alapított, hogy a nép körében hirdessék az evangéliumot; a könyörületesség leányai, akiket a betegek ápolására szintén Szent Vince alapított Louise de Marillac társaságában (1618—1629). De az összehasonlíthatatlanul legfontosabb új rend a Jézus társasága volt, melynek alapítása még a tridenti zsinat előtti időbe esik.

A jezsuita rendet 1534-ben Loyola Ignác (Íñigo Lopez de Recalde y Loyola, 1491—1556) spanyol nemes katonatiszt alapította, aki magát az askéziai életnek szentelte; a rendet hivatalosan III. Pál pápa 1540-ben hagyta jóvá. A rend szervezete valamennyi tagjától a saját egyéniségéről való lemondásig és az előljárók irányában tanúsított «hullaszerű» engedelmességig

terjedő legszigorúbb alárendeltséget követel a közös célok szolgálatában. A rend élén áll az életfogytiglan választott és rendkívül széleskörű jogokkal felruházott generális, alatta vannak az egyes rendtartományok élén álló provinciálisok, ezek alatt pedig a rektorok, akik az egyes rendházakat igazgatják. A generális az egész rendet behatóan ellenőrzi, de ugyanakkor ő is asszisztensei ellenőrzésének van alávetve; hatalmát csak az egyetemes rendi gyűlés korlátozza, amely őt választja és bizonyos esetekben le is teheti. Az egyetemes rendi gyűlés lényegileg a rend legmagasabb fokát alkotó professzusokból tevődik össze, amely rangot kevesen és csak negyvenötödik életévük betöltése után érhetik el. A professzusok a szűzesség, szegénység és engedelmesség három fogalmán kívül, amely közös valamennyi szerzetesrendnél, még egy negyedik fogadalmat is tartoznak letenni és ez a feltétlen engedelmesség a pápa irányában, ami a jezsuita rend jellegzetességét megadja. A rendbe való belépés után a tagok hosszú világi és egyházi kiképzésen mennek át. De a kiképzéssel egyidejűleg a rendtagok az ájtatosság képzeletének felébresztésén alapuló mélységes hitéletet is élnek, amelynek táplálását szolgálják a Szent Ignác által megteremtett lelki gyakorlatok. Ezek a lelki gyakorlatok az idők folyamán irányadók lettek az egyháziak, sőt a világiak hitélete számára is az egész katolikus világban.

A rend fő céljául tűzte ki a katolikus egyház uralmának felállítását s az eretnekek és pogányok legyőzését és megtérítését. A katolicizmuson belül lángoló képviselője volt a rend a pápa abszolút uralmának és csatatkozhatatlanságának. Különösen kivált ezen a téren a jezsuita Bellarmin bíboros, egyike az ellenreformáció legnagyobb teológusainak. Ezeknek a céloknak szolgálatában a rend arra törekedett, hogy a lehető legnagyobb befolyásra tegyen szert az ifjúság, de különösen a magasabb osztályok és a fejedelmek nevelésében, az egyetemeken és általában a művelődés terén, az eretnekek és pogányok közötti

missziókban, a lelkipásztori teendők gyakorlásában, különösen pedig a gyóntatószékekben ; ezért létesítette a lelki igazgatók intézményét a főrangú körök és az udvarok számára. Ezen a téren a gyóntatottakkal szemben a probabilizmuson alapuló bizonyos elnéző engedékenység erkölcsét gyakorolta ; meg van engedve az olyan cselekvés, melynek erkölcsisége kétes, de elfogadhatónak tetszik, mert jó tekintélyen alapul ; a *reservatio mentalis*, mely szerint meg van engedve az önmagában hamis állítás, ha az, aki felállítja, lélekben helyreigazítja őket ; a szándék iránya, mely szerint meg van engedve az önmagában nem helyes cselekvés, ha jó szándékra irányul.

A rend hihetetlen gyorsasággal elterjedt az egész latin világban, Németországban és Hollandiában. Nagyszámú kollégiuma, melyekben világiakat is oktattak és neveltek, igen nagy látogatottságnak örvendett. Leghíresebbek voltak az 1551-ben alapított Collegium Romanum és a német papok nevelésére szolgáló és 1552-ben alapított Collegium Germanicum, szintén Rómában.

90. §. **A lepantói csata.** — A pápaságnak és a katolikus világnak Olaszországra és egész Európára nagy jelentőségű sikere volt a törökök felett Lepantónál aratott győzelem. II. Fülöp Afrikában folytatta atyjának tevékenységét a törökök ellen, de még kevesebb sikerrel. 1560-ban egy nagy spanyol hajóhad Gerba szigetének közelében megsemmisült. Ezzel szemben egy rendkívüli méretű expedíció, melyet Szolimán szultán 1565-ben Malta ellen indított, megghiúsult a La Valette nagymester parancsnoksága alatt álló és kisszámú spanyol csapatok által támogatott lovagok hősie ellenállásán.

A Földközi-tengeri helyzet különösen Olasz- és Spanyolországra nézve nagyon megnehezedett, mikor Észak-Afrikában a török hatalom Barbarossa és utódai révén megszilárdult. Ezek elfoglalták az egész Marokkó és Tunisz közötti területet,

eredményesen ellenálltak a spanyoloknak és hatalmuk alá hajtották a belföldi arab és berber törzsfőnököket. Ezeknek a barbareszk főnököknek a tengerészete nagyon kifejlődött és főbb kikötőik kalóz-központokká alakultak át. A *reis* nevű kalózkapitányok egy nagyon hatalmas, *taiffa* nevű szövetségfélét alkottak, amely szinte államhoz hasonlított. Az északafrikai kalózok egészen a mult század elejéig cirkáltak a Földközi-tengeren, mígnem 1830-ban Franciaország Algírt elfoglalta.

II. Szelim (1566—1574) alatt, aki Szolimánt követte a trónon, kiújult a velencei háború; a törökök megrohanták Ciprust, elfoglalták Nicosiát és ostrom alá fogták Famagostát. A velenceiek a többi keresztény hatalomhoz fordultak segítségért és V. Pius pápa hathatós közreműködésével 1571 májusában szövetség jött létre közte, Velence, Spanyolország, Toszkána és Savoya között a török hatalom letörésére. A szövetségesek azonban nagyon késedelmeskedve mozdultak meg Famagosta felmentésére és a város, amelyet Marcantonio Bragadino parancsnoksága alatt nyolcezernél kevesebb ember hősi bátorsággal védelmezett a megszámlálhatatlan ellenséges sereg ellen, miután az ostrom alatt hatvanötezer ottomán elesett, kénytelen volt megadni magát. A megadás feltételeit a törökök nem tartották meg, a keresztény tábornokokat lemészárolták és Bragadinót elevenen megnyúzták. Ezalatt Messinában összegyülekezett a szövetségesek hajóhada: száztizennégy velencei gálya Sebastiano Venier és Agostino Barbarigo alatt, nyolcvanegy spanyol Gian Andrea Doria alatt, tizenkét pápai Marcantonio Colonna alatt, három savoyai hercegi Andrea Provana alatt és a máltai lovagok három gályája; a fedélzeten levő huszonötezer katonának több mint a fele olasz volt. A főparancsnokságot a szövetségesek Don Juan d'Austriára, V. Károly természetes fiára ruházták. Az összeütközés 1571. október 7-én a lepantói öböl bejáratánál történt meg a török hajóhaddal, amely Ali pasa parancsnoksága alatt 208 gályából és 66 könnyű hajóból állott.

A középen Venier és Marcantonio Colonna megrohamozta Ali hajóját, aki a harcban elesett, azután teljesen áttörte a törökök arcvonalt. Hasonló győzelmet aratott a balszárnynon Barbarigo, aki a győzelemért életével fizetett. A jobbszárnynon azonban Doria annyira kinyújtotta az arcvonalt, hogy a török balszárnny át tudott törni rajta és miután szétzúzta a keresztény hátvédet, melyhez tartozott a maltai lovagok három hajója is, sikerült neki elmenekülnie. Mindamellett a törökök rendkívül súlyos veszteségeket szenvedtek, húsz-harmincezer emberük elesett, azonkívül tizenkétezer keresztény gályarab nyerte vissza a szabadságát. Spanyolország, nem akarván küzdeni Velence nagyságáért, nem folytatta a háborút, és a köztársaság, miután a török flotta ismét megjelent a Jóni-tengeren, kénytelen volt 1573-ban békét kötni, melyben visszakapott ugyan egyes kereskedelmi privilégiumokat a keleten, de átengedte Ciprust és hadikárpótlást fizetett. A törökök La Golettát is visszavették a spanyoloktól. Mindazonáltal a lepantói tengeri ütközet döntő jelentőségű mozzanat az Európa és az ottomán császárság közötti viszonyban. Ettől az időponttól kezdve a törökök abbahagyták támadó politikájukat és a keresztény világ megkezdte a tőle elhódított területek visszaszerzését.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Olaszország spanyol uralom alatt.

91. §. A korszak általános jellege. A spanyol uralom alatt álló területek viszonyai. — Miután Olaszországban politikai téren a spanyol uralom, a lelkiek terén pedig a pápai uralom véglegesen megszilárdult, a gondolatok és cselekvések zajgását s az egymással küzdő pártok és kormányok sokaságát és sokféleségét, amely az olasz történelemnek a XII-től a XVI-ig terjedő századait jellemezte, az idegen uralom, az abszolutisztikus kormányok és az ellenreformáció egyházi kormányrendszere alatt az egyformaság és hallgatás időszaka követte. Ebben az időszakban Olaszország megszűnik tényező lenni az európai történelemben; még a függetlenségüket megőrzött államok is csak nagyon jelentéktelen befolyást gyakorolnak a nagy nemzetközi politikára és a félsziget közvetlenül spanyol uralom alatt álló, vagy Spanyolországtól függő részeinek általános sorsára. Ezzel a túlsúlyal csupán Franciaország szegez szembe bizonyos tevékenységet és így korlátozott lehetőséget nyújt az olasz államoknak, hogy a két hatalom között ide-oda ingadozzanak.

Az olasz történelemnek ez a korszaka mégsem volt teljesen passzív. Toszkánában és Savoyában a fejedelemség képződése és modern állammá való átalakulása tovább folytatódott. Különösen az utóbbi jelentős politikai és katonai súlyra tett szert és így a politikai kezdeményezést legalább részben megőrizte Olaszország számára. De éppen a spanyol uralom, amely Milanótól Szicíliáig terjedt és túlsúlyával ránehezedett az egész félszigetre, a Spanyolország és Franciaország közötti vetélkedéssel egyetem-

ben, tette érezhetővé az egységes Olaszország egész Európára fontos problémáját. A félsziget különböző részeit összekapcsoló egységes nemzeti érzés nemcsak nem aludt ki, hanem megerősödött.

A fontosabb államok, amelyek a cateau-cambrésisi béke utáni Olaszországot alkották, a következők voltak :

1. a milánói hercegség az Addától a Sesiáig, a nápolyi királyság, Szicília, Szardínia és a Stato dei Presidi, közvetlenül spanyol uralom alatt ;

2. a savoyai hercegség, amely magában foglalta a Sesia és az Alpeselek közötti területet és az Alpeseken túl fekvő Savoyát ;

3. a velencei köztársaság, amelyhez tartozott az Adda és az Adria közötti terület, Isztria és Dalmácia, egészen Raguzáig, továbbá Ciprus és Kandia vagy Kréta ;

4. Genova, a császári hűbéres területek által megszaggatott két Rivierával és Korzikával ;

5. a monferrati örgrófság és a mantovai hercegség, melyek bár területileg nem függtek össze, a Gonzaga-család uralma alatt egyesültek ;

6. a parmai és piacenzai hercegség a Farnese-család uralma alatt ;

7. a ferrarai, modenai és reggiói hercegség az Este-család uralma alatt ;

8. Toszkána, a kis luccai köztársaság és a Stato dei Presidi kivételével, Cosimo de'Medici uralma alatt ;

9. az egyházi állam.

Ezen a nagyobb államokon kívül, miként már fentebb említettük, még nagyszámú kisebb államocska is állott fenn, melyeknek a francia forradalomig történt fokozatos eltűnése nagy jelentőségű körülmény volt Olaszország egységesítése szempontjából. Ezek között meg lehet említeni a Del Carretto-család finalei örgrófságát, amely 1598-ban Spanyolország birtokába ment át ; a Pico-család, mint Mirandola és Concordia

ura, 1617-ben hercegi rangra emeltetett ; az urbinói hercegségen kívül az egyházi államnak latiumi részében ekkoriban külön hercegséget alkotott Castro és Ronciglione is, a Farnese-család alatt. Hogy képet lehessen alkotni az akkori Olaszország feldarabolásáról és összeszabdalásáról, idézzük a Lunigiana példáját, ahol Pontremoli Milanóhoz, Sarzana Genovához, más részek a firenzei hercegséghez tartoztak és a Cibo-család uralma alatt állottak ; de ezeken kívül volt még huszonnégy hűbéres birtok és pedig nyolc Toszkána, nyolc Spanyolország uralma alatt, nyolc pedig közvetlen függőségben a császárságtól.

A Spanyolországhoz kapcsolt államok megtartották külön közigazgatásukat és megőrizték formai különállásukat ; korlátozott hatáskörben megmaradtak a helyi intézmények, amelyek azonban nem alkottak szerves egészet és nem képviselték az egész népet. Ezek inkább a gyakran egymással küzdelemben álló osztályok érdekképviselőinek voltak tekinthetők és így megkönnyítették az idegen főhatalom uralmát.

Milanóban fennállott a szenátus, amely a Sforzák idejére vitte vissza eredetét és V. Károlytól nyerte bírói és közigazgatási jogkörének megerősítését. A szenátus az elnökből, tizen-nég jogtudósból és hét titkárból állott, akik a fontosabb lombardiai városokból választattak. A szenátus mellett volt még az Ufficio Camerale, a Viscontiak és Sforzák hercegségének egy másik maradványa, amely az összes állami bevételeket kezelte és döntött a kincstárral való viták esetében. A spanyol uralom idejében létesült a titkos tanács és az állami kongregáció, amelynek az egyes osztályok különleges kiváltságokkal felruházott képviselői voltak a tagjai. Mindezen, cél és hatáskör tekintetében amúgy is zavaros intézmények mellett még nagyobb bizonytalanságot teremtett az érsek által képviselt és a polgári hatóságokkal gyakorta összeütközésbe került egyházi bíróság, melynek megvoltak a külön illetékei, bírái, fogdomegi és börtönei.

A nápolyi királyságnak saját parlamentje volt, amely a

papi, nemesi és demaniális csoportra tagozódott. Az utóbbi csoport a királyi dominiumot alkotó és közvetlenül a királynak, nem pedig a hűbéruraknak alávetett területeket képviselte. A parlamentet azonban 1642 után már nem hívták össze, de tovább ülészetek a fővárosban az úgynevezett nemesi székek, amelyeknek tagja volt a népnek egy választottja is. A parlament és a székek feladata volt az adók megszavazása; innét származott a nép gyűlölsége a nemesek irányában, akiket az adóterhekben szintén bűnösöknek tartottak. Az egyenes adók teljesen a szegényebb osztályokra nehezedtek, a nemesek és a papság ki voltak véve alóluk. Mindenért adót kellett fizetni, olyannyira, hogy Campanella szállóigéje szerint a nápolyi királyságban még az is meg van adóztatva, ha valaki a fejét a nyakán viseli. Ezenkívül cserében az előjogokért, továbbá a koronázások, születések és a királyi családot érintő egyéb események alkalmával szokásban volt az «adományok» beszédése. Az adóbehajtást az adóbérlők kíméletlen eljárása még tűrhetetlenebbé tette. A rendes bevételek, amelyek 1525-ben 2.350,000 lírára rúgtak, a XVII. század közepe táján 6.000,000 lírára emelkedtek, míg ugyanazon idő alatt az ország gazdasági helyzete a rendkívül magas vámok, a monopóliumok, a kiviteli tilalmak és a pénzérték ingadozásai következtében állandóan romlott. A nagy adóteher ellenben majdnem teljes egészében az adóbérlők és az állam hitelezőinek hasznát szolgálta, míg az államhoz alig folyt be annyi, hogy elegendő lett volna a legszükségesebb kiadások fedezésére. Hogy pénzt teremtsen elő, a monarchia területének legnagyobb részét egyházi és világi főuraknak adta hűbérül. Az alsó néposztály felett álló polgárság, amely szemben állott a nemességgel és papsággal, nagyrészt jogtudósokból és ügyvédekkel tevődött össze, akik Nápolyban rendkívüli módon elszaporodtak. A spanyol kormány, hogy a tehetősebb osztályok hiúságát kielégítse, bőségesen adományozta a nemességet; a fényűzésben való vetélkedés az immár megfélekezett régi és az új nemesség között

nagyon sokaknak romlására vezetett; ezeket a kormány pénzzel támogatta, hogy így magához láncolja őket. A főpapság önállósági törekvéseit Rómával szemben a kormány támogatta, de annál inkább alávetette a saját politikai hatalmának. Róma beavatkozását a rendeleteinek kihirdetéséhez szükséges királyi *exequatur* megbénította; egy külön tisztviselő, a *cappellano maggiore* volt megbízva ezeknek a rendeleteknek és általában a Rómával kapcsolatos mindennemű egyházi vonatkozásoknak felülvizsgálatával.

Szicíliára az eretnekség és más hasonló vétkek üldözésére rendelt spanyol inkvizíció káros intézménye nehezedett, amely hasonló volt a rómaihoz, de nem a pápának, hanem a királynak volt alárendelve. Nápolyban és Milanóban az inkvizíciót a helyi ellenállás miatt nem lehetett életbe léptetni. A hármas — egyházi, bárói és demaniális — parlament tevékenysége lényegileg az «adományok» ismétlődő megszavazására szorítkozott, ami mindenestre alkalmat szolgáltatott a politikai kívánságok előterjesztésére. 1567-től kezdve *deputazione del regno* név alatt a parlamentnek egy képviseleti szerve állandósult, amely lényegileg az arisztokrácia érdekvédelmi intézménye volt. A gabonakereskedelmet a szigetlakók súlyos gazdasági kárára a spanyolok monopolizálták.

Szardíniának is volt egy három rendre tagozódó parlamentje, amelynek minden tíz esztendőben kellett összeülni és bizonyos törvényhozói hatáskörrel is fel volt ruházva. A *Carta de logu* nevű régi lokális törvénykönyv a spanyol uralom alatt is érvényben maradt. A 376, majdnem kizárólag spanyol uraktól függő hűbérre felosztott sziget viszonyai nagyon szomorúak voltak; a kereskedelem összezsugorodott és a lakosság száma megcsökkent. A spanyol inkvizíciót itt is életbe léptették.

Spanyol-Olaszország kormányzatára II. Fülöp 1563-ban a *legjobb olasz tanácsot* létesítette, amelynek a spanyol kormányzókon kívül két milánói, két nápolyi és két szicíliai tagja volt.

1674-ig Madridból időnkint generális vizitátorokat is szoktak kiküldeni, akik azonban a kormányzók nagy hatáskörét lényegileg nem érintették. A kormányzók, akik néha inkább katonák, mint közigazgatási emberek voltak és kapzsiak és tehetetlenek is voltak közöttük, mikor megérkeztek a kormányzatukra rendelt országba, *grida* néven egy általános hirdetményt tettek közzé, amely megerősítette és módosította hivatali elődeik rendeleteit és a vallásra, közgazdaságra, közegészségügyre, igazságszolgáltatásra, közellátásra és pénzügyekre vonatkozó intézkedéseket tartalmazott. Miként Manzoni írja a *Jegyesek*-ben, az ilyen grida-hirdetmények száma nagyon nagy volt, de a hatásuk annál kisebb, mert a közrendészet és az igazságszolgáltatás hiányosságai, valamint a kiváltságok és külön bírói illetékességek, eredményüket megghiúsították. A közbiztonság a lehető legrosszabb állapotban volt, ami szintén hozzájárult a kereskedelem és ipar hanyatlásához és a gazdasági elszegényedéshez.

92. §. **Velence, Róma, Toszkána, Genova.** — A kereskedelemnek a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra történt eltolódása és a török háborúk rendkívül súlyos csapásokat mértek a velencei köztársaság gazdasági életére. A törökök az angolokat és hollandokat is rávették a levantei kereskedelemre és megengedték nekik, hogy kereskedelmi házakat alapítsanak és minden kikötőben saját konzulokat állítsanak. Velence ezzel a versenyrel nem tudott megbirkózni és az olyan intézkedések, hogy külön hivatalokat létesített, mint például a *cinque savi della mercanzia* (a «kereskedelem öt bölcse»), eredményteleneknek bizonyultak. A gazdasági hanyatlás visszahatott a város életére; a nemesség, miután lemondott a hajózásról és a kereskedelemről, békésen élvezte szárazföldi birtokait; így elharapóztak a semmittevással járó bűnök, különösen a játékszenvedély, melynek hiába igyekeztek ismételten nagyon szigorú törvényekkel gátat vetni.

A XVI. század folyamán Velence arisztokratikus kormány-rendszere oligarchikussá alakult át. Az állami élet alapvető szervei a régiek maradtak. A népgyűlés, vagy *arengo*, amelyre Gradótól Cavarzereig a velencei tengerpart minden lakóját össze szokták hívni, 1423-tól kezdve megszűnt, kivéve, mikor az összejövetellel az újonnan megválasztott doge nevét közölték. A törvényhozó hatalmat, a többi tanácsok és a tisztviselők kinevezésének jogát a nagytanács gyakorolta; a nagytanács tagsága továbbra is a velencei nemességhez tartozó családoknak volt fenntartva. A nemességhez tartozás ellenőrzése az *aranykönyvnek* 1506-ban történt felfektetése óta, melybe a nemesi családokban előfordult születéseket és házasságokat jegyezték fel, sokkal szigorúbbá vált. A könyv létesítésének időpontjában 1671 volt Velencében a nemesek száma. A nemességbe *per grazia*, vagyis kegyelem útján való felvételek mind nehezebbé váltak és így magától értetődően a nagytanács tagjainak száma állandóan csökkent. A tizenhatodik század közepe táján a tagok száma körülbelül kétezer volt, a köztársaság megszűnése alkalmával már csak ezerkétszáz. Az állam ügyeinek tényleges intézése ebből a gyülekezetből szűkebb tanácsok kezébe csúszott át. A nagytanács választotta a szenátust, amely elnevezést a XIV. század végétől kezdve a régi *pregadi* testület (57. §.) kezdte magára alkalmazni; összehívása eleinte alkalmoszerű volt, később rendszeressé változott. Ennek a testületnek eredetileg hatvanas létszáma a *zonta* hatvan tagjával és más alkalmoszerű felvételekkel néha háromszázra növekedett. Hatáskörébe tartoztak a külügyek, a kereskedelmi és katonai ügyek. A nagytanács választotta az 1179-ben alapított *quarantia* tagjait is, amely negyven tagból álló, büntető és polgári csoportra osztott, legfőbb törvényszék volt, de közigazgatási és politikai jellegű feladatokkal is fel volt ruházva. A *quarantia* büntető csoportjának három fejből és a hat dogei tanácsosból, az úgynevezett *kistanácsból* alakult a velencei Serenissima Signoria, amelynek

neve a XV. század közepétől fogva a hivatalos ügyiratokban véglegesen elfoglalja a «velencei köztársaság» helyét és így szimbolikusan kifejezésre juttatja az állam belső átalakulását. A signoria hívta össze a nagytanácsot, elnökölt annak ülésein és terjesztette elébe a törvényjavaslatokat. A dogenak már évszázadok óta nem volt önálló döntési joga ; csak a különböző tanácsok határozatainak volt legfelső végrehajtója, különösképpen pedig az államnak ünnepélyes képviselője. Legfőbb hatásköre az volt, hogy ő elnökölt a tanácsok ülésein és bármely pillanatban terjeszthetett elő javaslatokat. A legfontosabb politikai szerv volt a nagytanács által évenként választott *tízek tanácsa*, amely, mikor szükségesnek látszott, egy további tíz vagy húsz tagból álló zonta hozzáadásával volt kiegészíthető. Ennek a járulékos zontának az intézményét a nagytanács 1582-ben megszüntette és ugyanakkor a tízek tanácsának kötelezettségeit pontosan körvonalazta. E kötelezettségek alapján véve az állam biztonsága elleni merényletekre és a nemesek ellen elkövetett büntetendő cselekményekre terjedtek volna ki, de a hatáskör körülírásának minden kísérlete dacára, a tízek lassankint az állam egész igazgatását magukhoz ragadták egy záradék révén, amely hozzájuk utalta a különösen nagy titkosságot igénylő ügyeket. A tízek tanácsának egyik szerve, amely ugyanolyan fontosságú önálló szerepet töltött be, mint a főtisztület, volt a három inkvizítor, akik rendszeresen 1539-től kezdve választottak és a XVI. század végétől kezdve az *állami inkvizítorok* címet vették fel. Ezt az intézményt a hozzá fűződő borzalmas, de jórésztben csak kitalált legendák, hírrel és hírhedtséggel, rettegéssel és iszonyattal övezték körül. Az inkvizítorok feladata volt a titkos és beható vizsgálat lefolytatása az általuk fizetett besúgóktól eredő, vagy az esetleg önkéntes, sőt néha névtelen feljelentések ügyében ; utána a tízek tanácsa tartozott döntení a nyomozás eredményéről. A szenátus segédszerve gyanánt létesült 1440 körül a *collegio*,

amelynek az volt a feladata, hogy a folyó ügyeket a tárgyalás számára előkészítse és kiválogassa; ez később nagyon sok ügy elintézését a szenátus megkerülésével kisajátította magának. A collegio három osztályra oszlott és pedig: 1. *sei savi grandi* (a «hat nagy böcs»), akik az állam javának szolgálatára szükségesnek tetsző javaslatokat tanulmányozták és kidolgozták; 2. a *cinque savi agli ordini*, akik a tengerészetet illető ügyeket vizsgálták felül és 3. a *cinque savi di terraferma*, akik a belső és különösen a hadi és pénzügyekkel foglalatoskodtak. A collegiónak tanácsadó véleménye volt a szenátus elé terjesztett összes ügyekben és ő fogalmazta meg a szenátus határozatait, valamint a doge és a signoria leveleit. A collegiónak a signoriával egyesített ülése volt a *pien collegio*, amelynek jogkörébe tartozott a külföldről és a tartományok kormányzótól érkező hivatalos levelek felbontása, a követek és más politikai személyiségek fogadása, továbbá a különleges fontosságú közigazgatási és egyházi kérdések eldöntése. Röviden, ez volt a legfőbb kormányzati szerve a köztársaságnak.

Az állam így oligarchikus szerkezetet öltött magára és ezzel kapcsolatban a főbb hivatalokat korlátozott számú család monopóliumszerűen foglalta le magának. Az oligarchia ennél fogva érdekszövetséggé alakult át, amely a gyakorlatban a nemesi családok nagyobb részét is kizárta a közügyek intézéséből. A vagyonokban végbement természetes eltolódások folytán különösen a szegény nemesség zárult ki a közügyekből. A népeségnek többi, a nemesek, vagy *maiores* alatt álló része meg volt fosztva mindennemű politikai jogoktól. De egymás között polgári jogok és különösen társadalmi állás tekintetében ezek a rétegek sem voltak egyenlők. Itt is meg kellett különböztetni a *mediocres* és *minores* csoportját. Az első csoporthoz tartoztak azok, akik a szabad mesterségeket, a szépművészeteket és a kereskedelmet űzték s akik az *eredeti polgárok* osztályát alkották. Ezekhez járultak az idegenek, akik kegyelemből megkapták

a velencei polgárjogot és ezzel jogosultakká váltak, hogy hivatalokat viseljenek és mesterségeket űzzenek. A mediocres alatt, akiknek létszáma meglehetősen korlátozott volt, következett a köznépnek minores elnevezésű csoportja, amelybe beletartoztak a bárkások és halászok, akiknek foglalkozása elsőrangú fontosságú volt Velencében, továbbá az összes többi ipart és mesterséget űzők. A kisemberek e csoportjának a *gastaldo dei Nicolotti* volt a képviselője. (A nicolottiak és castellaniak a város két végén Velence népének két csoportját alkották.) A gastaldónak bizonyos kiváltságai voltak és szerepe volt az ünnepélyeken, de minden politikai jog nélkül. A polgárok és kisemberek a többi olasz államokhoz hasonlóan Velencében is gazdasági, ipari és technikai célokra korporációkban vagy céhekben, egyházi és közjótékonsági célokra pedig konfraternitásokban vagy «iskolákban» egyesültek. A hat úgynevezett «nagy iskola» a polgárság számára volt fenntartva, 1732-ben a konfraternitások száma Velencében majdnem háromszázra rúgott.

A Velencének alávetett országokat függőségi viszonyban levő területeknek tekintették; ezek nem egyesültek a fővárossal egy szervezetben és nem vettek részt a köztársaság politikai életében. Minthogy Velence nem törekedett arra, hogy egyformaságot vigyen bele birtokaiba, az egyes városok megtartották helyi jogszabályaikat és saját közigazgatási rendjüket.

A velencei köztársaság olasz politikája 1530-tól kezdve majdnem teljesen passzív jelleget öltött és csak a statusquo fenntartására irányult. Velencének minden oka megvolt, hogy félelemmel nézze a Habsburgok túlhatalmát, annál is inkább, mert területe a spanyol és osztrák Habsburgok birtokai közé esett. Éppen ezért a legjobb viszonyt tartotta fenn Franciaországgal, de általában tartózkodott a nagyon merész állásfoglalásoktól.

A Spanyolország és Velence közötti állandó, bár leplezett ellentétnek egyik oka a törökök felett aratott lepantói győzelem gyenge eredménye volt. Az 1573. évi békét ismételen

megújították és a köztársaság mindent megtett, hogy a jó viszonyt a portálval fenntartsa. Valóban, a béke, egyes kisebb jelentőségű incidensektől eltekintve, a XVII. század közepéig meg is maradt.

A pápai állam IV. Pál szerencsétlen kísérlete óta még Velencénél is passzívabb magatartást tanúsított az olasz politikában. Helyzete különösen kényes volt, mert míg a többi olasz államoknál nem kevésbé szükségét érezte a Franciaország és Spanyolország közötti egyensúlynak, addig az a helyzet, amelyet Spanyolország az ellenreformáció legelső vonalában elfoglalt, arra kényszerítette, hogy a lehető legnagyobb előzékenységet tanúsítsa vele szemben. Egyébként egyházi téren is gyakori és súlyos összeütközések adódtak Róma és Madrid, illetve ennek olaszországi függvényei között.

A pápának mint világi uralkodónak gyengeségével éles ellentétben állott a nagy jelentőség, melyet mint az egyház feje elfoglalt. Ennélfogva a pápaválasztásoknál a második szempont alá tartozó okok sokkalta inkább jutottak érvényre, mint az egyházi állam szükségleteire irányuló megfontolások és erre a nagy katolikus hatalmak mellett egyes kisebb olasz államok is, mint Firenze, nagy befolyást gyakoroltak. A császárság, Franciaország, Spanyolország, sőt még Portugália javára is kizárási jog alakult ki az egyik vagy másik jelölttel szemben. Ez a jog egészen napjainkig tartotta magát és utoljára 1903-ban Rampolla ellen érvényesült.

A pápák tevékenységét ebben az időben az ellenreformáció és Európa általános egyházpolitikai ügyei teljesen kimerítették. Világi államuk kormányzásában folyamatos és szerves tevékenységet nem fejtettek ki, ami az államfők gyakori változásánál fogva nehéz is lett volna; így az övék volt Európának az az országa, ahol a legrosszabb állapotok uralkodtak. A helyi hűbériség erősebben tartotta magát, mint Európa bármely más államában és kicsiny guelf és ghibellin párttöredékekre

oszolva folytatta egymás elleni harcait. A központi igazgatás gyenge volt, a pénzügyek pedig a legrosszabb állapotban; az állami bevételek nagy része adósságok fizetésére el volt zálogosítva s a kormány a hivatalok áruba bocsájtásával segített magán; a közbiztonság nagyon gyenge lábon állott s a rablóvilág állandó csapás volt egészen a XIX. század elejéig.

A XVI. század második felében V. Pius pápára XIII. Gergely (1572—1585) következett, a bolognai Boncompagniak családjából, aki megreformálta a juliánus naptárt és a jezsuiták vezetése alatt álló Collegium Romanum létesítésével erősen fellendítette az egyházi nevelő intézeteket. Alatta a nepotizmus bizonyos korlátozott formában visszatért, amennyiben hűbéreket juttatott a pappá szentelése előtti időben született Jacopo nevű természetes fiának, de az egyházi állam határain kívül. Újjászervezte a pápai diplomáciát és megszorította az állandó nunciaturák számát. Közbiztonság szempontjából az egyházi államot nagyon rossz állapotban hagyta vissza és éppen az ő ideje alatt a brigantik nagyon elszaporodtak. Ennek a csapásnak a kiirtására V. Sixtus fejtett ki (1585—1590) fáradhatatlanságáról és szigorúságáról híres tevékenységet. V. Sixtust, aki eredetileg franciskánus volt és a Markákból való nagyon szegény Peretti-családból származott, később nagyon sok legenda vette körül. A rablóvilág azonban pápaságának vége felé már ismét kiújult. Emlékét Rómában kifejtett nagy építkezési tevékenysége, közte a *Via Sistina* is, megőrizte; elődeivel és utódaival együtt az ő építkezési tevékenysége volt az, amely a barokkos Rómának pompázó, ünnepélyes és festői képet adott. A kongregációk rendszerével, amelyek bíborosok vezetése alatt álló és tanácsosok segítségével működő miniszteriális kollégium-féléknek tekinthetők, a római kúria egész igazgatását átszervezte; az általa létesített szervezet több vonásaiban máig is változatlanul fennáll. Ő volt az, aki a bíborosok számát hetvenben szabta meg. VIII. Klemen (1592—1605.)

aki Fanóban a firenzei eredetű Aldobrandini-családból született, a kormányzásban nagyrészt unokaöccsének, Pietro Aldobrandini bíborosnak a közreműködését vette igénybe. Alatta nagyjelentőségű esemény történt az egyházi állam szempontjából, mikor II. Alfonz herceg 1597-ben törvényes örökös nélkül elhunyt és Ferrara visszakerült a Szentszék közvetlen uralma alá; Cesare, I. Alfonz egy természetes fiának fia, császári hűbér gyanánt Reggiót és Modenát tartotta meg. Ferrarára ez ragyogásának végét jelentette. VIII. Kelemen alatt két per játszódtott le, melyek különböző okoknál fogva váltak hírhedtté, az egyik volt Beatrice Cenci pere, akit apagyilkosság címén lefejeztek, a másik Giordano Brunóé, aki mint eretnek máglyán végezte életét.

Cosimo de' Medici herceg (1537—1574) uralkodásának ideje alatt Firenze városi köztársasági állama Toszkána regionális abszolút államává alakult át; ez az átalakulás jó másfél századdal később játszódtott le, mint Lombardiában. Ami történt, azt nem szabad úgy felfogni, mintha a helyi partikularizmus és Firenze kiváltságos helyzete teljesen megszűnt volna; ellenben az egész államban a központi hatalomtól függő tisztviselőket neveztek ki és sok közös törvényt léptettek életbe, a közigazgatás személyzete pedig az állam különböző részeiből vétetett. A régi toszkánai köztársaságok közül Lucca maradt meg függetlennek, amely védekezésül a beolvasztás ellen Spanyolországra és Genovára támaszkodott. A köztársaság élén állott a zászlóhordozó és a két hónapra választott kilenc *anziano* (öreg), akik a signoriát alkották, a hat hónaponként választott harminchatok tanácsa és kilencvenek nagytanácsa. Mindezeknek a tanácsoknak tagjait közvetlen hivatali elődeik jelölték ki, úgy hogy a város kormányzása ténylegesen egy szűkkörű oligarchia birtokába jutott.

A száműzöttek kiirtása és szétszórása után I. Cosimo bölcsen és igazságosan uralkodott, leszámítva az állami érdek jog-

címén elkövetett egyes önkénykedéseket. Meghallgatta a magánosok panaszait, akik akadálytalanul megjelenhettek előtte és közvetlenül szolgáltatott nekik igazságot. A közbiztonságot szigorú rendszabályok támasztották alá, a rendőri ellenőrzés nagyon szigorú volt s az egyházi térre is kiterjedt, amelyen Cosimo nagyon keményen járt el a protestantizmusnak minden beszívargása ellen; mindazonáltal a római inkvizíció ténykedéseit saját közegeivel ellenőriztette. Az adósságok letörlesztésével rendbehozta az állam pénzügyeit, csatornákat ásatott, mocsarakat szárított, kijavíttatta Livorno és Portoferraio kikötőit és támogatta Pisát az uralkodó város által elfojtott gazdasági életének felélesztésében. Az ország védelmére a köztársaság utolsó idejében elfogadott mintára helyi katonaságot szervezett, de saját testőrségéül német és spanyol gyalogosokat alkalmazott. Sokat tett a barbareszk kalózok által elpusztított tengerpart védelmére. Megerősítette Grossetót, a partok mentén őrállomásokat létesített és a védelem céljára 1561-ben Pisában a Szent Istvánról elnevezett lovagrendet alapította, amely a kis nagyhercegi hajóhad megerősítésére szintén több gályát szerelt fel.

Családi életében súlyos csapások érték Cosimót, mikor 1562-ben a malária közvetlenül egymásután elragadta két fiát, Giovannit és Garziát és feleségét, Eleonorát; az ekkor keletkezett családi tragédiákról szóló legendáknak azonban nincsen történelmi alapjuk. Nem sokkal utóbb, 1564-ben a folyó államügyek intézését Francesco nevű fiának engedte át, maga pedig megtartotta a hercegi címet és az állam legfőbb irányítását. 1569-ben V. Piustól megkapta a nagyhercegi címet és a pápa Rómában meg is koronázta. A ferrarai és mantovai hercegek, nem akarván Firenze rangemelését eltűnni, tiltakoztak, de óvást emelt a császárság is, amely Firenzét mindig saját hűbérének tekintette, valamint Spanyolország, és a pápa eljárását a egyházi hatalomnak a világi ügyekbe való beavatkozásának minősítették. A nehézségek több esztendőn át tartottak és csak

1576-ban Cosimo utóda, Francesco alatt érték véget, mikor a császár nagy összeg lefizetése ellenében megadta a nagyhercegi cím megerősítését.

Francesco (1574—1587) sokkal jelentéktelenebb egyéniség volt az atyjánál. Önkényuralmát még azzal is kiélezte, hogy csak nemes udvaroncokkal vette magát körül és a néptől teljesen elzárkózott. Egy összeesküvés, amelyet a Pucci-családnak egy tagja más előkelő firenzei családokkal együtt szőtt, 1575-ben vezetőjének kivégzésével és sokak vagyonának elkobzásával végződött, ami azt a látszatot keltette, mintha a herceg pénzhíánya lett volna a történetek igazi rúgója. Botrányt és ellen-szenvet váltott ki a hercegnek egy Bianca Capello nevű velencei nemesi származású nővel való viszonya, amely akkor kezdődött, mikor még nem követte atyját az uralomban; mikor a herceg anyja meghalt, a házasságot is megkötötték. Biancának egyik bátyja egy ideig döntő szerepet játszott a kormányban. Az ország, ahol az éhínség, pestis és rablók pusztítottak, sokat veszített régi fényéből. Mindamellettt Francesco herceg nagy érdemeiket szerzett Livorno körül, ahol befejezte a kikötő építését és a régi egyszerű várkastély helyén a hasonló nevű várost hozta létre.

Francesco után az öccse I. Ferdinánd (1587—1609) bíboros következett, aki lemondott a bíborosságról és nem törődve a spanyol király házassági ajánlataival, Lotharingiai Krisztinát vette feleségül. Francescóval ellentétben, aki teljesen Spanyolországhoz húzott, Ferdinánd a hegemoniát gyakorló hatalommal szemben függetlenebb magatartást tanúsított, Franciaország oldalára állt és kapcsolatokat tartott fenn Velencével. Ő is nagyon gondozta Livornót, amelyet megnyitott a Spanyolországból menekült zsidók és mindazok előtt, akik büntető eljárás elől menekültek; ezzel növelte a város lakosságát és kereskedelmét. Előmozdította a Chiana-völgy és a Maremma talajjavítási és az Arno szabályozási munkálatait. Alatta a Szent István lovagjai a berberekől elfoglalták Bonát Algírban.

Genovát a kereskedelem útirányaiban történt eltolódás ugyanúgy sujtotta, mint V lencét. Tengerentúli birtokait, Korkizától eltekintve, Genova még Velence előtt elvesztette. Megtartotta ellenben a francia forradalomig függetlenségét, amely az előző századok folyamán elég gyakori megszakításoknak volt alávetve. Az Andrea Doriától származó 1528. évi alkotmány az *alberghi* elnevezésű családi csoportosulásoknak régebbi intézményén alapult; ezek a csoportok birtokosai voltak a politikai jogoknak, döntöttek a közhivatalok betöltéséről, s eredetileg, egy kivételével, csupán nemes tagjaik voltak; Doria alkotmánya szerint az *alberghi* közül 23 illette meg a nemeseket és 5 a köznépet. Akik valamelyik *albergo* jegyzékébe beirattak, a *Liber civitatis* című városi törzskönyvbe is felvételtek, amely megfelelt a velencei aranykönyvnek, de annál sokkal nyitottabb volt, mert minden esztendőben a nép köréből tízet be lehetett jegyezni. Bizonyos különbség azonban jogok tekintetében fennállott a régi és új nemések között, akik közül az elsők a Szent Lukács testületét alkották, míg az utóbbiak később Szent Péter testületének neveztettek. A *Liber civitatis*-ből minden esztendőben kisorsolták a nagytanács négyszáz tagját, amely viszont a saját kebeléből kisorsolta a száztagú kistanácsot. A két tanács vitatta meg és hozta a törvényeket. A végrehajtó hatalmat a nyolc kormányzó által támogatott doge gyakorolta; ezeket a két tanácsból kisorsolt bizottság választotta és hivataluk két esztendeig tartott. A doge és a kormányzók terjesztették a törvényjavaslatokat a tanácsok elé és ők döntöttek a külügyi kérdésekben és a háború ügyében. A belső rend fenntartása és a politikai rendőrség az állami inkvizítorok hatáskörébe tartozott. Az úgynevezett *sindicatorok* testülete vizsgálta a hivatalukról lelépő tisztviselők működését és öröködött az alkotmány megtartása fölött.

A Fieschi-összeesküvés után az alkotmány megváltozott. A nagytanács háromszáz kisorsolt és száz, a végrehajtó hatalom

által kinevezett tagból állott ; a kistanácsot sorsolás helyett a nagytanács választotta. 1573-ban az új nemesség, amely a reform által megrövidítettnek érezte magát, eltörlése érdekében felláz. dt ; a zendüléssel a régi nemesség helyezkedett szembe, amelynek Gian Antonio Doria, Giannettino fia állott az élén. De közbelépett a pápa, Spanyolország és a császárság, amelyek magukra ruháztatták az ügynek választott bíróság formájában való eldöntését. Az 1576 márciusában kihirdetett döntés eltörölte az alberghi intézményét és egységes, megkülönböztetés nélküli nemesi rendet teremtett. A nagytanács és kistanács taglétszáma megmaradt, de választásuk egy rendkívül szűkkörű, harminc tagból álló választó testületre ruháztatott. Mellettük tizenkét *atyából* álló szenátus létesült, melynek tagjai választással vegyes sorsolással jutottak hivatalukba. A volt dogék alkották az *állandó prokurátorok* testületét. Ettől fogva az alkotmány egészen a francia forradalomig változatlan maradt. A Doria-család hatalmi elsősége Gian Andreának 1606-ban bekövetkezett halálával megszűnt.

Az elmúlt idők Földközi-tengeri uralmából Genovának egyedüli maradvány gyanánt Korzika birtoka maradt meg, amely azonban a szigeten uralkodó elmaradt viszonyok és lakosainak szüntelen zavargásai folytán inkább gyengeséget, mint erőt jelentett a köztársaságra ; Genova viszont sohasem tudott tűrhetően nyugodt állapotokat teremteni ezen a birtokán, melyet a genovai kormányzók és tisztviselők méltatlan módon kiszípoztak. Néhány esztendővel a cateau-cambrésisi béke előtt, 1553-ban, a Spanyolország és a vele szövetséges Genova ellen irányuló francia-török támadással egyidejűleg Sampiero di Bastelica vagy Ornano vezetése alatt nagyarányú felkelés tört ki Genova ellen. Még a békekötés után is, mikor Franciaország visszavonult, a barbareszkektől, de a kéz alatt Franciaországtól is támogatva, Sampiero tovább folytatta az ellenállást, mígnem 1567-ben családi bosszúból eredő gyilkosság áldozata lett. De

az elégedetlenségek és lázongások továbbra is napirenden maradtak a rosszul kormányzott szigeten.

93. §. **Piemont.** — Bár a cateau-cambrésisi béke kimondotta Emánuel Filibert (1553—1580) örökös tartományainak visszaadását, a franciákat ideiglenesen meghagyta Torino, Chieri, Pinerolo, Chivasso és Villanova d'Asti birtokában, míg a francia királynak a savoyai országokra vonatkozó állítólagos jogigényei megfelelően meg nem vizsgálatnak. Ennek a függőben hagyott kérdésnek a rendezésénél a herceget felesége, Margit hercegnő, II. Henrik francia király nővére, egy kivételesen magas szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal felruházott hölgy, igen hatásosan támogatta. Végezetül 1562-ben Franciaország a megnevezett helyeket Pinerolo kivételével visszaadta, az utóbbihoz azonban még Saviglianót és Perosát is hozzácsatolta. Spanyolország, amely a francia megszállás tartamára birtokába vette Astit és Santhiát, ennél fogva ezeket a helyeket nem akarta kiűriteni. Csak 1574-ben sikerült Emánuel Filibertnek a még megszállott területeket III. Henrikkel visszaadatni, mire Spanyolország is kénytelen volt az általa megszállott területrészekről kivonulni.

A herceg területének megnagyobbítására törekedett és különösen Savoyának régebben Genf fölött gyakorolt uralmát igyekezett visszaszerezni. E célból, egyetértésben Rómával, egy katolikus szövetség létrehozását tervezte és ilyen körülmények között, mint buzgó katolikus, üldözni kezdte a reformátusokat, akik a francia uralom ideje alatt országában igen megszaporodtak, Ilymódon összeütközésbe került a Chisone és Pellice völgyekben lakó valdensi alattvalóival. De az 1560—1561. években ellenük vezetett katonai vállalkozások során ezek a hegyi lakók rendkívül vitéz ellenállást tanúsítottak, és a herceg, hallgatva vallásos türelemre hajló feleségének rábeszélésére is, az 1561 júniusában megkötött cavouri egyezményben völgyeikre kiterjedően biztosította nekik a szabad vallásgyakorlatot — természetesen a katolikus

hit szabadságának fenntartásával — azokon kívül pedig a lelkiismereti szabadságot. Később, a szerződés záradékainak alkalmazásánál fordultak elő zaklató jellegű és kíméletlen esetek, de nagy általánosságban a szerződést megtartották. Ezzel szemben a többi protestánsnal szemben nagyon szignrú intézkedéseket léptettek életbe; később azonban a herceg nekik is engedélyezte a lelkiismereti szabadságot, de a nyilvános istentiszteletek tartásának eltiltásával.

Emánuel Filibert sokat foglalkozott a katolikus papság megjavításával és előmozdította a tridenti zsinat reformhatározmányainak végrehajtását. Ugyanakkor azonban megvédte az állam érdekeit és felsőbbbségét még egyházi területen is. XIII. Gergely megerősítette azt az 1541-ből származó pápai kegyelmi okmányt, amelyet VIII. Amadeus kapott V. Miklóstól, mikor lemondott a pápaságról s amelynek értelmében a püspökök és apátok kinevezése alkalmával a pápa tartozott előzetesen megállapodni a herceggel, míg a többi egyházi javadalmak betöltéséhez a hercegi *placet* megadása volt szükséges. Ennek ellenében a herceg viszont köteles volt abbahagyni tiltakozását az ellen, hogy alattvalói római bíróságokhoz forduljanak; állandósította azonban az egyházi bíróságok túlkapásai ellen a szenátushoz visszaélés címén való fellebbezés intézményét. Toszkánához hasonlóan, Savoyában is a római inkvizíció állami ellenőrzés alatt állt.

Egészen véve a herceg az állami igazgatásnak egységesítő és központosító jelleget adott. A rendek gyűléseit, amelyek már a francia hódítás ideje alatt teljesen elsenyvedtek, egészen megszüntette és nem hívta össze többé őket. Egyszerűsítette és egységesítette a polgári és büntető törvénykezést és az igazságügyi közigazgatást. A helyi bírák fölé tartományi bírakat vagy prefektusokat nevezett ki és az igazságszolgáltatás felelőfokú intézményei gyanánt megerősítette a franciák által Torinóban és Chambéryben létesített két parlamentet, de ezeknek ne-

vét szenátusra változtatta. Megindította a *Statuta Sabaudiae* általános és szerves revízióját ; az érvényesnek kihirdetett rész olasz nyelven tétetett közzé, amely mint hivatalos nyelv a franciával együtt elfoglalta a latin helyét.

A kormányzat pénzügyeiről a herceg a rendek kikapcsolásával vagy maga, vagy pedig helyi jellegű megállapodások útján intézkedett. Az egyenes és közvetett adóztatás Emánuel Filibert alatt súlyos volt, de a bevételeket gondosan kezelték, úgy hogy az adósságok nagy részét visszafizették és tartaléktőkét is sikerült gyűjteni. Előmozdította a herceg az ország gazdasági fejlődését is. Gondját viselte a mezőgazdaságnak, melynek érdekében öntözőműveket létesített ; kedvezményekkel és védvamos rendszabályokkal különböző iparvállalatokat alapított és továbbfejlesztett, különösen a textiliparban ; az Aosta-völgy bányavállalatainak alapításában személyesen résztvett és megjavította a közlekedési utakat. Ebben a vonatkozásban, de területeinek kikerekítése és megnagyobbítása szempontjából is, nagy jelentőségű volt a tendai grófság és Oneglia megszerzése, amely összeköttetést teremtett Nizzával és a piemonti birtokoknak kijáró utat biztosított a tengerhez. A herceg szerette volna Savonát is megszerezni, amely kikötőjének és kereskedelmének megfojtása miatt elégedetlen volt Genovával, de ezt a törekvését nem tudta valóra váltani. Kísérletet tett a pénzforgalom szanálására és a pénzérték állandóságának biztosítására is.

A fegyverkezés különös gondoskodásának tárgya volt. Bizonyos korlátozott formában Emánuel Filibert bevezette a kötelező sorozást, amennyiben minden plébániára bizonyos katonai kontingens kiállítását rendelte el, melyet rendes altiszti testülettel képeztetett ki. Önkéntes sorozás alapján parasztokból lovas századokat is szervezett. Ezzel szemben a nemeseket a katonai szolgálattól inkább távol tartotta. E területi jellegű sorozások mellett, amelyek csak a háború esetén való szolgálatra voltak rendelve, megmaradtak a régi hivatásos századok, amelyek rész-

ben békeidőben a helyőrségi szolgálatot látták el, részben pedig csak a szükséghez képest verbuváltattak az állandó készenlétben álló kapitányok által. De ezek a hivatásos katonák is túlnyomó részben a hercegség alattvalói közül soroztattak.

Emánuel Filibertet a haditengerészet is érdekelte és egy kis hajóhadat épített, amelynek néhány egysége résztvett a lepantói tengeri ütközetben és ott súlyos veszteségeket szenvedett. A haditengerészet fejlesztése érdekében, Cosimóhoz hasonlóan, a Szent Mórigról és Lázárról nevezett lovagrendet alapította, amely már meglevő rendek felújításából és összeolvasztásából jött létre. A rend azonban nem érte el célját és a flotta lehangyatlott.

Miután az első évek elteltével a katolikus szövetség reménye meghiúsult, Emánuel Filibert semlegességi politikát követett Spanyolország és Franciaország között. Olaszországban szoros egyetértésre törekedett Velencével, de a köztársaság, politikájának passzív irányához képest, formális kötelezettségek vállalása nélkül, csak a barátság viszonzására szorítkozott. Hogy határait biztosítsa, területeket szerezzen vissza és háború esetén csapathoz jusson, a herceg különösen a svájciakkal igyekezett megállapodásokat létesíteni. Már 1560-ban felújította a szövetséget az öt katolikus kanton szövetségével; nehezebbek, de egyben fontosabbak voltak a Bern, Freiburg és Wallis kantonokkal megindult tárgyalások, a területi kérdéseknél és annál a viszonynál fogva, melyben ezek a kantonok Genfhez állottak. Mikor az 1564. évi nyoni és lausannei szerződésben sikerült a megegyezést létrehozni, a herceg csak nehézségek árán tudta a pápa és Spanyolország jóváhagyását megszerezni. 1567 végén sikerült az egyességet valóra váltani, melynek értelmében a herceg Genfre vonatkozóan elfogadta a statusquót, de ennek ellenében visszakapta a genfi tó déli partját (Genevois és Chablais) és Gex községet a tótól nyugatra. Későbbi megállapodások még jobban kiegészítették

a megegyezést, különösen a Bern kantonnal húsz évre kötött véd- és dacszövetség.

94. §. A nemzetközi politika felújítása Olaszországban.

I. Károly Emánuel. — Egészen a XVI. század végéig Franciaország nem foglalkozhatott behatóbban az olasz ügyekkel, mert teljesen lefoglalták a katolikusok és kálvinisták közötti polgárháborúk, amelyek végezetül az 1589-ben elhalálozott utolsó Valois, III. Henrik örökéért vívott küzdelemben csúcsosodtak ki. A sali törvény értelmében utána a Bourbon-család ifjabb ágából származó Henrik navarrai király, — mint francia király IV. Henrik, — következett, akit azonban a túlzó francia katolikusok ligája nem akart elismerni. A pápa Henriket a trónutódlásra alkalmatlannak jelentette ki, s ebben támogatta őt II. Fülöp spanyol király, akinek az volt a törekvése, hogy Franciaországot uralma alá hajtja és szétforgácsolja.

Emánuel Filibert fia, I. Károly Emánuel, aki 1580-ban követte atyját a trónon, azt hitte, hogy az alkalmat fel kell használnia, hogy területeit Franciaország és a protestánsok rovására megnövelje. Még 1585-ben II. Fülöp leányát, Katalint vette feleségül és egyenes ellentétben a savoyai és olaszországi egyensúlyi érdekekkel, teljesen a katolikus-spanyol párthoz csatlakozott. Ez a magatartása elhajlott Ferdinánd toszkánai nagyherceg és V. Sixtus politikájától, aki, miután Navarrai Henrik ellen döntött, óvatosan várakozó álláspontot foglalt el. 1588-ban Károly Emánuel megszállotta a soluzzói őrgrófságot, amelyet az őrgrófi család kihalta óta Franciaország a Dauphinével állítólag fennállott hűbéri viszonyra való hivatkozással több évtizeden át elfoglalva tartott; eredménytelen kísérletet tett Genf visszahódítására is; ezzel a háború több évig húzódott. 1590-ben a milanói spanyol kormányzó támogatása mellett betört Provenceba is, ahol több várost elfoglalt. Ezzel a vállalkozásával szembehelyezkedett Ferdinánd toszkánai

nagyherceg, aki Marseille közelében If szigetét foglaltatta el. IV. Henrik csapatai a háborút átvitték az Alpeselek olasz oldalára és betörték Piemontba is; a háború így eldöntetlenül húzódott tovább. Mikor IV. Henrik áttért a katolikus vallásra, egész Franciaország elismerte és VIII. Kelemen pápa feloldozta őt, II. Fülöp pedig 1598-ban Vervinsben békét kötött vele a status-quo alapján. A béke kiterjedt Savoyára is, de Saluzzo kérdése függőben maradt és az ellenségeskedések kiújulására vezetett. A végleges kibékülés Károly Emánuel és IV. Henrik között 1601. január 17-én jött létre a lyoni békében. Ennek értelmében IV. Henrik Casteldelfino kivételével átengedte a saluzzói örgrófságot, de cserében megkapta a Rhône jobb partján fekvő savoyai területeket, Bugeyt, Valromayt és Gexet.

Súlyos bonyodalmakra vezető kérdés látszott felmerülni a velencei köztársaság és a Szentszék között V. Pál pápa (1605—1621) idején. V. Pál a római Borghese-családból származott és nagyon gazdaggá tette a családjához tartozókat. A viszály tulajdonképpen csak egyik kiemelkedő mozzanata volt a köztársaság és a római kúria közötti állandó ellentétnek, amely természetes folyománya volt annak a velencei egyházi politikának, amely a papságot lehetőleg az államtól teljes függésben igyekezett tartani. A köztársaság felújította egy régi törvényét, amely az egyházi testületeket eltiltotta ingatlanok szerzésétől és ezenkívül letartóztatott két papot, akiket súlyos bűncselekményekkel vádoltak. V. Pál a törvény visszavonását és a papok kiadását követelte és mikor nem talált meghallgatásra, 1606-ban kihirdette az egyházi átkot és interdiktumot Velence ellen. A köztársaság utasította a papságot, hogy ne törődjék az interdiktummal és néhány szerzetesrendet, főleg a jezsuitákat, akik megtagadták az engedelmességet, száműzött az országból. Az eset nyomán nagyon éles irodalmi harc tört ki, melyben a velencei álláspontnak a szervitarendi Paolo Sarpi (1552—1623), kiváló jogász és politikus és a római kúria elkeseredett ellensége,

volt az előharcosa, akinek élete ellen ezért ismételten merényleteket követtek el. A viszályban álló felek fegyverkezni kezdtek és ugyanúgy cselekedett a milanói spanyol kormányzó is, mire IV. Henrik kijelentette, hogy segítségére megy Velencének, amennyiben Spanyolország megtámadná. Végezetül azonban a két nagyhatalom a békét igyekezett létrehozni és IV. Henrik közvetítésével 1607-ben sikerült is a viszályt eloszlatni. A tartóztatott papokat a köztársaság kivételesen kiadta, de nem a pápa, hanem a francia király képviselőjének, az egyházi átkot és interdiktumot pedig a pápa visszavonta, a nélkül, hogy Velence ezt kérelmezte volna. Nem sokkal utóbb Ferdinánd toszkánai nagyherceget a fia, II. Cosimo (1609—1621) követte, aki Spanyolország erőfeszítése ellenére atyjának politikáját tovább folytatta.

IV. Henrik, miután elhatározta, hogy felújítja a Habsburgok ellen Németországban az egyensúly és a terjeszkedés politikáját, 1610 áprilisában a Torino melletti Bruzolóban szerződést kötött I. Károly Emánuellel, melynek értelmében a győzelem esetén a herceg a Velencének fenntartott Cremona kivételével megkapja Milano területét, a monferrati őrgrófságot és a királyi koronát, míg IV. Henrik cserében Savoyát kapja meg. De kevéssel utóbb, májusban, egy fanatikus katolikus IV. Henriket meggyilkolta és Medici Mária régenskirálynő Spanyolországgal kötött szövetséget.

I. Károly Emánuel, miután hiába törekedett szövetséget kötni Velencével és a pápával, kénytelen volt egyik fiát bocsánatkérésre Madridba küldeni. 1612-ben meghalt Ferenc mantovai herceg, akinek Károly Emánuel egyik leánya volt a felesége, és csak egy leánygyermek maradt utána. Ez arra indította Károly Emánuel, hogy beavatkozzék a trónöröklés ügyébe és felújítsa házának Monferratra vonatkozó régi igényeit. Ezen a címen betört Monferrat területére és az unokának kiadását követelte. Az elhunytat az uralkodásban öccse, Ferdinánd bíboros követte, aki lemondott egyházi méltóságáról és Velence,

Toszkána, Franciaország, sőt Spanyolország részéről is támogatásra talált. Milano kormányzója megtámadta a herceget, de több ízben visszaverték. 1615 júniusában Astiban megegyezés jött létre a kölcsönös leszerelésre vonatkozóan, a monferrati kérdést pedig a császár döntése alá bocsátották. De mint-hogy a milanói kormányzó nem szerelt le, a herceg is így cselekedett és az ellenségeskedések újból megkezdődtek. Olaszországban hangok hallatszottak, igaz, inkább az irodalmi emberek, mint a politikusok részéről, amelyek a herceget az olasz függetlenség bajnokának üdvözltek.

A spanyol-savoyai konfliktus ekkor összefonódott az uszkókok miatt támadt osztrák-velencei viszályal. Az uszkókok szlavóniai és szerbiai menekültek voltak, akik a törökök elől Dalmáciába telepedtek és Ausztria védelme alatt az Adrián tengeri kalózkodást folytattak. A köztársaság, melyet ezek a rablókalandozások erősen károsítottak, blokád alá helyezte az uszkókoktól lakott és általuk látogatott tengerpartokat. Ausztria tiltakozott a blokád ellen és 1615-ben váltakozó szerencsével folytatott háborúra került a dolog. A velenceiek egy időre majdnem az egész görzi grófságot elfoglalták, az osztrákok pedig ismételten betörtek Friaulba. A milanói és nápolyi spanyol kormányzók fenyegető magatartása arra készítette Velencét, hogy Savoyával és Hollandiával kössön szövetséget. Károly Emánuel herceg újból betört Monferratba, a velenceiek pedig másodízben megszállták Gradiscát, de közbelépett Franciaország, amely azzal fenyegette meg a köztársaságot, hogy Spanyolországgal köt egyezséget, mire 1617 szeptemberében megkötötték a madridi békét. Ferdinánd főherceg kötelezte magát, hogy szétromboltatja az uszkókok hajóhadát és őket az ország belsejébe telepíti át, Velence pedig visszaadta az elfoglalt területeket. Monferratra az előző békeszerződés maradt érvényben.

A spanyol-velencei ellenségeskedés egyik következményének lehet tekinteni a rejtelmes *Bedmar-összeesküvést*. Bedmar

Spanyolország követe volt Velencében s a milanói és nápolyi spanyol kormányzók tudtával állítólag előmozdította egyes velencei szolgálatban álló francia tisztek összeesküvését, akik Velencét, vagy legalább is néhány megerősített helyet akartak hatalmukba keríteni. De a velencei kormány felfedezte az összeesküvést és gyorsan elnyomta (1618).

Barátságos viszonyt tartott fenn Velence Graubündennel, amelyhez a milanói és osztrák területek közé beszőgellő és így katonai szempontból rendkívüli fontosságú Valtellina is tartozott. A graubündeniek protestánsok voltak, a Valtellina katolikus, és lakossága elnyomottnak érezte magát. 1620. július 19-én a valtelliniak felkeltek és a kezük ügyébe került protestánsokat lemészárolták; ez volt az úgynevezett «valtelliniai szent mészárlás». Milano kormányzója csapatokkal nyomult be a Valtellina területére. Ekkor, 1623-ban, Franciaország, Velence és Savoya szövetséget kötöttek, hogy Graubünden uralmát a Valtellinában helyreállítsák; ez a viszály bizonyos mértékig belekapcsolódott a harmincéves háborúba (1618—1648), amely nem sokkal előbb tört ki Németországban a katolikusok és protestánsok között. I. Károly Emánuel ekkor a Spanyolországgal szövetségben álló Genova, továbbá Monferrat és Milano megszerzésének gondolatával kezdett foglalkozni. Francia csapatokkal együtt elfoglalta az egész nyugati Riviérát Finale és Villafranca között, de a spanyol segédc csapatok megérkezése után a spanyolok és genovaiak felfelé hatoltak a Tanaro völgyén és betörték Piemontba. Az 1626-ban Franciaország és Spanyolország között megkötött monzoni béke visszacsatolta a Valtellinát Graubündenhez, de autonóm kormányzatot adott neki és megengedte a katolikus vallás gyakorlását.

Mikor 1627-ben Vincenzo Gonzaga egyenes örökös nélkül elhalálozott, a mantovai hercegségnek a nevers-i francia oldaltól való Carlo Gonzaga volt a legközelebbi örököse, akit Franciaország és Velence támogatott, míg Spanyolország Ferrante

Gonzaga guastallai herceget részesítette előnyben. A savoyai herceg, akit Franciaország a monzoni békében cserben hagyott, ezúttal Spanyolországgal kötött megállapodást, amely neki ígérte Monferrat egy részét. A császár is a nevers-i hercegellen foglalt állást s Mantova és Monferrat hűbérét megüresedettnek jelentette ki. A francia trónkövetelőnek sikerült birtokába venni a területeket, de Károly Emánuel benyomult Monferratba, a spanyolok pedig ostrom alá fogták Casalét. Károly Emánuelnek az a kísérlete, hogy a Vachero-féle összeesküvéssel rajtaütés-szerűen megszerezze Genovát, nem sikerült. Egy francia hadsereg XIII. Lajos alatt 1629 márciusában Susánál megverte a herceget, mire ez békét kötött a franciákkal; ugyanakkor a spanyolok is megszüntették Casale ostromát. De a következő esztendőben egy új francia hadsereg érkezett s az ellenségeskedés újra fellobbant a herceg és a franciák között, akik elfoglalták Savoyát, Pinerolót és a saluzzói őrgrófságot. Ezzel szemben egy császári hadsereg nyomult be Olaszországba, 1630. július 18-án elfoglalta Mantovát és három napon keresztül borzalmasan fosztogatta.

1630. július 26-án szélhűdés következtében meghalt I. Károly Emánuel és országát a háborúktól kimerült állapotban hagyta vissza maga után. Fia és utóda, I. Viktor Amadeus (1630—1637) újból vereséget szenvedett a franciáktól, míg a spanyolok és németek elfoglalták Casalét. A békét 1631 áprilisában Cherascóban kötötték meg, mely alkalommal elismerték a nevers-i herceg utódlását, de a savoyai herceg megkapta Torinót, Albát és más monferrati területeket. Franciaország visszaadta a hercegnek a megszállt területeket, de egy titkos megállapodás értelmében megtartotta Pinerolót és Perosát és így nyitott kaput biztosított magának Olaszországba. Franciaország így a félszigeten a spanyol túlsúllyal szemben, általánosságban pedig a Habsburgok hatalmával szemben, újból felvette a harcot. Az aktív politikának ezt a felújítását Richelieu bíboros, IV. Hen-

rik fiának, XIII. Lajosnak mindenható minisztere irányította. Ebbe az ellentétbe szorosan beleilleszkedett a savoyai ház politikája, amely ide-oda ingadozott a vele határos két nagyhatalom között és minden alkalomból területi előnyöket igyekezett szerezni a maga számára. Fő cél volt a milánói tartomány megszerzése, amely a királyi koronával járhatott együtt. De ennek egyetlen útja a Habsburgok elleni döntő háború lehetett.

Ez a lehetőség látszott felmerülni, mikor Franciaország Svédországgal együtt közvetlenül beavatkozott a Habsburgok ellen a harmincéves háborúba. 1635. július 11-én Viktor Amadeus szerződésre lépett Franciaországgal, amelyhez Mantova és Parma is csatlakozott; a szerződés értelmében a savoyai hercegnek kellett megkapni a mantovai hercegnek megígért Cremona kivételével Milano területét, míg egyes piemonti völgyek Franciaország birtokába mentek volna át. A többi olasz állam különböző magatartást tanúsított. Velence kitartott megszkokott semlegessége mellett; Modena végezetül Spanyolország mellé állott; II. Ferdinánd toszkánai nagyherceg (1621—1670), aki atyját, II. Cosimót követte a trónon, eredménytelenül igyekezett a pápát egy teljesen olasz szövetség gondolatának megnyerni. A firenzei Barberini-családból származó VIII. Orbán pápa (1623—1644), a Habsburgok és Franciaország közötti nagy mérkőzésben semleges maradt és a béke érdekében dolgozott, nem fogadván el azt a spanyol tételt, hogy vallási háborúról lévén szó, neki az volna a kötelessége, hogy Spanyolország mellé álljon Franciaország ellenében. Így politikája nagy általánosságban inkább Franciaországra volt kedvező, mint ellenfeleire, ténylegesen pedig az a törekvés irányította, hogy szembehelezkedjék a spanyol túlhatalommal.

A lombardiai háborúban a savoyai herceg 1636-ban győzött Tornaventónál, 1637-ben pedig Monbaldonenál, de ezek a győzelmek nem jártak említésreméltó eredményekkel. Parma kilépett a szövetségből.

95. §. Viszályok az egyes olasz államok között. Lázasok Nápolyban és Palermóban. — 1637 októberében meghalt I. Viktor Amadeus, és utána kiskorú fia, Francesco Giacinto következett a trónon, aki azonban hirtelen meghalt (1638) és így öccse II. Károly Emánuel (1638—1775) lett az utóda. Anyjának, Krisztina francia hercegnőnek, XIII. Lajos nővérének, akit *Madama Reale* néven ismertek, régensségét Viktor Amadeus testvérei, Maurizio bíboros és Tommaso, Carignano hercege, nem ismerték el és így hosszú és pusztító polgárháborúra került a sor a Spanyolországtól támogatott *principisták* és a Franciaországtól támogatott *madamisták* között; ugyanakkor azonban a hercegnő csak nehezen tudta magát és országát Richelieu beavatkozásaival szemben megvédelmezni. 1642-ben a hercegek kibékültek sógornőjükkel, aki néhány város kormányzását nekik átengedte. Észak-Olaszországban azonban tovább folytak az ellenségeskedések a franciák és spanyolok között, Közép-Olaszországban pedig egy új háború tört ki, az úgynevezett castrói háború.

VIII. Orbánt a pápaság történetében bizonyos mértékig a *nagy nepotizmushoz* való visszatérés jellemzi. Nem elégedett meg azzal, hogy három rokonát bíborossá nevezte ki és nagy vagyonokat juttatott nekik, hanem övéiszáma számára területi uralmakat is akart alapítani. Unokaöccsének, Taddeonak Palestrina hercegségét adományozta. Az urbinói hercegséget, amely Francesco Maria della Rovere hercegnek 1631-ben fiúörökös nélkül történt *halála* folytán visszaháramlott a Szentszékre, a pápa bekebelezte az egyházi államba. A pápa, illetve a Barberiniek törekvései a castrói és ronciglionei kisebb hűbértartományokra irányultak, Latium déli részében, melyek a Farnese-családnak voltak birtokában. A pápa azon a címen, hogy meg akarja védelmezni Odoardo parmai herceg hitelezőinek érdekeit, 1641-ben elfoglaltatta Castrót és Montaltót, majd mikor a viszály kiélestedt, kiátkozta és hűbéreitől megfosztottnak jelentette ki

Farnese herceget, Taddeo Barberini pedig hadsereggel vonult a bolognai tartományból, Modenán keresztül, Parma ellen. A herceg azonban — a Barberiniek és Mediciék ellenséges viszonyban lévén — támogatásra talált egy szövetségben, amelynek Toszkána, Modena és Velence voltak a tagjai. Taddeo visszavonult és ekkor kitűnt az egyházi állam példátlan katonai gyengesége, mert Barberini hadserege egyszerűen elszéledt, az őt követő Farnese herceg pedig egészen a Trasimeno taván túl nyomult előre. De minthogy a herceg csapatainak egy része is megszökött, a pápai oldalra pedig erősítések érkeztek, a herceg, akit Toszkána sem támogatott tovább, visszatért Parmába. A következő 1643. esztendőben a három állam szövetsége nyílt háborút indított a Szentszék ellen s a toszkánaiak Umbriát, a többi szövetségesek pedig Ferrarát támadták meg. A pápai csapatok ezzel szemben Pistoíát támadták meg és megkísérelték a betörést Modenába. Végezetül 1644 májusában Franciaország közvetítésével Velencében békét kötöttek, amely a hadviselő felek között a statusquót állította helyre. A pápa visszavonta a herceg ellen kimondott egyházi átkot és visszaszolgáltatta Castrót.

1644 júliusában meghalt VIII. Orbán pápa és utána a római Pamfili-családból való X. Ince (1644—1655) következett, aki teljesen sógornőjének, Olimpia Maidalchininek befolyása alatt állt. Kezdetben ellenséges magatartást tanúsított a Barberiniekkel szemben és elfoglalta Palestrinát is, utóbb azonban Franciaország közbelépésére, visszaadta birtokaikat és méltóságait. Később Castro birtoka miatt II. Ranuccio herceggel, Odoardo utódával ismét kiújult a háború. Ez alkalommal azonban Farnese magára maradt, s a pápaiak 1649-ben Castrót elfoglalták, lerombolták és többé nem is adták vissza.

Ez a castrói háborúskodás, amely jellemző volt arra a kicsinyességre, ahova az olasz fejedelemségek politikája süllyedt, esztendőnkön keresztül nyugtalanította az olasz udvarokat,

noha nem volt semmi jelentősége és nem állt összefüggésben a Franciaország és Spanyolország között folyó nagy európai küzdelemmel. Más volt az eset a nápolyi zendülésnél, az úgynevezett Masaniello-féle lázadásnál.

Nápolyban már régóta parázslott az elégedetlenség és féltékenykedés a nemesek között, akik birtokosai voltak a «székek»-nek, és a nép között, amelyet csak egy «választott» képviselt az üléseken (91. §). Ossuna alkirály idejében egy Giulio Genoino nevű nápolyi ügyvéd a népjogok visszaszerzésének szószólója gyanánt lépett fel és ebben támogatásra talált az alkirálynál is, aki abban a hiszemben volt, hogy a nemesekre gyakorolt nyomás révén megnövelheti a spanyol király hatalmát. De Ossunát, akire rossz szemmel néztek Madridban, 1620-ban visszahívták és Genoino egy időre fogságba került. Terveit azonban nem felejtette el és huszonöt esztendővel később, 1646 decemberében, mikor az Arcos herceg alkirály által különösen a gyümölcsre életbeléptetett új fogyasztási adók vagy «gabellák» miatt mozgolódás kezdődött a nápolyi nép körében, elérkezettnek látta az alkalmat ezek megvalósítására.

Genoino titokban élesztgette a tüzet; nyilvánosan a mozgalomnak egy nagyon népszerű fiatal halárus, Masaniello, valódi nevén Tommaso Aniello, állott az élére. 1647. július 7-én kitört a zendülés. A nép hangosan kiáltozta: «Nem kell a gabella, éljen a spanyok király, le a rossz kormányral!» A királyi palotában mindent felforgattak, a börtönöket megnyitották és a zendülőket erősen felfegyverezték. A zendülők célja az volt, hogy V. Károlynak egy állítólagos kiváltságlevele alapján a városban népkormányt létesítsenek. Az alkirály tárgyalásokba bocsájtkozott, elfogadta a követeléseket és július 11-én Masaniellot a «legghűségesebb nép kapitányává» nevezte ki. Masaniello azonban csakhamar beszámíthatatlanság jeleit mutatta, zsarnokoskodni kezdett és önkényesen többeket lefejeztetett. Genoino és az új népkormány többi vezetői erre elrendelték letartóztatását.

Masaniello megszökött, de az összeesküvőknek egy csoportja a Carmine-kolostorban július 16-án megölte. Halála után a nép, sőt maguk a gyilkosok is, egekig magasztalták. Néhány napig egyetértésben az alkirályal, Genoino állt a hatalom élén, de egy augusztusban kitört újabb zendülés őt is félretolta. Nem sokkal utóbb, miközben fogolyként Spanyolországba akarták szállítani, elhalálozott. A nép Massa herceget tette meg generallissimusnak, aki arra törekedett, hogy a mozgalmat gátak közé szorítsa és biztosítsa a spanyol uralmat. Mikor októberben a zavargások újból kitörték, őt is megölték s helyét egy Gennaro Annese nevű fegyverkovács foglalta el; október 22-én a felkelők kikiáltották a köztársaságot.

Ekkor azonban ellentétes irányzatok kezdtek érvényesülni. Annese Franciaországgal kezdett tárgyalásokat, amely hajlandónak nyilatkozott, hogy pártfogásába vegye a zendülőket. Még 1646-ban egy francia hajóhad jelent meg a toszkánai vizeken, melynél a partraszállásra rendelt csapatoknak a francia szolgálatba lépett Tamás savoyai herceg volt a parancsnoka; ez a hajóhad a Stato dei Presidit támadta meg. Tamás herceg a nápolyi királyságra áhítozott; egy másik trónkövetelő volt Lotharingiai Henrik, Guise hercege, az Anjouk ifjabb ágának leszármazottja. Guise herceg megjelent Nápolyban és 1647. december 24-én sikerült neki magát a «köztársaság hercegévé» megválasztatni. Az ő ideje alatt a forradalom a királyság többi részeire is szétterjedt.

Nápolynak Castelnovo nevű erőssége azonban, ahol az alkirály székel, továbbra is spanyol kézben maradt. Az alkirályi székhelyen Arcos herceget Oñate gróf követte, akit a spanyol hajóhad parancsnoka, Don Juan d'Austria, IV. Fülöp természetes fia támogatott. Közben maga Annese állt a spanyol párt élére; Guise herceget 1648 áprilisában letették és a spanyol uralmat ismét helyreállították. Anneset, aki ekkor viszont a francia párt száműzöttjeivel kezdett cselt szőni, felakasztották. Spanyolország-

nak jelentősebb erők nélkül sikerült Nápolyt megtartani, mert Franciaországnak Richelieure következő vezető minisztere, Mazarin, nem akart az ügybe nagyon mélyen beavatkozni.

Nápolyal egyidejűleg forradalom tört ki Palermóban is, ahol a nyomor és éhség kergette a népet lázadásba. Az első mozgalmat az alkirály elnyomta és vezetőjét, Nino della Pelosát, kivégeztette. A mozgalom azonban tovább parázslott és a nápolyi forradalom hírére újból fellángolt. Ekkor egy Giuseppe Alessi nevű aranyműves állt a mozgalom élére, aki az Aragoniai Péter király idejéből való szabadságjogok helyreállítását és az egész szigetre kiterjedően a fogyasztási adók eltörlesztését követelte. Minthogy nem sikerült őt megvesztegetni, az alkirály és a nemesség azzal a váddal tette őt a nép előtt gyűlöletessé, hogy eladta magát Spanyolországnak; erre egy zavargásban megölték. A nép, mikor tudatára ébredt, hogy rászedték, bosszút akart állni, de nem lévén vezére, leverték. A nyugalom azonban nem tartott sokáig. Egyik zendülés a másikat követte; az utolsó, melynek két ékesen szóló ügyvéd, Antonio Lo Giudice és Giuseppe Pesce állott az élén, 1649 végén tört ki; az általuk szőtt összeesküvést azonban a Santo Ufficio, amely Szicíliában a spanyol kormány javára a titkos rendőrség szerepét is betöltötte, feljelentette, mire a két vezetőt megölték.

Spanyolország, amelyet a toszkánai nagyherceg is támogattott, végezetül a Stato dei Presidiben fölébe került a francia expedíciós seregnek; a franciákat kiűzték Piombinóból és Portolongonéból is, melyeket 1650-ben átadtak a Ludovisi-családnak, mint az Appianók örökösének. A modenai herceg ellenben a franciák pártjára állott át és ekkor Lombardiában porlyázó háború kezdődött a spanyolok és a francia-modenai csapatok között, amelyekhez egyes savoyai csapatok is csatlakoztak. Franciaország és a császárság között már 1648-ban megkötötték a westfáliai békét; 1659-ben a Franciaország és Spanyolország között létrejött pireneusi béke véget vetett ennek az eredmény-

telen háborúskodásnak Olaszországban is, ahol egyébként megmaradtak a régi állapotok.

Továbbra is függőben maradt azonban Castro hovatarozásának kérdése, melyet X. Ince utóda, a sienai Chigi-családból származó VII. Sándor pápa (1655—1667) sem akart a Farnesének visszaadni, hanem ellenkezőleg, kifejezetten az egyházi államba kebelezte be. Ekkor Franciaország lépett közbe, amely Rómában a pápai őrség korzikai katonái és XIV. Lajos nagykövete között történt incidensek miatt, viszályban volt a pápával. Az 1664 februárjában megkötött pisai béke értelmében a pápa kötelezte magát, hogy Castrot váltságdíj ellenében visszaadja és elégtételt nyújt a nagyköveten esett sérelmek miatt.

Hosszú ideig tartó béke után ekkoriban ismét kitört az ellenségeskedés a velenceiek és törökök között, akik megtámadták Kréta szigetét. A rendkívül hosszú ideig tartó háborúban (1645—1669) Kanea majdnem azonnal a törökök hatalmába került, míg ellenben ezek a legkeményebb ellenállásra találtak Kandában, melynek huszonegy esztendeig tartó ostroma dicsőséggel övezte Francesco Morosini nevét. Az első esztendőben a velenceiek meg tudták tartani a tenger feletti uralmat és így megakadályozták, hogy újabb török erők jöjjenek az ostromlók segítségére. Egy török hajóhadat 1649-ben az antik Focea mellett felgyújtottak, két másik hajóhadat Leonardo Mocenigo és Lorenzo Marcello 1651-ben Paro közelében és 1656-ban a Dardanellák bejáratánál szétvert. Egy újabb győzelem után Lazzaro Mocenigo 1657-ben még azt is megkísérelte, hogy kierőszakolja az átkelést a Dardanellákon és magát Konstantinápolyt támadja meg, de a két parton elhelyezett tüzérség megölte. A törökök ekkor visszaszerezték az uralmat a görög Archipelagos fölött és végül Kandia helyőrsége is, amely háromezer főre olvadt le, lőszer nélkül a rommá lőtt városban, kénytelen volt megadni magát. A törökök vesztesége százezer emberre rúgott. A békében helyreállították a kereskedelmi kapcsolatokat a két állam között.

96. §. Az ellenreformáció és a seicento kultúrája. — A reneszánsz befejeztével és az ellenreformáció diadalra jutásával az olasz kultúra elveszítette Európában körülbelül két évszázadon át bírt uralkodó helyzetét. Az Alpeseiken túl és különösen Európa nyugati országaiban a reneszánsz hatása alatt a nemzeti talajon létrejött és megtermékenyült új kultúrák önállóan és erőteljesen fejlődtek tovább és lassankint, a szerepek felcserélődése mellett, ezek kezdtek döntő befolyást gyakorolni az olasz kultúrára. A külföldnek ez az önálló fejlődése az összes területeken, a bölcsészetben, a nyelvtudományban, a fizikai, matematikai és természettudományokban, az irodalomban és a művészetekben egyaránt érvényesült. Ez az idegen befolyás Olaszországban hamarabb és sokkal általánosabb módon mutatkozott a tudományos téren, mint az irodalom és művészetek területén. A tudományban, mind a szellemi, mind a természettudományok terén, Olaszország előkelő helyét egészen a tizenhetedik század első évtizedeinek végéig megőrizte, de a század további folyamán a túlsúlyt teljesen az az idegeneknek engedte át. Az irodalomban a reneszánsz nagy olasz íróit továbbra is olvasták és tanulmányozták és az olasz nyelv továbbra is az első helyet foglalta el azon nyelvek között, melyeket egy művelt embernek ismernie kellett. Az új olasz irodalmi termelés azonban mind kevesebb érdeklődést váltott ki, mert nem voltak olyan nevei, melyek a nagy francia írókkal (Montaigne, Corneille, Racine, Molière, La Fontaine, Bossuet, Fénelon), a spanyolokkal (Cervantes, Lope de Vega, Calderón) és az angolokkal (Shakespeare, Milton) felvehették volna a versenyt. A művészetben Olaszország és különösképpen Róma volt sokkalta inkább, mint bármikor, az a föld, amelyet az idegenek látogattak, hogy tanuljanak és ihletet merítsenek, de mindkettőt inkább a régi mesterek műveiben, a tájban és a klasszikus romokban keresték, mint az új mestereknél. Az európai híré és hatású olasz festők és szobrászok sora megőri kult; ellenben megőrizte kiemelkedő helyzetét az építő-

művészet, amely a barokk révén messze Olaszország határain túl is szétterjedt.

Az olasz irodalomban ennek az egész időszaknak az első felét az úgynevezett *secentizmus* jellemzi, amely alatt egy olyan mesterkelt és természetellenes kifejezésmód keresését kell érteni, amely éppen természetellenességével akarja megragadni az olvasó fantáziáját. Ez az irodalmi irányzat nemcsak olasz, hanem európai jelenség volt; Spanyolországban *concettizmus*, vagy Luis Góngora költő után *gongorizmus* néven ismerték; Angliában ennek felelt meg az *euphuismus*, John Lyly (1529—1580) *Euphues* című pedagógiai regénye után; később Franciaországban, XIII. Lajos idején ezt az irányzatot képviselték a *précieusok* a divatos szalónokban. De ezeknél a nemzeteknél ez az irányzat nem folytatta el az irodalomban az élő és ifjú erőket; míg Olaszországban ez a mesterkelt irány jutott túlsúlyra.

Az olasz *secentizmus* legfőbb költői képviselője a nagytehetségű nápolyi G. B. Marino (1569—1625), akiről ezt az irányzatot marinizmusnak is nevezték. *Adone* című költeményének és nagyszámú lírai versének formáit és irányát a cinquecento pásztorköltészetéből merítette. Marino nyomait a lírai és idillikus költők nagy csoportja követte. Józanabb stílusban írt ellenben a savonai Gabriello Chiabrera (1552—1638), aki felújítva a Ronsard utánzására irányuló olasz kísérleteket, a pindarosi ódát akarta megteremteni és könnyebb kis ódáiban ez jobban sikerült neki, mint magának Ronsardnak. Őszinteséget és lendületet nem nélkülöző erkölcsi és politikai ódáiban a modenai Fulvio Testi (1593—1646) nem annyira Pindarost, mint inkább Horatiust utánozta; különösen kiemelendők a Károly Emánuel savoyai herceghez intézett, lelkesedéssel teli költeményei. Rajta kívül megemlítendő még Vincenzo da Filicaia (1642—1707), a Bécs ostromáról szóló hűres énekek szerzője. A hősköltemény teljesen kimerült a «Megszabadított Jeruzsálem» terméketlen utánzásában. Ezzel szemben eredeti és művészi értékű munkát ho-

zott létre a modenai Alessandro Tassoni (1565—1635) a *Secchia rapita* («Elrabolt vödör») című költeményével, mellyel megteremtette a hősi eposz komikus utánzatát. Könnyed és élénk az arezzói Francesco Redi (1626—1698) ditirambusa, *Bacco in Toscana* («Bacchus Toszkánában»).

A költészetnél a termelés nagyobb gazdagságát mutatja a próza. Tudományos eszméit leginkább párbeszéd formájában juttatta kifejezésre Galileo Galilei; joggal lehet őt az olasz tudományos próza, általánosságban pedig a modern olasz próza egyik megteremtőjének tekinteni. Kiváló művelőkkel dicsekedhetett ebben az időben a politikai próza, a történetírás és az egyházi ékesszólás. A politikai kutatás az ellenreformáció idejében új célok felé irányult és a velencei Paolo Paruta (1540—1598), a köztársaság hivatalos történetírója *Della perfezione della vita politica* című munkájában, valamint a piemonti Giovanni Botero (1540—1617) *Ragione di Stato* című tanulmányában, az erkölcsstan szabályait és elveit tette magáévá. Szintén a politikai fejtegetés nyert eredeti és szalirikus formát a loretói Traiano Boccalini (1556—1613) *Ragguagli di Parnaso* («Parnassusi párhuzamok») című munkájában, melyben a szerző a szabadság szószólójának és a spanyolok ellenségének mutatja magát. A tudományos és kritikai irányú történetírást képviseli Firenze eredetének kutatója, Vincenzo Borghini (1515—1580) *Discorsi* című munkájával, valamint a *Storie fiorentine*, melynek a leccei származású Scipione Ammirato (1531—1601) a szerzője. Latin nyelven írta meg az oratoriánus Cesare Baronio (1538—1607) az okleveltár összegyűjtése és felhasználása révén kiemelkedő *Annales ecclesiastici* című munkáját, amely Krisztustól a XII. század végéig terjed és a katolikusoknak egyik hatalmas fegyverük lett a protestánsokkal folytatott hitvitákban. Az ellenreformáció legfontosabb mozzanatát egymással ellentétes szempontok szerint tárgyalták a velencei Paolo Sarpi (1552—1623; 94. §) és a római Sforza Pallavicino (1607—1667) a tridenti zsinat történeté-

ről szóló munkáikban. A padovai Enrico Caterino Davila (1576—1631) a franciaországi, a ferrarai Guido Bentivoglio (1579—1644) pedig a németalföldi vallásháborúk történetét írta meg, míg a ferrarai Daniello Bartoli (1608—1685) mesterkelt ékesszólással rendtársai ázsiai hittérítésének történetét örökítette meg. Az egyházi beszéd volt a prózának legerősebben a secentizmus hatása alatt álló műfaja; a hitszónoklásnak ebben az időben a nettunói Paolo Segneri (1624—1694) volt a legkiválóbb képviselője.

Különleges említést érdemel a színház, amelynek két jellegzetes műfaja volt a seicento folyamán. Az egyik volt a *commedia dell'arte*, amelynek bonyodalmát és cselekményét rögtönzéseikkel maguk a színészek vitték előre, akiknek segítségükre volt ebben egy egész sereg hagyományoszerűen átörökölt közhelynek, valamint a mindegyik darabban visszatérő típusoknak felhasználása, amelyek módot adtak Pantaleone, Arlecchino (Harlekin) Rosaurà, Brighella stb. maszkjának szerepeltetésére. A másik volt a *melodráma*, amely a középkor többszólamú egyházi éneke mellett a szolóének felújításának és a recitativ, vagyis énekelt előadás megteremtésének köszönhetette létrejöttét. Az első melodramát *Dafne* címmel Ottavio Rinuccini írta 1594-ben és Jacopo Peri zenésítette meg. A melodráma, mint műfaj Claudio Monteverdi (1567—1643) és Francesco Cavalli (1600—1676) zeneszerzőkkel igen magas színvonalra emelkedett, de a melodramatikus költészet csakhamar a zeneszerzők igényeinek kiszolgálásához alkalmazkodott és a XVII. század folyamán minden művészi értékét elvesztette.

Az ellenreformáció korát az olasz művészetben mindennekefelett a legtisztább klasszicizmus diadala jellemzi, de ez a klasszicizmus az elméletileg is szigorúan keresztülvitt osztályozás folytán merev és hideg. Mint teoretikus is kiváló volt a cinquecento két legkiválóbb építész, Jacopo Barozzi (1507—1573), akit modenai szülőhelyéről Vignola néven ismertek és a

vicenzai Andrea Palladio (1518—1580). Utóbb kifejlődött a barokk stílus, amely lényegében megtartotta a reneszánsz építészeti vázát, de rendkívüli módon kifejlesztette és öncéllá tette a dekorációt; fölébe helyezte a hajlított és törött vonalat az egyenesnek és a templomok belsejét úgy teletömte a vakítóan díszítő elemek gazdagságával, hogy végezetül az építészeti vonalakat is elnyomta. Ez volt az úgynevezett *jezsuita stílus* az építészetben. Az említett körülmények természetesen nem zárták ki azt, hogy az arányok nagyszerűségével, a motívumok gazdagságával s a díszítő és festői hatásokkal a barokk építészet is hozott létre remekműveket.

Ebbe a korszakba tartozik a Nápolyban született, de Rómában élt Gian Lorenzo Bernini (1598—1680), a római Szent Péter-templom oszlopsorának alkotója, továbbá a máshonnett származó, de a szintén a római iskolához tartozó és Rómában élt Domenico Fontana (1543—1607), a lateráni palota tervezője, Carlo Maderna (1556—1629), a Szent Péter-templom homlokzatának alkotója, Francesco Borromini (1599—1667), a római Sant' Agnese-templom tervezője és a velencei Baldassera Longhena (1604—1682), akinek a velencei Santa Maria della Salute-templomot és a Palazzo Pesarót köszönhetjük. Róma e korszak építészetének köszönheti legjellegzetesebb városképeit: Piazza San Pietro, Piazza Navona, Piazza del Laterano és Piazza del Quirinale.

A szobrászat, amely belemerevedett Michelangelo utánzásába, tömegével hozta létre az erőltetett és hamis alkotásokat. Mikor azonban a barokk és jezsuita stílus befolyása alá került, a mozgás és a nagyszerűség keresése mellett magáévá tette a patétikus, a könnyed és a fantasztikus elemeket. Legnagyobb szobrásza volt ennek a századnak Bernini.

A festészetben is Michelangelo döntő és hasonlóan veszedelmes befolyása érvényesült. Új festői iskola volt a bolognai három Caracci testvéré (Ludovico 1555—1619, Agostino 1557—

1602, Annibale 1560—1609), amelyet eklektikusnak neveztek, mert a reneszánsz nagy mestereit egyesítve utánozta; legnevezetesebb mesterei voltak ennek az iskolának Domenichino (1582—1641), Guido Reni (1574—1642) és Francesco Albani (1578—1660). Ez az iskola nagy tudást mutat a kompozícióban és dekorációban, egészben véve azonban akadémikus jellegű. Az akadémizmusnak egy igen nagytehetségű ellenfele támadt a lombardiai Caravaggióból való Michelangelo Amerighi (1573—1610) személyében, akinek merész realizmussal a fény és árny ellentétére felépített művészete egyaránt felöleli a hagyományos szent tárgyakat és a mindennapi élet mozzanatait. A század második felében megemlítendők Baciccia (1639—1709) és a jezsuita Andrea Pozzo (1642—1709), mindkettő Rómának nagy templomi festője, továbbá a nápolyi Salvatore Rosa (1615—1673) tájkép- és csatafestő. Lány és olvadékony szentképeket festett a firenzei Carlo Dolci (1616—1686).

A tizenhetedik század különösképpen a tudomány százada. Ekkor született meg az induktív és kísérleti eljárás és a mindenség mechanikus felfogásán alapuló modern tudomány, amely felváltotta a reneszánsz animisztikus tudományosságát. Ennek az alapvető jellegű változásnak a nagy német csillagász, Johannes Kepler (1571—1630) volt a kezdeményezője, aki ismételt megfigyelései alapján felállította a bolygók ellipszis-alakú mozgásának törvényét, megdöntötte a szabályos körökben való mozgásra alapított régi csillagászat elméletét és megvetette az újnak az alapját. De a kísérletnek és a mennyiségtannak a természettudomány jelenségeire való alkalmazása véglegesen a pisai származású olasz Galileo Galileinál (1564—1642) diadalmaskodott. Ritka éleselméjűséggel teremtette meg az új tudományos eljárást és azt úgy alkalmazta a fizikai jelenségek tanulmányozásánál, hogy fel tudta állítani a mozgás első törvényeit és a mechanikát tudta megtenni a fizika alapvető tudományának. Ugyanezt a rendszert alkalmazta a csillagászati jelenségek vizs-

gálatánál is, ahol az általa elsőnek alkalmazott távcső olyan alapvető jelentőségű felfedezésekhez segítette a bolygók világában, mint a Saturnus gyűrűi és a Jupiter holdjai. Ő szolgáltatta a szükséges bizonyítékokat a Kopernikus rendszeréhez és így a végső csapást mérte a mozdulatlan és véges aristotelesi világrendszerre. Tudományos elméletét csodálatosan világos prózai írásokban fejtette ki, melyek közül a *Dialogo dei massimi sistemi* (1632) és a *Dialoghi delle nuove scienze* (1636) a legfontosabbak. De a kopernikusi rendszernek a római inkvizíció által 1633-ban kirozsákolott megtagadása, — amelyet egyébként az egyház már 1616-ban a bibliával ellentétesnek és eretnek tantételnek bélyegezett meg — valamint Galileinek életfogytiglani börtönre való elítélése, halálos dőfést adott a tudományos szabadságnak és az olasz tudományos férfiak kezdeményező tevékenységének. És ha Galilei kiváló tanítványai, mint különösen a barométer feltalálója és elsőrangú hidraulikus Evangelista Torricelli (1608—1647), gondoskodtak is róla, hogy mesterük rendszere és tudományos öröksége ne menjen veszendőbe, az új tudomány felépítésének munkája nem Olaszországban folytatódott tovább, hanem az idegen Descartes, Leibniz és különösen Newton, lett az igazi megteremtője.

Tudomány és filozófia ebben az időben még erősen össze voltak kapcsolódva. Éppen a tudomány terén keletkezett legelőször az Aristoteles-ellenes filozófia, amely ennél fogva főként természetbölcselet formájában jelentkezett. Legnagyobb képviselői voltak Bernardino Telesio (1508—1588), Giordano Bruno (1548—1600) és Tommaso Campanella (1568—1639); mindhárman délolaszországi származásúak. Telesio Aristoteles tanításával ellentétben az érzékek tapasztalatain alapuló filozófiát hirdette és a négy elem elmélete helyett a két egymással ellentétes, lélekkel bíró elemnek, a melegnek és hidegnek az anyagra gyakorolt befolyását tanította. Giordano Bruno levonta a kopernikusi rendszer végső következéseit és felállította a világ vég-

telenségének tanát ; ezt összekapcsolva Isten végtelenségével, az istenséget a világ lelkének fogta fel s így a panteizmusig jutott el. Felállította az anyag megmaradásának és átalakulásának elvét és megsejtette már a tehetetlenség törvényét. Telesio animisztikus felfogása a meleg és hideg egymással szemben álló erőiről, Campanellánál is megismétlődik, de ezek az ő rendszerében mint szeretet és gyűlölet jelentkeznek. Sokkal ismeretesebb *Civitas solis* című politikai utópiája ; ebben a Plato államához hasonló ideális társadalmat ír le, amelynek vezető hatalma a tudomány, alapja pedig a kollektivizmus.

Campanella nem egyházi, hanem politikai okok miatt — részese volt a Spanyolország elleni összeesküvésnek — harminc esztendő-t töltött a börtönben. Brunót a római inkvizíció eretnekség címén elítélte és miután tanait nem vonta vissza, a római Campo dei Fiorin elevenen megégettette. Campanella börtöne, Bruno máglyája és Galilei elítélése végét jelentette a független tudományos kutatásnak Olaszországban. Olaszország nemcsak elveszítette szellemiek terén az elsőséget, hanem kivált a termelő európai kultúra körforgásából is és pusztta tanítási munkára és skolasztikus szófecsérlésekre szorítkozott. A modern gondolat Olaszország határain kívül élt és fejlődött tovább. A modern filozófia Descartesnál vette kezdetét és mikor a tizenhetedik század végén a kulturális élet újból megkezdődött Olaszországban, ez nagyrészt a filozófiai és tudományos téren jelentkezett, éppen a cartesianizmus befolyása alatt, míg a művelődés terén más külföldiek, különösen a benedekrendiek franciaországi Szent Maurus kongregációjához tartozók, voltak az olaszok mesterei.

97. §. XIV. Lajos olaszországi politikája. II. Viktor Amadeus.
— A XVII. század végén a politikai élet Olaszországban ismét megélénkült. Ez különösen annak a körülménynek volt tulajdonítható, hogy XIV. Lajos Franciaországa, miután 1659-ben

szerencsésen befejezte a spanyol háborút, leküzdötte a *fronde* néven ismert népi és nemesi felkelések rövid ideig tartó válságát (1648—1653) és hatalmát Európában érvényre tudta juttatni Spanyolországgal, Hollandiával és a császársággal szemben, az olasz ügyek iránt kezdett érdeklődni, azzal a szándékkal, hogy a túlsúlyt ott is megszerezze magának.

Ennek az olasz politikának első epizódjáról, XIV. Lajos és VII. Sándor pápa viszályáról, már fentebb (95. §) megemlékeztünk. Sokkal súlyosabb természetűek voltak a comói Odescalchicsaládból származó XI. Ince (1676—1689) és XIV. Lajos között történt összeütközések. XI. Ince szigorúan egyházi ember volt, példás erkölcsű és ellensége minden nepotizmusnak. Ezek az összeütközések részben a gallikán egyház, a király és a pápa egymáshoz való viszonyából származtak, részben pedig a pápának római világi uralmával és a nagykövetek által gyakorolt menedékjoggal állottak összefüggésben, ami a közbiztonság szempontjából igen súlyos bonyodalmakat jelentett. A többi hatalmak hozzá is járultak a menedékjog megszüntetéséhez, de Franciaország nem. A király és képviselői nagyon fennhéjázó módon viselkedtek. A pápa a francia nagykövetet kiátkozta, mire Franciaország megszállta Avignont és Venaissin területét, a király pedig az egyetemes zsinathoz föllebbezett (1687—1688). Az összeütközés 1691-ben, VIII. Sándor pápa alatt szűnt el, miután Franciaország lemondott a menedékjogról és visszaszolgáltatta a megszállt területeket. Az általános olasz politikával, pontosabban az Olaszország uralmáért Spanyolországgal folyó küzdelemmel még szorosabban függöttek össze XIV. Lajos egyéb beavatkozásai. 1674-ben, miközben Franciaország harcban állott egy európai koalícióval, amelynek Spanyolország is tagja volt, Szicíliában Messina városa fellázadt a spanyolok ellen és XIV. Lajos védelme alá helyezte magát. Erre a szicíliai vizeken több tengeri csata zajlott le a francia és az egyesült spanyol-hollandi hajóhad között, melyekben a franciák

maradtak győztesek. Mikor azonban 1678-ban XIV. Lajos békét akart kötni, egy szemrebbenés nélkül kiűrtette Messinát és polgárait, néhány ezer kivételével, akik francia hajókra menekültek, kiszolgáltatva a spanyolok bosszújának. A felkelőket vasszigorral megbüntették, a város elvesztette minden kiváltságát és a gyors leromlás lejtőjére jutott.

A XIV. Lajos és a koalíció között megkötött nymwegeni béke (1678—1679) a király hatalmának tetőpontját jelentette. Ekkor nekilátott államterülete növelésének és egész sor rajtaütésszerű foglalást hajtott végre Német- és Olaszországban. Ugyanegy napon, 1681. november 30-án, francia csapatok szállták meg Elzászban Strassburgot, Monferratban pedig Casale várát; az utóbbit a mantovai herceggel kötött megállapodás értelmében. 1684 májusában a francia hajóhad tíz napon át embertelen módon bombázta Genovát, mert nem engedelmeskedett annak a parancsnak, hogy szüntesse meg a gályák építését Spanyolország számára. A doge kénytelen volt Versaillesba menni, hogy bocsánatot kérjen és a város hódolatát bejelentse.

Genova politikai életerejét teljesen elvesztette. Uralmát a savoyai herceg igyekezett megszerezni, aki kívülről megtámadta a várost, bent pedig zavargásokat szított. II. Károly Emánuel az 1671—1673. években háborút viselt Genova ellen, de eredménytelenül; a békét a harcoló felek XIV. Lajos közvetítésével kötötték meg. Raffaele della Torrenak a savoyai kormány tudtával szervezett 1672. évi összeesküvése meghiúsult. A belső elégedetlenséget különösen a kormányt kezében tartó nemesség szűkkörű oligarchiája táplálta, amely meglehetősen ritkán járult hozzá, hogy a kereskedelem és a földbirtokosság köréből származó kiváló új családok a kötelékébe felvétessenek.

II. Károly Emánuel savoyai herceg (1638—1675), bár nagykorúságát már 1648-ban elérte, a kormányzást tényleg csak anyjának 1663-ban történt halála után vette át. Nagy

általánosságban az ő uralkodása Piemontra a megszilárdulás és belső megerősödés korát jelentette. Sok gondot fordított hadseregére, de egyúttal alattvalóinak sorsára is. Különös gonddal igyekezett nagyobbítani és szépíteni Torinót, amely az ő idejében öltötte modern város képét magára. Nagyon szomorú lapja volt uralkodása történetének a valdensieknek 1655-ben történt kegyetlen és véres üldözése, akik hegyeik között a megszokott hősiességgel védekeztek. Az üldözésnek a protestáns hatalmak, közöttük Cromwell Angolországának intervenciója vetett véget. Némileg enyhébb formában az üldözések 1663—1664-ben is megismétlődtek.

II. Károly Emánuel fia, II. Viktor Amadeus követte anyjának, a savoyai ház francia ágából származó savoya-nemoursi Maria Giovanna Battista hercegnőnek régenssége mellett, aki a kormányzást teljesen XIV. Lajostól függően gyakorolta. Ez a helyzet néhány évig még azután is fennállott, miután 1684-ben Viktor Amadeus átvette a kormányzást. A herceg be volt szorítva a francia kézben levő két erősség, Pinerolo és Casale közé; XIV. Lajos írta elő neki a törvényeket, csapatokat állíttatott ki vele és kényszerítette őt, hogy újból nyomja el a valdensieket. A király ugyanis ekkor törölte el a IV. Henrik által kibocsájtott nantes-i ediktumot, amely a francia protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot biztosított. 1686—1687-ben a kettős francia-piemonti támadás alatt, a valdensieket hősies ellenállás után, bebörtönözték, elűldözték, vagy számkivetették. De egyik csoportjuk 1689-ben, Waadtból jövet, hosszú menetben, Savoya valamennyi völgyén keresztül, járta meg a «dicsőséges visszatérés» útját. Nem sokkal utóbb II. Viktor Amadeus, miután harcba keveredett XIV. Lajossal, kibékült velük.

Mikor a háború az úgynevezett augsburgi szövetséghez tartozó országok (a császárság, Spanyolország, Hollandia, Anglia) és XIV. Lajos között kitört, a herceg először Lajosnak ajánlotta fel a szövetségét, amiért a milanói tartomány egy részét kérte

cserebe ; a király azonban biztosíték gyanánt Verrua erősségét és Torinót kívánta tőle. Ekkor II. Viktor Amadeus 1690 júniusában az augsburgi szövetséghez csatlakozott, mire Catinat betört Piemontba és elpusztította az országot, majd 1690 augusztusában a Saluzzo melletti Staffardánál nagy győzelmet aratott. 1691-ben a franciák megszállták Savoyát és Nizzát. De Savoya-Carignano-Soissons Eugén hercegnek, Tamás herceg (95. §) unokájának támogatásával, aki mint tábornok a császár szolgálatában állt, Viktor Amadeus ismét felülkerekedett, 1691-ben győzött Cuneónál és a következő esztendőben ő tört be Dauphinébe. De a herceget, aki himlőbe is esett, a lakosok guerilla-háborúja és a franciáknak érkezett erősítések az Alpeseken át visszatérésre kényszerítették. Catinat, aki Fenestrelle fölött azon a helyen, amely ma is Pra Catinat nevet visel, elsáncolta magát, újra támadásba ment át és 1693 októberében a Pinerolo melletti Marsagliánál második nagy győzelmet aratott. 1695-ben azonban a franciák elvesztették Casalét, amely megadta magát és visszakerült a mantovai herceg birtokába. Tárgyalások kezdődtek a herceg és a király között, aki az 1696. évi pinerolói szerződésben ezt a helyet, a franciák Alpeseken inneni uralmának utolsó támaszpontját, visszaadta. Mikor a szövetségesei nem akarták elismerni a fegyverszünetet, melyet a herceg a szerződésben egész Olaszország számára kikötött, Viktor Amadeus átállott a franciák oldalára. Ekkor a császárság és Spanyolország is békére szánta magát ; ez a béke 1696-ban véget vetett a háborúnak Olaszországban. Az általános háború nem sokkal utóbb, 1697-ben a rijswiki tárgyalásokkal, Hága közelében, szintén véget ért.

Az augsburgi koalíció háborújában egyáltalán nem vett részt a velencei köztársaság, amely immár végérvényesen passzív magatartást tanúsított az olaszországi eseményekkel szemben. De ugyanekkor a köztársaság sikeresen újíttotta fel tengerentúli tevékenységét és sikerült neki bosszút állni a törökökön. Ezek

1683-ban, szövetségben a magyar fölkelőkkel és XIV. Lajossal, Bécs ellen vonultak, de az ostromlott várost a Sobieski János lengyel király parancsnoksága alatt álló császári és lengyel sereg győzelme felszabadította. A törökellenes szövetséghez Velence is csatlakozott; tengernagya, Francesco Morosini, az 1685—1687. években elfoglalta Moreát, Attikát, a korinthusi öböl városait és kiértemelte, hogy «Peloponnézosi» névvel üdvözljék. 1694 januárjában az öreg Morosini a tengeri háborúban meghalt, s a velenceiek megtartották ugyan uralmukat a tengeren, de tartós hódításokat nem szereztek. Egyidejűleg a keresztény seregek kiűzték a törököket Magyarországból és még további hódításokat is tettek. Savoyai Eugén hercegnek 1697-ben a Tisza mellett, Zentánál aratott nagy győzelme után, különösen minthogy a rijswiki béke folytán a francia szövetség is elvesztette az értékét, Törökország kénytelen volt 1699-ben megkötni a karlócai békét, amely Magyarországot, Erdélyt és Szlavóniát átengedte az osztrák háznak, Moreát pedig Velencének. Ez a dicsőséges szerzemény azonban a teljesen lezüllött közgazdasági és közbiztonsági viszonyok miatt inkább terhet jelentett a köztársaságra nézve.

98. §. A spanyol uralom bukása és a savoyai királyság. —

XIV. Lajos olaszországi politikájának legfőbb célja volt, hogy ő szerezzé meg Spanyolország olasz birtokait és ehhez nagyon kapóra jött neki a spanyol trónöröklés kérdése. II. Károly (1665—1700), az utolsó a spanyol Habsburgok sorában, fiú- és más férförökös nélkül halálozott el. Az örökösödésre igényt tartottak a spanyol Habsburgokkal fennállott házassági kapcsolataik révén mind a francia Bourbonok, mind az osztrák Habsburgok, nem is számítva az olyan kisebb igénylőket, mint a savoyai herceg, aki dédanyjának, Katalinnak jogcímére hivatkozott (94 §). XIV. Lajos ismételten kísérletezett, hogy a felosztásra vonatkozóan megegyezésre jusson a többi nagyhatal-

makkal ; ő a maga részéről a két Szicília királyságot akarta megszerezni. II. Károly végül végrendeletileg Anjou Fülöp herceget, XIV. Lajos legidősebb fiának ifjabbik fiát nevezte meg örökösül ; vele I. Lipót császár ifjabb fiának, Károly főhercegnek örökösödését állította szembe. XIV. Lajos erre félretette a felosztás gondolatát és elfogadta az örökösödést unokája javára, akit Spanyolországban V. Fülöp néven minden nehézség nélkül elismertek. De XIV. Lajosnak egyes ténykedéseiből azt a benyomást lehetett meríteni, mintha nem volna szándékában, hogy tiszteletben tartsa a két korona különállását s ez lehetővé tette I. Lipótnak, hogy 1701 szeptemberben Hollandiával és Angliával a hágai szövetséget kösse meg. Anglia franciaellenes politikájára az szolgáltatott okot, hogy XIV. Lajos a katolikus Stuartok visszahelyezését támogatta a protestáns III. Orániai Vilmos (megh. 1702.) és felesége, Stuart Anna ellenében, kinek utódlására már a hannoveri ház volt kijelölve. 1702 májusában Hollandia, Anglia és a császár megüzente a háborút Franciaországnak. Az 1701. április 6-án megkötött torinói szerződés értelmében Franciaország oldalán állott II. Viktor Amadeus, aki megkapta a legfőbb katonai parancsnokságot Olaszországban, továbbá Ferdinánd Károly mantovai herceg.

A hadműveletek a milánói tartományban még a hadüzenet előtt megkezdődtek. A császár ugyanis csapatokat küldött oda, hogy Milanót, mint birodalmi hűbért, visszaszerezze, XIV. Lajos pedig, hogy Spanyolország nevében megvédelmezze. Catinat az Adige völgyét őrizte s ezért Eugén herceg a vicenzai tartományon keresztül ereszkedett le, hogy őt meglepje ; 1701 nyarán átkelt az Adigén és a Minción. Catinat utódát, Villeroit a herceg Chiari mellett 1701. szeptember 1-én megverte és később, 1702. február 1-én, Cremonánál foglyul is ejtette. A franciák helyzetét Lombardiában sikerült némileg megjavítani Vendôme tábornoknak, aki 1702. augusztus 15-én, V. Fülöp jelenlétében, a reggiói tartományban fekvő Luzzaránál eldöntetlen

csatát vívott Eugén herceggel. De a savoyai herceg, elégedetlen lévén XIV. Lajossal, aki nem szánta rá magát, hogy neki ígérje a milánói tartományt, tárgyalásokba bocsátkozott Ausztriával. Mikor a franciák erről tudomást szereztek, Vendôme lefegyvereztette és elfogatta a piemontiakat, akik még seregének kötelékébe tartoztak. Erre a herceg, ámbár körül volt véve a franciaspanyol erőktől, 1703. október 7-én megüzente a háborút és október 25-én szerződést kötött a szövetségesekkel, akik megígérték neki Monferratot, Alessandriát, a Lomellinát, a Valsesiat és Kelet-Franciaország több tartományát. 1704-ben a franciák megszállták Savoyát, Susát, Ivreát és Vercellit.

Vendônenak, aki tovább folytatta Viktor Amadeus birtokainak megszállását, szembe kellett szállania a Felső-Olaszországba visszatért Eugén herceggel is és fölötte 1705. augusztus 16-án az Adda melletti Cassanónál és 1706. április 19-én Calcinatónál Brescia közelében, két győzelmet aratott. Ekkor azonban Flandriába rendelték, és a franciák La Feuillade alatt májusban Torinót fogták ostrom alá. Négy hónap alatt a város ellenállásának végére jutott és Pietro Micca hősi önfeláldozása nélkül az ostromlók rajtaütéssel a felleget is elfoglalták volna.

II. Viktor Amadeus kívülről portyázó háborút folytatott, míg nem Eugén herceg segítségére jött és a francia főparancsnokság ügyetlensége folytán egyesülni tudott vele. A támadás haditervét a sáncaik mögé vonult ostromlók ellen a Torino fölötti Superga-hegyen állapították meg. Ekkor tett fogadalmat Viktor Amadeus a bazilika emelésére, amely később Juvara tervei szerint fel is épült. Az 1706. szeptember 7-én megvívott torinói csata a franciák teljes vereségével végződött; Felső-Olaszországot végérvényesen elvesztették és az 1707. március 13-án a császárral kötött kapituláció értelmében teljesen kiűrtették. Viktor Amadeus megkapta Casalét és a többi, szerződés szerinti területeket. A császár birtokába vette Milanót és Mantovát, melyeknek utolsó hercege a következő évben meghalt. A császári csapatok, a pápai

semlegesség megsértésével, átvonultak a nápolyi királyságba, ahol Nápoly népe 1707. július 7-én Ausztria mellett felkelésben tört ki. Augusztusban a császáriak elfoglalták Nápolyt.

A fegyverek így Olaszországban Franciaország ellen és Ausztria javára döntöttek, míg Spanyolországban V. Fülöpnek sikerült érvényesülni Károly főherceggel szemben. Károly ugyanis atyjának, Lipót császárnak és bátyjának, I. József császárnak (1705—1711) halála után egy új V. Károlyhoz hasonlóan egyesíthette volna a német és spanyol birtokokat, ami Angliában és Hollandiában békekészséget teremtett Franciaország irányában. Az 1713. évi utrechti békében, amelyhez 1714-ben Rastattban a császár is hozzájárult, V. Fülöp formálisan lemondott a francia koronára vonatkozó minden jogáról, megkapta Spanyolországot és az amerikai gyarmatokat, de átengedte a császárnak körülbelül a mai Belgiumnak megfelelő kiterjedésben Németalföldet és az olasz birtokokat, Szicília kivételével. Ausztria ezenfelül megkapta Mantovát. Szicíliát a hozzátartozó királyi címmel együtt Viktor Amadeus kapta meg, aki azonfelül Casalét Monferrat megmaradt részeivel együtt, továbbá Alessandriát, Valenzát, a Lomelínát és a Valsesiát is egyesítette Piemonttal. Franciaország átengedte II. Viktor Amadeusnak a fenestrellei és oulxi völgyeket, amelyek még az Alpések olasz lejtőjén francia kézben voltak, de cserébe megkapta a barcelonettei völgyet a francia oldalon; elismerte ezenkívül az Angliában már megállapodott öröklési rendet.

A spanyol örökösödési háború eredményei nagyon fontosak voltak Olaszországra nézve. A spanyol uralmat az osztrák váltotta fel, ami jobb volt a közigazgatás szempontjából és ha Lombardiában Mantová bekebelezésével az idegen uralom meg is növekedett, ez is fontos lépést jelentett a kisebb államok megszüntetésének útjában. Délen viszont fontos volt, hogy Szicília felszabadult az idegen járom alól, noha ennek az eredmény-

nek az értékét nem sokkal utóbb Szicíliának Szardíniával történt kicserélése nagyon csökkentette. A savoyai állam Piemontban területileg megnövekedett, egységesebbé vált és teljesen felszabadult a francia megszállás alól; az egyik nagy olasz sziget odakapcsolása és a királyi cím megszerzése Ausztria után első hatalommá emelte Olaszországban. A siker természetesen sokkal nagyobb lett volna, ha Szardínia helyett Lombardia kerül a Savoyák jogara alá.

A velencei köztársaság a spanyol örökösödési háborúban isemleges maradt, de területe gyakran a lakosság nagy nyomorúságára a hadviselők átvonulásainak és hadmozdulatainak volt a színtere. 1714-ben a velencei uralom alatt álló Dalmáciába menekült montenegrói felkelők miatt, akiknek kiadását a köztársaság megtagadta, a szultán ismét hadat üzent. Velence, noha ebben a pillanatban egyik európai hatalom támogatására sem számíthatott, erélyesen készült a védekezésre. A moreai görögök, akik elégedetlenek voltak a velencei nemesek uralmával, amely vallásos téren a török rendszernél kevesebb türelmet tanúsított, elpártoltak és megkönnyítették a török hódítást. Ezzel szemben a Jóni-szigetek lakói hősieles küzdelmet folytattak a törökök ellen, akik Moreának gyors hadjáratban történt elfoglalása után 1716-ban megkezdték Korfu ostromát.

Ekkor, 1716 májusában megújították a Velence és Ausztria közötti szövetséget, mire Törökország Ausztriának is hadat üzent. A háború kitört és 1716. augusztus 5-én Péterváradnál, a magyar határon, Eugén herceg az övénélháromszorta nagyobb török sereget semmisített meg. Néhány nappal később a velenceiek a Korfut ostromló törököket rendetlen behajózásra kényszerítették. Újabb osztrák győzelmek után Törökország békét kért. A paszarovici békében 1718. július 21-én Velence lemondott Moreáról, de megtartotta a Jóni-szigeteket, továbbá Butrintót, Prevesát, Margát és Vonitzát az albán partokon, Ausztria pedig jelentős területeket kapott a Balkánon.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A XVIII. század.

99. §. **A Bourbonok Olaszországban. A félsziget politikai újjárendezése.** — Spanyolország, noha hozzájárult az utrechti megállapodásokhoz, csak nehezen nyugodott bele olaszországi tartományainak elvesztésébe, különösen mert V. Fülöp második felesége, a becsvágyó és intelligens Farnese Erzsébet Olaszországban szeretett volna országokat létesíteni a fiai számára. V. Fülöp is unokaöccse, XV. Lajos (1715—1774) mellett a régensség megszerzésére, sőt kifejezett lemondása dacára, esetleg a trónutódlásra törekedett Franciaországban. Minisztere, a piacenai származású Giulio Alberoni, aki az egyházi ranglétrán a bíbornokságig emelkedett, ennek a kettős törekvésnek szolgálatába állította tevékenységét és ravaszságát. Két spanyol expedíció 1717-ben és 1718-ban elfoglalta Szardíniát és Szicíliát. De az Anglia, Hollandia, Franciaország és Ausztria között létrejött négyes szövetség az 1718 augusztusi londoni egyezményvel arra kényszerítette V. Fülöpöt, hogy Alberonit elbocsássa és alávesse magát a szövetségesek akaratának. Az 1720. február 17-i hágai szerződés leszögezte egyrészt VI. Károly lemondását Spanyolországra és a spanyol gyarmatokra vonatkozó minden igényéről, másrészt V. Fülöp lemondását Olaszországról és Németalföldről. Ausztria megkapta Szicíliát, állandó követelésének tárgyát; helyette II. Viktor Amadeus savoyai királynak Szardíniát ítelték oda. A spanyol Bourbonoknak is jutott azonban valami: a Farnese- és Medici-családok rövidesen várható kihalásának esetére a parmai és piacenai hercegséget

és a toszkánai nagyhercegséget, az érdekelt uralkodók és népek megkérdezése nélkül, Don Carlosnak, V. Fülöp és Farnese Erzsébet fiának helyezték kilátásba. Ezt a döntést később szerződésekkel is megerősítették.

1731 januárjában meghalt Antonio Farnese herceg, családjának utolsó férfi sarja; halálakor az a hír terjedt el, hogy felesége másállapotban van, de ez a hír nem bizonyult valónak. Ennek következtében a hercegséget Don Carlos javára császári csapatok szállták meg, nem törődve a Szentszék tiltakozásával, amely főhűbérúri jogának tiszteletben tartását követelte. Toszkánában II. Ferdinánd nagyherceget fia, III. Cosimo (1670—1723) követte, kinek ideje alatt a Mediciek uralma erőtlen és korlátolt despotizmussá fajult. Fia, Gian Gastone (1723—1737) tehetséges ember volt ugyan, de már fáradtan és betegen lépett a trónra, azonfelül homoszexualitása miatt rossz hírben állt. Neki nem voltak fiúgyermekai. Az 1731 szeptemberi egyezményben kötelezte magát, hogy elismeri a nagyhatalmaknak országára vonatkozó intézkedéseit. Ennek értelmében helyőrségek gyanánt spanyol csapatokat fogadott be Toszkánába és 1731 decemberében trónörökösül fogadta Don Carlost, kinek nagykorúságáig ő töltötte be a gyámsági tiszteletet.

A spanyol örökösödési háborút követően a XVIII. század első felében még két másik európai háború idézett elő nagy területi változásokat Olaszország térképén. Az első 1733—1738 között a választás útján betöltendő lengyel trónért folyt, amelyre a lengyel nemzeti pártnak Leszczyński Szaniszló, XV. Lajos apósa, volt a jelöltje, akit Franciaország támogatott, míg vele szemben III. Ágost szász választó állott, aki osztrák-orosz támogatással végezetül győzött ellenfele fölött. Franciaország, amely pártfogoltjának személyén keresztül saját vereségét érezte, bosszút akart állani Ausztrián és ehhez azzal az ígérettel nyerte meg Spanyolország támogatását, hogy Don Carlosnak juttatja a nápoly-szicíliai királyságot, öccsének,

Don Filippónak pedig Parmát és Toszkánát ; Károly Emánuel szardíniai királynak (1730—1773), II. Viktor Amadeus fiának pedig Lombardiát ígérte oda. Olaszországban egy francia-piemonti hadsereg az öreg Villars marsall parancsnoksága alatt 1733. november 3-án bevonult Milanóba és elfoglalta Lombardiát, mire Károly Emánuel felvette a Lombardia hercege címet. A császáriak a következő esztendőben megkísérlették a támadást, de 1734. június 29-én Parmánál, majd szeptember 19-én Guastallánál vereséget szenvedtek a francia-piemonti erőktől és kénytelenek voltak Mantovába bezárkózni. Közben egy spanyol sereg szállt partra Toszkánában és Latiumon át benyomult az osztrákoktól csak gyengén védelmezett nápolyi királyságba. 1734. május 10-én Don Carlos megtartotta ünnepélyes bevonulását Nápolyba, a nép örömujjongásának közepette, amely örült, hogy ismét saját királya van. Május 25-én Montemar tábornok Bitontónál megverte az osztrák hadsereget. Az esztendő végén az egész nápolyi királyság és Szicília Don Carlos hatalmában volt.

Az ügyek Németországban is kedvezőtlenül alakultak VI. Károly császárra nézve. Mindazonáltal az 1735 októberi bécsi preliminárékban sikerült neki kompromisszumos alapon megegyezni, ami az 1738. november 18-án megkötött bécsi békében véglegessé vált. III. Ágostot elismerték lengyel királynak, de Szaniszló is megtartotta a királyi címet és megkapta Bar és Lotharingia hercegségét, melyeknek halála után Franciaországra kellett átszállani ; Ferenc István lotharingiai herceg, aki 1736-ban Mária Teréziával lépett házasságra, Gian Gastone 1737. július 9-én történt halála után cserében a toszkánai nagyhercegséget kapta meg ; ezzel szemben Don Carlos megkapta Nápoly és Szicília királyságának elismerését és a Stato dei Presidit ; III. Károly Emánuel Lombardia helyett csak Novarát és Tortonát kapta meg, továbbá néhány császári hűbért Langhe vidékén ; Ausztria megtartotta a milanói és mantovai tartományt és hozzá megkapta Parmát és Piacenzát.

Az 1738. évi bécsi szerződés újból megerősítette a hatalmak által már előzőleg tudomásul vett *pragmatica sanctio*, vagyis a dinasztikus örökösödés elismerését, melynek értelmében VI. Károly a habsburgi birtokok osztatlan öröklését egyenes sorrendben a női ágra és így leányára, Mária Teréziára is érvényesítette. De mikor VI. Károly 1740 októberében elhalálozott, egyszerre egész sora támadt a trónkövetelőknek, akik Mária Terézia öröklését egészben vagy részben, a legkülönbözőbb jogcímeken megtámadták. Első volt közöttük Károly Albert bajor választó, aki Mária Terézia férjével, Lotharingiai Ferenc Istvánnal szemben a császári méltóságra is jelöltette magát. Mária Terézia ellenségeihez csatlakozott II. Frigyes porosz király is, aki az 1701-ben a brandenburgi választói rangról porosz királyságra emelt Hohenzollern-család számára Sziléziát akarta megszerezni és ennek a tartománynak 1740 decemberében történt megszállásával az ellenségeskedéseket megkezdte. Bajorországgal, Poroszországgal és Spanyolországgal, amely Don Carlos öccse, Don Filippo számára Lombardiát óhajtotta megszerezni, szövetségre lépett Franciaország is, míg Mária Teréziát csupán Anglia támogatta. A bajor Károly Albertet 1742 januárjában VII. Károly néven császárrá választották.

Olaszországban III. Károly Emánuel először a Mária Terézia elleni koalícióhoz csatlakozott, mikor azonban látta, hogy a spanyolok és nápolyiak a milanói tartomány megszállására készülődnek, 1742 februárjában Mária Teréziával lépett egyességre, hogy a Bourbonokkal szemben megvédelmezze azt a területet, amelyet tulajdonképpen ő szeretett volna megszerezni. Az egyességet 1743 szeptemberében a wormszi szerződéssel erősítették meg. Az olasz államok nagyobb része semlegesnek jelentette ki magát; a nápolyi király és a modenai herceg Spanyolország mellett nyilatkozott. A háború így Olaszországban egyik oldalon Ausztria-Szardínia, másik oldalon Franciaország-Spanyolország között folyt. Egy osztrák hadsereg be akart

nyomulni a nápolyi királyságba, de némi kezdeti siker után, 1744. augusztus 11-én Velletrinél III. Károly királytól vereséget szenvedett. Felső-Olaszországban a küzdelem változó szerencsével folyt. Először az osztrákok és szárdok elfoglalták Parmát és Modenát, azután a franciák és spanyolok benyomultak Piemontba, 1745. szeptember 27-én a Tanaro melletti Bassignanánál megverték az osztrákokat és szárdokat, elfoglalták Tortonát, Astit, Casalet és megszállták Parmát és Piacenzát. 1745. december 19-én Don Filippo megtartotta diadalmas bevonulását Milanóba. Károly Emánuel tárgyalásokat kezdett Franciaországgal, melyek értelmében Parmát és Piacenzát Don Filippo, a milanói tartományt pedig a savoyai ház kapta volna meg, de ezek a tárgyalások félbeszakadtak. Rövid idővel a harc újrafelvétele után Piemontot sikerült felszabadítani a franciák és spanyolok megszállása alól, akik 1746. június 16-án Piacenza közelében nagy vereséget szenvedtek és kénytelenek voltak Lombardiát kiüríteni és az Alpeseiken túlra visszavonulni. A genovai származású Botta Adorno osztrák tábornok, ugyanazon év szeptember 6-án az angol hajóhad segítségével elfoglalta Genovát, amely a franciák és spanyolok pártjára állt. Négy hónapon keresztül a város mindennemű megalázásokat és túlkapásokat volt kénytelen elviselni a győzők részéről, míg végezetül az osztrák katonák szokásos kihívó viselkedése felkelést váltott ki és az 1746. december 5—10 közötti ötnapos harc után az osztrákokat kiűzték a városból. Ez volt az úgynevezett Balilla-felkelés. Az osztrák-szárd hadsereg ostrom alá fogta a várost, de arra a hírré, hogy a franciák Piemont megtámadására készülődnek, Károly Emánuel visszavonta csapatait, hogy a támadókkal szembe szállhasson. A franciák a Monginevrón keresztül le is szálltak a Dora Riparia völgyébe, de az Assietta-dombnál 1747. július 19-én rendkívül súlyos veszteséggel visszaverték őket.

A franciák olaszországi veresége, melyet németalföldi sikereik nem tudtak ellensúlyozni, Bajorországnak VII. Károly

halála után a további küzdelemtől való visszalépése, Lotharingiai Ferenc Istvánnak 1745-ben I. Ferenc néven császárrá történt választása, akivel megkezdődött a Habsburg-Lotharingiai uralkodók sorozata, Poroszország kiválása, miután megszerezte Sziléziát, és végezetül Oroszország közbelépése Mária Terézia javára, az 1748. október 18-án megkötött aacheni békére vezetett. Németországban a *pragmatica sanctio*t újból megerősítették és I. Ferenc császárságát elismerték; a porosz király megtartotta Sziléziát. Olaszországban III. Károly Emánuel megkapta Vogherát, Vigevanót és Novara területének északi részét és így országának keleti határát a Ticinóig tolta előre; Don Filippo megkapta Parma, Piacenza és Guastalla hercegségét; a modenai herceget visszahelyezték országába; Genova visszanyerte függetlenségét és megtartotta a finalei örgrófságot, melyet Ausztria neki már 1713-ban eladott.

Olaszország 1748. és 1759. évi térképének összehasonlítása azt mutatja, hogy közben az idegen uralom Milanóra és Mantovára zsugorodott össze. Délen egy új nápoly-szicíliai királyság keletkezett a spanyol Bourbonok egy ága alatt, amely azonban hamarosan olasszá, helyesebben nápolyivá vált. A savoyai hercegségből királyság lett és jelentősen megnagyobbodott. Ebben az időszakban is folytatódott a császári hűbérek és kisebb fejedelemségek felszívódása a nagyobb olasz államokba; Saluzzót, Monferratot és a langhei hűbéreket Savoya kapta meg; Mantovát, melynek hűbére visszaháramlott a császárságra, Milanóval egyesítették; a finalei örgrófság Genova birtokába ment át; Mirandola és Corcordia a XVIII. század elején a modenai hercegséghez kapcsoltattak, amely Ercole Rinaldo d'Este hercegnek a Malaspina-Cibo-család örökös-újével 1741-ben kötött házassága révén Massa és Carrara hercegségével is kibővült; a toszkánai nagyherceg a XVI. század második és a XVII. század első felében az Orsiniaktól bekebelezte Pitigliano, a Sforzáktól pedig Santa Fiora gróf-

ságát; a pápai állam beolvasztotta Ferrarát, Urbinót és Castrót.

Ez a területi tömörülés nem jelentette szükségképpen a beolvasztott területek jólétének növekedését is; ellenkezőleg, egyes fontosabb esetekben, így Mantovánál, Ferraránál is Urbinónál, éppen az ellenkezőjét lehetett megállapítani. Más területi változásoknál is a viszonyok vizsgálata ellenkező eredményt mutat. A savoyai állam helyi jellegű kikerekítések és kívül eső területek megszerzése közben elvesztette szeme elől legfontosabb politikai célját, Lombardia megszerzését. Ez ismét idegen uralom alá került, amely jobb volt ugyan, de egyúttal keményebb a spanyolnál; a császárság Milanót és Mantovát, mint császári hűbért közvetlenül birtokba vette és felsőbbbségét Parmára, Piacenzára, Toszkánára és általában az olasz ügyekre érvényesítette; Toszkánában, noha kormányzása el volt különítve, a császár uralkodott és az örökösödés a császári család egyik tagja számára volt fenntartva. A velencei köztársaságnak megszűnt minden befolyása, sőt minden akarata és képessége, hogy befolyást gyakoroljon az olasz viszonyokra, vagy hogy szembeszálljon és egyensúlyozó szerepet játsszék az idegen hatalommal szemben; ellenkezőleg, területét a hadviselő felek minden megtorlás nélkül sértették meg. Még nagyobb mértékben állott ez az egyházi államra, amely politikai fontosságának utolsó maradványát is elveszítette. A nápolyi királyságban, valamint Parmában és Piacenzában, az új uralkodóházat a legszorosabb családi kötelékek arra készítették, hogy Spanyolországhoz csatlakozzék és ennek politikai irányítását kövesse. De a legdöntőbb jelentőségű tény az volt, hogy azok az átalakulások, amelyek Olaszország összetételében végbementek, csak a legkisebb részben voltak belföldi erőknél a művei; a félsziget sorsa fölött ismét idegen hatalmak döntöttek és Olaszország csak csataterük volt ezeknek. Mindamellett egészben véve a XVIII. század az olasz nemzetnek valóságos és jelentős

emelkedését jelentette ; ez az emelkedés azonban nem a területi és dinasztikus változásoknak, mint inkább a gazdasági és kulturális fellendülésnek tulajdonítandó. Az olasz szellemi élet a XVIII. század folyamán ismét nagyon megelégnékült és újból bekapcsolódott Európa szellemi életének körforgásába. Minthogy ez a szellemi élet Olaszországtól függetlenül fejlődött ki, Olaszországnak kellett szükségképpen a hatása alá kerülni és így az olasz szellemi élet újjáéledésének első jelensége az, hogy erősen telítődött idegen kulturális hatásokkal. Ebből egy új nemzeti élet született, amely szorosabban kapcsolódott össze a többi Európával.

100. §. A felvilágosodás korának európai kultúrája.* —

A settecento kulturális átalakulása elsősorban a tudomány és a vele szorosan összekapcsolódott filozófia terén játszódott le s az irodalom ebben az átalakulásban a kisegítő eszköz szerepére szorítkozott. A settecento tulajdonképpen megérlelte a seicento örökségét s a tények tárgyilagos és kísérleti megfigyelésével és az ezekből folyó következtetések levonásával, a kinyilatkoztatásos és természetfölötti magyarázatok egyidejű kizárása mellett, véglegesen lerakta a modern tudomány alapjait. Az új irányzatban az empirizmus és a matematika szövetsége diadalmaskodott. A matematika terén korszakalkotó jelentőségű volt a torinói Luigi Lagrange (1735—1813) munkássága, aki Savoya határain kívül, Franciaországban és Poroszországban talált tevékenysége számára megfelelő területet. Fő műve az 1788-ban megjelent *Mécanique analytique*, amelyben az elméleti matematika törvényeinek a mechanikára való alkalmazása a tetőpontját érte el. A francia matematikusok főleg Newton kozmológiai

* A felvilágosodás korának jelzésére a szerző az olasz eredetiben idézőjel között a német «Aufklärung» kifejezést használja. Minthogy ennek pontosan megfelel a magyar *felvilágosodás* kifejezése, a fordító elengedhetőnek vélte az idézőjeles német szó használatát.

tanulmányait fejlesztették tovább; végérvényesen igazolták a földnek már Newton által hirdetett gömbalakúságát és Jean d'Alembert (1717—1783) munkájával megvetették az analitikus mechanika alapjait. A csillagászat művelésében azonban az angolok és németek vezettek, így Bradley, aki a föld forgásának kétségtelen bizonyítékát szolgáltatotta és Herschel, aki az Uranust felfedezte és felállította a csillagászati ködfoltok elméletét.

A fizika ebben a korszakban számos részleges eredményt tüntetett fel, melyekben azonban Olaszországnak a francia forradalom koráig számottevő része nem volt. Erre a századra esik a hőmérő, a villámhárító és a gőzgép (Watt, 1765) felfedezése. Még döntőbb jelentőségű volt a kémia haladása; a francia Antoine Lavoisier (1743—1794) volt a megalapítója a modern kémia tudományának.

A természettudományok terén erre a korszakra esik a reneszánsz óta végzett munka rendezése és rendszerezése. A rendszerezésnek ezen a területén kiemelkedik a francia George Buffon (1707—1788) *Histoire naturelle* című munkája. A francia Haüy (1743—1822) megalapozta a közettant. Az angol Needham (1713—1781) felfedezte az infuzoriákat, amelyeknek tanulmányozásával foglalkozott a nagy olasz természettudós, Lazzaro Spallanzani (1729—1799) is, aki értékes munkát végzett a vérkeringés, a lélekzés és az emésztés tanulmányozása terén is. A genfi Senebier (1742—1809) megállapította a növények lélekzését; befejeződtek a nyirokra vonatkozó kutatások; a növények szaporodása különösen a nagy svéd természettudós, Linné (1707—1778) munkája révén vált ismeretessé; tőle való a kettős névmegjelölésen alapuló növénytani nomenklatúra is. Az orvostudomány, véglegesen lerázva magáról az empirizmust, racionális alapon fejlődött tovább. Miután a keleti eredetű oltás ismerete elkerült Angliába, ott 1796-ban Jenner által a himlőoltás halhatatlan értékű felfedezésére vezetett.

Jellemző erre a korszakra a különböző tudományágak összeolvadása ; így a csillagász rendszerint egyúttal fizikus és matematikus ; a fizikai tudományok és a biológia szoros kapcsolatban állnak egymással. Ez az összeolvadás és a korszak tudományos munkásságának szintetizáló és általánosító jellege kifejezésre jut a «filozófus» fogalmában is, melyet általánosságban a tudománnyal foglalkozók megjelölésére használnak.

A tudománynak ez a filozofáló irányzata nagy fontosságra tett szert a XVIII. század filozófiai fejlődésében, melynek során a filozófia kiemelkedve a specialisták szűk és elzárt köréből, egyrészt elterjedt az egész művelt társadalomban, másrészt érdeklődésével valamennyi társadalmi fontosságú kérdést felölelte. Célját nem abban kereste, hogy elméleti értékű, elvont igazságokat állapítson meg, hanem hogy a tudományok tanulmányozása révén szerzett ismereteket terjessze és ezekből gyakorlati következtetéseket vonjon le. Ezért arra törekedett, hogy hatékony befolyást gyakoroljon a társadalom szokásaira, törvényeire és hitére és így eszköze legyen a politikai és társadalmi fejlődésnek. Ezt a mozgalmat filozofizmusnak, vagy a francia Enciklopédiáról, melyről alább lesz szó, enciklopedizmusnak, vagy pedig *Aufklärung*-nak, felvilágosodás korának szokták nevezni. Az illuminizmus elnevezés félreértésekre adhat alkalmat és így ebben az értelemben ki kellene kapcsolni. Bár e tekintetben kevés pontos adat áll rendelkezésre, megállapítható, hogy a felvilágosodás mozgalmát hathatósan támogatta a szabadkőművesség, egy titkos szervezet, amelynek kezdetei a XVIII. század elejére nyúlnak vissza és Angliából terjedt át a kontinensre.

Ha kevés vonásban akarjuk összefoglalni a mozgalom jellegzetességeit, azt lehet mondani róla, hogy a gondolatokat és intézményeket minden téren az ész által diktált alapelveknek megfelelően igyekezett átalakítani, még pedig ellentétben az addig elismert tekintélyekkel, hagyományokkal és hagyományból fakadó érzésekkel és történelmi adottságokkal. A filo-

zóiában az angol John Locke (1632—1704), mint ennek a mozgalomnak képviselője, az empirizmus mellett szállt síkra, amely az apriorisztikus fogalmak és átöröklött képzetek kizárásával az érzékekből és az általuk észlelt tényekre vonatkozó megfontolásokból származtat minden megismerést. A vallásban ez a mozgalom többé vagy kevésbé nyíltan támadta a keresztény dogmákat és a kinyilatkoztatásos vallások minden fajtáját, továbbá az egyházi intézményeket; ugyanakkor hirdette a természeti vallást, amely állítólag alapvető módon adva van minden emberi természetben; ez a vallás volt az úgynevezett deizmus, amely elismerte Isten létét és vele együtt a lélek halhatatlanságát, de ugyanakkor elutasította magától a titokzatosságot, a csodákat és általában mindent, ami előtte az ésszel ellentétesnek tűnt fel. Mindamellett a filozofizmus a pozitív vallások és egyházak létét, sőt az államegyházat is, tényleges szükségszerűség és társadalmi érték gyanánt elfogadta, de különös nyomatékkal követelte a vallási türelmességet. Etikai téren a természetes és észszerű erkölcsöt hirdette, amely lényegileg társadalmi utilitarizmusnak volt tekinthető. Politikai téren a középkor maradványainak megszüntetését, vagyis a hűbéri kiváltságok és az osztályok közötti különbségek eltörlését követelte, továbbá a polgárságnak egyenjogúsítását a nemességgel, a hatalmaknak középkori szétforgácsolása helyett a közhatalomnak az állam kezében történő egyesítését, a művelt osztályoknak a kormányzásban való részvételét, a közügyeknek a közösség érdeke szerinti vitelét, egyszóval mindazt, ami felvilágosodott kormányzásnak volt nevezhető.

A filozofizmus Angliában különböző áramlásokból született meg, melyeknek forrásai még a tizenhetedik századba esnek; így politikai, mint vallási téren is, Locke tekinthető első nagy képviselőjének. Politikai téren a szabadságot és demokráciát hirdette; vallási téren azt a tételt állította fel, hogy a kereszténység igazsága az ésszel való összhangjában áll és nem támadta

a dogmatikát, mint a deisták, — vagy mint ők magukat nevezték — szabadgondolkodók. Ezek közül első helyen Toland (1670—1722) és utána Tindal (1656—1735) vált ki. Még radikálisabb és a deizmust is letaposó következtetésekhez jutott el David Hume (1711—1776), aki Lockenál is nagyobb radikálizmussal azt állította, hogy az észnek nincs mit mondani Istenről és a lélek halhatatlanságáról. A primitív vallás, a helyett hogy az észszerűség vallása lett volna, az ember érzéséből fakadt, aki megfélemlítve a természet erőitől, ezeket képzelőtehetségének megfelelően fogta fel és így a sokistenhívést hozta létre. Angliában azonban ezek a radikális áramlatok nem jutottak túlsúlyra, sőt számottevő jelentőségre sem tudtak szert tenni.

Nagyobb mértékben és több sikerrel terjesztette el a XVIII. század filozofizmusa radikális irányzatait Franciaországban. A francia filozofizmus alapvető eszméit az angol deizmusból és empirizmusból merítette, de irányzata sokkal kifejezettebben állott a propaganda és a gyakorlati tevékenység szolgálatában s az angol gondolatoknak határozott antiklerikális és antikatólikus színezetet adott. A francia mozgalom legfőként Voltaire, az enciklopedisták és Rousseau nevéhez kapcsolódik.

François-Marie Arouet de Voltaire (1694—1778) hosszú és rendkívül termékeny irodalmi élete folyamán főleg stílusbeli könnyedségével, vitatkozó készségével és maró gúnyjával teljesen uralkodó helyzetet foglalt el az európai kultúra világában. Senki sem volt, aki nála többet tett volna a kontinensen az angol eszmék, Newton tanai, Locke filozófiája, a deizmus, a vallásos türelem és a parlamentáris szabadság terjesztése érdekében. Ezen a téren 1734-ben megjelent könyve, a *Lettres sur les anglais* vezetett, melyet a francia kormány elégettetett. Senki sem volt, aki nála jobban bevitte volna a közvéleménybe a filozofizmust, amiben viszont az 1764-ben megjelent *Dictionnaire philosophique* járt elől. Rengeteg terjedelmű irodalmi munkássága az új eszmék terjesztésének szolgálatában állott. A *Siècle*

de Louis XIV. (1751), Voltaire legjelentősebb munkáinak és a francia történetírás legkiválóbb alkotásainak egyike, e ragyogó és általa feldicsért korszak egyetlen sötét foltjának XIV. Lajos türelmetlenül katolikus irányú politikáját tünteti fel. Az ész, az emberiség és a civilizáció kultusza, a dogma és az egyház iránti ellenszenv a vezető motívumai híres munkájának, amely *Essai sur l'Histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations* (1753—1758) címmel valóságos filozófiai kézikönyvét nyújtja a világtörténelemnek. Ez a munkája különösen azért jelent korszakot a modern történetírásban, mert nála a tisztán politikai és háborús történelmet a kultúra és az eszmék története váltja fel. Tragédiáit is, amelyekkel uralkodott a francia színpadon, hasonló eszmék irányítják. De a propagandát szolgálták különösképpen apróbb röpiratai, tanulmányai, regényei és párbeszédei is.

Voltaire tagadta minden pozitív vallás jogosultságát, melyek, véleménye szerint, csak a papok hazugságain és a nép hiszékenységén alapulnak. Hitt Isten létében és az ész által megszabott erkölcsi rendben, de tagadta az isteni gondviselést, vagy legalább is ennek a gondviselésnek mindenhatóságát. A gyakorlatban nem akarta megszüntetni a vallásokat, melyeket szükségesnek tartott a nép számára, de szószólója volt a vallási türelemnek. Ez volt azoknak a pontoknak egyike, melyekre legnagyobb súlyt helyezett s amelyekkel a legnagyobb hatást gyakorolta a közvéleményre. Politikailag a felvilágosodott abszolutizmusnak volt az előharcosa; az uralkodó és a felsőbb osztályok, «les honnêtes gens» a közérdeknek megfelelően tartoznak kormányozni. Ragyogó írói és népszerűsítő tehetsége révén rendkívüli befolyást gyakorolt korára, úgyhogy bárki másnál többet tett az európai gondolkozásnak a vallás, a tekin-tély és a hagyomány köteleiből való kioldozására.

Az új politikai gondolatokat még Voltairénál is nagyobb mértékben fejtette ki Charles Montesquieu (1689—1755).

A *Lettres persanes* (1721) metszően bírálja az önkényuralmat ; a *Considérations sur les Romains* (1734) éles elmével kutatja Róma nagyságának és hanyatlásának az okait ; az *Esprit des Lois* (1748) összehasonlító módon vizsgálja a különböző népek törvényhozásait s az erkölcsi és tárgyi környezetben keresi alakulásuk és kifejlődésük alapvető elveit. Mint az angol alkotmány csodálója, a modern alkotmányosság alapvető elve gyanánt hirdette a törvényhozói, bírói és közigazgatási hatalom szétválasztását.

A francia felvilágosodás korának igazi értelemben vett filozófusa Etienne de Condillac (1715—1780) volt, aki az észnek egész tartalmát és tevékenységét, a megfigyelést, az ítéletet és a fogalmat az észlelésből vezette le, amely alatt a külső világnak az ész által szenvedőlegesen felfogott benyomásait kell érteni. Condillac szenzualizmusa volt a XVIII. század uralkodó európai filozófiai irányzata. Condillac még elismerte a szellemnek az anyagtól való függetlenségét, voltak azonban, akik nála sokkal messzebb jutottak és egyetlen realitásnak az anyagot ismerték el. A materializmusnak egy Párisban élő németnek, Holbach bárónak (1723—1789) *Système de la nature* című könyve lett a bibliája.

Denis Diderot (1713—1784), aki Voltaire és Rousseau mellett legjelentősebb írója volt a francia filozofizmusnak s akinek kultúrája a hármuk között legmélyebb és legegységesebb volt, szintén materialista volt, de legmerészebb gondolatait olyan írásokban fejtette ki, amelyek nem kerültek kiadásra. Hírnévnek és befolyásának az *Enciklopédia* (1751—1780) volt az igazi alapja, amelyet d'Alembert társaságában ő kezdeményezett és szerkesztett s amelynek munkatársai közé tartozott Voltaire, Montesquieu, Condillac, Buffon stb. Ez a harmincöt kötetes munka abécés sorrendben az egész emberi tudás összefoglalását nyújtotta ; a munkatársak különbözőségei, ellentmondásai és gyakorlati alkalmazkodásai dacára ez a munka a mult elavult

eszméivel szemben óriási megnyilatkozás volt a filozofizmus és felvilágosodás mellett.

Az enciklopedistáktól külön, sőt számos vonatkozásban velük szemben állott a genfi Jean-Jacques Rousseau (1712—1778). Egész munkássága a természet és a társadalom közötti ellentét feltételezésére van felépítve: a természet az embert jónak, szabadnak és boldognak alkotta s a társadalom volt az, amely gonosszá, szolgává és nyomorulttá tette. A *Discours sur les sciences et les arts* (1750) tagadja, hogy a tudományok és művészetek fejlődése megjavította az erkölcsöket; a *Discours sur l'inégalité parmi les hommes* (1755) azt fejt ki, hogy a társadalmi élet volt az, amely a szükségletek megszorodását, az önző küzdelmet és a nyomort hozta magával s az egyenlőtlenség és a magántulajdon alapvető bűnét eredményezte. A primitív állapotokra visszatérni már nem lehet és sok vonatkozásban a kultúrember fölötte is áll a primitív embernek. De önmagunkban újra lehet és kell teremteni azt a jóságot és boldogságot, amely a primitív embert jellemezte; az újjáteremtésnek ehhez a munkájához az egyént úgy kell nevelni, hogy szabadon és a természetnek megfelelően fejlődhessék (*Émile*, 1762); a családot a házastársak és gyermekek szeretetére kell alapítani (*Nouvelle Héloïse*, 1761); végül a társadalomban helyre kell állítani az állam és az egyének között a társadalmi szerződésből folyó állapotokat (*Du contrat social*, 1762). Rousseau ezek szerint a társadalom és a társadalmi tekintélyek keletkezését úgy képzelte, hogy minden egyes ember lemondott a saját egyéni akaratáról és alávetette magát a közösség akaratának, hogy ezzel a közjót mozdítsa elő. Az állam hatalma így az összességtől származott, az egyének egyenlőségét tételezi fel és a hatalomnak az egyének érdekében való gyakorlását követeli meg. Ellenkező esetben törvényessége megszűnik, a szerződés érvényét veszti és az egyének visszanyerik szabadságukat.

Rousseau különböző gondolatai a vallásos eszmével függ-

nek össze és abban találják gyökerüket. Isten az embert természettől fogva jónak teremtetve, belső támogatással Isten őt ismét jóvá teheti. Az *Émile*-ben a savoyai vikárius hitvallása elismeri Isten létét, az isteni gondviselést és a lélek halhatatlanságát. Amit mond, lényegében deisztikus elképzelés, de ez Rousseau-nál nem elvont állítás és racionalisztikus következtetés, hanem a belső érzelmi életből folyik. Rousseau az emberben érzi Istent, mint az élet nélkülözhetetlen és alapvető részét. Nála lényegileg az erkölcsiség is a vallásos érzésen alapul.

Voltaire XV. Lajos korán uralkodott, Rousseau a forradalmat készítette elő. Azt lehet mondani, hogy a *Contrat social* volt a forradalom evangéliuma.

De Franciaországban nemcsak a filozófusok terjesztették az új eszméket és követelték a merész reformokat, nagy részük volt ebben a közgazdáknak, közöttük különösen az úgynevezett fiziokratáknak is. Az 1750 és 1770 között képződött fiziokrata iskola a filozofizmussal rokon bölcséleti elvekből indult ki és a társadalmat egy olyan szerződés eredőjének fogta fel, amely az egyének között jött létre, akik eredetileg minden természetes jognak birtokosai voltak, de szerződést kötöttek azzal a céllal, hogy mindenkinek a szabadságát abban a mértékben korlátozzák, amint az a többiek jogával össze nem egyeztethető. Ennek megfelelően kell korlátozni az állam beavatkozását, amelynek teljesen szabaddá kell tenni a tulajdont, a munkát és a kereskedést; nincs helyük a monopóliumoknak és nincs helyük a kiváltságoknak. A fiziokraták ezért szembehelyezkedtek az úgynevezett merkantilizmussal, vagyis az ipar mesterséges támogatásának rendszerével, amely az előző korszaknak volt az uralkodó irányzata. A fiziokraták elmélete szerint az ipar, a kereskedelem és a forgalomban levő pénz nem igazi gazdagság; igazi gazdagság csak a természetből, vagyis a földből és a mezőgazdaságból adódik; a termelés előmozdításának legbiztosabb eszköze pedig a szabad verseny és a szabad kereskedelem.

A fiziokraták tanításai nemcsak elméleti téren gyakoroltak nagy hatást, hanem az államok kormányzatában is. Túláságosan egyoldalú szemléletükkel szemben a skót Adam Smith (1723—1790) lépett fel, akinek fő műve a «Vizsgálódások a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól», a modern közgazdaságtan megalapozásának tekinthető. Rámutatott arra, hogy a munka az igazi termelő erő; éles elmével magyarázta meg a munka, az ár és a tőke fogalmát és a kereslet és kínálat törvényét, amely az árak alakulását irányítja. Fejtegetéseivel ő is a szabad verseny elvét támasztotta alá.

101. §. **Az olasz kultúra megújhodása.** — Az országok közé, amelyek legerősebben — bárha csak az intellektuálisok meglehetősen szűk körére kiterjedőleg — kerültek a francia filozofizmus befolyása alá, tartozott Olaszország. Különösen Voltaire és az enciklopedisták befolyása volt igen erős, míg Rousseau jóval kisebb hatást gyakorolt az olasz szellemi életre. A század második felében Olaszország maga is jelentős mérvben kivette a részét a mozgalomból, habár nem is annyira az elmélet és a filozófiai és vallásos vitatkozás, mint inkább a politika, a társadalmi élet és a közgazdaság területén. A közgazdaságban az olaszok részben megelőzték a fiziokratákat, részben az ő befolyásuk alatt állottak. Megemlítendő közülük G. B. Vasco (1733—1796), aki ellensége volt a céheknek és híve a kereskedelem szabadságának. Kiemelkedő név G. Rinaldo Carli (1720—1795), de különösen Antonio Genovesi (1713—1769), aki egy kereskedelmi tanszéket töltött be és a forgalom szabadságát hirdette a gabona számára is. Vele szemben Ferdinando Galiani (1728—1787) a fiziokratákat kritizálta és a mindenkori viszonyokhoz alkalmazkodó gazdaságpolitikának volt szószólója. Liberális és fiziokratikus szellemben foglalkozott a közgazdasággal a nemesi származású milanói Pietro Verri (1728—1797), az *Il Caffè* című lap kiadója, aki azonban mérsékelte az iskola

túlzásait. Egyebek mellett kísérletet tett a pénz fogalmának megállapítására. Nagy figyelmet fordított a milánói tartomány közigazgatási és politikai viszonyaira és a kor politikai eszmévilágának megfelelő humanitárius és utilitárius reformokat hirdetett. Utolsó éveiben, a francia forradalom hatása alatt, az alkotmányos intézményeket magasztalta. Foglalkozott a büntetőjoggal is és állást foglalt a kínvallatás ellen. Ezen a téren azonban a legjelentősebb munkát a milánói Cesare Beccaria (1738—1794) végezte *Dei delitti e delle pene* («A bűnökről és büntetésekről») című 1764-ben megjelent könyvecskéjével, melyben a büntetőjognak és büntető eljárásnak gyökeres reformját hozta javaslatba azon az alapon, hogy a büntetésnek ne legyen bosszúálló jellege, hanem egyszerűen a társadalmi védekezést szolgálja; ennél fogva szabályossá kell tenni az eljárást, enyhíteni kell a büntetéseket és véget kell vetni a visszaéléseknek, a névtelen vádaskodásoknak, az önkényes bebörtönzéseknek és a titkos pereknek; el kell törölni a kínzást és a halálbüntetést. Beccaria foglalkozott a mezőgazdaság és a közigazdaság tudományával is és a munka értékelésében megelőzte Smith Ádámot. Kívüle meg kell még említeni Gaetano Filangerit (1757—1788), aki egész fiatalon írta meg *Scienza della legislazione* («A törvényhozás tudománya») című könyvét, amelynek alapvető gondolata az, hogy a fejedelemnek minden ügyet a filozófia elveinek megfelelően kell intézni.

Teljesen eredeti gondolkozója volt Olaszországnak a settecento első felében G. B. Vico (1668—1744), aki a korszak eszméinek és intézményeinek, valamint a reformprogrammoknak bírálata helyett a történelmi tények elméleti tanulmányozásának és a bennük rejlő törvényszerűségek tárgyilagos megismerésének szentelte magát. *Scienza nuova* (1725—1744) című munkájában megkísérelte nagy vonásokban nyújtani az emberiség történetét és bár zavaros tudományossággal és meglehetősen gyenge kritikával, de sokszor igen éles ösztönös felismeréssel

világította meg tanulmányában a nyelv, a költészet, a mitológia és a jog kérdéseit. Ezen az alapon az emberiség történetében három korszaknak, az istenek, a hősök és az emberek korszakának felállításához jutott el, amelyek elmélete szerint az emberi társadalom váltakozásaiban nekilendülések és visszaesések formájában újra meg újra ismétlődnek. De Vico, miközben bizonyos vonatkozásokban elébe vágott a XIX. század filozófiájának és történettudományának, idegen maradt saját korának törekvéseitől és szükségleteitől és így a maga idejében jóformán semmi hatást nem gyakorolt.

A történelemtudományban a settecento Olaszországa a kor pozitív irányának megfelelően, főleg a tények és bizonyítékaik összegyűjtése és kritikája terén hozott létre nagy, hatásukban széles kiterjedésű és maradandó értékű munkákat. Első ezen a téren L. A. Muratori (1672—1750), a *Rerum italicarum scriptores*, a középkori Olaszország nagy történelmi forrásgyűjteményének szerzője; az *Antiquitates italicæ mediæ ævi* igen nagyértékű tanulmányok sorozatát tartalmazza, melyek hatalmas oklevélanyag alapján különböző szempontokból világítják meg a középkor olasz életét; az *Annali d'Italia* évkönyvszerűen elbeszélve, gördülékeny, egyszerű, de eleven formában, teljesen haladó és humanitárius szellemben foglalja össze kutatásainak eredményét, időszámításunk kezdetétől egészen 1749-ig. Hasonló természetű munkát végzett az olasz irodalomtörténet terén Apostolo Zeno és különösen Gerolamo Tiraboschi (1731—1794), kinek főműve *Storia della letteratura italiana* címmel jelent meg. A művészettörténetnek volt úttörője Luigi Lanzi (1732—1810) *Storia pittorica dell'Italia* című munkájával. A hagyományos retorikai és moralisztikus iránytól eltérő történetfelfogást teremtett Pietro Giannone (1676—1748) *Storia del Regno di Napoli* című munkájával, melyben a politikai és egyházi intézmények fejlődését antiklerikális és royalisztikus nézőpontból kiindulva magyarázta és így a kor általános politikai irányzatát mozdította elő.

Az irodalomnak új formája volt az ujság. Az ujság mint műfaj a cinquecento dereka táján kézzel írott értesítésekből született meg és a seicentóban vett nagyobb lendületet, mikor a politikai tájékozódást szolgáltató ujság mellett kifejlődött a tudományos és akadémikus ujság, amely az eredeti tanulmányok mellett különösen az új olasz és külföldi művek kivonatait és ismertetéseit közölte. Ennek az ujságtípusnak mintája volt a *Giornale dei letterati d'Italia*, amely néhány esztendőn át Zeno szerkesztésében jelent meg. A settecento folyamán Anglia utánzásában az ujságnak egy új típusa honosodott meg, melyben a tudományos közlemények helyét az általános eszméknek és kérdéseknek a nagyközönség számára szánt tájékoztató jellegű feldolgozása foglalta el. Ezt az ujságtípust képviselte a Milanóban főleg Pietro Verri szerkesztésében megjelent *Caffé* (1764—1766), amely az új racionalisztikus és reformirányzatoknak volt a szócsöve, de erősen foglalkozott az irodalmi kritikával is; ezen a területen egy új, eleven és élő irodalom érdekében harcolt a klasszicizmus és a hagyományos pedantéria ellen, miközben ő maga viszont beleesett a nyelvhasználat pongyolaságának és elfranciásításának hibájába. Nagyon virágzott ebben az időben az irodalmi kritika, melynél elsősorban megemlítenő a Giuseppe Baretti szerkesztésében megjelent *Frusta letteraria* («Irodalmi virgács»; 1763—1764), amely harcot hirdetett az Arcadia ellen és az emberi valóság megfigyelésén alapuló, az életre hasznos és a tényekből táplálkozó irodalomért és az eleven, béklyóktól mentes, modern prózáért küzdött, de ugyanakkor szigorúan tartotta magát a nyelv tisztaságához. Harmadik időszaki ujság volt a Gaspare Gozzi szerkesztésében megjelent *Osservatore Veneto* (1761—1762), amelynek némi enyhe és jóindulatú szatíra mellett, inkább erkölcsi színezete volt.

A sajtóképpeni irodalom is Olaszországban a settecento folyamán nagy átalakuláson ment át; először a reneszánsz folyamán kialakult és a seicentóban kikristályosodott reto-

rikai hagyományok változtak meg teljesen, azután új formák jöttek létre, amelyek alkalmasak voltak az idők érzéseinek és gondolatainak kifejezésére és így magát az irodalmat ismét hozzákapcsolták az élethez.

Az olasz költészetnek a seicentóból a settecentóba való átmenetét az *Arcadia* néven ismert irodalmi mozgalom jellemzi, amely elnevezését a hasonló nevű római akadémiától nyerte és határozott célja az volt, hogy véget vessen a secentizmusnak. Az Arcadiát egyébként 1690-ben alapították, tehát keletkezése arra az időpontra esik, mikor a marinizmus már véget ért. Programjául az olasz költészet megújítását tűzte ki és ennek szolgálatában a seicento dagályosságával a pásztori egyszerűséget és természetességet állította szembe, de könnyen érthető módon csak egy újabb mesterkéeltséget hozott létre a régi helyett. Az Arcadia tagjainak különösen kedvelt műfajuk volt a *canzonetta*, a rövidke dal, amelyet főleg Paolo Rolli (1687—1765) és Pietro Metastasio művelt igazán tökéletes bájjal. Egy másik arcadista, Carlo Innocenzo Frugoni (1692—1768), aki a dagályos és nagyhangú formákat kedvelte, viszont a rím-telen verset hozta lírai versforma gyanánt divatba. Egészben véve az olasz líra nem mutatja az igazán új élet jeleit a század első felében; ezzel szemben a lovagi eposz Nicolò Forteguerri (1674—1735) *Ricciárdetto* című költeményében, amely a régi lovagi époszok anyagát paródia és karikatúra tárgyává tette, «kacagás közben kimult».

Új életre kelt ellenben a melodráma és a vígjáték. A melodrámat, miután a seicento folyamán nagyon mélyre süllyedt és a legkülönbözőbb színpadi és zenei különködéseknek egyszerű eszköze lett, Apostolo Zeno (1688—1750) ismét a művészet magaslatára emelte, Pietro Metastasiónál (1698—1782) pedig a művészi tökéletesség tetőpontját érte el. Művei között megemlítenő a *Didone abbandonata*, a *Catone in Utica*, a *Cleomenza di Tito*, a *Témistocle* és az *Attilio Regolo*. Tárgyait a klasszikus

ókor eseményeiből és hagyományaiból merítette, de ezeket szerelmi szövevények beleszerkesztésével és sóvárgóan érzelgős szenvedélyek megfestésével a kor ízlésének és gondolatvilágának megfelelően alakította át, egyben pedig lágy és irodalmilag tökéletes kis strófákban a zene számára teljesen alkalmassá tette őket. Melodrámaíra el lehet mondani, hogy lényegileg a kor érzéseinek és szokásainak voltak a kifejezői.

Elevenebb, változatosabb és közvetlenebb kifejezését nyújtotta az egykorú életnek a velencei Carlo Goldoni (1707—1793). A *commedia dell'arte* nála fokozatosan szabályos irodalmi vígjátékká alakult át, amely azonban, eltérően a cinquecento vígjátékától, nem volt már a klasszikus vígjátéknak többé-kevésbé szabad utánzása, hanem jellemeiben, szokásaiban és jóindulatú szatirájában a mindennapi élet valóságának, elsősorban Velence életének egyenes kifejezője. Darabjai közül különösen megemlítendők a *Bottega del Caffé*, a *Locandiera*, a *Rusteghi* és az *Un curioso accidente*. Saját kora társadalmának megrajzolásával Goldoni új életet lehel a fáradt olasz irodalomba. Mindazonáltal, ha megnyilatkozik is nála az új idők bizonyos megérzése, lényegileg ő a tizennyolcadik századhoz tartozik, amelynek el kellett tűnni a forradalommal. Az új idők első igazi hirdetői Parini és Alfieri.

A brianzai Bosisióból való Guiseppe Parini (1729—1799) emelkedett és szabad gondolkodású pap volt, aki az Arcadiából indult ugyan ki, de ennek fölébe emelkedett és ódáival, melyekben valóban egyéni vágyakat és érzéseket, egyben pedig nemes polgári és erkölcsi eszményeket juttatott kifejezésre, megújítója tudott lenni az olasz lírai költészetnek. Verseiben a forma ereje és a versmértékek változatossága párosul a kidolgozás összefüggő és szilárd szerkezetével. Parininek fő műve a *Giorno* («Nap»), amely rímtelen versben, bámulatos művészettel, választékos gúnnyal fűszerezve, tökéletes rajzát nyújtja a korabeli nemesség nagy része léhűtő és haszontalan életének. A költemény oktatás

formájában, melyet a költő nyújt egy fiatal úrnak, mutatja be, hogy ez a nemesség miként tölti a napját és ezzel szembeállítja a dolgozó és szegény nép teljesen elűtő életét. A négy részre osztott *Giorno* (Reggel, Dél, Este és Éjszaka), melynek elseje 1763-ban jelent meg, jelzi igazán a modern olasz irodalom kezdetét.

Vittorio Alfieri d'Asti (1749—1803) elsőnek írt Olaszországban nagy, tragikus drámai műveket; ezeken kétségtelenül lehet ugyan érezni a francia tragédia hatását, de mégis egy hatalmas tehetségnek a munkái. A drámák, melyek közül megemlítendő a *Filippo*, az *Agamemnone*, az *Oreste*, a *Virginia*, a *Mirra*, a *Saul* és a *Congiura dei Pazzi* («A Pazzik összeesküvése»), egyaránt kiválnak mind irodalmi formájukkal, erejükkel és keménységükkel, ami az Arcadiának leghatékonyabb reakciója, mind a drámai cselekmény szilárd felépítésével, a jellemek kidomborításával, valamint a politikai szabadság dicsőítésével és írójuknak a zsarnokság iránti ellenszenvével. Ez egyébként kifejezésre jut Parini prózai munkáiban is. (*Del Principe e delle lettere, Della Tirannide*). Ezek Parini többi munkájánál erősebben éreztették a francia forradalmat és hatásos ébresztői voltak a nemes és hazafiúi érzéseknek.

Az olasz irodalom megújhódásához hozzájárult a próza is. A tudományos próza terén Galilei és Redi dicső hagyományainak volt a folytatója Lorenzo Magalotti (1637—1712) és a természettudós Lazzaro Spallanzani.

A művészet terén, úgy Olaszországban, mint a külföldön, a tizennyolcadik században, közelebbről a régenység korában és XV. Lajos uralkodásának első felében, a barokk uralmára a rokokó következett. E név alatt az a stílus értendő, amely a határozott és erős vonalakat szeszélyes és játékos ívelésekkel, a körvonalak összeszővődésével, a koszorúk, virágfüzérek és kagylócskák túláradó díszítő motívumaival, a határozott színeket és árnyékokat pedig rózsás és egymásba olvadó színekkel helyettesítette.

A rokokó főleg a bútorok díszítésében, az úgynevezett XV. Lajos-stílusban jutott kifejezésre, amely az iparművészet terén valóságos törvény lett egész Európában. Az új stílus elterjesztéséhez hozzájárult és ehhez nagyon alkalmasnak bizonyult porcellánra való alkalmazása, melynek anyagát már nagyon régen Kínából hozták be s melynek előállítására, a tizenhatodik században Olaszországban történt első kísérletek után, végre sikerrel járt. Különösen híresek voltak 1756-tól kezdve a sèvres-i francia porcellánok. Az új stílus azonban az építőművészetben is éreztette a hatását; különösen a XVIII. század úgynevezett francia «hótel»-építkezésénél lehetett ezt tapasztalni.

Ebben a korszakban a művészeti fejlődés irányítása Olaszországból Franciaországba tolódott át, de multjánál fogva még mindig Olaszország maradt a nagy művészet iskolája. Itt az építőművészet hű maradt a tizenhetedik század tradícióihoz és még mindig nagyon figyelemreméltó alkotásokat hozott létre, mint a Fontana di Trevi, a Trinità dei Monti lépcsőfelfjárója, a San Giovanni in Laterano és a Santa Maria Maggiore homlokzata, valamennyi Rómában. Az elsőnek Nicolò Salvi (1699—1751), a másodiknak, amely 1721—1724 között épült, Specchi és de Sanctis, a harmadiknak Alessandro Galilei (1691—1737), a negyediknek pedig Ferdinando Fuga (1699—1780) volt az alkotója. Művészetében még ezeknél is méltóságteljesebb volt Filippo Juvara (1676—1736), a Torino fölött emelkedő Superga tetején épült templom tervezője, míg Luigi Vanvitelli (1700—1773) elsőnek alkalmazta a casertai királyi palotánál a francia palotáknál szokásos nagyon hosszú homlokzatokat.

Az olasz festészetet Velence G. B. Tiepolo (1696—1770) személyében egy igazán nagy művésszel ajándékozta meg, aki a velencei iskola hagyományainak volt követője, de ebbe egyéni sajátossággal a mozgás lendületét és a mesteri dekorációt vitte bele. Rajta kívül, szintén Velencében, megemlítendő a két Canaletto (Antonio Canale, 1697—1768 és Bernardino Bellotto,

1720—1780), akik nagyszámú képen örökítették meg városuk szépségeit, és Francesco Guardi (1712—1793), aki hasonló jellegű képeiben az eredetiség és modernség nagy magaslátára emelkedett. Vele szemben az olasz klasszicizmus művészetéhez való visszatérést mutatja Rómában Pompeo Batoni (1708—1787).

A gáláns kor mesterkélttségével szemben, amely a XVIII. század francia festészetében Watteaunál, Bouchernál és Fragonardnál diadalmaskodott, a visszahatás a régészet és a klasszikus művészet tanulmányozásának felújulásában jelentkezett, melynek az Olaszországban élt és működött német Winckelmann (1716—1768) volt a legkiválóbb művelője. Fő műve, a *Geschichte der Kunst des Alterthums*, éppen olyan rendkívüli sikert aratott Francia- és Olaszországban, mint Németországban s a közérdeklődést és általános csodálatot az antik világra irányította. Ehhez hozzájárultak a Pompeiben és Herculánumban 1755-ben végzett első jelentős ásatások eredményei, valamint a kiváló római rézmetszőnek, Antonio Piranesinek (1720—1778) római műemlékeket ábrázoló, szinte megszámlálhatatlan mennyiségű képe. Az antikizáló ízlés az iparművészet terén az úgynevezett empire-stílusban diadalmaskodott, amely a valóságban már a Napoleont megelőző időben kezdődött. A festészetben ezt a stílust Louis David (1748—1825), a klasszikusok utánzásának merev és egyoldalú képviselője vitte diadalra, akinek egész művészetét az antik világ erkölcsi és polgári erényeiért való lelkesedés hatotta át. Már 1784-ből való képe, a *Horatiusok esküje*, ennek az új iránynak a diadalmát jelzi.

Olaszországban a neoklasszicizmus először az építészetben jelentkezett Giuseppe Piermarininál (1734—1808), a milánói Scala építőjénél és különösen a szobrászatban jutott diadalra Antonio Canovánál (1757—1822), akinek egész művészetét a görög formák és arányok utánzása és a nemes akademizmus hatja át. Működésének zöme azonban már inkább a következő korszakba tartozik.

A zene művészete már a XVII., de még sokkalta inkább a XVIII. században olyan irányú fejlődést vett, hogy lényeges alkotó része lett az európai kultúrának. A melodráma eredetét és a firenzei iskola munkásságát már fentebb vázoltuk. Vele egyidejűleg született meg az oratórium, melynek Emilio de' Cavalieri az első művelője. (*Rappresentazione di anima e di corpo*, «A lélek és a test ábrázolása»; 1600). Monteverdi és Cavalli után a melodráma Alessandro Scarlattinál (1659—1725), a nápolyi iskola (Durante. Porpora) alapítójánál nyerte el jellegzetes formáit. Ennél az iskolánál a recitatív túlsúlyát a melódiának, főleg az áriának abszolút uralma váltotta fel, amely végezetül úrrá lett nemcsak a költő, hanem a zeneszerző művészete felett is és az énekes virtuozitásának lett a fenntartott területe. A komoly opera mellett a XVIII. században született meg a komikus opera («opera buffa») is, melynek G. B. Pergolesi (1710—1737; *Serva padrona*, «Cseléd, mint úrnő»), egyúttal egy híres *Stabat mater* szerzője, továbbá Giovanni Paisiello (1741—1816; «A sevillai borbély») és Domenico Cimarosa (1749—1801; *Matrimonio segreto*, «Titkos házasság») volt kiváló művelője. A firenzei G. B. Lulli (1632—1687) volt Párizsban a francia opera megteremtője, melyben nagyon fontos szerepet játszik a kar és a tánc, a zene pedig egyszerűbb és jobban alkalmazkodik a beszédhez. De a döntő jelentőségű változást ebben az irányban Christoph Gluck (1714—1787) hozta magával, aki a melodráma alapjául azt a tételt állította fel, hogy a zenének azt kell kifejezni, ami a költői szövegben adva van s ennél fogva a zenét alá kell rendelni a szövegnek.

Gluck német volt és Németország, amely uralkodott az egyházi zene és a szimfónia terén, vitássá tette Olaszország zenei elsőségét. Az egyházi zenének a XVI. század folyamán Olaszországban Pier Luigi Palestrina (1525—1594) volt kivételesen nagy képviselője, akit ennek a művészeti ágnak más kiváló művelői is követtek, mint például a XVIII. században Bene-

detto Marcello ; nagy általánosságban azonban Olaszországban az egyházi zene háttérbe szorult a színházi zene mögött. Németországban ellenben az egyházi zene nagy lendületet vett a karének révén, amelynek fejlődését a reformáció mozdította elő. A korális zenében (oratóriumok, kantáték, misék) Johann Sebastian Bach (1685—1750), a legnagyobb zenei tehetségek egyike, emelkedett legmagasabb színvonalra. Kortársa volt Georg Friedrich Händel (1685—1759) kinek oratóriumaiban nagy drámai erő nyilatkozik meg. De a zenének az az ága, amely Németországban a legmagasabb színvonalat érte el, az instrumentális zene volt. A zeneművészetnek ez az ága is, a szonáta, a koncert, a kvartett és a szimfónia, Olaszországban keletkezett a XVII. és XVIII. század folyamán. De a német Haydn (1732—1809) volt az, aki a szimfóniának végleges formáját megadta. Őt követte egy korán érett és sokoldalú zseni, Wolfgang Amadeus Mozart (1756—1791), aki még a szimfóniánál is kiválóbbat alkotott mind a komoly, mind a vígopera terén (*Don Juan, Varázsfuvola* stb.) és műveiben a melódiának olaszos báját a kifejezés német bensőségével párosította.

102. §. A reformmozgalom Európában. Olaszország a reformok korában. — A XVIII. század folyamán mély ellentét nyilvánult meg a filozófusok által sürgetett és a felsőbb osztályok gondolkodásában tág teret elfoglalt politikai és társadalmi rend és a különböző európai országokban mutatkozó tényleges állapotok között. A valóságban nem volt egyenlőség a törvény előtt, hanem egyes osztályok és személyek előjogokat élveztek ; nem volt biztosítéka a személyes, lelkiismereti és vallásszabadságnak. Az adók a kevésbbé tehetős osztályokra nehezedtek, mert a felsőbb osztályokat, a nemességet és papságot kiváltáságaik a közterhek alól mentesítették, amivel szemben azonban a másik oldalon már nem teljesítették régebbi nagy társadalmi kötelezettségeiket. A terhekhez, melyeket az állam rakott pol-

gáira, járultak azok, melyeket a földesúr követelt az alája tartozóktól, minthogy a hűbéri jogok, habár nagyon eltérő mérvben, de egész Európában még mindig érvényben voltak. Ebből az elmélet és gyakorlat, eszmény és valóság közötti ellentétből születtek a reformgondolatok.

Amint tudjuk, ezeknek a gondolatoknak Franciaország volt a tűzhelye, ahonnan szétterjedtek egész Európában. A filozófusok egyetértettek abban, hogy az állam mindenhatóságát az ész csalhatatlanságának a szolgálatába kell állítani és ezért a fejedelmekhez fordultak, akiktől az óhajtott reformok megvalósítását remélhették, ámbar az ő körükben is erősen jelentkezett a vágyódás az angol mintájú alkotmányos intézmények után. Mint-hogy pedig a fejedelmek valamennyien abszolút hatalmuk növelésére, erős és központosított kormányrendszer megteremtésére törekedtek és ehhez a törekvésükhöz a közvélemény támogatását keresték, ebből bizonyos szövetség jött létre a reformra törekvő filozofizmus és a monarchikus abszolutizmus között. Ennek következtében a XVIII. század második fele a felvilágosodott fejedelmek uralkodásának és a filozófus-miniszterek kormányzásának korszaka lett. A kornak bizonyos hajlandósága volt annak elképzelésére, hogy a törvény mindenható és hogy törvényes intézkedésekkel egyik napról a másikra át lehet alakítani a társadalmat. A reformuralkodók egyik legkiválóbbja, II. József császár mondogta: «A filozófiát tettem meg birodalmam törvényhozójává; logikus alkalmazása át fogja alakítani Ausztriát».

Az úgynevezett uralkodói abszolutizmus megszilárdulásának, valamint egész sor reformgondolat, így különösen a polgári egyenlőség, a vallási türelem és a gondolatszabadság érvényesítésének kiváltságai folytán legtöbb akadály a egyház volt, amely felállította a világi kormánytól való függetlenségének tételét, de viszont beleavatkozott ennek hatáskörébe. Az állam így az egyház ellen is háborút folytatott, korlátozta jogható-

ságát és kiváltságait, csökkentette a jövedelmeit, ellenőrizte és magától függő viszonyba helyezte egész működését (jurisdikcionalizmus). Így, miközben a filozófusok támadták az egyház tanait, az uralkodók hadat indítottak az intézményei ellen.

Az egyház azért sem tudott hatékonyan ellenállni az államnak, mert belső ellentétek gyengítették. Az egyházat különösen a janzenizmus néven ismert vallásos mozgalom rázta meg erősen, amely a XVII. század dereka táján Jansen belga püspök könyve fölött megindult teológiai vitából keletkezett. A janzenisták Szent Ágostonra hivatkozva a korlátozott emberi szabad akarrattal szemben az isteni kegyelem mindenhatóságát emelték ki és a jezsuitákkal szemben a legszigorúbb erkölcsöt hirdették. Elítélve a római egyháztól és üldöztetve a francia államtól, politikai és vallási ellenzék jellegét öltötték magukra. Eszméik a XVIII. század folyamán Olaszországban is elterjedtek és erősítették az ottani kormányokat az egyház elleni küzdelmükben.

Még erősebb támadásoknak volt kitéve a pápai egyeduralom az úgynevezett «gallikán szabadság»-ból, vagyis a francia egyház bizonyos alapelveiből és különleges intézményeiből ki-folyóan, melyeket a francia klérusnak 1682-ben tartott össze-jö-vetele a «négy artikulus» keretében ünnepélyesen megerősített és amelyek a monarchia teljes támogatása mellett uralkodóvá lettek a francia egyházban. A gallikán eszmék elterjedtek Német-országban is, ahol ezekhez még a német népnek a római pápai hatalom elleni régi panaszai is hozzájárultak. Hontheim trieri felszentelt püspök Febronius írói név alatt — innét származik a *febronianizmus* elnevezés — 1763-ban *De statu ecclesiae* címmel egy nagy hírre szert tett könyvet írt, amely nemcsak a zsinatnak és az egyetemes egyháznak a pápa fölötti felsőbbségét hirdette, hanem tagadta a pápának a püspökök fölötti joghatóságát is. Az egyházi választófejedelmek ezt az elméletet magukévá tették és az 1786. évi úgynevezett «emsi pontozatok»-ban kidolgozták a német egyház reformjának tervét, melynek a Rómától függet-

len önkormányzat lett volna az alapja. A pápa végezetül formális elégtételt kapott ugyan ezekkel a lázongásokkal szemben, de a gondolatokat és törekvéseket nem sikerült azért teljesen elfojtani.

Ezek az áramlások természetesen segítségükre voltak az egyes államoknak az egyház elleni küzdelmükben. Ennek a küzdelemnek leg súlyosabb mozzanata volt a római kúria előrsének tekinthető jezsuita rendnek az eltörlése.

A jezsuiták által megszerzett hatalom ellenszenvet váltott ki velük szemben, amely annál könnyebben diadalmaskodhatott, mert a jezsuiták miközben belemerültek a világi ügyekbe, sokat veszítettek eredeti hitbeli buzgalmukból. Az első csapást a jezsuitákra Portugáliában I. József főminisztere, Pombal márki mérte, aki azzal vádolva meg őket, hogy Paraguayban felkelést szítottak és másokat a király elleni merényletre ösztökéltek, elkobozta birtokaikat és 1759-ben kiűzte őket az országból. Példáját követte Franciaország. Egy nagy kereskedelmi vállalat összeomlása, melyet a jezsuiták Martinique szigetén alapítottak, egész sor pert vont maga után, melyek a francia hatóságokat a rend alapszabályainak és működésének megvizsgálására készítették, aminek alapján egyes hatóságok 1762-ben kimondották a rend feloszlatását. 1764-ben XV. Lajos rendeletet bocsátott ki, amely kimondotta, hogy a rend Franciaországban megszűnt, de tagjai, mint magánemberek továbbra is az országban maradhatnak. Spanyolországban III. Károly 1767-ben meglepetészerűen elfogatta a rend tagjait és az egyházi állam partjára szállíttatta őket. Közvetlenül utána IV. Ferdinánd nápolyi király és Bourbon Ferdinánd parmai herceg is kiűzte a jezsuitákat országából. XIII. Kelemen pápa tiltakozott és különösen a parmai herceggel, mint a pápaság vazallusával került éles összefütközésbe. A többi Bourbon, akiket egy családi szerződés is összekapcsolt, a herceg pártjára állott; a francia király elfoglalta Avignont és Venaissin grófságot, a nápolyi király pedig

Beneventót és Pontecorvót. XIII. Kelemen halála után utóda, XIV. Kelemen, hosszú és fáradságos tárgyalások után engedett a Bourbon-udvarok követelésének és 1773. július 21-én «*Dominus ac redemptor noster*» kezdetű brevéjével kimondta a Jézus-társaság megszüntetését.

De ha igaz is, hogy a fejedelmek reformtevékenységükkel tulajdonképpen abszolút hatalmukat erősítették meg, nem lehet tagadni, hogy míg az egyik oldalon béklyók közé szorították a polgári és még inkább a politikai szabadságot, addig a másik oldalon megjavítani és egységessé tenni igyekeztek a közigazgatást, meggyorsították és emberivé tették az igazságszolgáltatást, az ipar és kereskedelem előmozdításával megjavították a gazdasági és művelődési viszonyokat, megszüntettek egyes vámonkat és a munka szabadságát korlátozó intézkedéseiket, pártolták és terjesztették a kultúrát.

Olaszországban a legrégibb államok és dinasztikiák, mint a genovai és velencei köztársaság, a savoyai és estei uralkodó családok voltak azok, amelyek közönyt vagy ellenséges magatartást mutattak az új eszmékkel és bárminő újítással szemben. Az immár teljes hanyatlásban levő velencei köztársaság gyanakvó éberséggel őrködött mindjobban megmerevedett és élettelené vált oligarchikus alkotmánya felett. Angelo Querininek 1761-ben Giorgio Pisaninak és Carlo Contarininak 1779—1780-ban az alkotmány reformjára irányuló kísérletei megghiúsultak és a kezdeményezők várfogságával végződtek. A paszarovici békekötés után az elaggott köztársaság teljesen magába zárkózott. Nemcsak a hadsereg, hanem a hajóhad is leromlott; a vitéz Angelo Emo a tuniszi bey ellen 1784—1786-ban elégtelen eszökkel vezetett hadi vállalkozását a kormány rendeletére kénytelen volt félbeszakítani és így Velence helyzete a barbareszk főnökkel szemben ugyanaz maradt, mint azelőtt. A dicsőséges városból találkahely lett, ahol csak szórakozásra gondoltak az emberek, ahol a farsang körülbelül félesztendeig tartott, meg

volt engedve az álarc viselése, túrték, sőt pártolták a szerencsejátékokat, egymást érték a ragyogó ünnepségek és általános volt az erkölcsök lezülése. Rendkívül nagyszámú és gazdag volt a papság — körülbelül 45,000 egyházi személy élt a velencei köztársaságban, négy millió dukátot meghaladó jövedelemmel — de a papság hatalmának korlátozását célzó reformok a túlzott elővigyázatosság folytán hatástalanok maradtak. A szárazföldi tartományokban, minthogy ezeknek semmi politikai joguk nem volt az uralkodó várossal szemben, de érezték a pénzügyi terhek súlyosbodását, a közigazgatás hiányosságait és visszaéléseit, a hűbéri terheket fenntartó rendelkezések zavaros összevisszaságát és a helyi pártszervezetek túlkapásait, az elégedetlenség állandóan növekedett.

Genovában sem uralkodtak jobb állapotok. A város változatlanul megőrizte arisztokratikus alkotmányát és súlyosan érezte a Korzikában szakadatlanul megismétlődő zavargásokat. Egy nagyobb arányú felkelés tört ki 1735-ben; a következő esztendőben egy Theodor von Neuhoﬀ nevű német kalandor a sziget lakóival királlyá kiáltatta ki magát; ő ugyan nem volt képes a szigeten tartani magát, de azért a felkelés Genova ellen tovább tartott. 1737-ben a köztársaság Franciaországtól kapott katonai segítséget, amely néhány esztendő alatt elfojtotta a mozgalmat. Az osztrák örökösödési háború alatt III. Károly Emánuel katonai expedíciót küldött a szigetre, melyet Szardíniával szeretett volna egyesíteni, de vállalkozása nem járt sikerrel. A franciák ismét mint Genova szövetségesei léptek fel. Mikor azonban elhagyták a szigetet, 1750-ben a felkelés újból kitört, és Pasquale Paoli állt az élére, akit 1755-ben a sziget életfogytiglani fejévé kiáltottak ki. Paoli felkelését az angolok támogatták. Sikerült neki a szigetet megszervezni és kormányozni, de néhány megerősített helyről a genovaiakat nem tudta kiűzni. Genova újból Franciaországhoz fordult segítségért és az 1768. május 15-i versaillesi szerződésben a szigetet, a névleges hatalom

fenntartása mellett, Franciaországnak engedte át. Paoli még egy évig tartotta magát, de miután leverték, kénytelen volt elhagyni hazáját és Angliába menekült. Korzikából francia tartomány lett.

II. Viktor Amadeus, mikor az utrechti szerződés alapján Szicília királya lett, tüstént nagy buzgalommal látott hozzá, hogy a sziget bajait orvosolja, mikor azonban arra kényszerítettek, hogy Szicíliát Szardíniával cserélje be, ahol a legszomorúbb állapotok uralkodtak, újabb birtokával nagyon keveset törődött és egész gondoskodását szárazföldi birtokainak szentelte. Megszorította a papság és nemesség kiváltságait, összegyűjtötte és 1729-ben egységes törvénykönyvben adatta ki a királyság összes törvényeit és így egységes törvényhozás alatt egyesítette államának különböző részeit. Előmozdította az ipart és mezőgazdaságot, támogatta a tudományokat, méltó otthont nyújtott a torinói egyetemnek és megalapította a tartományok kollégiумát, amely ma Károly Albert-kollégium nevet visel. Sokat tett fővárosának szépítésére, amely vitathatatlanul az első helyet foglalta el a városrendezés tekintetében. A határt Fenestrelle várának építésével megerősítette és hadseregét állandóan rendezett és harcra kész állapotban tartotta. 1730-ban fia, III. Károly Emánuel javára lemondott a trónról és második feleségével, Spigno grófnővel, Chambérybe vonult vissza. Egy esztendővel utóbb Moncalieribe jött és úgy látszik, feleségének ösztökélésére, vissza akarta szerezni a hatalmat. Fia azonban, tanácsosainak és feleségének sürgetésére, elfogatta és Riviliba vitette, ahol őrizet alatt tartották. Később megengedték, hogy visszatérjen Moncalieribe, ahol 1732-ben meghalt.

III. Károly Emánuel sokat tett Szardínia érdekében és különösen a gazdasági viszonyokat igyekezett előmozdítani, úgyhogy a sziget lakossága az ő ideje alatt 300,000-ról 450,000-re emelkedett. Egyetemet alapított 1764-ben Cagliariiban és 1769-ben Sassariiban. Szárazföldi országaiban mérsékelt reformokat

léptetett életbe, különösen a közigazgatás terén, az egyházi hatalmat pedig Róma hozzájárulásával némileg korlátozta. Hogy a Szentszéket maga irányában lekötölte, Giannonet (101. §) csellel elfogatta és haláláig őrizet alatt tartotta. Utóda, III. Viktor Amadeus (1773—1796) nemcsak új reformokat nem hozott, de azokat sem fejezte be, amelyeket elődei megkezdték; a hadsereg volt kizárólagos érdeklődésének tárgya, melyet porosz mintára akart megszervezni és felfegyverezni. Mind ő, mind atyja a népoktatással keveset törődött és a kultúrát és szellemet egyformán nemsokra becsülték. Kiváló írók és tudósok, mint a kritikus Baretti, a történetíró Denina, a kémikus Berthollet és a híres nyomdász Bodoni, másutt voltak kénytelenek keresni érdemeik elismerését.

Még rosszabbak voltak a viszonyok a modenai és reggiói hercegségben, amennyiben III. Estei Ferenc herceg (1737—1780) Milano kormányzójává neveztetvén ki, székhelyét oda tette át és saját államcskáival nagyon keveset törődött; kormányzatának egyetlen említésre méltó munkája volt 1771-ben az alkotmánytörvények gyűjteményének kiadása. Utóda, III. Ercole Rinaldo (1780—1796), aki Cybo Mária Teréziát, Massa és Carrara császári hűbérek örökösnejét vette feleségül, puha jellemű, de fősvény és miként Rómával való kapcsolatai mutatják, nem valami erélyes uralkodó volt. Egyetlen leánya és örökösneje, 1771-ben Habsburg-Lotharingiai Ferdinánd főherceghez ment feleségül.

Az egyházi államban XIV. Benedek (Lambertini, 1740—1758) pápasága után, amely sok tekintetben igazán áldáshozó volt, XIII. Kelemen (Rezzonico, 1758—1769) és XIV. Kelemen (Ganganelli, 1769—1774) következtek, akiknek ideje alatt a már fentebb említett harc a jezsuiták ügye körül lezajlott. Kettejük közül az első védelmezte a jezsuitákat, míg a második, engedve a Bourbon-udvarok nyomásának, feloszlatta rendjüket. Mintha ez a harc a pápák egész tevékenységét lekötötte volna, a reformokkal egyáltalán nem törődtek. Az egyházi állam köz-

igazgatása a legrosszabb volt egész Európában, a lakosság gyér volt és egyharmad részben egyháziakból állott; nagy volt a nyomor, pangott az ipar és a kereskedelem és el volt hanyagolva a földművelés. VI. Pius (Braschi, 1775—1799) léptetett ugyan életbe néhány hasznos rendszabályt, de a küzdelem, amelyet az egyház fenyegetett helyzetének védelmére kellett folytatni az összes katolikus államokban, különösen pedig a II. József császár által egyházi téren életbeléptetett reformok körül kitört harc, őt is eltérítették államának ügyeitől. Kísérletet tett a pontini mocsarak kiszáritására és kibővítette a vatikáni múzeumokat (Museo Pio-Clementino). De ezek a munkálatok és nepotiz-musa az amúgy is kimerült államháztartásra újabb terheket jelentettek.

Azokban az államokban, melyek Ausztria, a lotaringiai hercegek és a Bourbon-ház uralma alatt állottak, sok széleskörű és általában hasznos reformot léptettek életbe. Lombardia, különösen Mária Terézia trónralépése után, részese lett az ausztriai monarchiában végrehajtott reformmunkának, melynek főleg Kaunitz herceg volt az irányítója. A közigazgatást újjászervezték, népszámlálást hajtottak végre, egyenletesen osztották meg az adókat, megjavították a törvénykezési eljárást, támogatták a mezőgazdaságot és ipart és előmozdították az ország gazdasági fejlődését; az inkvizíciót megszüntették, az egyházi cenzurát eltörölték és az egyházi menedékjogot megvonták; számos közjóléti intézményt alapítottak, iskolákat, színházakat és könyvtárakat létesítettek. Anyjának halála után II. József (1780—1790) messzemenő vallásszabadságot engedélyezett, számos kolostort bezáratott, szabaddá tette a kereskedelmet és megszüntette a mesterségek céheit.

A toszkánai nagyhercegségnek, amely az utolsó Medicek alatt a hanyatlás útjára jutott, Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia férje és különösen ennek fia és Toszkána trónján örököse, Péter Lipót (1765—1790)* személyében két reformbarát ural-

* II. Lipót néven 1790—1792, magyar király.

kodója volt. Lipót nagyherceg, akinek kiváló miniszterek állottak az oldalán, mint Pompeo Neri, Giulio Rucellai, Francesco Gianni, Toszkánában a középkor minden maradványát eltüntetni igyekezett. Újjászervezte a közigazgatást és helyi hatóságokat létesített, megreformálta az adórendszert és adóztatás szempontjából egyenlővé tette az összes polgárokat, nyilvános számadást tett közzé az állam kiadásairól és új adók bevezetése nélkül annyira rendezte az államkinestár helyzetét, hogy elő lehetett teremteni a Valdichiana termővé tételehez és a Maremmának általa megkezdett kiszárításához szükséges rendkívül nagy összegeket. A mezőgazdaság, amely a XVI. századtól kezdve az ország gazdasági életének a gerincét alkotta, a gazdasági és jogi kötelékek, különösen a hitbizományok megszüntetése, a nagybirtokok felosztása, a kisgazdaságok megszaporodása és a hűbéri terhek eltörlése révén, nagy fejlődésnek indult. A szabad-elvű kezdeményezés a céhek megszüntetésének formájában az ipar terén is érvényesült, de nem volt elégséges az évszázados leromlás orvoslására. Különösen merészek voltak Lipót igazságügyi reformjai. Az összes európai fejedelmek közül elsőnek törölte el a halálbüntetést, a kínvallatást és a bűnös vagyonának elkobzását; meggyorsította és mindenre egyenlővé tette a peres eljárást. Előmozdította a kultúrát, megreformálta a pisai és sienai egyetemet, iskolákat, akadémiákat és múzeumokat alapított. Egyházi téren nemcsak az inkvizíciót törölte el, a jezsuitákat tiltotta ki és kolostorokat szüntetett meg, hanem Scipione de' Ricci pistoiai püspök janzenisztikus eszméinek megfelelően az egyházi fegyelmet és a liturgiát is meg akarta reformálni. Egy Pistoiában 1786-ban megtartott zsinat egész sor olyan egyházi reformot és tantételt hagyott jóvá, amely a római katolikus egyház tanaival ellentétben állott, így a kegyelemnek janzenisztikus szellemű magyarázatát, az általános zsinat tekintélyének a pápa fölötti felsőségét, az egyházi hierarchia hatalmának a hívóktól való leszámaztatását, a kényszerítő

hatalomnak megtagadását az egyházban, stb. E határozatok miatt a nagyherceg kormánya összeütközésbe került a pápával, Toszkána különböző vidékein pedig zavargások törtek ki, minek következtében számos reformot vissza kellett vonni. 1790-ben Péter Lipót, aki kétségtelenül a legnagyobb volt az olasz reformuralkodók között, a császári trónra lépett és utána Toszkánában a fia, III. Ferdinánd (1790—1801) következett.

A Bourbon-családnak Parmában és Nápolyban uralkodó két ága is határozottan a reformok útjára lépett. A parmai hercegségben Don Filippo (1748—1763) kiváló miniszterének, a francia Guillaume du Tillotnak közreműködésével fellendítette és virágzóvá tette országának viszonyait, nagy lendületet adott a kultúrának, úgyhogy Parmát méltán nevezték Olaszország Athénjének. A herceg megszorította a klérus kiváltságait és hatalmát s egyházi téren egész sereg reformot léptetett életbe, amelyek — miként már fentebb említettük — súlyos ellentétbe hozták a pápasággal. Du Tillot munkásságát Ferdinánd herceg (1765—1802) kiskorúsága alatt is folytatta, miután azonban a herceg feleségül vette Mária Terézia leányát, Mária Amáliát, aki ellensége volt minden újításnak, 1771-ben kénytelen volt visszavonulni. A tehetségtelen, bigott és egyben romlott fiatal herceg a kormányzást teljesen feleségének befolyása alatt intézte, számos, már életbe léptetett reformot eltörölt és 1786-ban visszaállította az inkvizíciót is.

A nápolyi királyság, amely a hosszú spanyol uralom után meglehetősen szomorú állapotok között maradt vissza s ahol az osztrák uralom túlságosan rövid volt ahhoz, hogy üdvös eredményeket hozzon magával, Don Carlos (1734—1759) alatt kezdett ismét fellendülni, aki ügyes miniszterének, a toszkánai Bernardo Tanuccinak közreműködésével megkezdte a közigazgatás újjászervezését, a törvényhozás egységeit és a nemesség és papság kiváltságainak megnyirbálását. Különös gondot fordított Nápoly városára, ahol felépítette a San Carlo-színházat

és a Capo di Monte-palotát ; ásátásokat végeztetett Pompeiben és Herculumban és megkezdte a casertai királyi palota építését. Itt is a legradikálisabb és legfontosabb reformok az egyházi téren történtek és főleg akkor hajtottak végre, mikor Don Carlos Spanyolország trónjára lépett és a kormányzást kiskorú fia, IV. Ferdinánd (1759—1825) mellett egy államtanács vette át, amelyben Tanucci játszott a legfontosabb szerepet. Az egyházi tizedet eltörölték, nagyon sok kolostort bezártak, a pápának megtagadták a *chinae* hódolatának bemutatását,* a jezsuitákat az országból kitiltották és a viszály alkalmával, amely a négy Bourbon-család és a pápaság között kitört, elfoglalták Beneventót és Pontecorvót. De a király, mikor nagykorú lett, teljesen feleségének, Mária Terézia másik leányának, a szép, határozott és becsvágyó Mária Karolinának befolyása alá került, akinek az volt a törekvése, hogy az országot kivonja a spanyol befolyás alól és az osztrák érdekkörbe vigye át. Ekkor Tanuccinak távozni kellett és a kormány irányítását a királyné vette a kezébe, aki később kegyencét, az írországi származású Acton tengernagyot emelte hatalomra. Acton minden gondját a hadseregre és haditengerészetre fordította, a nélkül, hogy számottevő eredményt tudott volna elérni. A világi és egyházi reformok abba maradtak, mialatt viszont egy sor kiváló, már fentebb említett írónak, Antonio Genovesinek és Gaetano Filangerinek, továbbá a filozófus és jogtudós Mario Paganónak munkássága révén az új eszmék mindjobban elterjedtek Nápolyban. Néhány hasznos reformot léptetett életbe Domenico Caracciolo alkirály Szicíliában, de kísérleteinek, minthogy a sziget nemessége szembehelyezkedett velük, a központi kormány pedig nem támogatta őket, nem lett sok eredményük.

* A *chinae* hódolata egy fehér ló felajánlása volt, melyet hűbéres mivoltának elismerése gyanánt Nápoly királya évenként tartozott ajándékozni a pápának.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A forradalomtól a restaurációig.

103. §. **Reakciók és jakobinusok. A franciák Olaszországban és az olasz köztársaságok.** — 1790 körül még a haladó szellemű olasz kormányok reformtevékenysége is teljesen megállt, és megkezdődött a reakció. Ez részint az uralkodók és miniszterek személyében beállt változásokkal, részint pedig, miként Toszkánában történt, a lakosság részéről történt ellenszegüléssel állt összefüggésben. A francia forradalom kitörése megrémítette a kormányokat és betetőzte a megkezdődött új, reakciós irányzatot.

A haladás és reform eszméinek azért továbbra is megvoltak a követők Olaszországban és mögöttük a francia forradalom befolyása is utat talált egyes lelkekhez, amelyek erős kisebbségben maradtak, míg viszont a kiváltságos osztályok és a köznép, az istentelennek és felforgatónak tartott forradalomtól való iszonyatukban szorosabban összetömörültek. Olaszországban itt is, ott is, kisebb jakobinus klubok alakultak. 1790-ben Toszkánában Filippo Buonarrotti kísérelte meg a forradalmi propagandát, de elfogták és száműzték, mire Franciaországban folytatta tevékenységét. Nápolyban a francia hajóhadnak 1792 decemberében történt megjelenését egy hazafias klub alapítása és jakobinus összeesküvés követte. Ennek egy nagy, politikai per lett a folyománya, melynek során a mozgalom három részesét, közöttük az apuliai Emanuele de Deót, halálra ítélték és 1794. október 17-én felakasztották. Még előbb, ugyanazon év májusában, felfedezték a torinói hazafiak klubjait. Itt Francesco

Junodot és Giovanni Chantelt akasztották fel. Biellában Francesco de Stefanis szervezett köztársasági összeesküvést; őt 1794. május 24-én akasztották fel. 1794 novemberében Bolognában a Zamboni-féle összeesküvés játszódott le, amely azonban minden valószínűség szerint inkább helyi jellegű volt. Az összeesküvés fő mozgatója, Luigi Zamboni, öngyilkosságot követett el, a piemonti G. B. de Rolandist 1796. április 23-án felakasztották. Palermóban 1795 márciusában fedeztek fel egy összesküvést, melynek állítólag Francesco Paolo di Blasi cataniai ügyvéd volt a feje; minthogy ő a nemességhez tartozott, 1795. május 20-án lefejezték, három köznépből való társát ellenben felakasztották.

Az olasz kormányok, habár feltétlenül a régi rend fenntartásának voltak a hívei és egyforma ellenszenvet tápláltak az új Franciaország irányában, korántsem voltak egységesek a vele szemben követendő gyakorlati politikát illetően. III. Viktor Amadeust rokon kötelek fűzték a francia királyi házhoz, mert két leánya XVI. Lajos két öccséhez, Provence és Artois grófjához, a későbbi XVIII. Lajoshoz és X. Károlyhoz ment feleségül, akik a forradalom kitörése után emigráltak. 1791-ben III. Viktor Amadeus azt kezdeményezte, hogy az olasz kormányok állandó szövetséget és közös országgyűlést alkossanak, de ez a terv éppenúgy megghiúsult, mint a toszkánai kormánynak a semlegesek szövetségének megalkotására vonatkozó javaslata. 1792 áprilisában a francia kormány, amely ekkor még monarchikus volt, szövetségi ajánlatot tett Szardínia királyának Ausztria ellen, azon az alapon, hogy Milanóért Savoyát adja cserébe, de III. Viktor Amadeus a forradalomtól való félelméből és ellenszenvéből kifolyóan ezt az alkalmat az Olaszországban kifejtendő savoyai politikára, tárgyalás nélkül visszautasította és helyette szeptemberben Ausztriával lépett szövetségre. Erre nyomban francia seregek szállották meg Savoyát és a nizzai tartományt, a nélkül, hogy a savoyai csapatok részéről komoly ellenállásra találtak volna. Októberben a megszállók összehívták az *allobrogok*

nemzetgyűlését, amely kimondta Savoya egyesítését Franciaországgal, amit a párizsi konvent november 27-én megerősített. Ezt követte 1793. január 31-én Nizza bekebelezése. Mindkét hódítás megfelelt a konvent által elfogadott «természetes határok» elméletének, amely a Rajnát, az Alpesekeket és Pireneusokat jelölte ki Franciaország határául. De az elégedetlenség az új kormány forradalmi politikájával szemben nyomban jelentkezett. A francia hajóhad Szardíniát is megtámadta, de eredménytelenül.

1793 áprilisában III. Viktor Amadeus Angliával is szövetséget kötött és bár Ausztriától csak nagyon gyér segítséget kapott, 1793-ban megkísérelte az elveszett területek visszafoglalását, de eredménytelenül. A háború így váltakozó szerencsével folyt a nyugati Alpokban, melyeknek gerincét a franciák több helyütt átlépték, továbbá Liguria nyugati részében. Az 1794. május 29-én Valenciennesben megkötött osztrák-savoyai szerződés után, amely a novarai tartományt a Franciaországban eszközözendő hódítások ellenében Ausztriának ígérte, III. Viktor Emánuel nagyobb segítséget kapott Ausztriától. Ez a szerződés azonban homlokegyenest ellenkezett Savoya nemzeti politikájával.

A többi olasz állam közül Genova és Velence semleges maradt és fenntartotta a normális kapcsolatokat Franciaországgal. III. Ferdinánd toszkánai nagyherceg szintén így akart eljárni de 1793. októberében az angol flotta fenyegetése arra kényszerítette, hogy a koalíció mellett nyilatkozzék; a küzdelembe azonban tényleg nem avatkozott bele és 1795. február 9-én a szövetségesek közül elsőnek kötött békét a francia köztársasággal. A pápai kormány és Franciaország között a diplomáciai kapcsolatok már a köztársaság kikiáltása előtt az alkotmányozó nemzetgyűlés egyházpolitikai törvényei, a papi vagyon kisajátítása és a papságnak a világi hatóságok alá helyezése miatt megszakadtak. A válság még jobban kiélesedett, mikor Rómában a tömeg Bassville francia diplomatát 1793 januárjában

meggyilkolta ; mindazonáltal VI. Pius pápa nem csatlakozott a koalícióhoz. A nápolyi királyi pár, Ferdinánd és felesége, Mária Karolina, Mária Antoinette francia királyné nővére, akik fiaik házassága révén is rokonságban álltak a Habsburgokkal, a legnagyobb ellenségei voltak a forradalomnak, de a francia hajóhadtól való féltükben, amely 1792 végén megjelent Nápoly előtt, késlekedtek a nyílt színvallással ; 1793 júliusában azonban megkötötték a szövetséget Angliával és ettől fogva Nápoly is résztvett a Franciaország elleni küzdelemben.

A küzdelem a forradalmi Franciaország mellett és ellen különös hevességgel dúlt Korzika szigetén. A forradalmi kormány kimondta a szigetnek Franciaországhoz való csatolását és Genova tiltakozását nem vette figyelembe. Pasquale Paoli, miután kibékült az alkotmányos Franciaországgal, visszatért a szigetre, de csakhamar összetűzött a jakobinusokkal és két párt és két kormány keletkezett. A jakobinus és Paoli-ellenes párt kötelékébe tartozott egy fiatal francia tisztt, a korzikai származású és 1769. augusztus 15-én Ajaccióban született Bonaparte Napoleon, aki résztvett a Szardínia megszállására irányuló sikertelen expedícióban is. Korzikában ekkortájt, miután 1794 februárjában az angolokat hívta segítségül, Paoli kerekedett felül és egy korzikai nemzetgyűlés III. György angol királyt választotta meg Korzika királyának. De 1795 októberében Paoli elhagyta a szigetet és visszatért Angliába, ahol 1807-ben meghalt. 1796 októberében egy francia sereg visszafoglalta Korzikát.

A fiatal korzikai tisztt, Bonaparte Napoleon, a katonai pályafutásának és a politikai szerencsének különböző fordulatai után, 1796 márciusában megkapta az olaszországi francia hadsereg főparancsnokságát, miután néhány nappal előbb feleségül vette Joséphine Tascher de la Pageriet, Beauharnais tábornok özvegyét, aki ezt a parancsnokságot neki megszerezte. A direktórium új terve szerint, mialatt Bonaparte Olaszországban vezeti a hadműveleteket, két másik francia hadseregnek

Moreau és Jourdan alatt a Rajnánál és Dunánál kellett megtámadni az osztrákokat. A három hadsereg közös céljául Bécsöt jelölték meg. Miután Bonaparte átkelt a liguriai Apennincken, április 12-én, 13-én és 14-én megverte a Beaulieu parancsnoksága alatt álló osztrákokat Montenottenál, Degonál és Millesimónál és elválasztva őket a Colli tábornok parancsnoksága alatt álló piemontiaktól, ezek ellen fordult. Colli április 16-án és 19-én Cevanál, San Michelenél és Bicocca di San Giacomónál sikeresen ellenállt az ellenséges támadásoknak, de a túlerő által szorítva, kénytelen volt Mondoviba visszavonulni, ahol április 20-án és 21-én vereséget szenvedett. III. Viktor Emánuel ekkor rászánta magát, hogy április 28-án Cherascoban fegyverszünetet kössön, melyet május 15-én a párizsi béke követett. A békeszerződés értelmében lemondott Nizzáról és Savoyáról és kötelezte magát, hogy szabad átvonulást enged a francia csapatoknak. Közben Napoleon Piacenzánál átkelt a Po folyón és Beaulieut, hátsó összeköttetéseinek fenyegetésével arra kényszerítette, hogy az Addához vonuljon vissza, majd május 10-én a lodi hídnál újabb győzelmet aratott és bevonult Milanóba, mialatt Beaulieu Mantovába zárkózott. Bonaparte ostrom alá fogta Mantovát és nem törődve a velencei köztársaság semlegességével, megszállta Peschierát és magát Velencét; a semlegesség hasonló megsértéseit az osztrák csapatok is elkövették. A franciák részéről a meghódított tartományokban elkövetett fosztogatások és rekvirálások a lakosság körében több zendülésre vezettek, melyek közül a paviait május 25-én kegyetlenül verték le. Modena és Parma hercegei nagy áron vásárolták meg a békét; Massát és Carrarát, Livornót és a Romagna egyes részeit a franciák elfoglalták; a pápa kénytelen volt az elfoglalt területeket nekik átengedni és készpénzben és műkincsekben jelentős hadisarcot fizetni; a nápolyi király fegyverszünetet kért és kapott, melyet októberben béke követett.

Közben az osztrákok Olaszországban ismét támadólag lép-

tek fel és Wurmser parancsnoksága alatt hetvenezer főnyi hadsereg nyomult lefelé, Mantova felemtésére. De Bonaparte Wurmseret menetközben támadta meg és július 30-án és augusztus 5-én Lonatónál és Castiglionenál megverte; azután megverte Roveretónál alvezérét, Davidovicsot is; szeptember 5-én elfoglalta Trentót; szeptember 7-én és 8-án Primolanónál és Bassanónál újból legyőzte Wurmseret, akinek azonban sikerült Mantovába visszavonulni.

A franciák e győzelmes hadműveleteivel egyidejűleg politikai erjedés kezdődött az általuk megszállott és ezekkel szomszédos tartományokban. Az olasz lakosság felsőbb rétegeiben jakobinus jelleggel egy új hazafias reformpárt keletkezett. A Bonaparte által életbeléptetett ideiglenes kormányrendszer alatt Milano lett a központja ennek a mozgalomnak. Olaszország minden részéből oda özönlöttek a hazafiak, közöttük a szellemi élet olyan kiválóságai, mint Monti és Foscolo, a költők és Botta, a későbbi történétíró. A szabadság és egyenlőség új gondolatainak terjesztésére folyóiratok alakultak, amelyek egy új Olaszország megteremtésének kérdéseit is megvitatták. A lombardiai közigazgatás 1796 szeptemberében pályázatot írt ki arra a kérdésre, hogy milyen szabad kormányrendszer biztosíthatja legjobban Olaszország boldogságát. Az ötvenkét író közül, akik a kérdést megválaszolták, a piacenzai Melchiorre Gioia lett a nyertes, aki egy egységes, liberális és demokratikus olasz köztársaság létesítését hozta javaslatba. Az egység gondolata nyilatkozott meg egyébként a dalokban is, melyeket Milano utcáin énekeltek. Augusztusban Reggio Emilia győzelmesen kelt fel hercege ellen; Bonaparte támogatta a mozgalmat és október 6-án megszállta Modenát. Modena, Reggio, Bologna és Ferrara képviselőinek gyűlése, melyet Bonaparte október 16-ra hívott össze Modenába, elhatározta a cispadanai köztársaság megalakítását; ugyanakkor megalakult önkéntes csapat formájában a lombardiai és cispadanai légio, az ekkor első ízben feltűnt zöld-fehér-piros

lobogó alatt. A köztársaság is, amelynek végleges megalakulását a Reggióban megtartott alkotmányozó gyűlés 1796. december 27-én mondta ki, ezt fogadta el olasz nemzeti lobogónak.

Ausztria azonban még nem adta fel a játszmát. Novemberben Alvinczy parancsnoksága alatt új hadsereg jött Olaszországba és kiszorította a franciákat Veronából. De Bonaparte november 15—17-én három napi elkeseredett harc után Arcolenál Alvinczyt arra kényszerítette, hogy visszavonuljon Vicenzába. A rákövetkező tél folyamán az osztrák tábornok még egy utolsó erőfeszítéssel tett kísérletet, de 1797. január 14—16 között Rivolinál teljes vereséget szenvedett. Február 2-án Mantova is megadta magát.

Közben a pápa megtörte a fegyverszünetet, de Bonaparte egy gyors és győzedelmes meneteléssel február 19-én a torentinói fegyverszünetre kényszerítette. A pápa lemondott Avignonról és Venaissin grófságról, a ferrarai, bolognai legációkról és Romagnáról. Ekkor Bonaparte elhatározta, hogy Bécs ellen vonul. Először Károly főherceg ellen fordult, aki átvette az olaszországi hadsereg feletti főparancsnokságot, egymásután áttörte a Piave, Tagliamento és Isonzo védelmi vonalait, betört a Dráva völgyébe és egészen Klagenfurton túl hatolt előre. De a helyzete itt nagyon bizonytalan volt, miért is észszerűnek látta, hogy béketárgyalásokba bocsátkozzék. Április 18-án megkötötte a leobeni előzetes békét, amelyet a direktórium húzódozva ratifikált. A béke értelmében Ausztriának kárpótlásul Belgiumért és Lombardiáért a velencei köztársaság területét kellett megkapni az Addáig. Így Ausztria kibővítette és megerősítette a helyzetét Olaszországban. Ürügyül a velencei állam feláldozására és a signoria ősi uralmának megdöntésére egy véres felkelés szolgált, amely túlkapásaik következtében és a papság izgatására húsvét hétfőjén tört ki Veronában a franciák ellen és amelyet csak többnapos harc után sikerült elfojtani. Ez volt a «veronai húsvét» 1797. április 17—23. napjain. Bonaparte fenye-

getéseire az utolsó doge, Ludovico Manin, a signoriával együtt kénytelen volt lemondani, a nagytanács pedig május 12-én megszavazta Velencének demokratikus köztársasággá való átalakítását, miközben Velence népe hiába zavargott és éltette Szent Márkot.

A direktórium így Olaszországot csak zálognak és csere-tárgynak tekintette a Rajna balpartjának megszerzésére és az általános béke számára; Bonapartenak ezzel ellentétes személyi politikája a francia hatalmat és a vele járó politikai átalakulásokat mindig messzebbre terjesztette ki. Piemontban IV. Károly Emánuel, aki 1796 októberében követte atyját a trónon, 1797. április 5-én szövetségi szerződést kötött Franciaországgal. Ez azonban nem mentette meg Piemontot a forradalmi mozgalmaktól, melyek június és július hónapban törtek ki; ezeket a legnagyobb szigorral kellett leverni. A halálos ítéletek száma meghaladta a hatvanat, a nélkül, hogy a franciák tiltakoztak volna ellene. Ugyanakkor a piemonti kormány az új irányzatnak megfelelően különböző reformokat léptetett életbe. A régi arisztokratikus genovai köztársaság 1797 júniusában a demokratikus liguriai köztársasággá volt kénytelen átalakulni. A volt milanói hercegségből és a velencei köztársaságnak az Addáig terjedő részéből 1797 júliusában megalakult az «egy és oszthatatlan cisalpinai köztársaság», élén a direktóriummal és a kétkamarás törvényhozó testülettel. A nagytanács hozta javaslatba a törvényeket, s a széniorok tanácsa elfogadta vagy elvetette őket. A július 9-i alkotmányt Bonaparte hirdette ki s ő nevezte ki a direktórium és a törvényhozó testület tagjait is, a helyett, hogy a polgárokkal választatta volna meg őket. Októberben, mikor Valtellinában forradalmi mozgolóadások történtek, területét Bonaparte elkapcsolta Graubündentől és a cisalpinai köztársaságba kebelezte be.

1797. október 18-án éjjel Bonaparte az Udine melletti Passerinóban Ausztriával megkötötte az úgynevezett campo-

formioi békét. A békeszerződés értelmében a cisalpinai köztársaság és Ausztria határa az Addától az Adigehez tolódott ugyan el, de ennek ellenében Ausztria megkapta Velencét. A velencei szárazföld hazafiainak agitációja, hogy a cisalpinai köztársasággal egyesülhessenek, a velenceieké pedig, hogy függetlenségüket megtarthassák, hiábavaló volt. Nagyarányú zsákmányolás után, melynek során a Szent Márk-templom homlokzatának négy bronzlovát is elvitték, a franciák elhagyták Velencét, ahova az osztrákok 1798. január 18-án vonultak be.

1797 novemberében Bonaparte visszatért Franciaországba, ahonnan a következő esztendőben az egyiptomi hadjáratra indult. Olaszországban Berthier lépett a helyére. Távozása után a cisalpinai köztársaságban ellentét tört ki az alkotmányos olasz szervek és a francia katonai parancsnokság között. A hatalom az utóbbinak a kezében lévén, a törvényhozó testület 1798. március 4-én egy nagyon terhesnek vélt szövetségi szerződést volt kénytelen elfogadni, mialatt a hódítók tovább folytatták fosztogatásaikat. Számos közhasznú reformot léptettek ugyan életbe, de ekkor és később is, a lakosság különösen súlyosan érezte az újonnan bevezetett kötelező katonai sorozást. 1798 júniusában a párizsi direktórium a katonák helyett polgári bitosokat küldött ki a cisalpin köztársaságba a politikai ügyek intézésére és ezeknek nyomása alatt az alkotmány több megszorító jellegű módosításon ment át; ugyanakkor megrendszabályozták a nagyon heves hazafiakat is.

Már ezeket az eseményeket megelőzően a francia-republikánus terjeszkedés Rómában is nagy lépésekkel haladt előre. Egy összeütközés következtében, amely a nép és a franciák között történt s amelynek egy francia tábornok esett áldozatul, Berthier elfoglalta a várost és 1798. február 15-én kikiáltatta a római köztársaságot, élén szenátorokkal, tribunokkal és konzulokkal. VI. Pius pápát először Toszkánába, azután Franciaországba szállították. Rómában sokkal erősebb rekvirálások és

fosztogatások történtek, mint bárhol azelőtt, míg az új rend hívei itt sokkal csekélyebb számúak voltak, mint Lombardiában.

Piemontban, miután a királyi csapatok köztársasági bandáknak több oldalról történt betörését visszaverték és miután Franciaország mind nagyobb mértékben beavatkozott az ország ügyeibe, sőt 1798 júliusában még Torino citadelláját is megszállta, IV. Károly Emánuel 1798 decemberében megszűnt a tényleges hatalmat gyakorolni, felhívta alattvalóit, hogy az új kormánynak engedelmeskedjenek és maga 1799 februárjában az angol hajóhad védelme alatt Szardíniába költözött. Távozása után ideiglenes kormány alakult, amely a szabadság és egyenlőség jegyében új reformtörvényeket léptetett életbe; ezt a munkát azonban itt is a hódítók elnyomásai és fosztogatásai kísérték. Kezdeményezés történt a Franciaországhoz való csatlakozás kérelmezésére.

1799 januárjában a franciák Luccába is bevonultak és februárban a régi oligarchiát ott is demokratikus köztársaság váltotta fel. Ezt követte márciusban Toszkána meghódítása, melynek nagyhercege, miután alattvalóit felszólította, hogy az ellenállástól tartózkodjanak, Bécsbe költözött.

A savoyai család szárazföldi uralmával egyidejűleg a Bourbonok uralma is megdőlt, de az utóbbi a franciák elleni hadi vállalkozás következtében. Bonaparte egyiptomi hadjárata alatt Nelson admirális 1798 augusztusában Abukirnál megsemmisítette a francia hajóhadat. A nápolyi Bourbonok udvara magánkívül volt a lelkesedéstől és mikor Törökország, Anglia és Oroszország szövetségre léptek Franciaország ellen, az új szövetséghez Ausztriával együtt Nápoly is csatlakozott és az ellenségeskedést egy hadseregnek Róma ellen küldésével megkezdte. Ez a hadsereg elfoglalta Rómát, de 1798. december 5-én Championnet francia tábornok Civitacastellana mellett megverte és szét szórta. Championnet erre Nápoly ellen nyomult, mire a királyi család Szicíliába menekült. Nápoly városa felkelt és a lazzaro-

nik népe a szent hitet és Szent Januáriust éltetve és halált kiáltva a jakobinusokra, kétségbeesett harcot vívott a franciákkal és a nápolyi jakobinusokkal, akiknek sikerült a Castel Sant' Elmot hatalmukba keríteni. 1799. január 21—23 között vívott három napi harc után a lazzaronik, miután különösen hitük tiszteletben tartásáról biztosították őket, megadták magukat. Championnet bevonulása után megtörtént a parthenopei köztársaság kikiáltása. Az új köztársaságnak kiváló intellektuálisok csoportja állott az élére; alkotmányát a neves jogász és politikaíró, Mario Pagano görög-római mintára dolgozta ki, archonokkal, cenzorokkal és eforokkal; a vezetők nagy lelkesedéssel dolgoztak, de a népnek amúgy is csekély együttérzése a dolgok új rendje irányában csakhamar teljesen elpárolgott. Az új rend támogatói között volt a klérusnak néhány kiváló, volt királypárti és Róma-ellenes képviselője is, akik prédikációikban a demokrácia és az evangélium tökéletes összhangját hirdették.

Ezeknek az új kormányrendszereknek tartóssága és megszilárdulása mindenekfelett annak a háborúnak a kimenetelétől függött, amely a köztársasági Franciaország és a régi kormányok felújított koalíciója között kitört. Az olaszországi francia hadsereg, amelynek kötelékébe tartozott a cisalpin köztársaságban szervezett olasz légió is, az osztrák-orosz hadseregtől március-áprilisban az Adige völgyében, április 27-én az Adda melletti Cassanánál, június 17—19-én a Trebbiánál és augusztus 15-én Novinál sorozatos vereségeket szenvedett, úgyhogy a franciák Genova kivételével összes olaszországi hódításaikat elvesztették. Egész Olaszországban, de különösen délen, Toszkánában és Piemontban heves visszahatás robbant ki a franciák ellen és a «szent hit» védelme címen mindenféle fanatizált fegyveres csőcselékből alakult bandák garázdálkodtak. Ruffo bíboros Szicíliából átkelt a szárazföldre és fegyvereseket toborzott, akik között sok gyászos hírnévre szert tett bandita is volt, mint a

Fra Diavolo néven ismert Michele Pezza. Ezzel a sereggel először meghódította Calabriát és Basilicatát, azután Nápoly ellen vonult, amelyet a franciák már megelőzően kiürítettek és életük sértetlenségét ígérve a köztársasági párt fejeinek és támogatóinak, a várost megadásra kényszerítette. De mikor Nelson admirális megérkezett, a megadás feltételeit egyszerűen félredobták, ezer meg ezer polgárt letartóztattak és több százat kivégeztek. A kivégzettek között voltak többek között Mario Pagano, Domenico Cirillo, orvos és egyetemi tanár, Francesco Conforti, jogtudós, Vincenzo Russo, a vitéz ezredes Gabriele Manthorè, Francesco Caracciolo tengernagy, akit Nelson hajójának árbócára köttetett fel, Eleonora Fonseca Pimentel, egy nagy műveltségű asszony, aki mint újságíró szolgálta a köztársaság ügyét. A szent hit bandái Toszkánában is, Piemontban is vadul garázdálkodtak, míg a meghódított Lombardiában az osztrákok és oroszok dölyfösen és szeszélyesen uralkodtak.

A franciák vereséget szenvedtek Németországban is, ellenben győztek Svájcban és Hollandiában. Előnyükre szolgált, hogy I. Pál cár visszavonult a koalíciótól. A hadműveletek szünete alatt Franciaországban lejátszódott a Brumaire 18—19-i (1799. november 9—10) államcsíny, amely a konzulátus alkotmányához és Napoleon első konzulágához vezetett. Napoleon, a néhai monarchisták és a papság támogatását óhajtván megszerezni, a kormányt békés és konzervatív irányba terelte.

104. §. A napoleoni Olaszország. — Napoleon, miután Franciaország belső ügyeit nagyjából rendezte, a legnagyobb titokban nagy hadsereget állított fel, 1800 májusában a Nagy Szent Bernát-hágón leszállt Olaszországba és június 2-án ismét bevonult Milanóba. A Melas parancsnoksága alatt álló osztrákok, akik június 5-én Genovát megadásra kényszerítették, a nem várt ellenség ellen fordultak. A montebellói első összecsapás után, amely a franciákra végződött kedvezően, a két hadsereg június

14-én Alessandriától nem messze, Marengo síkságán ütközött meg egymással. Az osztrákok már majdnem győztek, mikor Desaix tábornok, akit Napoleon Novi irányába küldött, az ágyúdörgés hallatára visszafordult és megjelent a csatatéren, mire a franciák újra kezdték a harcot és Melast teljesen megverték. A győzelem, amely Desaixnak életébe került, a győzteseknek Piemont, Liguria és Lombardia birtokát szerezte meg, mert Melas az alessandriai fegyverszünetben kötelezte magát, hogy haderejét a Mincio bal partján és a Po vonalán túl vonja vissza.

A hadműveletek Napoleonnak Franciaországba történt visszatérése után tovább folytatódtak. Brune, aki a parancsnokságot Napoleontól átvette, kierőszakolta az átkelést a Minción, elfoglalta Veronát, viasszaszorította Bellegarde tábornagyot a Bacchiglionen és Brentán túlra és 1801. január 16-án a trevisoi fegyverszünetre kényszerítette. A nápolyiak is vereséget szenvedtek Közép-Olaszországban és fegyverszünetre kényszerültek. Németországban János főherceg 1800. december 3-án Hohenlindennél megtámadta Moreaut, de teljes vereséget szenvedett. Ausztria békét kért, melyet 1801. február 9-én meg is kötöttek. A békeszerződésben II. Ferenc, aki a békét nemcsak mint osztrák uralkodó, hanem mint a római szent birodalom császára is kötötte meg, a Rajnát ismerte el határnak Francia- és Németország között, Milanót átengedte a cisalpin köztársaságnak és hozzájárult, hogy Toszkána a parmai Bourbonok birtokába menjen át. A Francia- és Spanyolország között március 21-én megkötött madridi szerződés értelmében a toszkánai nagyhercegség és a Stato dei Presidi, a Franciaországhoz csatolt Elba és Piombino hercegség kivételével, királlyá alakították át és a parmai infáns, aki egy spanyol hercegnőt vett feleségül, I. Lajos néven felvette az Etruria királya címet. A pápa megtartotta országait, a legációk, vagyis Bologna és Ferrara kivételével. Nápoly királyával Franciaország március 26-án Firenzében kötött békét, melynek értelmében a király kilépett

a koalícióból és Franciaországgal kötött szövetséget. Franciaország jogot nyert, hogy helyőrségeket tartson Otrantóban, Tarantóban és Brindisiben.

Sikerült békét kötni Bonapartenak még Angolországgal is. Az 1802. március 2-án aláírt amiensi békének egyik intézkedése az volt, hogy Malta szigete, melyet egyiptomi expedíciója alkalmával Bonaparte elfoglalt, majd pedig az angolok szálltak meg, visszaadassék a jeruzsálemi lovagoknak. De a visszaadás, minthogy nemsokára újabb nehézségek merültek fel Anglia és Franciaország között, nem történt meg.

A győzedelmes és békeszerző Bonaparte, akinek tekintélye az amiensi béke után tetőpontjára emelkedett, gondoskodott a cisalpin köztársaság viszonyainak rendezéséről is, melynek területe 1800 szeptemberében Novara vidékének hozzákapcsolásával növekedett meg. 1801 decemberében a köztársaság 450 előkelőségét Lyonba gyűlésre hívta össze, amely a következő év január 26-án helyeslőleg tudomásul vette a Napoleon rendeletére készült alkotmányt. Az új alkotmány szerint az állam élén az elnök állt, aki kinevezte az alelnököt és a minisztereket, előterjesztette a törvényjavaslatokat és megkötötte a szerződéseket; egy nyolc tagú államtanács (*consulta di stato*) kísérte figyelemmel a külügyeket és gondoskodott az állam biztonsága szempontjából szükséges kivételes intézkedésekről; egy huszonegy tagú cenzúra az ellenőrző tevékenység ellátására volt rendelve; a hatvanöt tagú törvényhozó testület szavazta meg a törvényeket; a viriliseknek, értelmiségieknek és kereskedőknek három, egyenkint kétszáz-kétszáz tagú választó testülete legalább minden két évben egyszer, felváltva más-más városban összegyűlt, hogy a fentebbi testületek tagjait megválassza. Az alkotmány a lehető legcsekélyebb mérvre szorította a népnek a kormányzásban való részvételét. Elnöknek a lyoni gyűlés Napoleont volt kénytelen megválasztani, aki kárpótlásul a milánói Francesco Melzit nevezte ki alelnöknek. Az új állam az

«olasz köztársaság» nevet vette fel, amit a lyoni gyűlés nagy tetszéssel fogadott.

A január 26-i alkotmány első pontja kimondta, hogy «államvallás az apostoli római katolikus vallás». Bonaparte már 1800 júniusában Milanóba való bevonulása alkalmával kinyilvánította azt a szándékát, hogy meg akarja védelmezni a «mi vallásunkat», a papságra akar támaszkodni, és a milanói papokat «az én legkedvesebb barátaim» megszólítással illette. 1801. július 15-én VII. Pius pápával Franciaországra vonatkozóan konkordátumot kötött, amely kijelentette, hogy a katolikus vallás a francia nép nagy többségének vallása, biztosította a vallás szabad gyakorlását, gondoskodott a papok javadalmazásáról s az államfőre ruházta a püspökök kinevezésének jogát, kiket azután kánonilag a pápa iktatott be tisztségükbe. Hasonló konkordátumot kötött az olasz köztársaság is 1803. szeptember 16-án. Miként a francia konkordátum megkötése után Napoleon egyoldalúan kibocsátotta az *organikus cikkelyeket*, amelyek korlátozták az egyház hatalmát és megnövelték az államét, ugyanúgy Melzi is kiadta 1804. január 26-án az *organikus dekretumot*.

A francia császárság megalapítása után, az olasz köztársaság is hasonló módon olasz királlyá alakult át és az államtanács 1805. március 17-én Párizsban hozott határozatával Napoleont nyilvánította Olaszország királyának. Ugyanezen határozat kimondta azt is, hogy a koronát Napoleon természetes, vagy fogadott fia öröklí, de később a francia koronával már nem egyesíthető. Napoleon Milanóba jött és május 26-án sajátkezűleg megkoronázta magát, ezekkel a szavakkal: «Isten adta nekem és jaj annak, aki érinteni akarja!» A consulta egy másik határozatával — az úgynevezett alkotmányozó statútummal — gondoskodott a királyság átszervezéséről, az alkirályi intézmény, egész sor magas állami tisztség és egy francia mintájú államtanács létesítéséről. Alkirállyá Napoleon nem Melzit, vagy valamely más olaszt, hanem a saját mostoha fiát, Beauharnais Eugént

nevezte ki, akinek nem volt más feladata, mint végrehajtani az ő rendelkezéseit és parancsának megfelelően örködni azon, hogy a királyság érdekei teljesen a francia érdekeknek, vagyis Napoleon személyes politikájának rendeltessenek alá. A törvényhozó testület, amely Párizsból kapta a törvényjavaslatokat, egyetlenegyszer merészkedett módosításokat javaslatba hozni és noha rögtön behódolt, üléseit felfüggesztették és többé nem is hívták össze. A sajtószabadság, noha elméletben fennállt, tényleg megszűnt; a kormányzat a levéltitkot sem tartotta tiszteletben. A pénzügyi igazgatás a novarai Prina miniszter alatt mintaszerűen működött, de a közszolgáltatások annál is inkább súlyosaknak és igazságtalanoknak tűntek fel, mert az állami bevételek egy részét Franciaországba kellett szállítani. A bevételek másik jelentős része a nagyon népszerűtlen általános katonai szolgálati kötelezettségre alapított olasz hadsereg fenntartására szolgált. Más oldalról kétségtelen, hogy e hadsereg felállításának és a napoleoni háborúkban kifejtett katonai ténykedésének nagy volt a nemzeti jelentősége. A bevételeknek egy másik jelentős részét a polgári és katonai célokat egyaránt szolgáló nagyszámú és nagyszabású közmunkák létesítésére fordították, mint a Simplon és Mont Cenis hágókon át vezető utak, a lombardiai alföld csatornái, folyamszabályozások a velencei tartományban stb. Ezek megnövelték a kereskedelmet is, amelynek nagy szolgálatára volt a súlyok, mértékek és pénzértékek egységesítése is. De még fontosabb volt a francia törvénykönyvek behozatala révén a törvénykezés egységesítése, rendszeressé tétele és modernizálása; így Olaszországban is életbelépett a francia polgári törvénykönyv, a Code Napoleon, a francia büntetőtörvény és kereskedelmi törvény.

Nem sokkal megalapítása után az olasz királyság jelentékenyen kibővült a háború következtében, amely Napoleon és az Angliából, Ausztriából és Oroszországból álló új koalíció között kitört. A háborúban az olasz királyság is külön hadsereg-

gel vett részt Beauharnais Eugén alkirály és Masséna parancsnoksága alatt. Ez a hadsereg 1805. október 5-én Caldierónál győzelmet aratott Károly osztrák főherceg fölött. A döntő győzelmet Napoleon 1805. december 2-án Austerlitznél aratta. Utána, december 26-án Ausztria kénytelen volt megkötni a pozsonyi békét, amelyben a velercei tartományt átengedte az olasz királyságnak, Dalmáciát és Isztriát pedig a francia császárságnak; Trentinót Tirol többi részével együtt Bajorországhoz csatolták. A következő esztendőben, 1806. augusztus 6-án II. Ferenc letette a római szent birodalom koronáját, amely így megszűnt létezni és mint I. Ferenc csak a már előzőleg, 1804 augusztusában felvett ausztriai császári címet tartotta meg.

Minthogy az 1805. évi háborúban a nápolyi király megsértette a semlegességet, Napoleon hadsereget küldött Nápolyba, hogy a királyt letegye trónjáról. A király 1806 februárjában az angol flotta védelme alatt Szicíliába menekült. Napoleon a nápolyi királyságot először bátyjának, Józsefnek, majd mikor belőle spanyol király lett, 1808 júniusában sógorának, Murat Joachimnak adományozta. Bourbon-párti szabadesapatok, alapjában véve nagyrészt rablóbandák, sokáig garázdálkodtak Calabriában, Apuliában és az Abruzzókban és csak nagy nehézségek árán, rettenetes szigorral sikerült leverni őket. A nápolyi királyság újjászervezését az egységesítés és egyenlőség modern elveinek megfelelően nagy eréllyel végrehajtották; eltörölték a hűbéri jogokat, életbeléptették a napoleoni törvénykönyveket, gondoskodtak a közművelődés előmozdításáról és itt is nagy köz munkákat hajtottak végre.

A félsziget többi része, amely kívül esett a függőségi jellegű olasz és nápolyi királyságok keretein, közvetlen része lett a francia császárságnak. Piemontot már 1802 szeptemberében bekebelezték Franciaországba. A parmai hercegséget Ferdinánd hercegnek 1802 októberében bekövetkezett halála után a franciák egyszerűen elfoglalták; a geopolitikai ésszerűség azt kívánta vol-

na, hogy az olasz királysággal egyesítsék, de e helyett 1808-ban a császársághoz csatolták. Genovát 1805 júniusában a szokásos küldöttségjárás után szintén a császársághoz csatolták. Szintén 1805-ben a volt luccai köztársaság Elisa Baciocchi, Napoleon nővére alatt a császárságtól függő hercegséggé alakult át. 1807 decemberében Etruria özvegy királynéját, Mária Lujzát, aki kiskorú fia, Károly Lajos nevében vitte a régensséget, egyszerűen elküldték és Toszkánát, bár egy küldöttség az önálló nagyhercegséget kérelmezte, maga Napoleon pedig úgy nyilatkozott, hogy az olasz királysággal fogják egyesíteni, mégis a császárságba olvasztották be. Mikor Napoleon és VII. Pius között viszály tört ki, mert a pápa nem akart Napoleon háborús politikájához csatlakozni, a franciák 1807-1808-ban az egyházi államot és magát Rómát is elfoglalták. A Markákat 1807-ben az olasz királysághoz csatolták; 1809-ben pedig császári rendelet mondta ki az egyházi állam megszűnését és Rómának, Latiumnak és Umbriának a császárságba való beolvasztását. VII. Pius pápa név említése nélkül egyházi átkot mondott ki a hódítókra, mire először Savonába, majd Franciaországba vitték.

1809-ben Napoleon újabb győzelmes háborút viselt Ausztria ellen, melyben ismét jelentős olasz hadierők vettek részt. A háborút befejező bécsi béke újból jelentős területi gyarapodást hozott az olasz királyságnak: megkapta a Trentinót egészen Bozenig. Az olasz királyság területi alakulása teljesen önkényes volt és határai mindenütt nyitva voltak Franciaország felé. A napoleoni önkényuralom mind súlyosabban nehezedett a királyság közigazgatására; gazdasági téren az 1807-ben elrendelt és fokozatosan mind nyomasztóbbá vált kontinentális zár, amelynek célja lett volna, hogy az angol kereskedelmet kiszorítsa Európa szárazföldjéről, éreztette súlyosan a hatását.

A kulturális élet a század elején egy pillanatra nagyon felragyogott; ez volt a két nagy költő, Vincenzo Monti (1754—1828) és Ugo Foscolo (1778—1827) korszaka. Velük a Parini

által feltámasztott klasszicizmus a tetőpontját érte el; ez az új klasszicizmus azonban böles módon más, az egykorú idegen, főleg angol és német irodalomból eredő elemeket is olvasztott magába. Monti az alkalmi, dicsőítő és szerelmi lírai költeményeken kívül különösen az egykorú eseményektől sugalmazott apró költeményeivel tűnt ki. Kiválik ezek közül a *Basvilliana*, melynek fő alakja Hugo Basvillenak, a római csőcselék által meggyilkolt francia diplomatának szelleme, továbbá a *Mascheroniana*; lefordította azonkívül olasz nyelvre az *Iliast*; fordításának költői szépségei az eredetivel vetekszenek. Foscolo fő műve a *Sepolcri* («Síremlékek»), melyben a polgári büszkeség, a fennkölt hazafiúi érzés és a hatalmas történelmi visszaemlékezések, fenséges szabad versekben jutnak méltó kifejezésre; egyes versei az olasz irodalom legszebb alkotásai közé tartoznak. Mindkét író működése kifejezésre juttatja az új irodalom részesedését a kor politikai és erkölcsi életében; ezt domborították ki Paviában tartott irodalmi tanfolyamaikon is. A cisalpin köztársaság idején Milanóban virágzott a történelem-politikai irodalom; a politikai okok miatt délről menekült Vincenzo Cuoco ott jelentette meg 1801-ben *Saggio storico sulla rivoluzione di Napoli* («Történelmi vizsgálódás a nápolyi forradalom felett») című munkáját, melyben éles kritikával boncolja a rövid ideig élt parthenopei köztársaság történetét; a már fentebb említett tanulmányán kívül Melchiorre Gioia is ott adta ki politikai röpiratait. Mikor azonban a napóleoni despotizmus életbe lépett és folyton erősödött, ez a publicisztikai tevékenység megszűnt, és az olasz királyság utolsó esztendőiben a szellemi élet teljesen terméketlenné vált.

105. §. **Napoleon bukása. A bécsi kongresszus és a szent szövetség.** — A végzetes orosz hadjárat Olaszországban a napoleoni uralom erkölcsi halálát jelentette. A két olasz királyság erősen kivette részét az emberi életnek kegyetlen és céltalan

feláldozásából; az olasz király:ág csapatai különösen a visszavonulás alkalmával, 1812. október 24-én, a malo-jaroslaveczi ütközetben tüntették ki magukat. Ennek a seregnek huszonhétezer emberéből csak mintegy ezren tértek vissza hazájukba. Ezekhez az áldozatokhoz hozzájárultak a Spanyolországban és más távoli harctereken elesettek, kiknek halála annál fájdalmasabb volt, mert semmiféle nemzeti érdeknek nem állottak a szolgálatában. A lelkeknek ez a hangulata mindenesetre hasznára volt az 1813-ban létrejött nagy európai koalíciónak, amely az október 16—19 között megvívott lipcei csatában legyőzte Napoleont. Eugén alkirály, miután eredménytelenül kísérelte meg a Dráva, majd a Száva vonalának védelmét, kénytelen volt először az Isonzo, azután az Adige vonalához visszavonulni. Innét visszautasította apósának, a bajor királynak felhívását, hogy szakadjon el Napoleontól és 1813 október végén proklamációban haragra szólította az olaszokat, hogy védjék meg függetlenségüket. Ellenben Murat, aki területének gyarapítására hiába kérte sógorától Olaszország Pótól délre eső részének átengedését, Ausztriával kötött szövetséget. Megszállta Közép-Olaszországot, de Eugénnel szemben határozatlan magatartást tanúsított és kerülni igyekezett a nyílt ellenségeskedést. 1814 februárjában Bellegarde és Nugent osztrák tábornok, az egyik az Adige, a másik az alsó Po mellékén, döntő jellegű hadműveleteket kezdett az alkirály ellen. A katonai lépéseket politikai akcióval is kiegészítették és proklamációikban azt hirdették, hogy az olasz népet fel akarják szabadítani az idegen járom alól és lehetővé akarják tenni, hogy maga döntsön sorsa fölött. Az angol lord Bentinck is, aki márciusban szállt partra Livornóban, hogy együtt működjön az osztrákokkal, arra hívta fel az olaszokat, hogy egyesüljenek az angolokkal és szerezzék vissza nemzeti függetlenségüket. Beauharnais Eugén, akit az osztrákok szorítottak, a Mincióig kényszerült visszavonulni. Roverbellánál február 8-án győzelmet aratott ugyan az osztrákok fölött, de március

elején Murat, aki benyomult Emiliába, rászánta magát, hogy megtámadja őt. Közben azonban titokban tárgyalt vele. A tárgyalások április 1-én félbeszakadtak és mikor az ellenségeskedések újból megkezdődtek, a nápolyiak átléptek a Tarón, az osztrákok pedig ismét előnyomultak a Mincio irányában.

Mikor Napoleon lemondásának híre Olaszországba megérkezett, Eugén alkirály Schiarino-Rizzinóban, Mantova közelében összes ellenségeivel fegyverszünetet kötött. Ekkor megakart kísérteni, hogy az olasz királyságot magának szerezze meg, de míg a hadseregben erős párt állt mellette, Milanóban csak egy kis töredék állt a franciaellenes többséggel szemben, melynek egy része a független királyság, másik része az osztrák uralom mellett foglalt állást. Április 20-án Milanóban nagy zavargás tört ki Eugén jelöltsége ellen s a zendülők hatalmukba kerítették a gyűlölt Prina minisztert és halálra marcangolták. Erre a hírre a Mantovában tartózkodó alkirály április 23-án új megegyezést kötött az osztrákokkal, átengedte nekik az egész királyságot és 27-én Münchenbe távozott. Piemontba visszatért I. Viktor Emánuel, aki Károly Emánuel még 1802-ben történt lemondása után a trónon követte és május 20-án megtartotta ünnepélyes bevonulását Torinóba. Május 24-én visszatért Rómába VII. Pius pápa is, akinek Napoleon márciusban visszaadta a szabadságát.

A Napoleon által behelyezett uralkodók közül már csak Murat maradt meg, de IV. Ferdinánd, aki lord Bentinck nyomására 1812-ben új alkotmányt volt kénytelen adni Szicíliának, nem mondott le Nápoly visszaszerzéséről. Sorsáról a bécsi kongresszusnak kellett döntenie, amely 1814 novemberében ült össze Európa újjárendezésére. Anglia, de még inkább Franciaország, vele szemben a Bourbonok visszahelyezését sürgették. Mikor Murat ezekről a tárgyalásokról értesült, Napoleonnak Elba szigetéről való visszatérése alkalmával melléje állott és megüzente a háborút Ausztriának. A Markákból benyomult Romagnába és 1815. március 30-án Riminiben kibocsájtotta híres proklamá-

cióját, melyben arra hívta fel az olaszokat, hogy Olaszország függetlenségének megvédésére szilárd egységben tömörüljenek köréje. Először április 4-én a Panaro mellett megverte az osztrákokat, de azután a túlerő elől kénytelen volt visszavonulni; Tolentinónál május 3-án vereséget szenvedett és visszaszorult a nápolyi királyság határai mögé. Pescarából liberális alkotmányt hirdetett ki, de hiába. Május 20-án tábornokai a Capua melletti Casa Lanzában megegyeztek az osztrák és angol kiküldöttekkel a Bourbonok nápolyi uralmának visszaállítására. Murat elhagyta az országot és IV. Ferdinánd június 3-án bevonult Nápolyba. Mikor azonban Murat Korzikában, ahova menekült, arról értesült, hogy a lakosság elégedetlen a Bourbonok uralmával, merész terv fogamzott meg benne a királyság visszaszerzésére és kevés hívével 1815. október 8-án a calabriai Pizzónál partra szállt. De senki sem állt a pártjára, elfogták, haditörvényszék elé állították, melynek ítélete alapján október 13-án agyonlőtték.

A bécsi kongresszus záró jegyzőkönyvét, amely az összes külön szerződéseket magában foglalta, 1815. június 9-én, kilenc nappal Napoleon waterlooi veresége előtt írták alá. Waterloot már csak a második lemondás és a szentilonai száműzetés követte. A bécsi kongresszus rendelkezései értelmében Olaszországban Lombardiából és a régi velencei köztársaságból a lombard-velencei királyság alakult, melyet Ausztriához csatoltak. Szardínia, miután I. Viktor Emánuel diplomáciai úton hiába kísérletezett, hogy Lombardiát megkapja, Liguriával növekedett meg, a másik oldalon azonban Franciaország javára Savoyában elvesztette Chablaist és Faucignyt, melyeket semlegesítettek. A modenai hercegséget Massával és Carrarával IV. Ferenc személyében a Habsburg-Lotharingiai-Este-ház kapta vissza. A parmai hercegséget életfogytiglan Napoleon feleségének, Mária Lujzának ítélték oda, azzal a kikötéssel azonban, hogy halála után a Bourbonok, személy szerint Károly Lajos herceg, kapják meg, akiknek addig Luccát adták át. A Stato dei Presidivel és a piom-

binói hercegséggel megnövekedett toszkánai nagyhercegségbe III. Ferdinánd személyében visszatértek a Habsburg-Lotharingiak. Az egyházi államot VII. Pius alatt egész terjedelmében helyreállították; ez főleg Ercole Consalvi bíboros tevékenységének volt köszönhető, akinek sikerült Bécsben minden ellentétes álláspontot legyőzni; a pápa így visszakapta Romagnát, a Markákat, Beneventót és Pontecorvót; Ausztria azonban jogot nyert, hogy helyőrséget tartson Ferrarában és Comacchióban. Egész terjedelmében helyreállították a Bourbonok alatt a nápoly-szicíliai királyságot is.

A bécsi kongresszus a legnagyobb szabású és méretű kísérlet volt Európa politikai viszonyainak rendezésére. Benne az a civilizációs elv jutott kifejezésre, hogy a nagyhatalmak békés egyetértésben, az egyensúly elvének és kölcsönös érdekeiknek tiszteletben tartásával rendezzék a viszonyokat és így Európában az állandó rend állapotát teremtsék meg, amely rendet felsőbb értéknek fogva fel, előtte meg kell hajolni a külön céloknak és külön érdekeknek. De ez a magas és elméletileg hangoztatott cél, amelynek elérésére bizonyos mértékig őszintén törekedtek is, nem volt a kongresszus határozatainak egyetlen mozgató ereje. Mindegyik hatalom arra törekedett, hogy saját érdekeit a lehető legnagyobb mértékben érvényesítse. A győztes Oroszország, Poroszország és Ausztria területüket megnövelték Lengyelországgal, a rajnai és szász tartományokkal, Lombard-Velencével, míg Franciaországot visszaszorították régi határai közé. Más oldalról azok az alapelvek, melyekkel a szerződő államok vezették magukat, nem voltak minden tekintetben alkalmasak arra, hogy megfeleljenek az új célkitűzéseknek. Végeredményben ezeket az alapelveket két tételben lehetett összefoglalni; az egyik volt az európai egyensúly, a másik a legitimitás elve. Az első úgyszólván abban jelentkezett, hogy az osztozkodásnál az egyes hatalmaknak juttatott területeket és népeket úgy mérlegelték, mintha a területek és népek egyszerű anyagi javak lettek

volna. A másik arra a feltételezésre volt alapítva, hogy az országok az uralkodóknak elidegeníthetetlen tulajdonaik, melyekkel Isten ajándékozta meg őket; ennél fogva mindegyiküknek birtokba kell venni jogos tulajdonát és attól többé nem lehet megfosztani őket. Valójában ezt a két alapvető elvet is maga a kongresszus működése során sorozatosan megsértette. Míg a szövetségesek, miként már említve volt, megnagyobbodtak, Franciaország nem nagyobbodott meg, Lengyelország függetlenségét pedig nem állították helyre, holott az nagyon alkalmas bástya lett volna az orosz hatalom ellenében. Még kevésbé tartották tiszteletben a legitimitás elvét; Lengyelország felosztása három más hatalom között megpecsételődött, a német fejedelmek egész sora elvesztette országát, Szászországnak elvették a felét, a római szent birodalomról nem beszéltek többé, a velencei, genovai és lucai köztársaságot pedig nem állították helyre. De mindenesetre az említett alapelvek alkalmazása a nyílt és egyszerű visszatérést jelentette az 1789 előtti Európához, mintha mindaz, ami 1789 és 1815 között lejátszódott, nem is történt volna meg. Tényleg ez volt a kongresszus embereinek gondolatvilága; egyáltalán nem voltak hajlandók tudomást venni a nemzetiség és szabadság eszméiről s a népeknek és egyéneknek arról a jogáról, hogy maguk döntsenek a sorsuk fölött. Szerintük kizárólag a királyoknak a hivatásuk, hogy alattvalóik jólétéről gondoskodjanak, a nélkül, hogy ezek akár a kigondolásba, akár pedig a végrehajtásba beleszólhatnak és még inkább a nélkül, hogy a kormányzásra hivatottak, akik közvetlenül és kizárólagosan Istentől származtatják a hatalmukat, alattvalóik irányában bárminő felelősséggel tartoznának.

De mert ami egyszer megtörtént, egyszerűen meg nem történné tenni nem lehet, az utolsó harminc esztendő eszméi és eseményei sem enyészhettek el nyomtalanul. Ha talán nem is a népek összességének, de mindenesetre azoknak az osztályoknak köztudatába, amelyek a közvéleményt alkotják és az esemé-

nyek menetére befolyást gyakorolnak, három gondolat élte bele magát. Az első volt az egyén jogainak és személyes szabadságának tudata. A második az volt, hogy az állam a közösség hozzájárulásán nyugszik, miért is ennek módot kell biztosítani, hogy igazgatására befolyást gyakorolhasson. A harmadik gondolat szerint a nemzeteknek önálló létjogosultságuk van és megilleti őket a jog, hogy életüket szabadon és önállóan fejleszthessék. És kétségtelen, hogy ez a három gondolat hatalmas módon mozdította elő a Napoleon-ellenes mozgalmat, mert kiváltotta a reakciót Napoleon zsarnokságával és hódító politikájával szemben, és kétségtelen az is, hogy ezeket a gondolatokat kihasználta a koalíció is, amely győzedelmeskedett Napoleon fölött.

Téves volna azonban azt feltételezni, hogy a bécsi kongresszuson megszervezett és az egyes államok által tovább fejlesztett reakció csupán az önkényen és erőszakon alapult volna : ez esetben bizonyára csak nagyon rövid ideig tarthatott volna. Ahhoz, hogy az 1815-ben megteremtett európai rend több évtizeden át tarthassa magát, hozzájárult a népek kifáradása és az ellenszenv, melyet belőlük a forradalom szertelenségei és még inkább Napoleon zsarnoksága és becsvágya kiváltottak. A legitimitás, az állam abszolút hatalmának és az uralkodók isteni jogának elvei, melyek alapján a restauráció képviselői állottak, tényleg találkoztak is sokak meggyőződésével. Külön erőt kölcsönözött ezeknek a gondolatoknak, hogy a vallások, különösen a katolikus vallás, tekintélyükkel melléjük állottak és őket igazaknak és kötelezőknek ismerték el; a vallások tekintélye pedig a forradalom vihara után megnövekedett és a vallásosság és a hitbuzgalom újjászületése folytán még nagyobbak tűnt fel, mint azelőtt. Más oldalról a forradalom eszméi nem hatoltak nagyon mélyen a népek tudatába, hanem inkább csak a felsőbb osztályok kisszámú hozzátartozóinak körében terjedtek el és ezeknek körében is az átöröklött politikai és

vallási eszmék újjáéledésével szemben a hirtelen megtorpanás és felbomlás válságán estek át. Mindezeknek az egymással szemben álló anyagi és erkölcsi erőknek a bonyodalmából egy hosszú küzdelem kezdődött, amelyből a bécsi kongresszus művének lerombolása után a mi időnk Európája és ennek keretében a független, egységes és alkotmányos Olaszország is megszületett.

Az európai államok azon törekvésének, hogy az általuk megteremtett rendet azoknak az elveknek az alapján tartsák meg, melyekben a régi abszolutisztikus politika hagyományai az újjáéledt vallásosság befolyásával találkoztak, volt egyik sajátos megnyilvánulása a híres *szent szövetség*, melynek szövegét a misztikus eszmék befogadására hajlamos Sándor cár Párizsban vetette papírra. Magát a szerződést 1815. szeptember 26-án írták alá és 1816-ban hozták nyilvánosságra.

Ebben az okmányban Oroszország, Ausztria és Poroszország uralkodói kijelentették, hogy meggyőződven arról, hogy államaik politikájának alapjai csakis «a Megváltó Isten örök vallása által hirdetett felséges igazságok» lehetnek, kinyilvánítják «abbeli elhatározásukat, hogy cselekvésük szabályozójául csakis e szent vallásnak s az igazságnak, a könyörületességnek és a békének előírásait fogadják el». Ezért «a szentírás szavainak megfelelően» a jövőben arra fognak törekedni, hogy «az igazi és feloldhatatlan testvériség kötelékei» fűzzék őket össze és egymásnak «minden alkalommal támogatást, segílyt és segítséget» nyujtsanak és magukat úgy tekintsék, mint akiket «a Gondviselés rendelt egyazon család három ágának kormányzására». XVIII. Lajos és több kisebb uralkodó csatlakozott a szent szövetséghez, de Anglia, bár a régensherceg rokonszenvét nyilvánította, távol tartotta magát. A szerződést, amely tulajdonképpen gyakorlati érték nélküli elvi megnyilatkozás volt, Metternich osztrák kancellár mégis eszközévé tette annak a politikájának, amely az államok hagyományos rendjének minden áron való fenntartására és minden forradalmi gondolatnak a tagadására irányult. De e

tekintetben ennél a szerződésnél jobb szolgálatot tett neki a Franciaország ellen szövethezett négy hatalom között 1815. november 20-án létrejött konkrét megállapodás, amely az Európa békéjének és jólétének biztosítása érdekében tartandó össze-jövedelek megtartásáról intézkedett. Ezzel adva volt az intervenciós politika alapja, melynek Metternich volt a mozgó szelleme. Ez a politika a bécsi kongresszus és a restauráció építményének sértetlen megőrzésére irányult és főleg Olaszországban nyert alkalmazást.

106. §. **A restauráció és a liberális agitáció.** — Talán Európának egyetlen országában sem hajtották végre a dolgok régi rendjének helyreállítását olyan kíméletlenül, mint Olaszországban.

Piemontban I. Viktor Emánuel egyszerűen úgy akart a hús esztendő előtti állapotokhoz visszatérni, mintha a köz-benső idő alatt semmi sem történt volna. Először eltörölték a Code Napoleont és csaknem az összes francia törvényeket, azután visszaállították a régi bonyolult és minden egységet nélkülöző jogrendszert és vele együtt a hűbéri kiváltságokat, az elsőszülöttségi jogot, a hitbizományokat, az egyházi és katonai külön bíróságokat, a jogszolgáltatás és peres eljárás régi intézményeit, közöttük a megkorbácsolást, kikötést, kínvallatást stb. és a türelmetlenséget minden nem katolikus felekezettel szemben. A hadseregben, a hatóságoknál és a hivatalokban a forradalom előtti állapotokat állították helyre, olyannyira, hogy a hivatali rangfokozatok megállapításánál mindenkinél a Palmaverde-féle régi udvari évkönyvnek 1798. évi kiadását vették alapul. Így történt, hogy tábornokok és ezredek, akik végig-harcolták Napoleon dicsőséges háborúit, alacsonyabb rang-fokozatokban kényszerültek szolgálni a fegyverviselés mester-ségétől régen elszokott öregek parancsnoksága alatt. A közokta-tást a papságra bízta, illetőleg papi ellenőrzés alá helyezték. De az állam területének Genova hozzákapcsolása révén történt

kibővülése sem ment végbe nehézségek nélkül. A lakosság ugyanis természetesen az elvesztett függetlenséget sírta vissza és erős ellenszenvet érzett Piemont irányában.

Ausztriával szemben azonban Viktor Emánuel határozott magatartást tanúsított és megakadályozta az osztrákok törekvését, akik szerették volna Novara vidékét megtartani és késleltetni igyekeztek csapataiknak Piemont területéről való visszahívását. Visszautasította Ausztriának azt az ajánlatát is, hogy belépjen egy olasz szövetségbe, melyben az elnöklés Ausztriát illette volna meg; ettől függetlenül azonban szövetséget kötött Ausztriával. A vágy Lombardia megszerzése iránt, amely a bécsi kongresszuson nem teljesedett, ettől fogva állandóan élt a piemonti politika intézőinek lelkében, akik odáig mentek, hogy egy 1818-ban Sándor cárhoz intézett emlékiratban egy felsőolaszországi királyság gondolatát is felvetették. A belső viszonyok javulásának kezdetét jelezte 1819-ben Prospero Balbónak a kormányra való meghívása, aki a kormánynak ismét haladóbb jelleget kölcsönzött és hasznos reformokat kezdeményezett, melyeknek végrehajtása körül azonban a makacs konzervatívok erős ellenszegülésével találkozott.

Más volt a kormányrendszer Parma-Piacenza és Modena két hercegségében. Parmában és Piacenzában Mária Lujza, akinek az osztrák Neipperg gróf volt a minisztere, majd Napoleon halála után morganatikus férje is, reakciós túlkapások nélkül uralkodott és megtartotta a francia törvények és intézmények legnagyobb részét. Az új polgári törvénykönyvet, amely a parmai jogtudósoknak volt kiváló munkája, 1820-ban léptették életbe. A polgárok nagyobb cselekvési és szólásszabadságot élveztek, mint Olaszország legnagyobb részében. A közoktatást, irodalmat és tudományt pártolták és előmozdították.

Ismét másként uralkodott Habsburg-Lotharingiai IV. Ferenc, Modena hercege, akiből nem hiányzott az erély és kormányzati ügyesség; igyekezett előmozdítani alattvalói jólétét, csök-

kentette az adóterheket, sok gondot fordított az igazságszolgáltatásra és szükség esetén tudott bőkezű lenni a sajátjából is. De megátalkodott ellensége volt a szabadelvű eszméknek és mindennek, ami ezeket elősegíthette; kormányrendszerét ezeknek elnyomására s kiváltságos nemesi és papi osztályok támogatására alapította. Érdemes megemlíteni, hogy egyidejűleg a politikai terjeszkedés gondolatai is foglalkoztatták, egyik irányban arra az esetre, ha a savoyai család főága kihalna, a másik irányban Milano felé, Ausztria ellenében; még a királyi korona megszerzésének gondolata sem volt tőle idegen.

De az az állam, amely legkevésbé érezte meg a viszonyok változását és kétségtelenül a legjobb kormányrendszerrel dicsekedhetett, Toszkána volt III. Ferdinánd alatt, akinek Corsini és Fossombroni állottak miniszterként az oldalán. A francia törvények és rendeletek nagy része érvényben maradt és ha a Code Napoleont hatályon kívül helyezték is, a Lipót-féle törvénykönyv, amely helyette ismét életbe lépett, szintén liberális és felvilágosodott jellegű munka volt. Az egyházi bíróságot nem állították vissza, a szerzetesrendek kisajátított vagyonuknak csak egy részét kapták vissza és a jezsuita rend újjáalakos felállítását nem engedélyezték. De a kormányból hiányzott az erély, úgyhogy Giusti kifejezése szerint alvással ölte ki a népből is az energiát. Külügyi vonatkozásban nem lehetett elkerülni az Ausztriától való függést, mellyel a nagyherceg kénytelen volt szövetségi szerződésre lépni. III. Ferdinánd 1824 júniusában halt meg és a trónon fia, II. Lipót (1824—1859) követte, aki ugyanolyan kormányzati szellemben uralkodott.

A bécsi kongresszuson Toszkána hiába kérte Lucca oda-csatolását; cserében Parmáért a volt luccai köztársaságot a Bourbon-családból való Mária Lujza hercegnő kapta meg. A hercegnő enyhén kormányzott, csak a katolicizmus kérdésében volt szigorú és majdnem kérlelhetetlen és noha a bécsi kongresszus rendelkezése értelmében köteles lett volna, nem alkalmazta az

1805. évi alkotmányt. 1824-ben bekövetkezett halála után fia, Károly Lajos lépett trónra, aki mint uralkodó nem volt rossz, de kiegyensúlyozatlan; liberális hajlandóságokat mutatott és 1832-ben protestáns lett, de tíz esztendő múlva ismét visszatért a katolikus vallásra.

A pápai államban Rivarola prelátus kezdetben elég gyengén kormányzott, de miután Consalvi bíboros a bécsi kongresszusról visszatért, a viszonyok lényegesen megjavultak. Consalvi, aki élénk érdeklődést mutatott az alattvalók jóléte iránt és valódi államférfiúi tulajdonságokat árult el, tudatában volt a szilárd és erősen központosított hatalom jelentőségének és érezte a szükségét, miként az 1816. évi pápai *motu proprio* kifejezte, hogy «az egyház államai Európa többi államaival párhuzamba állíttassanak». Ez a *motu proprio* egységes rendszert vitt bele a tartományok és községek igazgatásába, újjászervezte az igazságszolgáltatást és eltörölte a hűbéri jogok nagy részét. A pápai kormányrendszer alapvető hibái azonban továbbra is megmaradtak; nem szűnt meg a jogforrások különbözőségének zűrzavara, amely a római jog, egyházjog, bullák és hatóságok jogalkotásának keverékéből állott elő; az egyházi bíróságok igen széles körű joghatósággal rendelkeztek; az inkvizíció büntető hatásköre tisztán vallási jellegű vétkekre is kiterjedt, mint ünnepek meg nem tartása, bűjtők megszegése stb; ily módon a lakosság háromszoros ellenőrzésnek volt alávetve az állam, a püspök és a Santo Ufficio részéről; a világiak teljesen ki voltak zárva a kormányzásból. Az elszedett egyházi javak visszaadattak s a bíboros fáradozásai, hogy nagyobb újításokat léptessen életbe a közoktatás terén, nem vezettek eredményre. Az iskoláztatás nagyrészt ismét a jezsuitáknak lett a monopóliuma, kiknek rendjét VII. Pius pápa 1814-ben visszaállította. A külpolitikában Consalvi visszautasította Ausztria szövetségi ajánlatát és általában Ausztriával szemben bizalmatlan magatartást tanúsított.

IV. Ferdinánd, mikor személyében a Bourbon-család visszatért Nápoly trónjára, ígéretet tett, hogy tiszteletben fogja tartani a polgári szabadságot, tudomásul veszi az állami és egyházi javak elidegenítését és megtartja a fennálló polgári és katonai közigazgatást. De miután a tartományok és községek szervezetét francia mintára egységesen és központosítva rendezték, a francia törvénykönyv helyett 1819-ben *Ferdinánd-kódex* név alatt a Két Szicília törvénykönyvét léptették életbe, amely megtartotta az előbbinek alapvető elveit; az emigránsok visszakapták elkobzott jószágait; a majorátusokat részben visszaállították; a pápával 1818-ban megkötött konkordátum nem tett ugyan említést a pápának Nápoly fölött gyakorolt hűbérúri jogáról, de ezzel szemben az egyháznak engedte át a közoktatás ellenőrzését, a sajtócenzúrát és a házassági ügyekben való bíráskodást. 1816. december 8-i rendeletével Ferdinánd megszüntette Szicília autonómiáját, a szigetet Nápolylyal egyesítette és hatályon kívül helyezte mind a régi alkotmányt, mind azt az alkotmányt, amelyet az első helyett 1812-ben ő maga hirdetett ki. Ez az alkotmány sok hasonlóságot mutatott az angollal, alsó- és felsőházból álló törvényhozó testülete volt, amely megvitatta és elfogadta, vagy elvetette a király által javaslatba hozott törvényeket. Az egyesítéssel egyidejűleg IV. Ferdinánd megszüntette a szicíliai hadsereget és lobogót is, maga pedig a rendeletben a Két Szicília királya címet vette fel. Az Ausztriával kötött szövetségben a király kötelezte magát, hogy országában nem léptet életbe olyan változtatásokat, melyek nem egyeztethetők össze a régi monarchikus intézményekkel és azokkal az elvekkel, melyeket a császár olasz tartományainak belső igazgatásánál gyakorol.

Lombardiában és Velencében Ausztria megkezdte az összes napoleoni intézmények lebontását, de olyan kormányforma életbeléptetésére tett ígéretet, amely figyelembe veszi a nemzeti jogokat. Az 1815. április 7-én kelt rendelet kimondta a

lombard-velencei királyság létesítését, amelynek alkirályt és két központi kongregációt, vagyis országos tanácsot, — az egyiket Lombardia, a másikat pedig Velence számára — továbbá több tartományi tanácsot állított az élére; a községek közigazgatásának élére községtanácsok kerültek s ezeknek feje volt a podesta; mindezeket a tisztségeket, az alkirály kivételével, belföldiekkel és pedig legnagyobb részt a nemességhez tartozókkal töltötték be. De a központi kongregációk hatásköre mindössze arra terjedt ki, hogy az osztrák kormány által már megállapított adókat eloszák és hogy nem politikai természetű javaslatokat «alázatosan» a kormány elé terjesszék. Ausztriának olasz tartományaiban is az osztrák törvénykönyv lépett életbe, amely nem ismerte a tárgyalás nyilvánosságát, nem engedte meg a vádlottnak, hogy védőt állítson, sürgős esetekben lehetővé tette a sommás eljárást, büntetés gyanánt pedig a fejesztést, a súlyos és legsúlyosabb börtönt alkalmazta. A magasabb tisztviselői állásokra németeket alkalmaztak. Az olasz hadsereget feloszlatták s az olasz katonaságot az ausztriai birodalom legkülönbözőbb tartományaiba vitték, Olaszországba pedig német, száv és magyar helyőrségeket helyeztek, melyek közül különösen a horvátok voltak közgyűlölet tárgyai. A rendőrség és a rendőrség által gyakorolt sajtócenzura hatalmának nem voltak korlátai. Az adók nagyon súlyosak voltak és a császárság bevételeinek egyötödét szolgáltatták, úgy hogy Lombardia és Velence valósággal fejlődtehe volt Ausztriának. A papság irányában a kormány a jozefinista és napoleoni hagyományokat követte, fenntartotta a holtkéz vagyonának kisajátítását és nem állította vissza az egyházi törvényszékeket. Ami egyébként az osztrák közigazgatást illeti, amennyiben nem államérdekekről volt szó, szervezetének érdeméül kell elismerni a körültekintést és pártatlanságot. Kormányzásának alapelvét a császár a lombardiai kiküldötték előtt már 1814-ben Párizsban kifejtette: «A lombardoknak el kell felejtetni, hogy ők olaszok;

az engedelmesség az én akaratommal szemben lesz az a kötelek, amely az olasz tartományokat többi államaikkal összekapcsolja.» A centralizációnak kellett volna ennek a programnak megvalósítását szolgálni s ezért még a helyi osztrák hatóságoknak is nagyon szűkre volt szabva a hatáskörük.

Így egy teljesen idegen hatalom, amely kifejezetten az is akart maradni, telepedett meg Olaszország két legnagyobb és legjelentősebb tartományában. Gyakorlatilag Ausztria uralkodott az egész félszigeten és mint versenyen kívül legerősebb hatalom, túlsúlyát éreztette Olaszország többi uralkodója irányában. Ettől eltekintve, ha netalán voltak is ezeknek az uralkodóknak függetlenségi vágyaik, szükségképpen Ausztriához fűzte őket az a körülmény, hogy onnét várhattak támogatást a náluk jelentkező esetleges nyugtalanságok ellenében, nem is beszélve arról, hogy hárman az olasz fejedelmek közül az osztrák háznak voltak a tagjai. És ezt a köteleket még külön szerződés is megerősítették, melyekről fentebb megemlékeztünk. P

A függetlenség és nemzeti egység, a szabadság és haladás eszméi, melyeket a kiválasztott lelkekből álló kisebbség Olaszországban a XVIII. század végén és a XIX. század elején már elérni remélt, nagyon messze estek a megvalósulástól. De tévedés volna azt hinni, hogy ettől fogva a félszigeten mélységes és általános elégedetlenség és a gyökeres változásra irányuló közös törekvés uralkodott volna. Mindenekelőtt az olasz kormányok között, még az osztrákot is beleértve, egy sem volt, amelyet a szó közönséges értelmében zsarnokinak lehetett volna mondani; ha megfelelő kifejezést keresnénk jellemzésükre, azt lehetne mondani, hogy kormányrendszerük a középhelyet foglalta el a patriarchális és felvilágosodott abszolutizmus között. Valamennyien kicsinységeig menő gondoskodást tanúsítottak alattvalóik anyagi és mindennapi jólétéről, aminek a nép még ki nem fejlődött öntudata a legnagyobb fontosságot tulajdonít.

totta. És ha ehhez hozzávesszük még a fáradtságot és békevágyat, melyet a viharos napoleoni korszak maga után hagyott, a vallás által gyakorolt konzervatív hatást, az érdekeknek azt a szövevényét, amelyet minden megállapodott kormány ki szokott fejleszteni maga körül, a nagy ellentéteket, melyek Olaszországnak századok óta különvált részeit elválasztották egymástól, és a kultúra viszonylag csekély elterjedettségét, akkor meg lehet érteni, hogy az olasz nép nagy többsége a restaurációba aránylag könnyen beleélte magát.

De Olaszország mégsem volt «a halottak földje», vagy pedig éppen a halottak voltak azok, akik életben tartották. Közös volt a nemzeti hagyomány, közös az irodalom, közös a történelem és közös maga az olasz nép. Olaszország egyáltalában nem volt egyszerű «geográfiai fogalom», miként azt Metternich meghatározásával kifejezni akarta. A klasszikus és középkori emlékek, a helyi önkormányzat hagyományai, a XVIII. század eszméi és reformjai s a forradalomnak még egészen friss iskolája, ébren tartották a szabadság gondolatát, a nemzeti érzés és az itáliai faj büszkesége pedig, amely az antik Róma emlékeiből táplálkozott, szembeállítva a jelennek idegen elnyomásával, szította a vágyat a függetlenség után. Legutoljára, félénken és tétován, csírázott az állami egység eszméje, de a nemzeti egység szilárd alapot kölcsönzött neki. Az egységes állam neve és a megvalósulás kezdete már adva volt az olasz királyságban; keserves megpróbáltatások árán kellett az eszmének megérlelődnie. Ezek az eszmék és ezek az érzések igazában csak nagyon kevesek lelkében éltek; a nemesség, a lombardiai nemesség egy részét kivéve, alapjában véve idegen volt tőlük, a papság majdnem egészen ellenük volt, a parasztság pedig semmit sem tudott róluk. De a polgárság, a társadalomnak legelevenebb és legmunkásabb osztálya, annál is inkább befogadta őket, mert ez az osztály érezte legerősebben a restauráció rendszerének nyomását. Ez a rendszer nemesekkel, magas állású papokkal

és külföldiekkel népesítette be a bürokráciát, vámkorlátokkal, a súlyok és mértékek különféleségével, gyanakvó ellenőrzéssel, kicsinyes és zaklató rendszabályokkal, a közigazgatás és jogszolgáltatás szabályainak elégtelenségével nehezítette meg az ipart és kereskedelmet és akadályozta a kultúrát, egy szóval gátat vetett minden olyan tevékenység útjába, melyet a polgárság élethivatásának tekintett. A nagyszámú egyetem, melyek közül néhány igen erősen kifejlődött, megannyi tűzhelye volt a fennálló rend elleni elégedetlenségnek s a haza és szabadság eszményének.

A kicsiny számú és minden megmozdulás elfojtására kész hatóságok ellenőrzése alatt álló olasz hazafiak és liberálisok, miként a külföldön is történt, szükségszerűen titkos társaságokban való konspirálásra kényszerültek. Ezeknek a titkos társaságoknak eredete, szervezete és programja tekintetében nagy homály és bizonytalanság uralkodik; közös forrásukat valószínűleg a szabadkőművességben kell keresni, amely a forradalmi és napoleoni idők folyamán erősen elterjedt Olaszországban.

Legfontosabb volt e társaságok között a *carboneria*, amely fokozatosan minden valószínűség szerint a többieket is felszívta magába. Ezek között volt például a *guelfek* társasága Lombardiában és Romagnában, amely az olasz függetlenségre és az olasz államok szövetségének létrehozására törekedett, valószínűleg a pápa elnöklete alatt. A *carboneria* nevét jelképesen a széntől vette, amely fekete ugyan, de ha ég, ragyogó lángot támaszt. A szervezet tagjai úgynevezett venditákban csoportosultak és a szabadkőművesekhez hasonlóan megvoltak a jelvényeik, szertartásaik és esküformáik; körükben bizonyos keresztény miszticizmus uralkodott és Krisztust a zsarnokok első áldozatának tekintették. Tulajdonképpen politikai programjukat világosan sohasem körvonalozák. Az bizonyos, hogy az alkotmányt és az olasz függetlenséget akarták; voltak közöttük köztársaságiak is, de tevékenysége során a *carboneria* kifejezet-

ten sohasem hangoztatta sem a köztársaságot, sem pedig az olasz egységet. Tanaikat úgy jellemezték, hogy azok «a római imperializmusnak és a Jean-Jaques Rousseau iskolája szerinti demokratikus fél-szocializmusnak sajátos keverékét» alkotják. A carboneria a félsziget déli részén alakult, Bonaparte József és Murat királysága idején és határozottan franciaellenes volt a jellege. Éppen ezért kezdetben Ferdinánd király támogatta a carbonarikat; ezek azonban ellene fordultak, mikor látták, hogy nem adja meg az alkotmányt. Délről a carboneria áttért a pápai államba és Észak-Olaszországba; Piemontban az *adelfi* szövetséggel való összeolvadásukból keletkezett a *federáltak* szövetsége, akik programmul tűzték ki Felső-Olaszország egyesítését a savoyai ház alatt és egy olasz államszövetség megalkotását. Lombardiában, illetve Milanóban Piero Maroncelli létesített egy venditát, melynek tagjai közé tartozott Silvio Pellico és Porro gróf is. Összeköttetésben állt velük Federico Confalonieri gróf is, a lombardiai federáltak feje, akiknek fő céljuk volt az osztrákok kiűzése Lombardiából; a Piemonttal való egyesülés gondolata azonban még csak nagyon gyengén élt bennük.

Confalonieri, Porro és a körükhöz tartozó többiek, mint-hogy nem tudtak igazi politikai tevékenységet kifejtetni, a szociális, közgazdasági és kulturális térre helyezték át működésük súlypontját; meghonosították a gőzhajózást, mechanikai szövőszékeket hozattak, előmozdították a népoktatást stb. Szellemiek terén a romantikus mozgalom körül csoportosultak az osztrák kormány által támogatott klasszicistákkal szemben, akik szerintük «védelmezték a nyelvtant, a tekintély elvét és a pápaságot». Elveik terjesztésére a *Conciliatore* című folyóiratot alapították. Ennek szerkesztőségét, amely a Porro-házban volt elhelyezve, a kormány összeesküvésnek minősítette s a *Conciliatore* megjelenését, miután egyévi fennállása alatt a cenzura szüntelen zaklatásának volt kitéve, 1819-ben megtiltotta.

A carbonarik és más szabadelvű jellegű szekták mellett olyanok is voltak, amelyek a fennálló rendre támaszkodtak és a reakció melletti küzdelmet tekintették céljuknak. Sokat emlegették ebben az időben a *koncisztorialisokat*, akiknek állítólag a modenai herceg volt a védnökük, célul pedig azt tűzték ki, hogy Olaszországot a pápasággal és a papsággal egyetértésben újjáalakítsák és az osztrákokat, akik jozefinizmusuk miatt gyűlöletesek voltak a pápista klérus előtt, Olaszországból kiűzzék. Kif jezetten klerikális jellegű volt és a liberalizmussal szemben állt a pápai államban a *sanfedisták* szövetsége. De ezekről a szektákról olyan kevés adat maradt fenn, hogy szinte kétkedni kell a létezésükben. Állítólag a sanfedistáknak egyik elágazása volt Nápolyban a kétségtelenül létező *calderarik* szövetsége, amely mindaddig Canosa hercegnek, Ferdinánd király miniszterének védelme alatt állott, míg Ausztria a királyt Canosa menesztésére és a szövetség feloszlására nem kényszerítette.

A carboneria szövetségének első nyilvános megmozdulása 1817 júniusában a pápai állam területén, Maceratában történt, de nem sok vizet zavart. Mindazonáltal az összeesküvők ellen indított per nagyon sok halálos ítélettel, életfogytiglani és időleges száműzetéssel végződött. A halálos ítéleteket kegyelemből, szintén életfogytiglani száműzetésre változtatták.

A restauráció első tizenöt esztendeje alatt az olasz nemzeti mozgalom, eszmeileg és gyakorlatilag, szoros összeköttetésben állott a többi európai ország, különösen Franciaország hasonló természetű mozgalmaival. Mindezek a mozgalmak a forradalmi és napoleoni visszaemlékezésekből táplálkoztak. Napoleonból, akit a szent szövetség trónjától megfosztott és száműzött, Olaszországban és egyebütt, a szabadság jelképe lett. Ezeknek a szabadelvű mozgalmaknak mindenütt a hadseregek voltak a tűzhelyei. A közhangulat és a lelkek állapota egész Európában mindenütt azonos volt s ezért egyik országnak az eseményei közvetlen visszahatással voltak a többire.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

A nemzeti megújulás kora.*

107. §. **Az 1820—1821 évi olasz forradalmak.** — Az összefüggés az olasz mozgalmak és a többi európai államok mozgalmai között különösen szembeötlő az 1820—1821. évi olasz forradalmaknál, amelyek egyenesen az 1820. évi spanyol forradalom visszahatása gyanánt jelentkeztek. Ez a spanyol forradalom a hadseregben tört ki és céljául tűzte ki a cortez által a Napoleon elleni küzdelmek idején 1812-ben kihirdetett alkotmánynak a visszaállítását, melyet a bourboni restauráció után VII. Ferdinánd király nyomban eltörölt. Ez az alkotmány a népfenség és a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom különválasztásának elvéből kiindulva, kimondotta a törvényhozás egységét, a tisztviselők elmozdíthatatlanságát, a sajtó szabadságát, eltörölte a kínvallatást és a javak elkobzását; a végrehajtó hatalmat a királyra ruházta, akinek hét miniszter és az állam-

* Az olaszok történelmük 1820—1848 közötti időszakára a *risorgimento* kifejezést szokták használni, amely magyar fordításban feltámadásnak, újjászületésnek vagy megújulásnak felel meg. Ennek a fejezetnek olasz eredetiben szintén «Il risorgimento» a címe. Esetleg lehetett volna a magyarban is a reneszánsz mintájára az eredeti olasz címet használni, de mert egyrészt a *risorgimento* nem olyan általánosan ismert kifejezés, mint a reneszánsz, másrészt megvan a teljesen egyenértékű magyar kifejezése, a fordító helyesebbnek látta általánosságban az utóbbinak használatát. Egyes helyeken, különösen a kulturális vonatkozásoknál, a fordító is az olasz *risorgimento* kifejezést alkalmazta.

tanács állt az oldalán, a törvényhozó hatalmat pedig a cortezre ruházta, amely két esztendőnkint három választói csoport által volt választandó. Az alkotmány a katolikus vallást jelentette ki államvallásnak, minden másfajta istentiszteletet eltiltott és az eltörölt inkvizíció helyébe a hitvédelmi törvényszékeket állította fel.

A spanyol forradalom 1820 márciusában a király behódolásával diadalmaskodott. Még gyorsabb volt a forradalom sikere Nápolyban, ahol a mozgalom szintén a hadseregből indult ki, melynek körében a carboneria nagyon el volt terjedve. 1820. július 2-án a nolai helyőrségből két lovastiszt, Morelli és Silvati, egy szakasz könnyű lovassággal megszökött s a királyt és az alkotmányt éltetve, Avellino felé vonult. A mozgalom néhány nap alatt szétterjedt és diadalmaskodott Terra di Lavoróban, Capitanatában, Basilicatában és Apuliában. A felkelésnek Guglielmo Pepe, Murat volt tábornoka lett a vezetője, aki körül erős csapatkötelékek verődtek össze. A király, miután látta, hogy a hadsereg teljesen a mozgalomhoz csatlakozott, július 6-án kibocsájtott proklamációjában megadta az alkotmányt, régi Murat-párti egyénekből új minisztériumot állított össze és fiát, Ferenc calabriai herceget régenssé nevezte ki. A régens a carbonarik nyomása alatt, július 7-én az 1812. évi spanyol alkotmányt léptette életbe és a király ezt július 13-án, az evangéliumra tett esküvel elfogadta. De a dolgok új rendjét nagyon meggyengítette az az ellentét, amely a kormányra hívott Murat-pártiak, vagyis konstitucionalisták és a carbonarik között fennállott, akik a forradalmat tulajdonképpen csinálták.

Palermóban, miután a nápolyi forradalom fölötti első lelkesedés elpárolgott, a nemesség új mozgalmat szított a sziget önkormányzatának és az 1812. évi szicíliai alkotmánynak visszaállítása érdekében; ez a mozgalom zavargásoktól és fosztogatásoktól kísérve, az egész szigetre kiterjedt. A nápolyi liberálisok

nem jó szemmel nézték ezt a mozgalmat. Nápolyból a szigetre küldték 7000 emberrel Florestano *Pepet*, Guglielmó testvérét, aki azon az alapon megegyezett a Palermóban alakult kormányzó tanáccsal, hogy amnesztiát hirdetnek és gyűlést hívnak össze, amely dönteni fog a Nápolylyal való egyesülés vagy önkormányzat kérdéséről. Az elégedetlen csőcselék azonban felkelt és Pepe kénytelen volt a lázongókat mind a szárazon, mind a tenger felől megtámadni. Október 5-én megújították a megegyezést, de azzal a záradékkal, hogy Szicíliának minden körülmények között a nápolyi király uralma alatt kell maradni és életbe kell léptetni a spanyol alkotmányt. Közben, október 1-én, összeült a nagyobb részében mérsékelt liberálisokból álló parlament és a király előtte letette az esküt az alkotmányra. A szicíliaiakkal kötött megállapodást a parlament nem erősítette meg és Pietro Colletta tábornokot küldte ki a szigetre, aki szigorú megtorlást gyakorolt.

1820 október-novemberében az öt európai nagyhatalom kongresszusra gyűlt össze Troppauban, melyen Franciaország és Anglia nem voltak hajlandók az alkotmány visszavonása érdekében beavatkozni a nápolyi ügyekbe. A szent szövetség hatalmai azonban ilyen értelemben döntöttek és újból kinyilatkoztatták, hogy joguk van beavatkozni olyan államok ügyeibe, amelyekben törvényellenes módon történtek változások, a nápolyi királyt pedig meghívták, hogy vegyen részt a Laibachba összehívandó újabb kongresszuson. A király a spanyol alkotmány intézkedése szerint, a parlamenttől tartozott engedélyt kérni az ország elhagyására; az engedélyt azon ígéret ellenében kapta meg, hogy a kongresszuson az alkotmány ügyét fogja képviselni. Mikor azonban Laibachba megérkezett, a szent szövetség tagjainál is abszolutisztikusabbnak mutatkozott és még egy egyszerű reformtervhez is nehezen járult hozzá. A parlament, mikor a király felhívást intézett hozzá, hogy vesse magát alá a hatalmak akaratának és mikor arról értesült, hogy el-

határozták az osztrák beavatkozást, kimondotta, hogy a királyt fogolynak tekinti és kimondta az ellenállást. A régens kijelentette, hogy hű marad az alkotmányhoz. Az Ausztria elleni védekezést azonban nem sikerült komolyan előkészíteni. A negyven-, vagy ötvenezer ember, akit összegyűjtöttek, felerészből tartományi miliciából állott s azonfelül két különálló hadtestre oszlott, az egyik Carascosa alatt a Gariglianónál, a másik Guglielmo Pepe alatt, az Abruzzókban. Ez a hadtest átlépte a határt, de mikor március 7-én megütközött a Lombard-Velencéből benyomult osztrák hadsereggel, visszaverték és mikor a visszavonulás megkezdődött, a milícia elszéledt. Carascosa hadteste nem mozdult meg, de emberei tömegesen megszöktek és így az osztrák hadsereg március 23-án ellenállás nélkül bevonulhatott Nápolyba.

Miközben a nápolyi forradalom végét ért, újabb forradalom tört ki Piemontban. A carboneria itt is gyökeret vert a hadseregben és központja lett mindazoknak, akik személyi, vagy elvi okokból elégedetlenek voltak a restaurációval. A mozgalom monarchikus jellegű volt és hű volt a savoyai uralkodóházhoz; azt akarta elérni, hogy I. Viktor Emánuel alkotmányt adjon és felújítva családjának Lombardiának Piemonttal való egyesítésére irányuló régi törekvését, háborút indítson Ausztria ellen. A mozgalom vezetői Carlo Asinari di San Marzano ezredes, a király szárnysegéde, Giacinto di Collegno őrnagy, Carignano herceg istállómestere, Santorre di Santarosa őrnagy és Regis ezredes voltak. A vezetők összeköttetésben állottak a lombardiai federáltakkal s a romagnai és marchei carbonarikkal. Rokonszenvezett és összeköttetésben állott a carbonarikkal Károly Albert királyi herceg is, aki a Savoya-Carignano-család ifjabb ágából származott és Tamás hercegnek (95. §.) volt a leszármazottja, egyúttal pedig, minthogy Viktor Emánuelnek és öccsének, Károly Félixnek nem volt fiúgyermke, prezumpatív örököse volt a trónnak is. Mikor a forradalom Spanyolországban és

Nápolyban kitört, a lelkek nyugtalansága Piemontban is növekedett s egy összetűzés, amely Torinóban 1821. január 12-én játszódott le a diákok és rendőrség között, megindította az erjedést. Egyelőre azonban komolyabb dolog nem történt és az osztrák hadsereg akadálytalanul vonulhatott be a nápolyi királyságba. Március első napjaiban a carbonarik cselekvésre határozták el magukat s e végből megállapodást akartak létesíteni Carignano herceggel. A herceg azonban, miként Santarosa később előadta, először helyeselte a mozgalmat, azután visszavonult tőle, majd ismét beleegyezett. Március 10-én Alessandria citadellájában kikiáltották az alkotmányt, a városban pedig kormányzó-bizottság alakult. Ennek a bizottságnak a proklamációi a spanyol alkotmányról, Olaszország függetlenségéről, az olasz szövetségről és Viktor Emánuelről, mint Olaszország jövődő királyáról beszéltek. A felkelők felvonták a háromszínű olasz lobogót. Két nappal később ugyanezek az események ismétlődtek a torinói citadellában. A király leköszönt és arra az időre, míg a Modenában tartózkodó Károly Félix megérkezik, a régensséget Carignano hercegre ruházta, aki a felkelők egyre fenyegetőbb magatartására március 13-án, a nemzet képviselői és a király által eszközözendő módosítások fenntartásával, hozzájárult a spanyol alkotmányhoz. Ezután új minisztériumot és kormánytanácsot nevezett ki. A következő napokban azonban levelet intézett egyes kormányzókhoz, hogy a megadott engedményt mindaddig, míg a király nem nyilvánította akaratát, tekintsék semmisnek és Novarában összpontosította a királyhű ezredeket. Károly Félix Modenában rendeletet bocsájtott ki, amelyben a király lemondását és a régensséget érvénytelennek, az alkotmányos mozgalom híveit pedig lázadóknak nyilvánította; ugyanakkor meghagyta Károly Albertnek, hogy vonuljon Novarába de la Tour tábornokhoz és ott várja be a további rendeleteit. Károly Albert nem hozta nyilvánosságra a rendeletet és egy proklamációban azt jelentette ki, hogy a királytól olyan választ kapott, melyből arra

kell következtetni, hogy az nincs kellően tájékozódva a viszonyok felől, miért is fel kell őt világosítani; erre 21-én Santarosát hadügyminiszterré nevezte ki. De még ugyanazon napon éjjélkor, azokkal a csapatokkal, melyeket össze tudott szedni, Torinóból Novarába menekült, ahonnan Károly Félix rendeletére Milanón keresztül Modenába utazott. Innét, miután a király nem volt hajlandó fogadni őt, Firenzébe ment apósához, a toszkánai nagyherceghez.

Az alkotmányosság híveiből így lázadók lettek. Az alexandriai kormányzótanács helyén maradt, s Santerre di Santarosa az ellenállásra és a ticinói hadmenetre készült, hogy benyomuljon Lombardiába, Milanóból azonban Confalonieri eltanácsolta ettől a vállalkozástól. Miután Oroszország közvetítése nem sikerült, az osztrákok Bubna alatt átléptek a Ticinón és az első összecsapásnál, Novara közelében, április 8-án az alkotmánypárti csapatok szétfutottak. Genova, amely egyidejűleg szintén felkelt az alkotmány mellett, ellenállás nélkül megadta magát.

↓ Így mindkét olasz forradalom megghiúsult. Az egységes eljárás teljes hiánya, de még inkább a szicíliai események megmutatták, hogy milyen gyenge és bizonytalan volt még a nemzeti egység eszméje. Nemcsak a nép nem vett részt igazán a mozgalomban, de a középosztály is távol tartotta magát tőle és alapjában véve csak a tisztek és nemesek megmozdulása volt. A mozgalom vezetői nagyon is bizonytalan, de egyúttal nagyon messzemenő célokat tűztek maguk elé és az abszolút uralomból egy csapással át akartak térni a spanyol alkotmányra, a nélkül, hogy azt valójában ismerték volna. Hiányzott a cél, és a szervezés egysége, a gyakorlati érzék és a kitartás. Ezek voltak a kezdődő mozgalom velejáró bajai. Olaszország nem tudott egyszerre átalakulni és megújodni. Ehhez mélyrehatóbb nevelésre nagyobb tapasztalatra és az összes osztályoknak a mozgalomban való szélesebb körű részvételére lett volna szükség. Meg

kellett azonkívül változni a nemzetközi helyzetnek is: mindaddig, míg Európa a laibachi kongresszus északkeleti körében élt, egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevésbé lehetett remélni Olaszország újjászületését. De ezek a mozgalmak megmutatták, hogy a szabadság, függetlenség és a nemzeti egység eszméi már terjedni kezdtek, a nélkül, hogy a nemzet többségének elfogadásába ütköztek volna. Megmutatták egyúttal azt is, hogy a fejedelmek Ausztria támogatása nélkül már nem elég erősek ahhoz, hogy megakadályozzák ezeknek az eszméknek a terjedését.

108. §. **A reakció. Felségárulási perek Lombardiában és Velencében. A spielbergi börtön.** — A nápolyi királyságban, miután Ferdinánd király visszatért, rendkívül szigorú ítéleteket hoztak az alkotmánypártiak ellen. Morelli és Silvati bitón végezték életüket; sokakat szabadságvesztésre ítélték, közönséges gonosztevőkkel együtt börtönöztek be és nagyon kemény elbánásban részesítettek. Más ítéletek, közöttük számos halálos ítélet is, olyanok ellen hozattak, akiket azzal vádoltak, hogy titkos társaságoknak voltak a tagjai, vagy lázadó jellegű cselekményeknek voltak a részesei. A vádlottakon elkövetett kegyetlenségek miatt különösen hírhedtté vált az a per, amelyet Cosenzában a «Cavalieri europei riformati» nevű titkos társaság tagjai ellen folytattak, akik közül hármat halálra ítélték. Guglielmo Pepe és mások száműzetésbe mentek és megnyitották azoknak a kiűzötteknek sorát, akik a risorgimento ideje alatt Európában Olaszország hangját és panaszait megszólaltatták. A hadseregben, a közigazgatásban és a klérusban nagy hajtóvadászatot rendeztek a szabadelvű elemek után. A nyomtatott betű elleni elnyomó rendszabályok odáig terjedtek, hogy elégettek egy katekizmust, mert a köteleességek között a hazaszeretetet is felsorolta. Hivatalból ellenőrizték a vallásos kötelezettségek teljesítését s a közoktatást majdnem teljesen

a világi papság és a szerzetesrendek, köztük a jezsuiták, veték át. Eltiltották az eperfaültetésre és a gázvilágítás terjesztésére alakult társaságok működését, mert ezek «a nép felvilágosítását és a szabadelvű eszmék terjesztését» szolgálják. Közben az ország belső viszonyai állandóan rosszabbodtak. A bíróságoknál és a közigazgatásban a megvesztegethetőség és a korrupció uralkodott, az államadósság rendkívüli mértékben megnövekedett s az állam pénzügyeire súlyosan nehezedett az osztrák meg szállás, amely 1824-ig elhúzódott és háromszáz millió líránál többbe került.

Ferdinánd király, aki 1825 január 4-én hirtelen halt meg, így fejezte be hatvanöt esztendős uralkodását, amely Tanucci reformjaival kezdődött. A trónon fia, I. Ferenc (1825—1830) követte, akinek kormánya hasonló utakon haladt. De tovább folytatódott a titkos társaságok, különösen Cilentóban a *filadelfisták* működése is, akikkel Florestano Pepe összeköttetést tartott fenn. 1828 júniusában Bosco község lakossága a salernói tartományban, a nyolcvaneesztendős de Luca kanonok beszédére felkelt és kikiáltotta a francia alkotmányt. A mozgalmat, amely áttérjedt a szomszédos községekre, Del Carretto ezredes hamar elnyomta, utána Bosco községet felégette és a földdel egyenlővé tette. Huszonhat személyt kivégeztek, köztük de Luca kanonokot is.

Piemontban szintén nagyszámú halálos ítéletet hoztak, de ezek majdnem mind in contumaciam történtek és csak a Laneri és Garelli ellen hozott halálos ítéletet hajtották végre. Az elmenekültek közül sokan Spanyolországba és Görögországba mentek, hogy az ottani forradalmárok oldalán harcoljanak; az utóbbiak között volt Santarosa is, «aki Sphakteriában alszik». Az ezredeket, melyek a forradalom mellé álltak, feloszlatták; az egyetemi hallgatókkal szemben szigorító rendszabályokat alkalmaztak és még vallásos kötelességeik teljesítését is kicsinyeskedő ellenőrzés alá helyezték. A közoktatást a papságra,

főleg a jezsuitákra bízták, vagy legalább is az ő ellenőrzésük alá helyezték.

Miként említettük, a lombardiai carbonarik, elsősorban Confalonieri, némi érintkezést tartottak fenn a piemontiakkal, de semmiféle határozott és bizonyítható cselekmény nem történt, illetve az osztrák rendőrség semmiről sem tudott. Mégis, 1820 októberében letartóztatták Maroncellit és elővigyázatlan vallomása következtében Silvio Pellicót is. Más letartóztatások is következtek; az elfogottak között volt a híres jogtudós, Giandomenico Romagnosi is. Romagnosit később szabadon bocsátották, de Maroncellit és Pellicót, mint carbonarikat, 1821 december 6-án halálra ítélték. A császár Maroncelli halálos ítéletét húsz esztendei, Pellicóét pedig tizenöt esztendei szigorított börtönbüntetésre változtatta; mindkettőjüket a morvországi Spielbergbe szállították.

Időközben a rendőrség kezdett nyomára jönni, hogy a lombardiai carbonarik részesek voltak a piemonti mozgalmakban. 1821. december 13-án letartóztatták Confalonierit, még előtte Pallavicinót, utána pedig Borsierit és másokat. Gyakori, alattomos, órákon át tartó, néha meglepetésszerűen az éjjeli órákban rendezett kihallgatások, rossz bánásmód és éheztetés egyes vádlottakat vallomásra bírta. 1823-ban a perek még jobban megszorodtak. A letartóztatottakat a federáltak szövetségének megalkotásán kívül azzal vádolták, hogy felkelést akartak szítani Lombardiában, amely piemonti betöréssel kapcsolódott volna össze, és Bubna tábornok meggyilkolását tervezték. Úgy látszik, ez a gondolat valamelyikük agyában tényleg felmerült. Az 1823. évben halálra ítélték Confalonierit, Borsierit, Pallavicinót és még tizenhármat, közülök kilencet in contumaciam. A halálos ítéletet az utóbbiak kivételével, szigorított börtönre változtatták és pedig Confalonierinél életfogytiglan, Borsierinél és Pallavicinónál húsz esztendőre. Ezeket az elítélteket is Spielbergbe szállították. További halálos ítéletek, me-

lyeket szintén börtönre változtattak, 1824-ben következtek. Különösen Confalonieri halálos ítéletét sikerült nagyon nehezen, rokonai és felesége közbenjárására, akik Bécsbe siettek kihallgatásra a császárhoz, börtönre átváltoztatni. Az ítéletek Milanóban nyomasztó hatást váltottak ki és az egész város gyászba borult.

A letartóztatások és perek a carbonarik és guelfek ellen Velencében is megindultak; különösen kivált ezek közül a Fratta-féle per. A perek az 1821 decemberében meghozott ítéletekkel végződtek; a tizenhárom halálos ítéletet itt is Spielbergben és Laibachban eltöltendő, nehéz börtönre változtatták. A Spielbergbe szállítottak között volt Oroboni, aki szerepel Pellicónak a fogságáról szóló *Le mie prigioni* című visszaemlékezéseiben.

Így lombardiai és velencei elítéltek töltötték meg Spielberg börtönét. Szűk, egészségtelen és rosszul világított cellákban elzárva, melyekben az ágyat deszkapad helyettesítette, súlyosan megláncolva, darócból készült, kámzsaszerű ruhákban, kevés és undort keltő étellemmel, naponkint háromszor megmotozva, könyvek nélkül, egyedüli foglalkozás gyanánt favágásra, tépés-csinálásra és harisnyakötésre szorítva, teltek a fogság hosszú évei és szinte csoda volt, hogy valamennyien nem örültek meg és nem pusztultak bele. Végül 1830-ban Silvio Pellico és Maroncelli, 1835-ben Borsieri, 1836-ban pedig Confalonieri kegyelmet kapott és elhagyhatta börtönét. Oroboni 1823-ban meghalt.

1820-ban és 1821-ben a Markákban és Romagnában, noha itt is, különösen Romagnában, sokan voltak a carbonarik, semmiféle megmozdulás nem történt. Alaposnak látszik a gyanú, hogy itt éppen Ausztria volt az, amely a carbonarikat pártolta, mert így akarta a legációkra irányuló vágyait kielégíteni. Romagnában először 1821-ben történtek egyes politikai gyilkosságok, melyek ettől fogva sokáig állandósultak ezen a vidéken. A pápai rendőrség képtelen volt ezeket a gyilkosságokat meg-

akadályozni és még inkább értelmi szerzőiket kideríteni. Egy 1821. szeptember 13-án kihirdetett pápai bulla kiátkozta a carbonarikat és mindazokat, akik nem jelentik fel őket.

1823. augusztus 20-án meghalt VII. Pius pápa. A konklávéból Consalvi bíboros ellenfeleinek jelöltje, Annibale della Genga került ki győztesen, aki mint pápa a XII. Leó (1823—1829) nevet vette fel. Consalvit megfosztották a bíboros államtitkári állástól; a rákövetkező év januárjában meg is halt és munkájával szemben megkezdődött a reakció. XII. Leó erélyes, szigorú, majdnem despotai hajlamú egyén volt, ellensége a szabadelvű eszméknek és a pápai teokrácia gondolatának merev képviselője. Legfőbb gondját a katolikus erkölcs és hit tételeinek inkvizíciós szigorúságú ellenőrzésére fordította; újjászervezte a közoktatást, de az egészet a papságra bízta; reakciós irányban módosította Consalvi közigazgatási és igazságszolgáltatási intézkedéseit, fenntartotta és növelte a nemesség és papság kiváltságait; kísérletet tett Latium déli részében a rablóvilág kiirtására. Romagnába, ahol a nemzetiek és szabadelvűek sűrűn és véresen tevékenykedtek, a pápa Rivarola bíborost küldte ki, aki nagyszabású pert indított, amely az 1825. augusztus 31-i ítélettel ért véget. Hét embert halálra ítélték, ezeket az ítéleteket két in contumaciam ítélet kivételével, huszonöt évi börtönre változtatták, száznál többet gályára küldtek, másokat hosszabb ideig tartó, vagy életfogytiglani börtönre ítélték. Rómában két carbonarit, Targhinit és Montanarit, 1825. november 23-án a Piazza del Popolon felakasztottak. Miután Rivarola bíboros ellen merényletet követtek el, Romagnában újabb elítélések következtek.

XII. Leóra a Castiglioni-családból származó VIII. Pius (1829—1830) következett, akivel szemben a hitbuzgóknak a camaldoli Mauro Cappellari volt a jelöltjük. A rövid idővel utóbb megtartott újabb konklávé mellette foglalt állást és XVI. Gergely (1831—1846) néven ő is a pápai trónra emelkedett.

109. §. Az 1831. évi forradalom Közép-Olaszországban. —

A szent szövetség megbízásából a forradalom elfojtásának munkáját Spanyolországban Franciaország hajtotta végre. A francia expedíciót mint önkéntes, nagy vitézséggel harcolta végig Károly Albert, Carignano hercege, aki Károly Félix és az abszolút hatalmak előtt így akarta magát rehabilitálni; résztvett Cadiz ostromában és a Trocadero-erőd bevételében. Cadiznak 1823. október 1-én történt eleste eldöntötte egyúttal a spanyol forradalom sorsát is.

A Bourbonok Franciaországa azonban, amely elnyomta a spanyol forradalmat, megtartotta az alkotmányozó chartát, amelyet XVIII. Lajos 1814-ben történt visszatérése alkalmával kihirdetett. Az alkotmányos szabadelvű mozgalom a parlamentben és parlamenten kívül ügyesen kihasználta a charta által biztosított szabadságjogokat, mögötte pedig a forradalmi és napoleoni visszaemlékezésekkel telt köztársasági agitáció terjedt. Ezeknek a liberális és forradalmi eszméknek Franciaországban és általában Európában való ébrentartásához nagyban hozzájárultak Latin-Amerikának Spanyolország, és Görögországnak a török birodalom ellen vívott győzelmes függetlenségi háborúi. X. Károly ideje alatt, aki 1824-ben követte bátyját, XVIII. Lajost a francia trónon, az ellenzékiesség a bourboni rendszerrel szemben állandóan terjedt és erősödött. 1830. július 26-án a király államcsínyt követett el és négy alkotmányellenes rendeletet bocsátott ki. Erre Párizsban kitört a *trois glorieuses* néven ismert három napos forradalom (július 27—29), amely X. Károly trónvesztésével és Lajos Fülöp (1830—1848) orléansi hercegnek a «franciák királya» néven történt trónralépésével és az alkotmánynak bizonyos módosításával végződött.

A júliusi forradalom visszahatását egész Európa, de különösen Belgium, Lengyelország és Olaszország megérezte. Párizsban az olasz carbonarik egy csoportja képződött, melyben résztvettek Pepe, Porro, és Spielbergből történt kiszabadulása után,

Maroncelli. Ez a társaság összeköttetésbe került a francia köztársaságiakkal s így a francia és olasz carbonarik kapcsolatba jutottak egymással. A júliusi forradalmat megelőző napokban és az orléansi monarchia első idején nagyon el volt terjedve az a hiedelem, hogy a franciák és olaszok közösen kezdeményeztek egy összeesküvést, amelyet Lajos Fülöp is támogatott. Állítólag Lajos Fülöp összeköttetésben állt IV. Ferenc modenai herceggel is, aki saját országában reakciós irányba terelte ugyan a kormányzást, keményen üldözte a carbonarikat és az 1822. évi hírhedt rubierai perben vérpadra juttatta Andreoli lelkészt, kifelé azonban nem mondott le az országának megnagyobbítására irányuló becsvágyó törekvésekről és eredménytelen terveket szőtt a szardíniai trónöröklés megszerzésére. Hír szerint a hercegnek Henry Misley nevű franciaországi ügynöke útján, akit La Fayette Olaszországba küldött, a Lombardiából, Parmából és Toszkánából alakítandó alkotmányos királyságot helyezték kilátásba, ha nagy vagyonából támogatást nyújt a francia és spanyol liberálisoknak.

Mindez romantikus és meglehetősen kétes is. Bizonyos ellenben, hogy a carbonaro Misley összeköttetésben állt a herceggel és ugyanazon időben Ciro Menottival is, aki már 1820-ban is le volt tartóztatva s akinek kétségtelenül egyetmást elárult terveiből. De legnagyobb jelentőségű volt az olasz forradalmárookra, hogy az új francia kormány, amelynek Laffitte állt az élén, proklamációjában a be nem avatkozás elvét állította fel, minek következtében biztosaknak vélhették magukat egy esetleges osztrák támadás ellenében. A konkláve ideje alatt, melyből XVI. Gergely került ki megválasztott pápának, egy összeesküvő csoport, amelynek Bonaparte Napoleon Lajos, Lajos hollandi király fia és Napoleon unokaöccse is tagja volt, rajtaütésszerű államcsínyt kísérelt meg, de teljesen eredménytelenül. Ekkor azonban kitörés előtt állt a felkelés Bolognában és Modenában. De a herceg neszét vette a közvetlenül fenyegető meg-

mozdulásnak s az 1831. február 4-re virradó éjszakán körülvétette Menotti házát és őt a többi összegyűlt összeesküvővel együtt elfogatta. A forradalom azonban másnap Bolognában és a hercegség területén mégis kitört és a herceg az osztrák uralom alatt álló Mantovába menekült, ahova magával hurcolta Menottit is. Parmából Mária Lujza is Piacenzába menekült, ahol osztrák helyőrség állomásozott, a forradalom pedig Romagna többi részére, a Markákra és Umbriára is kiterjedt. Tizenöt napnál rövidebb idő alatt az egyházi államban, Latium kivételével, és a hercegségekben, Piacenza kivételével, a liberálisok játszi könnyűséggel hatalomra jutottak. Bolognában Giovanni Vicini elnöklete alatt ideiglenes kormány alakult, amely gyűlésre hívta össze a felkelt pápai tartományok képviselőit. A gyűlés, amely február 26-án ült össze, kimondotta a pápa világi hatalmának megszűnését s a felszabadult tartományoknak *Egyesült olasz tartományok* név alatt történt egyesülését és kihirdette az ideiglenes alkotmányt. Ahhoz azonban nem volt bátorsága, hogy Rómát is megtámadja, ahol szintén kitört egy mozgalom, amelyet azonban gyorsan elnyomtak. Teljesen bízva a be nem avatkozás elvében, a felkelők az Ausztria elleni védekezésre sem készültek fel.

Metternich ellenben világosan értésére adta Franciaországnak, hogy nem hajlandó a beavatkozásról lemondani és készült a támadásra. Laffitte kész lett volna, hogy még háborúval is megakadályozza ebben, de nem úgy Lajos Fülöp, akinek legfőbb törekvése az volt, hogy trónját az európai udvarok között megszilárdítsa. Március 13-án Laffitte helyére Périert állította, aki a be nem avatkozás ügyében egyszerű diplomáciai tiltakozással elégedett meg, egyebekben pedig kijelentette: «A franciák vére csak Franciaországé». Az osztrákok március 9-én visszahelyezték trónjára a modenai herceget és 13-án bevonultak Parmába. A kevésszámú felfegyverkezett modenai Zucchi tábornok alatt Emiliába vonult vissza, ahol a be nem avatkozás bűvköré-

ben élő ideiglenes kormány lefegyverezte őket. Mikor azonban az osztrákok mégis közeledtek, ugyanazt a Zucchi tábornokot az egyesült modenai és bolognai csapatok élére állították, hogy 5000 rosszul felfegyverzett és fegyelmetlen emberrel álljon ellen 15.000 osztráknak. Az osztrákok, akik március 21-én bevonultak Bolognába, 25-én Riminínél hátraszorították Zucchi erőit, melyek rendben visszavonultak. Az ideiglenes kormány Bolognából Anconába menekült és 26-án az elfogott Benvenuti bíborossal, a pápa legátusával kapitulációs szerződést íratott alá amelyben teljes amnesztiát biztosított magának. De XVI. Ger-gely megtagadta a kapituláció elismerését; a felkelők vezérei erre Anconában hajóra szálltak, de Bandiera osztrák tenger-nagy elfogta őket. Miután kilenc hónapot Velencében fogság-ban töltöttek, Civitavecchiába szállították őket, ahonnan később szabadon bocsátva, kivándoroltak.

IV. Ferenc visszatérésének Ciro Menotti volt az első áldo-zata, akit a felkelésben szintén részes Vincenzo Borellivel együtt kivégeztek. Több kivégzés nem történt, de nagyon sokakat kényszermunkára ítélték és ezek az ítéletek a következő eszten-dők folyamán még megszorodtak. A kormány továbbra is önkényes és reakciós maradt, ámbár némi intézkedések történ-tek a közoktatás, a középfítkezés és az útéptés terén. A herceg-nek 1846-ban történt halála után a trónon a fia, V. Ferenc következett.

Az egyházi államban az 1831. évi mozgalmak résztvevői amnesztiát kaptak, amely csupán mintegy harminc, nagyon erősen terhelt személyre nem terjedt ki; ezek azonban már biztonságban voltak. De a hatalmak maguk is meg voltak győződve, hogy valami változásnak kell történni és 1831. május 21-én Ausztria, Oroszország, Poroszország, Franciaország, Anglia és Szardínia közös memorandumban tettek javaslatot az igazság-ügyi és közigazgatási reformokra: teljes mértékben világiak alkalmazása a közhivatalokra, községi és tartományi tanácsok

szervezése, számvevőszék és államtanács felállítása. Ezeket a javaslatokat a július 5-i pápai rendelet csak részben tette magáévá; ennek értelmében a tartományok élére bíborosi rangban levő legátusok, vagy prelátusi rangban levő delegátusok állíttattak, akiket a pápa által kinevezett kormányzótanács volt hivatva támogatni; ezenkívül az úgynevezett vénekből álló községtanácsok voltak szervezendők, élükön egy zászlóhordozóval és egy priorral.

Ezek a reformok azonban, különösen a legációkban, nem bizonyultak elégségeseknek s az osztrák csapatok kivonulása után nyomban új zavargások és forrongások kezdődtek és önálló kormányok alakultak. Bernetti bíboros államtitkár, némi habozás után, hogy az újabb osztrák megszállást elkerülje, a pápai csapatokat rendelte ki, amelyek néhány, önkéntesekből álló csapat szétszórása után 1832. január 20-án elfoglalták Cesenát, ahol fosztogatásokra került a dolog és fegyverteleneket is megöltek. A következő napon Forliban véres összeütközés történt a nép és katonaság között. Az ellenállás letörésére visszatértek az osztrák csapatok, melyeket nagyobb fegyelmük miatt a lakosság szívesebben látott, mint a pápaiakat. Franciaország, hogy ellensúlyozza az osztrák megszállást, február 22-én csapatokat szállított partra Anconában. A Markákat és a legációkat továbbra is összecsapások és gyilkosságok nyugtalanították. A lázongók letörésére Bernetti bíboros centuriók néven egy önkéntes sereget szervezett, melynek tagjai azonban éppen úgy a zavarosban igyekeztek halászni, mint azok, akiknek letörésére voltak rendelve. Végül a viszonyok mégis kissé megnyugodtak és 1838-ban az osztrákok és franciák elhagyták az országot.

110 §. **Giuseppe Mazzini és az Ifjú Olaszország.** — Az 1820—1821. és 1831. évi olasz forradalmak, melyeket a carboneria sugalmazott és irányított, tulajdonképpen a spanyol és francia

eseményeknek voltak a visszahatásai. Az 1831. évi forradalom nagyrészt a francia kormány politikájától várta tulajdon sikerét. De mindkettőnek egyformán inkább helyi, mint nemzeti jellege volt és nem jutott el a nemzeti egység és egy új Olaszország megteremtésének problémájáig. A mozgó gondolatuk ezeknek a forradalmaknak az volt, hogy újra felvegyék és folytassák a forradalmi és napoleoni korszak munkáját.

Az 1831. évi forradalom megghiúsulása egyúttal a carboneria végleges bukását is jelentette, amely úgyszólván túlélte önmagát, mikor Romagnában és a Markákban még továbbra is fennmaradt. A program bizonytalansága, a szervezés elégtelensége, a vezérek szűk látóköre, párosulva a kedvezőtlen körülményekkel, voltak sikertelenségének okozói. De Olaszország viszonyai olyanok voltak, hogy egy nemzeti érdekeket szolgáló mozgalmat nagyrészt csak titokban lehetett irányítani. Ezért a carboneriának és a vele rokon többi szektáknak egy másik titkos társaság, a *Giovine Italia*, «Ifjú Olaszország» lépett a helyére, amely azonban a megelőzőktől nagyon különbözött. Ezúttal ugyanis nem egész sereg olyan társaságról volt szó, melyek címükben és céljukban is eltértek egymástól és nem volt semmi közös kötelék, amely összefűzte volna őket, hanem egy egységes szervezetről, amelynek határozott programját egy erélyes és fáradhatatlan vezér, Giuseppe Mazzini, érlelte meg és öntötte formába.

Giuseppe Mazzini 1805-ben Genovában, republikánus hagyományokban élő és a savoyai dinasztia irányában vajmi kevés hódolattal eltelt családi környezetből származott. Még ifjú korában, 1821-ben mély benyomást tett rá a külföldre behajózó piemonti menekültek látása. 1827-ben belépett a carboneria kötelékébe, 1830-ban pedig letartóztatták és a savonai erődbe zárták, ahol politikai eszméi érlelődni kezdtek. Mint száműzött Marseilleben összeköttetésbe került az 1831. évi menekültekkel s az a mód, ahogy a mozgalmat vezették és

ahogy az összeomlott, végül is meggyőzték őt a carboneria szervezetének hiányosságairól. Szerinte a mozgalomnak, amely Olaszország újjáteremtésére irányul, nem szabad kis számú személyek, vagy bizonyos osztályok empirikus politikai tevékenységére szorítkozni, hanem át kell alakulni mindenekfelett a vallásos és erkölcsi jellegű megújulás széles és mély áradatává, amely az Istenbe és a haladás isteni törvényét letéteményesként hordozó emberiségbe vetett mélységes hittel az egész népet áthatja és magával ragadja. A nép nem várhatja üdvét az uralkodóktól, hanem azt neki, a saját munkájával kell kiküzdöni és a politikai megváltást a társadalmival kell párosítani. Az olasz forradalom nem lehet más, mint az egész emberiség átformálásra rendelt s az «Isten és a nép» két szavában összefoglalt programnak Olaszországra való alkalmazása. Olaszországot az emberiség megváltásának ebben a munkájában a kezdeményező és élharcos szerepe illeti meg, úgyhogy Olaszország ügye az egész emberiség ügyévé válik és általa olyan egyetemes feladatot és érdemet vállal magára, melyben az olasz Róma követője a császári és pápai Rómának, de erkölcsileg föléjük emelkedik. Olasz vezetés alatt a kormányok ellen szövetségre lépett népeknek meg kell valósítani a szabad és szolidáris nemzetek társaságát, hogy ezeknek együttműködéséből, melyben mindegyik nemzet saját mértékének és különleges adottságainak megfelelően vesz részt, kiserkedjen az egységes és megváltott emberiség, amely nekilendülhet a határtalan fejlődés és isteni felmagasztosulás útjára.

Ilyen gondolatoktól eltelve, Mazzini 1831-ben Marseilleben megalapította az *Ifjú Olaszország* társaságát. Programjában a következőket fejtette ki: «Az Ifjú Olaszország azoknak az olaszoknak a testvérisége, akik hisznek a haladás és kötelesség törvényében, akik meg vannak győződve róla, hogy Olaszország hivatott arra, hogy nemzetté váljék, és hogy ezt saját erejéből meg tudja valósítani... hogy a hatalom az erők egységében és

állandóságában rejlik, s akik egyesülten, gondolatukat és cselekvésüket annak a nagy célnak szentelik, hogy Olaszországot a szabad és egyenlő polgárok egységes, független és szuverén nemzetévé tegyék.» «Az Ifjú Olaszország köztársasági és egységes; köztársasági azért, mert az isteni és emberi törvény minden embert és nemzetet arra rendelt, hogy szabadok, egyenlők és testvérek legyenek és egyedül a köztársasági államforma tudja ezt a jövőt biztosítani; egységes azért, mert egység nélkül nincsen erő s az egységes, hatalmas és féltékeny nemzetektől körülvevett Olaszországnak is egységesnek kell lennie.» «A nemzet a testvériségben egyesült és közös törvény alatt élő olaszok összessége.»

A programnak döntő jelentőségű újdonsága az olasz egység gondolata volt, amely addig csak nagyon kevesek bizonytalan vágyakozásában élt, s amelyet úgyszólván senki sem hirdetett még ilyen tömör és határozott formában. Ez a gondolat, amelyet Mazzini lelkületének belső hevületével és magas idealizmusával képviselt, tette őt az új Olaszország egyik legfőbb megteremtőjévé.

Mazzini nyomban megkezdte a propaganda és szervezés munkáját. Az Ifjú Olaszországnak helyi csoportjai keletkeztek Genovában Jacopo és Giovanni Ruffini, Toszkánában Guerrazzi és Bini, Romagnában Luigi Carlo Farini, Umbriában Francesco Guardabassi vezetése alatt, majd itt is, ott is, egész Olaszországban; ezek a szervezetek felszívták magukba a carboneria maradványait is. 1832 elején megindította és 1834-ig kiadta a *Giovine Italia* című folyóiratot, amelyet titokban becsempészttek a félszigetre is. Mazzini ebben a folyóiratban kezdte meg írói tevékenységét, melyet később más időszakai folyóiratokban és röpiratokban és ezenkívül rendkívül kiterjedt levelezés formájában folytatott, s amely kiemelkedő helyet biztosított neki az olasz politikai, erkölcsi és vallásos irodalomban.

Közben Szardínia trónján Károly Felixet, aki egyenes ágon utolsó leszármazottja volt a savoyai uralkodóháznak, 1831 áprilisában Savoya-Carignano Károly Albert herceg követte, aki mint régensherceg 1821-ben bele volt keveredve a carbonari mozgalomba. Az 1821. esztendei események után Károly Felix felvette Carignano hercegnek a trónról való kizárásának kérdését és helyette fiát, az 1820-ban született Viktor Emánuelt akarta trónra emeltetni. Ausztria azonban szembehelyezkedett a tervvel, és így azt el kellett ejteni; a herceggel azonban 1823 decemberében nyilatkozatot irattak alá, amelyben arra kötelezte magát, hogy megtartja a monarchia alapvető intézményeit és külső formáit. Ez egyébként megfelelt a herceg új érzelmeinek, aki közben ellensége lett a liberalizmusnak és rögtön trónralépése után formális szövetségi szerződést kötött Ausztriával.

Mindazonáltal trónralépése nagy reménységeket ébresztett. Maga Mazzini is, republikánus programja dacára, egy Marseilleben 1831-ben nyilvánosságra hozott levelet intézett hozzá, amelyben felszólította a nagy vállalkozásra, hogy tegye meg magát Olaszország királyává. Az új király ténykedései azonban nem álltak összhangban ezzel a felhívással és Mazzini már az év végén bizalmatlanságát nyilvánította vele szemben és fokozott forradalmi propagandát indított a savoyai államban. Mikor ezt a tevékenységet a hadseregben felfedezték, 1833-ban nagyon szigorú megtorlás következett; huszonhét halálos ítéletet hoztak, melyekből tizenkettőt végre is hajtottak. Különösen emlékezetes volt a hazafiságáról és nemes lelkületéről ismert Andrea Vochieri agyonlövétése Alessandriában. Számos ítélet más büntetésre és száműzésre szolt. A száműzöttek között volt Vincenzo Gioberti pap is. Genovában Jacopo Ruffini, akit Mazzini nagyon szeretett, a börtönben öngyilkosságot követett el.

Kisebb horderejű cselekedeteknek a megtorlása így sokkal szigorúbb volt, mint 1821-ben és 1831-ben; nem csoda, ha

Károly Albert gyűlölet tárgya lett a liberálisok, különösen Mazzini és követői előtt s ezek a király meggyilkolására gondoltak és felkelést szerveztek Savoyában. Egy csapat, amely ezer embernél valamivel több olasz és más nemzetiségű menekültből állt, betört Savoyába, de a vállalkozás, melynek vezére, Gerolamo Ramorino, azelőtt Lengyelországért harcolt, az első összecsapás után, 1834 februárjában feloszlott. Egyidejűleg egy másik felkelésnek, melynek egyik vezére az 1807-ben Nizzában született Giuseppe Garibaldi volt, Genovában kellett volna kitörni. Magára hagyatva, menekülni volt kénytelen és több társával egyetemben in contumaciam halálra ítélték. Ugyanilyen ítéletet hoztak az 1833. évi perekben és a savoyai betörés után Mazzini ellen is.

Mazzini azonban nem hagyta abba a tevékenységét, hanem ellenkezőleg, körét még kibővítette és az *Ifjú Európa* egyesületnek Bernben 1834-ben történt megalapításával nemzetközi jelleget kölcsönzött neki; a társaság annyi csoportra oszlott, ahány nemzethez tartoztak a beiratkozottak. Ennek a társaságnak a megalapítása nem annyira politikai akció volt, mint inkább egy gondolatnak a kifejezése; mindazonáltal az európai kormányok, különösen a francia kormány, olyan nyomást gyakoroltak Svájcra, hogy Mazzini kénytelen volt 1837-ben Angliába távozni és több esztendőre felfüggeszteni forradalmi tevékenységét.

Az Ifjú Olaszország Lombardiában is követőkre talált. A rendőrség, miután értesült a mazzinisták tevékenységéről, 1833-ban egész sereg embert letartóztatott. A felségárulási per 1835 szeptemberében tizenkilenc halálos ítélettel végződött, melyeket mind más büntetésekre változtattak át. Ugyanazon esztendő március havában meghalt I. Ferenc, akit a trónon a gyengeelméjű I. Ferdinánd (1835—1848; mint magyar király V. Ferdinánd) követett s az amnesztia szabadulást hozott az összes elítélteknek, kettő kivételével, akiket száműztek. 1838-

ban az új császár Milanóba érkezett és szeptember 6-án fejére tette a vaskoronát. Nagy ünnepélyességgel fogadták és újabb amnesztia következett. De a lépések, amelyek ekkor és ezt követőleg a kormányzat túlzott központosítása ellen tétettek, nem vezettek eredményre és a rövidke idill hamarosan véget ért. Ha volt is egy magasállású tisztviselőkből, nemesekből és főpapokból álló párt, amely érdekből és a nyugodalmas élet vágyától indítatva Ausztriához húzott, a középső osztályokhoz tartozók már ellenségesek voltak vele szemben és nemzeti érzéssel voltak eltelve.

1840 körül az *Ifjú Olaszország* működését Mazzini Londonból, egy párizsi szervezési és propaganda-központtal, újból megkezdte. A mozgalom számára sokat ígérő terület volt Romagna, ahol a forrdalmárok újra kezdtek szerveződni és agitálni és 1843-ban Bolognában felkelést kíséreltek meg, amely a következő esztendőben számos elítéléssel, köztük hét fejvesztéssel végződött. Egy másik mozgalom 1845-ben Riminiben tört ki; a felkelők egy reformprogramm megvalósítását követelték, de a mozgalomnak a megszokott perek utójátékán kívül más hatása nem lett. San Leo, Civitacastellana börtönei és a római új börtönök politikai elítéltekkel teltek meg és az ellenszenv a pápai kormányrendszer irányában általánossá vált.

Nápolyban II. Ferdinánd (1830—1859) atyjának rövid uralkodása után húsz esztendős korában lépett a trónra. Nem közönséges személyi és politikai tehetséggel megáldott fiatalember volt. Olaszország legnagyobb államának és legerősebb hadseregének feje lévén, akit az 1820. esztendő és a következő évek eszközjegései és reakciós intézkedései egyáltalán nem terheltek, sokak reménykedése fordult feléje és Nápolyba való bevonulása alkalmával a tömeg «Éljen Olaszország királya!» kiáltással üdvözölte. De lelke, melyre a nápolyi lazzarone szellem nehezedett s a babonás és bigott vallásosság vert béklyóba, nem volt képes ilyen magas eszményekig felemelkedni. Más oldalról, bár

függetlenségére féltékenyen őrködött s a közigazgatás megjavításától nem idegenkedett, mint abszolút fejedelem akart uralkodni. A reményeikben csalódott carbonarik 1832-ben két összeesküvést is szerveztek, melyek közül az egyik a király meggyilkolására, míg a másik egyszerűen az alkotmány kikiáltására irányult. Mindkét összeesküvést felfedezték és a büntetéseket is kiszabták, de oly enyhén, hogy állítólag a bolognai liberálisok, csodálattal eltelve a király önmérseklete iránt, felajánlották neki Olaszország koronáját, melyet azzal utasított vissza, hogy «nem tudna mit kezdeni a pápával.» Kétségtelen, hogy a pápai állam közvetlen akadálya volt a nápolyi királyság minden terjeszkedésének, míg ez az akadály Piemontnál nem állott fenn. Valóságos felkelések játszódtak le 1837-ben Penne vidékén az Abruzzókban és Cosenzában, 1841-ben pedig Aquilában, melyeket kivégzések követtek. Még súlyosabbak voltak 1837-ben a szicíliai felkelések Messinában, Siracusában és Catiániában, ahol az a hír terjedt el, hogy a szigetet sújtó kolerának a kormány által szétosztott mérges hatású por volt az okozója. De ebben a mozgalomban is, amelyet Del Carretto rendőrmiszter embertelen kegyetlenséggel torolt meg, nem hiányzott bizonyos törekvés az alkotmány és önkormányzat iránt. Ettől fogva az úr, amely a Bourbonok és Szicília között keletkezett, mindjobban kimélyült. E közben a királyságban az *Ijű Olaszország* és más titkos társaságok elterjedtek; mozgalmaikban főleg Benedetto Musolino, Luigi Settembrini és Giuseppe Massari vettek részt; a nápolyi szabadelvűek legnagyobb része azonban távol tartotta magát Mazzini programjától. A mazzinistákkal Nápolyban egy alkotmánybarát bizottság tartott fenn összeköttetést, melynek Carlo Poerio állott az élén. A forradalmárok Sziciliában és Calabriában 1844 márciusára általános felkelést terveztek, de a felkelés csak Cosenzában tört ki és könnyen elnyomták. Mikor már minden véget ért, június 16-án Calabriában, Cotrone közelében több mazzinista szállt partra, köz-

tük Attilio és Emilio Bandiera, a hasonló nevű osztrák admirális fiai, akik megszöktek az osztrák haditengerészetből. Velük együtt szökött meg a velencei Domenico Moro, a frosinonei Nicola Ricciotti, a perugiai Domenico Lupatelli és még néhányan. Mazzini hiába akarta visszatartani őket; meg voltak győződve róla, hogy példára van szükség, ha fel akarják rázni az olaszokat. Miután néhány napig ide-oda bolyongtak, a királyi csapatok, állítólag egyikük, a korzikai Boccheciampe árulása következtében, meglepték és elfogták őket. 1844 július 25-én a Rovito völgyében, ugyanott, ahol július 11-én a cosenzai zavargások öt részesét főbelőtték, a Bandiera testvéreket és hét társukat is a fegyverek csöve elé állították. Valamennyien ezzel a kiáltással estek el: «Éljen Olaszország, éljen a szabadság, éljen a haza!» Haláluk mély benyomást keltett és áldozatuk az olasz ügyért nem volt hiábavaló.

Mazzini működése, ha közvetlen eredményei szórványosak voltak is, igen nagy jelentőségű volt az eszme terjesztése tekintetében. Megteremtette az igazi nemzeti tudatot és az európai közvélemény előtt nagy szolgálatot tett az olasz ügynek, amelyre a forradalmi megmozdulások és bírói ítéletek ráterelték a figyelmet.

111 §. **A mérsékelt párt. A risorgimento olasz kultúrája.** —

Nem lehet csodálni, ha megismétlődött forradalmak meghíúsulása s a körülményeknek és a valóságos erőviszonyoknak hideg mérlegelése sokakat arra a meggyőződésre vezetett, hogy új utakat kell megkísérelni. Az olasz hazafiak kezdték belátni, hogy Olaszország önmagában nem teremthet tabula rasát a meglevő világviszonylatokban, hanem fel kell használni a haladásnak ezekben rejlő erőit az új Olaszország megalkotása érdekében. A forradalmi törekvéseket így a reformtörekvések követték. Ezeknek előmozdítói és tolmácsolói főként az írók, történetrók, irodalmi férfiak és filozófusok csoportjából kerültek ki.

Az első ilyen természetű munka, amely bizonyos mértékben evangéliuma lett a reformozgalomnak, 1843-ban Vincenzo Gioberti tollából jelent meg *Primato morale e civile degli italiani* («Az olaszok erkölcsi és polgári elsősége») címmel. Mazzini eszméit Gioberti sokkal mérsékeltebb irányban fejlesztette tovább. Munkájában azt fejtette ki, hogy Olaszországot népének géniuszából, ennek multjából és különösen a pápai Rómával fennálló összeköttetéséből kifolyólag, amelynek újból vezető szerepet kell elfoglalni Európában, megkülönböztetett hely és irányító hivatás illeti meg az egész világon. Hogy ezt a világhivatást betölthesse, Olaszországnak politikailag fel kell támadnia, meg kell szereznie a függetlenségét és fejedelmeinek szövetséget kell alkotnia a pápa elnöklete alatt. Kiindulási pontul a Róma és Piemont közötti kapcsolatnak kell szolgálni. Így megszületett a *neoguelfek* iskolája, amely Olaszországot a pápa világi hatalmának tiszteletben tartásával akarta megalkotni, sőt egyenesen a pápától, mint olasz fejedelemtől várta a boldogulást.

A pápával kötendő szövetség mellett foglalt állást Cesare Balbo könyve is, *Speranze d'Italia* («Olaszország reménységei»), amely közvetlenül a *Primato* után jelent meg. Ő azonban Olaszország újjáteremtésének oroszlánrészét a savoyai háznak tartotta fenn. Legelső teendő a függetlenség megszerzése, amit azonban nem annyira a háborútól várt, mint inkább az ottomán birodalom felbomlásától, amely kelet felé vonná el Ausztriát. Egy másik fontos sajtótermék volt D'Azeglio 1846. évi röpirata, *Degli ultimi casi di Romagna* («Az utolsó romagnai eseményekről»), amely a rimini események után jelent meg és bár rámutatott a pápai kormányzás vétkeire, elítélte a forradalmi mozgalmakat is s ezek helyett a reformmozgalom programját fejtette ki. Így jött létre az úgynvezett mérsékelt párt, amely Olaszország szabadságát és függetlenségét törvényes eszközökkel óhajtotta elérni és ebben a meglevő államokra, vagy legalább is azok némelyikére támaszkodott.

Ezt az olasz publicisztikát, hogy a hatását jobban megértessük, a század első fele egyetemes olasz irodalmának keretébe beállítva kell megítélnünk, amely majdnem kizárólag hazafias, vagy legalább is erkölcsi és polgári jellegű és célja mindig az, hogy neveljen, vagy a lelkiismeretre hasson. Kifejezésre jut benne a napoleoni idők folyamán Németországban megszületett romantikus mozgalom hatása, amely mint művészi törekvések összessége, kiterjedt nemcsak az irodalomra, hanem a képzőművészetekre és a zenére is és lényegileg a klasszikus mintáktól és minden szokványos formától való felszabadulásra törekedett, hogy így az egyéni érzéseknek inél szabadabb és bensőségesebb kifejezéséhez tudjon eljutni. A romantikusok ezért támadták a klasszikusok utánzását, a tragédiában az idő és hely egységének szabályát, az irodalmi műfajok túlságosan szigorú osztályozását s a mitológia és általában az antik tárgyak visszaélésszerűen gyakori használatát; azt akarták, hogy az irodalom igazán az életet tükröztesse vissza, minthogy pedig a jelenkor keresztény és nem pogány, ihletük forrását a kereszténységben és a középkorban, mint a legkeresztényibb korban keresték; egészben véve a visszahatást jelentették a XVIII. század racionalisztikus szellemével szemben. A klasszikus szerzők kizárólagos bámulatával egyes modern írók, mint Shakespeare, Calderon stb. eredeti nagyságát állították szembe. A földrajzilag és szellemileg Olaszországhoz legközelebb eső Franciaországban a romantikus mozgalom rendkívüli fontosságra és kiterjedésre tett szert és erősen befolyásolta az egész történelmi és politikai irodalmat.

Olaszországban a romantikus iskola megnyilvánulásai közé tartozott az 1816-ban megjelent *Lettera semiseria di Grisostomo* («Grisostomo felig komoly levele»), melynek ugyanaz a Berchet (1783—1851) a szerzője, akinek szerkesztésében a fentebb már említett rövid élettartamú *Conciliatore* is megjelent. Már megelőzően kezdte Alessandro Manzoni (1785—1873) megjelentetni

hymuszait (*Inni sacri*), majd utána a *Cinque maggio* («Május ötödike») című ódáját, az *Adelchi* és *Conte di Carmagnola* tragédiákat, és *I Promessi Sposi* («A jegyesek») című nagy regényét. Manzoni, aki a romanticizmus elméletének is finom fejtegetője volt, az olasz romantikus irányzat legmagasabb fokára emelkedett, de róla el lehet mondani, hogy kiegyensúlyozottságában és formai tökéletességében romanticizmusa klasszikus is volt, egyúttal pedig fő művének, a Jegyeseknek finom iróniával átszőtt realizmusa a teljes modernség színvonalára is emelkedett.

Már Manzoni, mint a *Marzo 1821.* ódájának szerzője, de még inkább az olasz romantikus iskola többi művelője, az irodalmat a hazafias munka szolgálatába állította. Berchet, akit Olaszország Tyrtaeusának neveztek, olyan lírai költeményeknek volt a szerzője, melyekben megszólal a risorgimento egész szenvedélye és harci dalok voltak a hazafiak számára; nyomban utána következik Gabriele Rossetti (1783—1854), az 1820. évi nápolyi forradalom száműzöttje. Ő hagyományaihoz csatlakozik közvetlenül 1848 előestéjén Goffredo Mameli (1827—1849), aki nem sokkal utóbb életét áldozta Róma védelmében, híres himnusával: *Fratelli d'Italia*; még később Luigi Mercantini (1821—1872), a garibaldisták himnusának szerzője: *Si scopron le tombe, si levano i morti* («Megnyílnak a sírok, felkelnek a holtak»). Gazdagabb és bensőségesebb költő volt Giovanni Prati (1815—1884), aki hosszú költői pályafutását néhány esztendővel 1848 előtt kezdte meg és később az úgynevezett második romanticizmusnak lett a vezére; az ő irodalmi működését is egészen a hazafias érzés hatja át. Inkább a «tiszt» irodalom és a klasszicizmus felé irányult Luigi Carrer (1801—1850) működése. Teljesen politikai és hazafias tartalmúak voltak Giuseppe Giusti (1809—1850) szatirái, melyek annakidején kéziratban forogtak közkézen és nagyon keresettek voltak; szatirájából néha magas színvonalú emberi líra esendül ki (*Sant' Ambrogio*). Nem a hazafias meggzalomhoz tartozott, de közel

állt hozzá Gioacchino Belli (1791—1863), aki római tájszólásban írta költeményeit, a pápai Rómát megörökítő szatiráival. A színházba a hazafias színt Silvio Pellico drámája, a *Francesca da Rimini* vitte be, amely még a fogságát megelőző időből való. Teljesen nemzeti és ghibellin szellemű Giambattista Niccolini (1882—1861) műzsája, aki a klasszikus tragédiától a romantikus drámához pártolt át (*Giovanni Procida* és *Arnaldo da Brescia*), de állandóan megőrizte a forma klasszicitását. A történelmi regény, amely Manzoni és Walter Scott mintájára lendült fel, főleg művészi és művészi-moralizáló jellegű volt, mint a *Marco Visconti* és a *Margherita Pusterla*, melyek közül az elsőnek Tommaso Grossi, a másodiknak pedig Cesare Cantù volt a szerzője; a történelmi tárgy megválasztásánál azonban mindkettőnél a hazafias és romantikus szempont játszott közre; velük szemben egyenesen az elmúlt nagyságot és a haza balsorsát tükröztetik vissza Massimo d'Azeglio (1798—1866) regényei, különösen az *Ettore Fieramosca* és *Nicolò de Lapi*, valamint az *Assedio di Firenze* («Firenze ostroma»), melynek az írói működésében termékeny, de szertelen Francesco Domenico Guerazzi (1804—1873), a negyvennyolcas demokrácia vezetőinek egyike volt a szerzője.

A nemzeti érzés felébresztéséhez és ébrentartásához lényegesen hozzájárult a történelmi tudományok újjáéledése is. Legtermékenyebb volt ezen a téren Cesare Cantù (1804—1895), egy nagyon sikerült világtörténelem szerzője, melynek első kiadása 1838—1846 között jelent meg. De Cantúnál, aki inkább nagyszabású kompilációknak szentelte magát és bizonyos felületességgel és reakciós szellemben dolgozott, a történelmi tudományok újjáébredése körül nagyobb érdemeket szereztek az olyan férfiak, mint Carlo Troya (1784—1858), a középkori oklevelek nagy gyűjtője és e korszak történelmének élelműjű boncolója (*Del Veltro allegorico di Dante*, «Dante allegorikus szelindekéről») és a már említett Cesare Balbo (1789—1853).

egyebek mellett egy 1846-ban megjelent összefoglaló olasz történelem szerzője, kinek írásait a nemzeti függetlenség szelleme hatja át. Igazán kiváló történetíró volt a száműzött szicíliai hazafi, Michele Amari (1806—1889), aki a szicíliai vecsernye 1842-ben megjelent történetében ennek a híres mozgalomnak kezdeményezését ismét a népnek tulajdonította. Később megírta a szicíliai muzulmánok történetét (1854—1872), amelyet még ma is alapvető jellegűnek tekintenek. A történelmi kutatást és a történelmi kérdések megvitatását, de egyúttal a szellemi finomodást és felszabadulást és a nemzeti öntudat újjáéledését szolgálta Torinóban a Károly Albert által *Deputazione di storia patria* néven alapított tudományos társaság és még inkább a Firenzében 1842-ben megindult *Archivio storico italiano* című folyóirat, amelynek egy őszintén szabadelvű magánember, Giampietro Vieusseux (1779—1863) volt az alapítója, aki buzdításával mozdította elő értékes tanulmányok megjelenését. Megelőzően *Antologia* címmel angol mintára egy irodalmi folyóiratot alapított és szerkesztett, amely mindaddig középpontja volt az új liberális és nemzeti kultúrának, míg a toszkánai kormány be nem tiltotta. Ennek a vállalkozásnak főmunkatársai közé tartozott a firenzei író és történettudós, Gino Capponi (1792—1876).

Független volt ettől a történetírói mozgalomtól, de a nemzeti érzés szempontjából fontos volt két klasszicizáló író, Carlo Botta (1766—1837) és Pietro Colletta (1775—1831) munkája, kik közül az első Olaszország 1789—1814 közötti történetét, a másik pedig teljesen Bourbon-ellenes irányzattal a nápolyi királyság történetét írta meg.

Az *Antologia*nak munkatársa és Vieusseuxnek és Capponinak barátja volt a dalmát származású Nicolò Tommaseo (1802—1874), aki hosszú időt töltött száműzetésben; rendkívül sokoldalú író volt, aki szintén foglalkozott nemzeti kérdésekkel, írt regényeket és lírai költeményeket behatóan és eredményesen

művelte az olasz nyelvtudományt. Idevágó munkásságának, amely purisztikus célzatával visszahatása volt a XVIII. század gallicizmusának, szintén volt nemzeti jelentősége. Kiváló képviselői voltak a purizmusnak Antonio Cesari (1760—1828) és Basilio Puoti. Az utóbbi Nápolyban 1825—1847 között iskolát tartott fenn, amely valóságos gyűlőhelye volt a kiváló szellemeknek, akik között volt a később említendő De Sanctis is. A nyelvtudományt és a nyelvtisztogatást tudatosan nemzeti és szabadelvű szellemben művelte Pietro Giordani (1774—1848), nagyszámú tanulmány szerzője s egyben élénk levéltíró.

Külön állott a korszak irodalmi-hazafias mozgalmától a magányos óriás, akinek igazi nagyságát a saját korában alig ismerték, Giacomo Leopardi (1708—1837). Működését ő is a hazafias költészet jegyében kezdte Olaszországhoz intézett dalával (*All' Italia*), de csakhamar eltért ettől az iránytól, hogy tökéletességben és eredetiségben felül nem múlható énekeiben (*Canti*) vigasztalan pesszimizmusának adjon kifejezést. Teljesen a klasszicitástól eltelve, az érzésnek olyan bensősége és mélysége nyilatkozik meg nála, amely szokatlan az olasz irodalomban s amelyet romantikusnak lehetne mondani. Noha ő volt a legnagyobb, a korszak két költői iskolájának egyikéhez sem tartozott. Filozófiai és erkölcsi gondolatait mindenki által érthető formában az *Operette morali*-ban fejtette ki; szkepticismusának adott kifejezést még az olasz liberális mozgalmakkal szemben is, sajnálkozott a XVIII. század racionalizmusának megszűnésén és az emberek testvériségét óhajtotta az ellenséges természettel szemben.

Leopardi gondolatvilágától egészen eltérő légkörben mozgott a korszak olasz filozófiája, amely a század első felében szintén megújult és pedig Pasquale Galluppi (1770—1846), Antonio Rosmini Serbati (1797—1835), a már említett Vincenzo Gioberti (1801—1852) és a szintén száműzött hazafi, Terenzio Mamiani (1799—1885) munkája révén. Ez a filozófia a XVIII.

század szenzualizmusából indult ki, de bizonyos mértékben összeolvadt a Kanttól Hegelig terjedő német idealizmussal és kriticismussal és új megismerési és metafizikai elméleteket fejlesztett ki magából, mint Rosmini ideologikus pszichologizmusa és Gioberti ontologizmusa. Jellemző vonása volt ennek az új olasz filozófiának, hogy párhuzamosan a politikai téren jelentkezett neoguelfizmussal, össze akarta egyeztetni a filozófiai gondolatot az egyház tanaival. Gioberti egyébként azokban az írásaiban, melyek életében nem kerültek kiadásra, az egyház tanainak nagyon szabad felfogását fejtette ki.

A risorgimento korában mind esztetikai, mind politikai és társadalmi szempontból az irodalomnál sokkal kisebb jelentősége volt a művészetnek. A napoleoni korszakban versenyen kívül uralkodott a neoklasszicizmus, amely nagyon jól alkalmazkodott a politikai időjáráshoz. Ennek a szobrászatban az európai hírnévre szert tett Antonio Canova, a festészetben pedig Andrea Appiani (1754—1817) volt a legfőbb képviselője. Ugyanez a neoklasszicizmus és a még hidegebb akadémizmus uralkodott a restauráció ideje alatt is; legnagyobb képviselői voltak ebben az időszakban a festészetben Vincenzo Camuccini (1775—1844), Pietro Benvenuti (1769—1844) és Luigi Sabatelli (1772—1850), a szobrászatban pedig a rómaivá lett dán Thorvaldsen (1770—1844) és tanítványa, Pietro Tenerani (1789—1869). A szobrászok közül a század második negyedében erősen támadta az akadémizmust és hirdette a realizmushoz való visszatérést Lorenzo Bartolini (1777—1850), de a gyakorlatban ő is engedményeket tett a megtámadott irányzatnak; ugyanezt lehet megállapítani két másik szobrászról, Carlo Marochettiről (1805—1868) és Vincenzo Velaról (1822—1891), akiknek jelentősége azonban kisebb volt, mint Bartolinié. Velük szemben Giovanni Duprè (1817—1882) több szabadságot és eredetiséget árul el, Vela és Duprè működése jórészen áttekint a század dereka után következő időszakra is. A festészetben Fran-

cesco Hayez (1791—1882) a neoklasszikus akadémizmust érzelgős és modoros romanticizmussal helyettesítette; mellette megemlíthető a nála jóval kisebb Massimo d'Azeglio, aki antiakadémikus célzattal a tájképfestés kevésbé reális formáját művelte. A romantikus festészet a történelmi képet részesítette előnyben, amely megfelelt az irodalomban a történelmi regénynek. Általánosságban a risorgimento olasz művészete közepes volt és idegen maradt attól a fejlődéstől, amely Európában, de különösen Franciaországban játszódott.

■ Sokkal nagyobb jelentőségű volt a korszak olasz zenéje, bár ez is csak az opera területére terjedt ki. Az olasz komikus operának legkiválóbb neve volt a restauráció korában Gioacchino Rossini (1792—1868), legkiválóbb alkotása pedig a *Sevillai borbély*. A komoly opera a napoleoni korszakban különösen Franciaországban lendült fel, de olaszok voltak a legkiválóbb művelői, mint Luigi Cherubini (1760—1842) és Gaspard Spontini (1774—1851), akik méreteikben nagy és formailag jól kidolgozott műveket alkottak. Ehhez a műfajhoz tartozik Rossini utolsó munkája, az 1829-ben megjelent *Tell Vilmos* is, amellyel azonban összes előfutárait zseniális módon felülmúlta. A romantikus korszakban újból felvirágzott az olasz operai melódia, különösen Vincenzo Bellini (1801—1835) és Gaetano Donizetti (1798—1848) melodramáiban. Az elsőtől valók a *Sonnambula* és *Norma*, a másodiktól a *Favorita* és *Lammermoori Lucia*. Donizetti volt a szerzője két komikus operának is: *Elixir d'amore* és *Don Pasquale*. Már a század első felében tört magának utat Giuseppe Verdi (1813—1901), akinek hosszú működése azonban nagyobb részében már a következő korszakra esik (*Nabucco*, *Trovatore*, *Traviata*, *Rigoletto* stb.).

112. §. Károly Albert és IX. Pius. A reformok. — Ahhoz, hogy a politikai reformmozgalom az elméletből a valóság területére tolódjék át, legalább is valamelyik olasz uralkodó részvé-

telére volt szükség. A mérsékelt párt, amelyről már említettük, hogy nagyrészt piemontiakból állt, tekintetét Károly Albertre függesztette, akinél úgy látszott, mintha kormányzatában új rendszert akarna kezdeményezni.

1835-től Károly Albert kormányában a külügyminiszteri széket, amely hagyományszerűen a legfontosabb kormányzati pozíciónak számított, Solaro della Margherita gróf, az abszolutizmus tipikus képviselője töltötte be. A következő esztendőök folyamán nagyon fontos polgári reformok történtek, így Szardíniában megszüntették a hűbéri bíraskodást; 1837-ben életbe léptették a polgári törvénykönyvet, amely hasonló volt a Code Napoleonhoz és különösen abból a szempontból volt nagyjelentőségű, hogy véget vetett az igazságszolgáltatás terén uralkodó sokféleségnek és zűrzavarnak és kimondotta a polgároknek a törvény előtti egyenlőségét; 1839-ben követte ezt a büntető törvénykönyv, amely szintén a törvény előtti egyenlőség alapján állt és lényegesen enyhítette a büntetések szigorát. Erre még a büntető eljárás terén is különböző reformok következtek, majd pedig 1841-ben megegyezés a Szentszékkal, amely részben az államnak biztosította a büntető igazságszolgáltatást az egyháziak fölött is. Nagy általánosságban azonban mindez nem volt egyéb, mint a XVIII. század felvilágosodott abszolutizmusa munkájának folytatása és nem érte el a napoleoni rendszer színvonalát.

1842-ben Viktor Emánuel trónörökös, savoyai hercegnek Habsburg-Lotharingiai Mária Adelaide főhercegnővel, Rainer főherceg, lombard-velencei alkirály leányával kötött házassága külsőleg megerősíteni látszott a jó viszonyt Ausztriával; egyes hitelt érdemlő jelek azonban azt mutatják, hogy a magába zárkózott és bizalmatlan természetű király állandóan az osztrák háború és az olasz függetlenség eszméjét forgatta agyában. Más jelek ugyanekkor Károly Albert politikájának általános irányváltozását mutatták. 1842-ben a király engedélyezte egy

egész Piemontra kiterjedő mezőgazdasági társaság alapítását és így szakított az abszolutizmusnak azzal az elvével, amely útját állotta minden olyan lehetőségnek, hogy a polgárok összejöhesse-
nek és megbeszéléseket folytathassanak; tényleg az új egyesület csakhamar központja lett a politikai életnek. 1844-ben megengedte és maga is előmozdította a gyermekmenhelyek és tanító-
képző intézetek létesítését, amelyek arra voltak hivatva, hogy a jezsuitáknak a közoktatásra gyakorolt feltétlen túlsúlyát csökkentse. Érmeket veretett azok számára, akik irodalmi mű-
veiket neki felajánlották; az érme a savoyai oroszlánt ábrázolta, amint egy sást tép szét, hátlapján Dante, Kolumbusz Kristóf, Raffael és Galilei képe volt látható, körirat formájában a már VI. Amadeus által használt jelmonddal: «J'atans (attends) mon astre» (Várom a csillagzatomat). A kormányhivatalokra és a közoktatásba kevésbé reakcionárius elemek nyertek meghívást. Predari szerkesztésében megindult az *Antologia Italiana*, amelyben közreműködtek Balbo, Gioberti, D'Azeglio és Farini. D'Azeglio előtt, aki 1845 végén visszatért Romagnából, a király kijelentette: «Adja tudtára azoknak az uraknak, hogy maradjanak nyugodtan és ne mozgolódjanak, mert egyelőre semmit sem lehet csinálni; biztosak lehetnek azonban benne, hogy adandó alkalommal életemet, fiam életét, fegyvereimet, kincseimet, hadseregemet és mindenemet az olasz ügy szolgálatába fogom állítani.» 1846-ban vámkérdésekből kifolyólag diplomáciai viszály tört ki Ausztriával, amelyet a felhivatalos *Gazzetta Piemontese* éles hangú cikkben hozott a nagyközönség tudomására, a minisztertanácsban pedig Károly Albert kijelentette: «Ha elveszítjük Ausztriát, megtaláljuk Olaszországot és Olaszország maga megteszi!»*

* Olasz eredetiben «Italia farà da sè» — szállóigévé vált mondás. Lefordítása nagyon nehéz. Az «Olaszország maga megteszi» fordítást Tóth Béla használta a «Szájmul szájra» című szállóigés kötetben. Nyomtatásban az «Italia farà da sè» abban a proklamációban fordult

De az az olasz uralkodó, aki a reformmozgalomnak az igazi lökést megadta, nem Savoya királya volt, hanem az új pápa. 1846. június 1-én meghalt XVI. Gergely. A június 14-én összeült konkláve Lambruschini volt bíboros államtitkár személye körül lényegileg két csoportra oszlott; de a választásból június 16-án a sinigagliai származású Giovanni Mastai-Ferretti került ki győztesen, aki mint pápa a IX. Pius (1846—1878) nevet vette fel. Az új pápa bizonyos mértékig liberális hírből állt; tényleg, mint Spoleto, majd mint Imola püspöke enyhének és békülékenynek mutatkozott és nagy általánosságban a gregoriánus politika ellenfelei közé tartozott. Ausztria nem örvendhetett jóindulatának, ellenben őszintén szerette Olaszországot. Vincenzo Gioberti könyvét, *Primato morale e civile degli italiani*, ismerte és az a szerep, melyet a szerző a római pápaságnak szánt, tetszésével találkozott. Túlságosan nagy szellemi képességekkel nem rendelkezett, hajlandóság volt benne a nemes nekilendülésekre, de egyebekben önfejűen makacs és izgulékony természetű volt, amiben része volt az epilepsziának is, amely ifjú kora óta kínoztta. Népszerűségéhez hozzájárult az a különben alaptalan hír is, hogy Ausztria arra

elő, amelyet Károly Albert az 1848. évi osztrák háború kitörése alkalmával Lombardia és Velence népéhez intézett. Ezt a proklamációt Kossuth Lajos fordította magyarra és *Iratai* IV. kötet 283. lapján tette közzé. A szóbanforgó kifejezést Kossuth elég szabadon ebben a formában fordította le: «...képessé tette Olaszországot saját erejével cselekedni». Hogy a mondást Károly Albert használta volna legelőször, nem valószínű. Szerzőségét egyesek Paretónak, mások Cesare Balbónak, egyesek pedig Vincenzo Giobertinak tulajdonítják. Leopardi, aki 1848-ban mint nápoly-szicíliai követ jelent meg Károly Albert udvarában, *Narrazioni storiche* című visszaemlékezésében 1848. június 12-i dátummal a következő kijelentést adja a király szájába: «Nekem tulajdonítják ezeket a szavakat «Italia farà da sé», pedig nem én találtam ki, hanem csak felhasználtam őket. Azt hiszem azonban, hogy találóbbat nem lehetett volna mondani».

utasította Gaysruck bíboros milanói érseket, hogy megválasztása ellen vétót jelentsen be s ez állítólag csak azért nem történt meg, mert a bíboros elkésve érkezett a konklávéra.

Július 16-án az új pápa politikai amnesztiát hirdetett, amely szélesebb körű volt ugyan, mint amilyen keretek között hasonló alkalmakkor elődei mozogtak, mindazonáltal nem volt általános és a kegyelemben részesítettek hűségfogadalmat tartoztak letenni. Ez a cselekedet, amely nagyon alkalmas pillanatban történt, nagy lelkesedést keltett, a közvélemény IX. Piust a várt szabadítóként üdvözölte, egész Olaszország őt ünnepelte s a mellette történt tüntetések a liberálisok megerősödését szolgálták. Az egyházi államban ujságokat alapítottak, röpiratokat adtak ki, politikai körök alakultak; röviden, nagy és általános lelkesedés ragadta magával a lelkeket.

Az új pápának egyes intézkedései a követelt és óhajtott reformok korszakának megkezdését jelentették. 1847 márciusában a pápa életbeléptette az új sajtótörvényt, amely meglehetősen szabadelvű volt és a cenzurát egy túlnyomóan világiakból álló bizottságra ruházta. Áprilisban ígéretet tett egy államtanács alakítására, júniusban minisztertanácsot szervezett és július 5-én rendeletet bocsátott ki, amely polgárórság alakításáról intézkedett. A pápa példája kezdte magával ragadni a többi olasz uralkodót is. Májusban II. Lipót is viszonylagos sajtószabadságot engedélyezett, szeptemberben pedig megengedte a polgárórság felállítását. A luccai hercegségben Károly Lajostól alkotmány megadását követelték; a herceg zavarában úgy segített magán, hogy országát idő előtt II. Lipótnak engedte át. Piemontban Károly Albert menesztette Margherita minisztert és 1847 októberében egész sör fontos közigazgatási reformot léptetett életbe. Róma, Firenze és Torino között vámszövetség alakításáról indultak tárgyalások, s a hír egész Olaszországban nagy lelkesedést és reménykedéseket váltott ki.

Lombardiában és Velencében a nemzeti és osztrákelles

tüntetések IX. Pius ünneplésének címe alatt történtek, vagy más ürügyek mögé rejtőztek; Ausztria elővigyázati intézkedéseket kezdett foganatosítani és augusztus 13-án megszállta Ferrara városát. Ennek az eseménynek a híre a liberálisok körében nagy izgatottságot keltett, a pápát pedig tiltakozásra készítette, úgy-hogy Ausztria csapatait decemberben a várba vonta vissza, ahol a bécsi kongresszus értelmében joga volt helyőrséget tartani; ezzel szemben csapatokat küldött Parmába, ahol Mária Lujzának december 17-én történt halála után II. Károly néven Károly Lajos lépett a trónra, valamint Modenába is, miután előzőleg ezeknek az államoknak az uralkodóival megfelelő szerződéseket kötött.

Milanóban, ahol a liberálisok a monopólium megkárosítására dohánysztrájkot kezdeményeztek, 1848. január 3-án osztrák-ellenes tüntetések törtek ki és összeütközésekre vezettek a rendőrséggel. Palermóban január 12-én valóságos felkelés tört ki a Bourbonok ellen és a királyi csapatok néhány nap múlva a messinai citadella kivételével, kénytelenek voltak egész Szicíliát kiűriteni, mire a felkelők a spanyol alkotmányt hirdették ki. A szicíliai felkelés által indítva, Ferdinánd király is a reformok útjára lépett és egyetlen csapással mindenkinek elébe került, amennyiben január 29-én megígérte az alkotmányt és február 10-én ki is hirdette. Február 8-án Károly Albert is megígérte az alkotmányt, amelyet március 4-én hirdetett ki s e hónap 16-án Cesare Balbo már meg is alakította az első alkotmányos minisztériumot. Február 11-én a toszkánai nagyherceg is megígérte az alkotmányt, amelynek kihirdetése 17-én történt meg. Végül, március 14-én kihirdette az alkotmányt IX. Pius is, bizonyos megszorításokkal ugyan, amelyek a teokratikus kormányrendszer természetéből folytak. Ezeknek az olasz alkotmányoknak, melyek mind az 1830. évi francia alkotmány mintájára készültek, alapelve volt a két kamara rendszere, — melyek közül a szenátust az uralkodó nevezte ki, míg a másik meglehetősen

szűkkörű választójog alapján ült össze, — a miniszterek felelőssége, az uralkodó személyes mentessége a felelősség alól, a polgári szabadság és egyenlőség, a sajtószabadság és a polgárország.

113. §. Az 1848. évi forradalom és az osztrák háború. — Eddig az időpontig az olasz mozgalmak jellegét az adta meg, hogy a belső talajból fakadtak, magukra vonták a külföld érdeklődését, rokonszenvet váltottak ki és növelték az olasz nemzet megbecsülését. A mozgalomnak Ausztria volt a legfőbb akadálya, amely nemcsak a nemzeti függetlenség útját zárta el, hanem bizonytalanná tette még a reformmunka sikerét is. Magától azonban az olasz mozgalom aligha jutott volna odáig, hogy megtámadja Ausztriát. De ezen a ponton bekövetkezett a Franciaországból kiindult általános európai felfordulás.

A reménységek, melyeket a haladó elemek Lajos Fülöp monarchiájába vetettek, mindjobban szertefoszlottak és a kormány teljes konzervativizmusba csapott át. A köztársasági mozgalom mellett, amely a királyság első éveinek meghíúsult forradalmi kísérletei után törvényes formák közé szorult, egy szabadelvű ellenzéki párt is keletkezett. A bonapartista párt, melynek élén trónkövetelőként Napoleon Lajos, Lajos hollandi királynak, Napoleon öccsének fia, állott, két ízben sikertelenül kísérelte meg, hogy államcsínnnyel szerezze meg a hatalmat. Ezeken kívül létrejött még a szocialista párt, amely a proletariátus számára a munka jogát és nem csupán a politikai, hanem a gazdasági egyenlőséget is igényelte, és végezetül a kommunista párt, amely a magántulajdon megszüntetését tűzte ki célul. Közös követelésük volt mindezeknek az ellenzéki pártoknak az általános választójog, vagy legalább is a szavazati jog széleskörű kiterjesztése. Egy felkelés, amely Párizsban 1848. február 22-én tört ki, miután hiábavaló kísérlet történt, hogy az addigi ellenzék tagjaiból új monarchikus kormány alakuljon, február 24-én Lajos Fülöp lemondására és futására, február 25-én pedig a köz-

társaság kikiáltására vezetett. A tűzvész tovább terjedt és március 13-án Bécsben is kitört a forradalom, melynek következtében Metternich lemondott, az udvar pedig engedélyezte a sajtószabadságot, a polgárőrséget és megígérte az alkotmányozó gyűlés összehívását. A forradalmi mozgalmak Poroszországban és Németország többi részében is az uralkodók fölé kerekedtek, mire Frankfurtba alkotmányozó gyűlést hívtak össze Németország viszonyainak újjárendezésére.

A bécsi forradalom híre március 17-én érkezett meg Milaróba és március 18-án reggel kiragasztották a császári hirdetményt, amely ígéretet tartalmazott a birodalom rendinek összehívására és a sajtószabadság megadására, de Bécestől eltérőleg, a nemzetőrségről nem tett említést. Egy hatalmas tömeg, melynek Cesare Correnti, Enrico Cernuschi és más ismert polgárok állottak az élén, arra kényszerítette a kezdetben tiltakozó Gabrio Casati polgármestert, hogy O'Donnell alkormányzó palotájához vezesse őket, aki tüstént hozzájárult a rendőrség feloszlatásához és a polgárőrség megalkotásához. De egy szakasz katona és a tömeg között történt összeütközés folytán a tüntetésből felkelés lett, amelynek irányításában Carlo Cattaneo játszott vezető szerepet. Ez a felkelés csakhamar kiterjedt az egész városra. Radetzky tábornagy hat órai elkeseredett küzdelem után elfoglalta a városházat és száznál több polgárt ejtett foglyul, akiket tűsz gyanánt a castellóba záratott. De az éjszaka folyamán több száz barrikádot emeltek, melyek mögött a felfegyverzett polgárok százai szálltak szembe az osztrákokkal, míg az asszonyok és gyermekek felülről téglákat, köveket, forró olajat zúdítottak a támadókra, a harangok pedig, mintegy válaszul az osztrák ágyúk dörgésére, harcot hirdetve kondultak meg.

Noha Radetzky csapatai a közben érkezett megerősítésekkel húszezer emberre szaporodtak, nem tudták tartani magukat. Március 20-án elhagyták a székesegyházat és 22-én már csak a castello és a falak maradtak birtokukban. Ezen a napon azonban

a felkelők, a szomszéd városokból összesereglett önkéntesek segítségével, akik kívülről támadtak, a bástyákat és kapukat is elfoglalták. Különösen heves volt a küzdelem a Porta Tosánál, ahol Luciano Manara tüntette ki magát; ekkor kapta ez a kapu — véglegesen pedig 1859-ben — a Porta Vittoria elnevezést. Végezetül Radetzky elhagyta a castellót és Lombardián keresztül a Peschiera, Mantova, Verona és Legnago által alkotott várnégyszögbe vonult vissza.

Közben, március 17-én, a bécsi forradalom hírére Velence is felkelt. A tömeg kierőszakolta a néhány nap előtt letartóztatott Nicolò Tommaseo író és Daniele Manin, kiváló ügyvéd és velencei hazafi szabadon bocsátását. Március 18-án Manin megszervezte a polgárőrséget és 22-én ellenállás nélkül elfoglalta az arzenált. Estére az osztrák helyőrség elhagyta a várost. Az ideiglenes kormány, Maninnal az élén, kikiáltotta a köztársaságot. Milanóból és Velencéből a felkelés kiterjedt az egész lombard-velencei tartományra, olyannyira, hogy az osztrákoknak csak a csekély kiterjedésű, de stratégiaiilag rendkívül erős várnégyszög maradt a birtokukban.

Az osztrák csapatok által kiűrtett hercegségek szintén felkeltek és Károly Lajost és V. Ferencet távozásra kényszerítették. Egész Olaszországban mindenütt, de legelsősorban magában Lombardiában és Velencében, önkéntes csapatok alakultak: Manara lövészei, különböző városok «keresztesei», Camozzi hadoszlopa Bergamóban és egy hadtest Udinében, melynek a fogásából kiszabadított Zucchi lett a parancsnoka. Piemontban a lelkek feszültsége és a háborús izgalom, amely már amúgy is nagy volt, a milánói események hírére tetőpontjára hágott és legyőzte Károly Albert végső ellenállását, akihez egyébként a felkelők is hívó szózzal fordultak. Március 23-án a király proklamációt intézett Lombardia és Velence népéhez, amelyben bejelentette, hogy seregei viszik «azt a támogatást, amelyet a testvér elvárhat a testvértől és a barát a baráttól» és Istenbe veti

a bizodalmt, «aki IX. Píust adta Olaszországnak» és «képessé tette arra, hogy a saját erejével cselekedjék.» Hogy csapatai kifejezésre juttassák az olasz egység érzését, a savoyai pajzsot a háromszínű lobogón fogják hordozni. Március 25-én a piemonti hadsereg megkezdte az átkelést a Ticinón, de csak április 10-én lépte át a Minciót, mintán előzően sikeres harcokat vívott az osztrák utóvédekkel Goitónál, Monzambanónál és Vallengiónál.

Április 7-én a száműzetéséből hazatért Mazzini is megérkezett Milanóba, de hogy a hadviseléshez szükséges egységet ne zavarja, tartózkodott a köztársasági propagandától.

A nép lelkesedésének nyomása alatt a toszkánai kormány is megüzente a háborút és némi rendes csapatot, de különösen nagyszámú önkéntest küldött Lombardiába; az önkéntesek főleg egyetemi hallgatók közül kerültek ki. A pápai államban a minisztérium megkezdte az önkéntesek sorozását és Giovanni Durando parancsnoksága alatt rendes hadrakelt sereget állított fel Bolognában; de míg a nép és maga Durando is teljes erővel részt akart venni az osztrák háborúban, IX. Pius védekezésre kívánt szorítkozni, a minisztérium pedig, amelynek Antonelli bíboros állott az élén, nem tudta, hogy mitévő legyen. Durando átlépte ugyan a határt, de ekkor a pápa, akit egyházfői minőségében aggasztani kezdett az a mozgalom, amely magatartása miatt a német katolikus világban Róma irányában bizonyos szeparatistikus színezetet öltötté magára, április 29-én a konzisztóriumhoz intézett beszédében nyíltan kijelentette, hogy nem kíván résztvenni a háborúban, mert neki «minden embert, népet és nemzetet egyazon meleg atyai szeretettel» kell átölelni. Az ujuuelf mozgalom ingadozó magatartása így tisztázódni kezdett, de egyúttal rés támadt a nemzeti mozgalom egységén. A konzisztóriumban tartott beszéd hatását átmenetileg egy május elsején kiadott proklamáció enyhítette, melyben a pápa kijelentette, hogy nem képes alattvalói egy részének nemzeti hevülete elé korlátokat állítani. Egy új kormány, amely Mamiani

elnöklete alatt alakult meg, úgy intézkedett, hogy a pápai rendes csapatok és önkéntesek Károly Albert védelme alá helyezték magukat és így biztosítsák hadviselő jellegüket.

II. Ferdinánd nápolyi király Guglielmo Pepe parancsnoksága alatt szintén küldött csapatokat Felső-Olaszországba, de már május 15-e után visszarendelte őket; csak egy egészen kis csapat jutott el Pepe vezetése alatt Velencébe.

Alapjában véve a segítség, amelyet Károly Albert különböző reguláris csapatok és önkéntesek révén kapott, nem volt valami nagy értékű, de a piemonti hadvezetés is csak mérsékelt módon igyekezett az önkéntesek jelentkezését kihasználni és gyarapítani. Az önkéntes csapatok egyikének Garibaldi volt a parancsnoka, aki Dél-Amerikából tért vissza, ahol az egyes amerikai köztársaságok szabadságáért vívott harcokban bátorságának szép tanújeleit szolgáltatta. De Károly Albert nélkülözötte a hadműveletekhez szükséges gyorsaságot, és így időt engedett Radetzkynek, hogy csapatait összevonja és erősítéseket kapjon. A Piemont elleni háborúban Radetzkyt, úgy mint azelőtt, a liberálissá vált Ausztria is támogatta. A német forradalom nem testvériesült a többi népekkel s a különböző nemzeti mozgalmak — német, magyar és szláv — összeütközésének köszönhetette jó részben a Habsburgok dinasztiajának menekvését. A Mirción történt átkelés után a király Peschierát zárta körül, ahol majdnem húsznap telt el tétlenségben; csak április 30-án szorították ki az osztrákokat kemény harccal Pastrengóból, minek következtében Peschiera összeköttetése Veronával megszakadt. Az egyenesen Verona irányában megindított támadás, május 6-án Santa Luciánál nélkülözötte a szükséges átütő erőt és nem járt eredménnyel. Nugent tábornok, aki segítséget hozott Radetzkynek, május 9-én Cornudánál megverte a velencei és római csapatokat és a Vicenza ellen intézett színlelt támadással megnyitotta magának az utat Veronába, ahova május 22-én megérkezett. Radetzky ekkor merész menettel Veronából Peschiera ellen vonult és

Curtatone és Montanara mellett május 29-én megtámadta a piemonti hadsereg legszélső jobbszárnyát, amely ötezer toszkánaiából állott. Ezek hat órán keresztül ellenálltak harmincötezer osztrák támadásának. Miután az osztrákok végül Curtatonet elfoglalták, másnap Károly Albert főerejével ütköztek össze, amelynek sikerült Goitónál egyesülni és visszaverni az osztrákokat. Ugyanazon este a csatatérre megérkezett Peschiera feladásának híre, melyet az osztrákok nem tudtak felmenteni. A csapatok erre Károly Albertet Olaszország királyává kiáltották ki.

Tényleg, a jelek szerint Károly Albert a legjobb úton volt ahhoz, hogy legalább is Felső-Olaszország királya legyen. Május 29-én egy népszavazás, amely ellentétben volt azzal az ígérettel, hogy a végleges győzelem előtt semmiféle politikai rendezés nem történik, kimondotta Lombardia, Parma, Piacenza és Modena egyesítését Piemonttal. Június 4-én ugyanilyen szavazás történt a velencei tartományokban és július 3-án, Manin ellenzése dacára, Velence is kimondta a csatlakozást. De a hadi helyzet alakulása nem felelt meg ezeknek a szavazásoknak. Radetzky, akit a piemontiak Goito után nem támadtak tovább, hogy magának az esetleges visszavonulás útját Tirol felé biztosítsa, ostrom alá vette Vicenzát és a kétszeres túlerővel szemben Durando június 11-én kénytelen volt megadni magát. Még ezt megelőzően az osztrákok, Pietro Fortunato Calvi vitéz védekezése dacára június 5-én elfoglalták Pieve di Cadoret, visszaszerezték Cadore egész területét, minek következtében majd az egész velencei szárazföld a piemontiak számára elveszett. A királyi hadsereg tétlensége, amely egyrészt a határozatlanságból eredt, másrészt a várnégyszög elleni támadás nehézségének volt tulajdonítandó, az árulás igazságtalan vádjának adott tápot Károly Albert ellen.

Bizonyos, hogy a király hajlott az Ausztriával való tárgyalásokra és kész lett volna az Adige vonalát határnak elfogadni.

E tárgyalásoknak Palmerston angol miniszter volt a közvetítője, és bizonyos mértékben elősegítette őket IX. Pius pápa is, aki Morichini bíborost azzal a kéréssel küldte a császárhoz, hogy a nemzetiségi elvre való tekintettel üritse ki Olaszországot. De Balbo és az utána következő Casati minisztériuma az adigli határról hallani sem akart. Mikor a hadműveletek újból megkezdődtek, Radetzky, aki újabb segítséget kapott Ausztriából, melynek belső viszonyai megjavultak, Veronából támadásra indult a piemonti hadsereg ellen. A július 23—25-i három csatánapon az osztrákok a piemontiakat, akik egyes helyeken értek ugyan el részleges sikereket és általában vitézül harcoltak, visszaszorították a custozai magaslatokról és Goito irányában visszavonulásra kényszerítették őket.

Miután az osztrákok Voltát is elfoglalták, Károly Albert politikai megfontolások által vezérelve, utolsó nagy katonai hibáját követte el, amennyiben Milano előtt teljesen nyílt terepre vonult vissza, ahol nem sokkal utóbb Radetzky utólérte, augusztus 5-én kapitulációra és a Ticinón inneni területek átengedésére kényszerítette őt. A milanóiak, akiknek a király megígérte, hogy a várost védeni fogják, úgy érezték, hogy elárulták őket és a királyt a Greppi-palotában megtámadták. A küzdelemben a királyt is egy puskagolyó súrolta, de éjjel sikerült neki seregével együtt elhagyni a várost. Mikor augusztus 9-én átkelt a határon, Salasco tábornok aláírta a fegyverszünetet, melynek értelmében Piemont kötelezte magát a hercegségek és Velence kiürítésére is. A lombard-velencei önkéntesek szétszóródtak. Giuseppe Garibaldi augusztus végéig a Como-tó vidékén ellenállt, de az augusztus 26-án megvívott morazzonei ütközet után Luganóba menekült.

Ausztria lombardiai helyzetének megerősödéséhez különösen hozzájárult, hogy Bécsnek októberben fegyveres erővel történt visszafoglalása után a habsburgi uralom a császárvárosban ismét megszilárdult. A dinasztiahoz hű horvátok harcban

állottak a felkelő magyarokkal. 1848. december 2-án Ferdinánd lemondott a trónról és az uralkodásban unokaöccse, a tizennyolcesztendő I. Ferenc József (1848—1916) követte őt.

114 §. Belső válság és külső háború. Novara. Róma és Velence ostroma. Ausztria és a reakció diadala. — A különböző olasz államok belső viszonyainak nem tudtak nyugvóponttra jutni. A mérsékeltek, demokraták, köztársaságiak, municipalisták, federalisták és unionisták egymás között egyenetlenkedtek. Az események hátterében a teljes reakcionáriusok folytatták aknamunkájukat. Nápolyban a liberálisok az alkotmányt demokratikusabb irányban akarták módosítani, de a megválasztott képviselők egy része még a meglevő alkotmány megtartására tett esküről sem akart tudni. Erre a szélső liberálisok május 14-én barrikádok emelésére határozták el magukat. A királyi csapatok azonban már másnap nagy vérontás közben szétverték a felkelőket. Ezt követően a hadsereget visszarendelték Felső-Olaszországból, a kamarát feloszlatták és új választásokat írtak ki. Az új kamara júliusban ült össze, de már nemsokára elnapolták. Szicília továbbra is megmaradt szeparatiztikus álláspontján és a koronát július 11-én Ferdinánd genovai hercegnek, Károly Albert fiának ajánlotta fel, aki azonban az ajánlatot elhárította magától.

Rómában a pápa és a liberálisok között meg nem oldható ellentét és fojtott hangulat uralkodott. A pápa nem akarta a háborút és szuverén módjára akart uralkodni az országában, míg a liberálisok háborút akartak és valósággal alkotmányos kormányrendszert. Mamiani és Fabbri minisztériumai után, akik közül az első júniusban összehívta a parlamentet, úgy látszott, hogy a pápa megtalálta igazi miniszterét a közigazgász Rossi személyében, aki Rómában az orléansi monarchiát képviselte és igen erélyes ember hírében állt. Rossi, lehetetlennek tartván a háborút Ausztria ellen, visszautasította a Piemont által felajánlott katonai egyezményt; hajlandó volt szövetséget

kötni a többi olasz állammal, de Piemonttól való féltében ellenséges magatartást tanúsított egy olasz konföderáció gondolatával szemben. De november 15-én, mikor a parlament megnyitására volt elindulóban, a Cancelleria palotájának lépcsőjén törrel leszúrták. Másnap viharos tüntetés játszódott le a Quirinál előtt, amely összeütközésre vezetett a fegyveres erő és a nép között. A pápa két haladóbb gondolkozású egyént, Sterbinit és Gallettit volt kénytelen kormányra meghívni; november 24-én azonban álöltözetben Rómából Gaetába menekült, ahonnét a minisztérium helyébe kormányzó bizottságot nevezett ki, a parlamentet pedig elnapolta. Ezzel szemben a parlament ideiglenes kormányt választott, amely kiírta az alkotmányozó gyűlésre a választásokat. A IX. Pius által érvénytelennek nyilvánított választások köztársasági parlamentet eredményeztek, amely február 9-ének reggelén kimondta a teokratikus kormányrendszer megszűnését, megalakította a római köztársaságot, de egyúttal elhatározta, hogy a pápának lelki hatalmának gyakorlásához az összes szükséges garanciákat megadja. A gyűlés saját kebeléből végrehajtó bizottságot választott, melynek Armellini, Saliceti és Montecchi voltak a tagjai.

Az ügyek Toszkánában is hasonlóan alakultak. 1848. október 27-én a demokraták jutottak uralomra és a Montanelli—Guerrazzi-minisztérium képviselőket akart küldeni a római alkotmányozó gyűlésbe, hogy az általános olasz alkotmányozó gyűléssé alakuljon át. Ekkor a nagyherceg elhagyta Firenzét és 1849. február 21-én Santo Stefanóban hajóra szállt és Gaetába vitorlázott. Firenzében ideiglenes kormány alakult, melynek a Guerrazziból, Montanelliból és Mazzoniból álló triumvirátus állt az élén.

Piemontban a Balbót követő, nagyon rövid életű és nagyon gyenge Casati- és Revel-minisztériumok után, 1848 decemberében a demokratikus irányzat támogatásával Gioberti jutott hatalomra. A kormányon azonban fokozatosan összekülönbözött a demokrata párttal, mert a kormány hatalmának növelésére töre-

kedett. Azt tervezte, hogy katonai expedíciót küld Toszkánába és visszahelyezi a nagyherceget, hogy így Ausztriát távoltartsa; de minisztertársai és a király cserbenhagyták és 1849 februárjában kénytelen volt lemondani. A kormányon maradt minisztertársai, akik között Urbano Rattazzi képviselte a baloldali irányzatot, elhatározták a háború újakezdését, és így március 12-én megtörtént a fegyverszünet felmondása.

A hadsereg élére, a királyi tábornokokkal tett szerencsétlen tapasztalatok után, egy külföldit, a lengyel Chrzanowsky Albertet állították. A 120,000 főből álló piemonti hadsereg jórészt újonnan besorozottakból és fegyelmezetlen önkéntesekből állott, túlnyomóan a háborúval nem rokonszenvező tisztikar alatt. Ezzel a hadsereggel, amely hosszú vonalon volt szétszórva a Lago Maggiore és a Po között, Radetzky Pavia körül százezer főből álló harcedezett hadsereget gyűjtött össze, amely március 20-án La Cava mellett átkelt a Ticinón, miután a folyó vonalának megszállását Ramorino tábornok, az 1834. évi forradalmár, a vett utasítás ellenére elmulasztotta. Március 21-én reggel egy osztrák hadtestet Sforzescánál visszavetettek ugyan, de délután egy másik hadtest elfoglalta Mortarát. Március 23-án a Novara körül összegyülekezett 50,000 főből álló piemonti haderőt a D'Aspre parancsnoksága alatt álló osztrákok Bicoccánál csekélyebb erővel megtámadták s a változó szerencsésű harcban a község négyszer cserélt gazdát. A savoyai és genovai hercegek nehéz helyzetbe hozták a támadókat és végső támadásra készültek, de nem kaptak segítséget Chrzanowskytól. Az osztrákok ellenben, miután jelentős segéderők érkeztek, a délután folyamán visszasszorították a piemontiakat és estére urai voltak a csatatérnek.

Károly Albert, miután a csatatéren hiába kereste a halált, fegyverszünetet kért, de Radetzkynek a becsületét érintő feltételeire még azon az estén a savoyai herceg javára lemondott és másnap elhagyta Piemontot. Önkéntes számkivetésében Portugáliába költözött, ahol Oportóban ugyanazon év július 28-án

meghalt. A savoyai herceg, aki II. Viktor Emánuel néven lépett a trónra, Vignaleban megkötötte a fegyverszünetet, amelyben kötelezte magát, hogy a hadsereget békelétszámra szállítja le, elküldi az önkénteseket és beleegyezik, hogy egy húszezer emberből álló osztrák hadtest a béke megkötéséig az ország egy részét megszállja.

Novara hatása nyomban jelentkezett Toszkánában, ahol a mérsékeltek, meg akarván előzni az osztrák beavatkozást, április 12-én megbuktatták Guerrazzit, aki március 28-a óta diktátori hatalmat gyakorolt és Ricasoli és Capponi részvételével kormányzó tanácsot alakítottak, amely felhívta a nagyherceget, hogy térjen vissza országába. D'Aspre azonban, aki már elfoglalta Luccát, ezzel nem hagyta magát visszatartani és miután május 10-én és 11-én Livornónál leverte az ellenállást, május 25-én bevonult Firenzébe.

Novara után Ferdinánd király is elhatározta, hogy véget vet a szicíliai felkelésnek. A királyi csapatok, amelyek már 1848 szeptemberében visszafoglalták Messinát, áprilisban Catanianál leverték a szicíliaiak ellenállását és május 11-én Palermót is megadásra kényszerítették.

Rómában, ahol a köztársaságot az osztrák győzelmen kívül a francia beavatkozás is fenyegette, március 29-én egy teljhatalmú triumvirátust választottak, melynek Armellini, Saffi és Mazzini voltak a tagjai. IX. Pius pápa Gaetából a katolikus hatalmakhoz fordult és minisztere, Antonelli bíboros az egyházi államnak Ausztria, Spanyolország, Nápoly és Franciaország által történő megszállását hozta javaslatba. A három első hatalom a javaslatához minden további nélkül hozzájárult, de Franciaországban a nemzetgyűlés véleménye a beavatkozás kérdésében megoszlott. Egyik rész ellenséges magatartást mutatott Ausztriával szemben, amellyel az 1848 decemberében általános szavazással köztársasági elnökké választott Napoleon Lajos is háborút akart, míg mások a pápa világi hatalmát szerették volna megerősíteni, amely becses volt a nagy politikai súllyal bíró katoli-

kusok szemében ; ezenkívül magának Napoleonnak is szüksége volt a pápa támogatására céljai eléréséhez. Végül is a kormány azt a kétértelmű felhatalmazást nyerte, hogy egyes pontokat megszállhat Olaszországban. A kormány erre Civitavecchia megszállását határozta el, ahol egy expedíciós hadtest Oudinot tábornok alatt 1849. április 25-én partraszállt.

Róma védelmére egész Olaszországból özönlöttek az önkéntesek, mindenekelőtt a Giuseppe Garibaldi parancsnoksága alatt álló olasz légió. Garibaldi a morazzonei összeütközés után először Liguriába, azután az egyházi államba ment, ahol egy új önkéntes sereget szervezett. Április 30-án a franciák a Janiculus felől megtámadták a várost, de a védők egy szép fegyverténnyel, amelynek Garibaldi volt a fő hőse, visszaverték őket. Erre fegyverszünet és béketárgyalások következtek, mialatt a római köztársaság területére egy nápolyi hadsereg nyomult be, amelyet május 19-én Velletrínél Garibaldi megvert. Ugyanezen idő alatt az osztrákok május 15-án elfoglalták Bolognát és június 10-én, huszonhét napi ostrom után, Anconát. Május 31-én Lesseps francia diplomata a köztársaság kormányával egyességet kötött, amelyhez azonban Oudinot nem járult hozzá és kijelentette, hogy június 4-én Róma ellen újból megkezdí az ellenségeskedést. De már június 3-án váratlanul elrendelte a támadást a Janiculus ellen, azzal az ürüggyel, hogy az a városon kívül fekszik. Június 4-én a Villa Corsínit, az elkeseredett ellenállás dacára, a túlerőben levő ellenség elfoglalta, a Villa Vascellónál azonban a támadás megakadt és szabályszerű ostromhoz és a város bombázásához kellett folyamodni. Végül június 29-én Medici kénytelen volt a teljesen romokban heverő Villa Vascellót elhagyni. Június 30-án elesett a Villa Spada is, miután Luciano Manara és lombard önkéntesei késhegyig menő harc után elhullottak. További ellenállás nem volt lehetséges és július 4-én a franciák birtokukba vették a várost. Garibaldi önkénteseinek egy részével július 2-án megkezdte híres visszavonulását, melynek során kikerülve a franciákat és osztráko-

kat, San Marinóba jutott el, ahol légiját felosztatta. Innét különböző viszontagságok után, — melyek között a legsúlyosabb volt feleségének, Anitának, aki Amerikától kezdve hűséges társa volt hősi vállalkozásainak, egy Ravenna melletti pinia-ligetben történt halála, — Liguriába sikerült neki menekülni.

Hősi ellenállást mutatott az olasz nép Bresciában és Velencében is. Brescia a Károly Albert és Ausztria közötti ellenségeskedések újrakezdése alkalmával felkelt és március 23-tól április 1-ig ellenállt Nugent és Haynau csapatainak, melyeknek az utcákat is harcolva kellett elfoglalni; ezért az elkeseredett küzdelemért kapta Brescia az Olaszország oroszánja nevet. Május elején rákerült a sor Velencére is, ahol az április 2-től diktatori hatalommal felruházott Manin volt az ellenállás lelke. A szárazföldön fekvő, rendkívül nagy fontosságú Marghera-erőd, május 4-től 26-ig tartó huszonnégy napi ostrom után, miután az egészet romhalmazzá lőtték, esett el. Velence azonban továbbra is ellenállt a bombázásnak, az éhségnek és a kolerának. A feladásról szóló okmányt csak augusztus 23-án írták alá, azzal a feltétellel, hogy a védőereg becsületben, fegyveresen elvonulhat, a többiek pedig általános amnesztiában részesülnek. Ez a kegyelem csak negyven polgárra nem terjedt ki, akik a száműzetést választották. Ezek között volt Manin, Tommaseo és Guglielmo Pepe.

Piemont és Ausztria a vignaleifegyverszünet alapján 1849. augusztus 6-án megkötötte a milanói békét, amelyben Piemont 75 milliónyi kártérítés fizetésére is kötelezte magát. A békeszerződés, amelyet a parlament elé terjesztettek, a rövid idővel azelőtt megválasztott képviselőházban heves ellenzéssel találkozott. Ekkor a király Massimo d'Azeglio miniszterelnök tanácsára újólag házfelosztásra szánta el magát és november 20-án Moncalieriből államcsiny kilátásba helyezése mellett, proklamációt intézett a nemzethez. Az 1850. január 9-én összeült új kamara hozzájárult a békeszerződéshez.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

Az egységes állam megalakulása.

115 §. **Olaszország 1848—1859 között.** — Olaszország így, Piemont kivételével, látszólag visszatért az 1848 előtti állapotokhoz. Ausztria, amely 1849-ben Oroszország segítségével leverte a magyar szabadságharcot, 1850-ben pedig, a német forradalom megghiúsulása után, teljes mértékben helyreállította a hegemoniáját Németországban, erősebbnek tetszett, mint valaha. De az új szellemet Olaszországban már nem lehetett elfojtani. Mazzini először Svájcban, majd Londonból fáradhatatlanul folytatta propagandáját, Piemont pedig, ahol működtek az alkotmányos intézmények, ahol tovább lobogott a háromszínű zászló és ahol összegyülekeztek Olaszország többi részeinek száműzöttjei, középpontja lett a nemzeti és liberális remény-ségeknek és kezdeményezéseknek.

Novara után Lombardia és Velence Radetzky diktatúrája alatt állott, aki katonai és polgári kormányzója volt a két tartománynak. A forradalmi szervezkedés azért itt nem szűnt meg; központja volt ennek a szervezkedésnek az olasz nemzeti bizottság, amelyet Londonban Mazzini alapított Saffi, Montecchi és mások közreműködésével. Ez a bizottság kezdetben főleg az erők egyesítésének jegyében működött. A perek és elítélések napirenden voltak, különösen az osztrákellenes röpiratok és a nemzeti kölcsön adósságkötvényeinek rejtegetői ellenében. Ezt a kölcsönt a londoni bizottság bocsájtotta ki, hogy pénzügyi alapot teremtsen a forradalmi propaganda számára. Egy ilyen

kötvény felfedezéséből indultak meg a mantovai perek az ottani forradalmi bizottság elnöke, Don Enrico Tazzoli és a bizottság több tagja ellen, amely perek 1852 decemberében és 1853. márciusában a Belfiore-bástyán végrehajtott kilenc halálos ítélettel végződtek. A belfiorei vértanúk között volt többek között Tazzoli, Tito Speri, a bresciai tíz nap hőse és Grazioli esperes. Egy Mazzinitől sugalmazott forradalmi kísérlet Milanóban 1853 február 6-án teljesen megghiúsult és a Pietro Fortunato Calvi által a velencei tartományban megkísérelt forradalmi megmozdulás sem járt több eredménnyel. Calvit letartóztatták és 1855. július 4-én Mantovában felakasztották.

A hercegségekben, amelyek erősebben függték Ausztriától, mint bármikor azelőtt, tovább éltek a liberális vagy mazzinista ellenzéki séjtjei. Parmában II. Károly lemondása után fia, III. Károly (1849—1854) lépett a trónra, aki kicsapongó magánéletével botránkoztatta meg alattvalóit. A herceg egy köztársasági megmozdulásnak lett az áldozata, amely azonban csak azzal a következménnyel járt, hogy őt az uralomban kiskorú fia, Róbert, váltotta fel, anyjának, du Berry Lujza Mária hercegnőnek, Chambord gróf francia trónkövetelő nővérének gyámsága alatt. Toszkánában II. Lipót nagyherceg az osztrákok intervenciója folytán, akik 1855-ig bent maradtak az országban, teljesen elvesztette a mérsékelték rokonszenvét, úgy hogy trónjának semmi szilárd alapja nem maradt alattvalói körében. Az alkotmányt először felfüggesztette, majd 1852 májusában egészen visszavonta. Még 1851 áprilisában konkordátumot kötött a Szentszékkal, amely a leopoldi hagyományok teljes feladását jelentette.

Rómába IX. Pius pápa 1850. április 12-én tért ismét vissza. Megelőzőleg azonban, még 1849 szeptemberében Porticiból egy motu propriót bocsátott ki, amelyben államtanács, tartományi tanácsok és községtanácsok alakítására és a törvénykönyvek megreformálására tett ígéretet; a keresztülvitel módja azon-

ban az ígéreteknek vajmi kevésbé felelt meg. Napoleon Lajos messzemenő reformokat tanácsolt, miután azonban ezekhez nem nyerte meg az új francia alkotmányozó gyűlés konzervatív többségének támogatását, elállott tőlük; egyébként is ezek a javaslatok a teokratikus államrendszerrel nem voltak összeegyeztethetők. A francia megszállás Rómában és az osztrák megszállás Romagnában egyformán gyűlöletes volt a lakosság előtt, míg Antonelli bíboros államtitkár, aki kevésbé bízott Franciaországban, ide-oda ingadozott a két hatalom között.

Nápolyban II. Ferdinánd az alkotmányt tényleg megszüntette és a legteljesebb abszolútizmussal uralkodott. Két nagy per, amely a május 15-i események miatt indult meg az *Unità italiana* («Olasz egység») egyesület tagjai ellen, az 1851 januári és 1852 októberi ítéletekkel végződött. Az életfogytiglani és meghatározott hosszabb ideig tartó kényszermunkára ítélték között volt Carlo Poerio, Luigi Settembrini és Silvio Spaventa. Ez a Bourboni kormányrendszer olyan mértékben váltotta ki William Gladstone angol államférfiú ellenszenvét, hogy megírta híres nyílt levelét, melyben a rendszert Isten tagadásának nevezte.

Piemontban II. Viktor Emánuel (1849—1878), aki erélyes és határozott uralkodónak bizonyult, némi kezdeti ingadozások után, magáévá tette az olasz függetlenség és szabadság ügyét, amely ettől fogva összekapcsolódott házának sorsával. Természetesen ebben az időpontban nem gondolhatott háborúra Ausztriával és ezért e helyett arra törekedett, hogy megfelelő belső reformokkal ismét felemelje országát. A Siccardi-törvény, amely nevét attól az igazságügyminisztertől vette, aki a javaslatot előterjesztette, megszüntette az egyházi törvényszéket és a menedékjogot, csökkentette az egyházi ünnepek számát és korlátot állított az egyházi javak szaporítása elé. Ennek a törvénynek tárgyalása alkalmával fejtette ki Camillo Benso di Cavour gróf (szül. 1810), képviselő az új kormányzati elvet,

melynek lényege az, hogy az alkotmányos intézmények fejlődésképeségének bizonyításával kell a haladó elemeket a kormány körül csoportosítani. Kevéssel utóbb D'Azeglio felhívta őt, hogy kabinetjében először a tulajdon szakmájának tekinthető földművelésügyi, majd pedig pénzügyi tárcát (1850—1852) vállalja el. Kereskedelmi szerződéseket kötött Franciaországgal és Angliával, azzal a célzattal, hogy ezen a réven a politikai kapcsolatokat is erősítse és mindinkább a liberális baloldal felé hajolt el. Mikor D'Azeglio 1852 májusában a kabinetből kilépett és visszavonult, 1852. november 4-én a balközéphez tartozó Urbano Rattazzi támogatásával, az úgynevezett *connubio* jegyében Cavour megalakította első minisztériumát, melyben Rattazzi később az igazságügyi, majd a belügyi tárcát töltötte be. Ettől az időponttól kezdve Cavour, aki az új minisztériumban időnkint a pénzügyi és külügyi tárca teendőit is ellátta, nagy politikai terveinek szolgálatában rendkívül sokoldalú és fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki. Működését rendkívül éles ész, csodálatosan kiegyensúlyozott egyéniség, rugalmas és találékony szellem jellemezte, amely ki tudott használni minden tényezőt és alkalmazkodni tudott bárminő körülményekhez és szilárdan hitt a liberális és parlamentáris kormányrendszerben.

A belső politikában nagy határozottsággal képviselte a már képviselő korában kifejtett elveket. Az 1855. évi törvénnyel több szerzetesrend jogi személyiségét megszüntette, korlátozta a püspökök jövedelmeit és adópótlékot vetett ki az egyházi vagyonokra. Ez a törvény élénk ellenállást váltott ki a katolikusok és konzervatívok részéről; maga a király is, aki erősen csüngött az átöröklött egyházi hagyományokon, elégedetlenkedett miatta és közel állt hozzá, hogy elbocsássa Cavourt. A törvényt a pápa is elítélte és nyílt viszály kezdődött Piemont és Róma között.

Az olasz törekvések tekintetében Cavour óvatosan és megfontoltan járt el; megértette a liberálisokkal, hogy nyugodtan

Piemontba helyezhetik reményüket, de az adott viszonyok között tartózkodniok kell Ausztria provokálásától. Védelmébe vette a menekülteket, de egyeseket, akik vagy kompromittáltak magukat, vagy zajongó módon viselkedtek, kitiltott az országból. Mikor azonban az 1853. február 6-i események után az osztrák kormány az emigránsok vagyonát, közötté azokat is, akik szardíniai alattvalókká váltak, lefoglalta, Cavour élesen tiltakozott és a kamarával költséget szavaztatott meg az emigránsok támogatására. A viszályt a diplomáciai összeköttetés megszakítása követte.

Cavour teljes mértékben belátta, hogy Piemont a maga erejével sohasem győzheti le Ausztriát, de éles és hűvös tekintetét azok a nehézségek és veszedelmek sem kerülték el, amelyek a monarchiára egy demokratikus és népi mozgalom kitöréséből származhatnak. A célja az volt, hogy Piemontot az olasz nemzeti mozgalom élére állítsa és így legalább egy felső-olaszországi királyság megalakítását érje el. De arra törekedett, hogy ennek a mozgalomnak a kezdeményezése a kormány kezében maradjon és így biztosítani lehessen a monarchia és a dinasztia fennmaradását. Az olasz egységet a közvetlen valóság körén kívül eső feltételezésnek tekintette. Az ellentét az ő politikája és Mazzinié között nagyon mély volt. Mazzini a február 6-i milánói események után is folytatta propagandáját és Lunigianában több eredménytelen megmozdulást kezdeményezett. A két férfit élénk személyi ellenszenv is választotta el egymástól.

A kettőjük közötti ellentétnek egyik sarkalatos pontja volt, hogy Cavour különösen számított egy külföldi abszolutisztikus hatalmasságnak, Napoleon Lajosnak barátságára, aki 1851. december 2-án államcsínnnyel új, tekintélyi alkotmányt léptetett életbe, egy esztendővel később pedig a maga javára visszaállította a francia császárságot és felvette a III. Napoleon nevet. Az új uralkodó ifjúságától kezdve rokonszenvet mutatott az olasz nemzeti ügy iránt, főleg azonban a bécsi szerződésekből

és a napoleoni hagyományokból kifolyóan osztrákellenes volt a politikai beállítottsága.

A Cavour és Napoleon törekvéseinek megvalósulásához a nemzetközi helyzetnek olyan megváltozására volt szükség, amely megbontja a három északi abszolutisztikus hatalom egységét. Ennek az útját a háború nyitotta meg, amely 1854 márciusában a keleti kérdésből kifolyóan egyik oldalon Oroszország, a másik oldalon pedig a Törökországgal szövetkezett Francia- és Angolország között kitört. Ez volt az úgynevezett krími háború, amely nevét onnon vette, hogy a nyugati hatalmak hadműveletei elsősorban a Fekete-tenger félszigete ellen irányultak. A nyugati hatalmak Ausztria támogatását szerették volna elérni, amely oroszellenes magatartást tanúsított, megszállta a dunai fejedelemségeket, de a nyílt hadbalépéstől tartózkodott. Francia- és Angolország azt hitték, hogy abban az esetben bírhatják Ausztriát beavatkozásra, ha Olaszországban hátbatámadás ellen biztosítják és ezért felszólították Piemontot, hogy vegyen részt a háborúban. Az olasz közvélemény nagy része, közte a hazafiak is, nem értette, hogy miért kell egy távoli háborúban harcolni, nem olasz érdekből, egy osztrákbarát politika szolgálatában. Különösen Mazzini volt a piemonti beavatkozás nagy ellen-sége. Cavour ellenben azt a lehetőséget látta, hogy Piemont így bekapcsolódjék az európai politika játékába és szilárdan elhatározta, hogy a nyugati hatalmakhoz csatlakozik és ezért támogatta Viktor Emánuel királyt, aki ezzel a hadjáratral akarta a piemonti fegyverek becsületét helyreállítani. De Cavourt az az aggodalom is vezette, hogy máskülönben a király elbocsátja őt és jobboldali kormányt alakít. 1855. január 26-án megkötötték a szövetségi szerződést és Piemont 15.000 embert küldött Krimbe, akik augusztus 16-án a csernajai csatában derekasán megállták a fegyverpróbájukat. Szeptemberben a szövetségesek elfoglalták Szebasztopot, mire Ausztria még nyíltabban ellenséges álláspontra helyezkedett Oroszországgal szem-

ben. A következő év elején II. Sándor cár, aki atyjának, I. Miklósnak halála után, márciusban lépett trónra, rászánta magát a békére, amelynek végleges megkötésére 1856 februárjában kongresszus ült össze Párizsban.

A párizsi kongresszuson, Ausztria ellenkezése dacára, a nagyhatalmak mellett Piemont is helyet kapott, amelyet Cavour képviselt. Cavour alkalmat keresett, hogy a tárgyalásokon a többi olasz állam ügyét is szóba hozza és ezeket az állandó forradalmi veszedelem tűzhelyeinek tüntette fel, amivel szemben kidomboríthatta az egészen eltérő piemonti állapotokat. E mellett meg tudta nyerni Oroszország jóindulatát, amely haraggal volt eltelve Ausztria ellen hálátlansága miatt. Április 8-án Walewski francia meghatalmazott, mikor összegezte a kongresszus munkálatait, kitért az olasz viszonyokra, ami Ausztria tiltakozásával és Anglia hozzájárulásával találkozott. Cavour ezután emlékiratot nyújtott át a francia és angol meghatalmazottaknak. Nem sokkal később a két nyugati hatalom komoly figyelmeztetéssel fordult a nápolyi királyhoz kormányzásának rendszere miatt és mikor ez tiltakozott az ilyenén beavatkozás ellen, 1856 októberében a diplomáciai viszony megszakításával feleltek. Az a körülmény, hogy az olasz ügy Európa nyilvánossága elé került, növelte a szardíniai királyság és minisztere tekintélyét és népszerűségét, noha egyelőre közvetlen gyakorlati eredmények nem is jelentkeztek.

Ettől fogva a liberálisok mindinkább a savoyai ház körül csoportosultak. Sokan voltak köztük köztársaságiak is, akik szakítottak Mazzinival, míg maga a vezér fokozott gyanakvással kísérte Cavour politikáját, mert azt veszélyesnek tartotta az olasz egységre és függetlenségre. Ő maga különösen a nápolyi királyságra szögezte a tekintetét, ahol mozgalom kezdődött Murat Joachim egyik fia érdekében. 1857-ben Mazzini Genovába érkezett, ahol elrejtőzve a nápolyi királyság elleni vállalkozást készítette elő, melynek egy Carlo Pisacane nevű hazafi állt az

élére. Hogy a vállalkozás számára alapot teremtsen, Mazzini június 29-én Genovában felkelést kísérelt meg, amely teljesen megghiúsult. Pisacane expedícióját, amely a Salerno közelében fekvő Sapri mellett szállt partra, június—júliusban a bourboni csapatok és a lakosok megsemmisítették. Pisacane fegyverrel a kezében esett el. Soha a szemrehányások olyan özöne nem zúdult Mazzinira, mint ez alkalommal; különösen Cavourt ragadta el a harag kitörése; azt is mondta, hogy a lázadót Genovában az Aquasola piacán akasztatja fel — ahol ma az emlékszobra áll. De Pisacane önfeláldozása csapást jelentett a Murat-párti mozgalomra és szolgálatot tett az egység ügyének. Mazzini állhatatos tevékenysége nem kis részben ösztökölte Cavourt, hogy III. Napoleont beavatkozásra igyekezzék bírni az olasz ügy érdekében. A disszidens köztársaságiak között a legelső és legkiválóbb volt Daniele Manin, aki 1857. augusztus 1-én megalakította a Società Nazionale (nemzeti társaság) nevű szervezetet, amely az egységes monarchia megalkotását tűzte ki célul a savoyai ház alatt. Manin a következő hónapban meghalt ugyan, de a társaság jelentősége, melynek Garibaldi volt az alelnöke, rohamosan nőtt, amiben főleg titkára, a Szicíliából menekült Giuseppe La Farina munkájának volt oroszlánrésze. A társaságot Cavour is pártolta és ami hasznot csak lehetett, kihozott belőle. Oldalt állottak és úgy a mazzinista, mint a monarchista egységesítő mozgalomnak ellenségei voltak a köztársasági föderalisták, köztük Ferrari és Cattaneo, akik Olaszországot a helyi önkormányzatok alapján akarták újjáteremteni.

116. §. Az 1859. évi háború; Emilia és Toszkána annexiója. —

III. Napoleon az olasz ügyben a megghiúsult merénylet után döntött, amelyet 1858. január 14-én az olasz köztársasági Felice Orsini követett el ellene. Orsini eredetileg Mazzini hívei közé tartozott, de összekülönbözött vezérével. A császár haragra ger-

jedt Piemont ellen, amely nem képes a mazzinisták üzelmeit megbabolázni. A piemonti kormány megkísérelte, hogy valami elégtételt szolgáltatson, de ugyanakkor igyekezett megőrizni a nemzeti méltóságot. A tárgyalás során III. Napoleon megengedte, hogy Orsini ügyvédje felolvasson egy levelet, amelyben a vádlott felszólítja a császárt, hogy jöjjön és szabadítsa fel Olaszországot. Ezután Napoleon meghívta Cavourt a július 20. és 21. napjain megtartott plombièresi titkos megbeszélésre, amelyen megegyeztek, hogy Franciaország megsegíti Piemontot, ha Ausztria megtámadja; ennél fogva módot kell ejteni Ausztria provokálására. Ez esetben a háború céljaul a felsőolaszországi királyság megalkotását kell kitűzni Viktor Emánuel alatt. Az új királyság határát az Isonzo alkotná és hozzátartoznának a hercegségek és Romagna is. A támogatás ellenértéke gyanánt Franciaország megkapná Nizzát és Savoyát, régi aspirációinak tárgyát. Ezután olasz szövetség volna alakítandó, élén a pápával, akit meghagynának Latium birtokában. Ezek szerint Napoleonnak nem az egységes Olaszország, hanem egy felsőolaszországi királyság megteremtése volt a célja, hogy így meggyengítse Ausztriát, ezt követőleg pedig egy olyan államszövetség alkotása, amely fölött ő érvényesítheti a hatalmát és területi előnyöket szerezhethet Franciaország javára is. III. Napoleon ezenkívül Jerôme Napoleon herceg számára Klotild hercegnő, Viktor Emánuel leánya kezét is megkérte.

Rövidesen ez események után Olaszországban erősen erjedni kezdtek az állapotok és ez az erjedés még fokozódott III. Napoleon szavai nyomán, melyeket az 1859. újévi diplomáciai fogadás alkalmával intézett az osztrák nagykövethez: «Sajnálom, hogy viszonyaink kormányához már nem oly barátságosak, mint azelőtt». Egyenesen forrpontra hágott az izgatottság a szavak nyomán, melyeket III. Napoleonnal történt előzetes megállapodás alapján II. Viktor Emánuel használt január 10-én, a parlament megnyitásán tartott beszédében: «Míg tiszteletben tart-

juk a szerződéseket, nem lehetünk érzéketlenek a jajkiáltások iránt, melyek Olaszország minden részéből felénk hangzanak». Január 30-án aláírták a Franciaország és Piemont közötti szövetségi szerződést és ugyanakkor megtartották Jerôme Napoleon herceg és Klotild savoyai hercegnő esküvőjét. Közben a jelentkező önkénteseket besorozták a szardíniai hadseregbe és megállapodtak Garibaldival, akit nemsohára a piemonti hadsereg tábornokává neveztek ki, az alpesi vadászok testületének megszervezésére. Anglia, amely Franciaország és Oroszország meg-nagyobbodásától való félelmében Ausztriával rokonszenvezett, közvetítő javaslatot tett, de ezt III. Napoleon és Oroszország megghiúsították és a maguk részéről kongresszust hoztak javaslatba. De Ausztria Piemontnak a kongresszusról való kizárását és a rögtöni leszerelést követelte. Anglia, mindenáron elkerülni óhajtván a háborút, általános leszerelést javasolt és április 21-én ezt Cavour is kénytelen volt elfogadni. De minthogy a tárgyalások mindenféle akadályokba ütköztek, Ausztria végül is ultimátumot küldött Piemontnak és külön leszerelését követelte. Piemont az ultimátumot április 26-án visszautasította. Végre itt volt a háború.

A Gyulay parancsnoksága alatt álló osztrákok április 29-én átkeltek a Ticinón, hogy még a francia megérkezése előtt végezzenek a piemontiakkal, de csak lassan nyomultak előre és mozdulataikban a földek mesterséges elárasztása is hátráltatta őket. Közben megérkezett százezer francia és III. Napoleon is, aki május 3-i proklamációjában kijelentette, hogy Olaszországot egészen az Adriáig fel akarja szabadítani. A fővezérletet a francia császár vette át. Az osztrákok, akik a támadást Piacenza irányában várták, a francia-szárd seregtől először május 20-án Montebellónál, azután május 30—31-én Palestínánál vereséget szenvedtek, míg a szövetségesek fő ereje fentebb, északon kelt át a Ticinón. Gyulay, aki végre észrevette az ellenség bekerítő mozdulatát, június 4-én Magentánál szembeszállt

vele, ahol nagy csatára került a dolog, amelyet Mac Mahon megérkezése a szövetségesek javára döntött el. Így a Milanóba vezető út felszabadult és a két uralkodó június 8-án, a lakosság tomboló lelkesedése közben, megtartotta bevonulását a városba. Az osztrák csapatok teljes rendben vonultak vissza a várnegyyszög felé, csupán a visszavonulást fedező utóvédet szorították vissza június 8-án a Melegnanónál vívott véres csatában. Ezalatt Garibaldi, aki a szövetségesek szélső balszárnyán működött, május 26-án és 27-én Varesenél és San Fermónál visszavetette Urban altábornagyot és elfoglalta Comót, majd a magentai csata után Bresciát is.

A háború és a szövetségesek győzelmei következtében megdőlték a toszkánai és emiliai kormányok. Toszkánában a nagyherceg, aki visszautasította a Cavour által neki felajánlott szövetséget, egy ellene irányuló hazafias tüntetés után, április 27-én, ellenállás nélkül elhagyta Firenzét és a nagyhercegséget. Ideiglenes kormány alakult; II. Viktor Emánuel hajlandónak nyilatkozott, hogy védelmébe vegye Toszkánát és kinevezte a minisztériumot, melynek Bettino Ricasoli volt a legkiemelkedőbb egyénisége. Mint a kormány vezető egyénisége, Ricasoli szilárdan ellenállt mind a restaurációs celszövényeknek, mind annak a kísérletnek, hogy Toszkánából külön államot alkossanak Jerôme Napoleon alatt, aki május 23-án egy francia hadtest élén Livornóban partraszállt. Április 27-én felkelt először Massa, azután Carrara; V. Ferenc a magentai csata után Mantovába menekült, egy ideiglenes kormány pedig kimondta Modena egyesítését Piemonttal, amit II. Viktor Emánuel azzal az indokolással elfogadott, hogy olyan uralkodóról van szó, aki csapatait Ausztria rendelkezésére bocsátotta. Néhány nap múlva Luigi Carlo Farinit kormányzónak nevezte ki. A magentai győzelem maga után vonta Parmából is a hercegnő távozását és országának Piemonttal való egyesítését. Az osztrákok kiűrtették Piacenzát és Romagnát. Június 12-én a Nemzeti Társaság tüntetést rende-

zett Bolognában, amely arra indította Milesi bíboros-legátust, hogy elhagyja a várost. Távozása után kormányzó-bizottság alakult, amely felajánlotta a diktatúrát II. Viktor Emánuelnek, aki azonban egyelőre csak általánosságban tartott kijelentésekre szorítkozott. Június 14-én Perugiában is ideiglenes kormány alakult; de 20-án a pápa szolgálatában álló svájciak visszafoglalták a várost, mely alkalommal fosztogatások történtek és fegyverteleneket is megöltek; ezt Cavour és a liberálisok nagyon ügyesen kihasználták, hogy ellenszenvet szítsanak és azt fokozzák a pápai kormányrendszer ellen. Más megmozdulásokat Umbriában és a Markákban sikerült elnyomni.

Mindezeknek a középolaszországi mozgalmaknak kimenetele természetesen attól függött, hogy miként alakul a háború. Az osztrák haderők a várnégyszögben újra rendeződtek, a főparancsnokságot maga Ferenc József, a vezérkari főnökséget pedig Hess tábornok vette át; ismét átkeltek a Minción és megszállták Solferino és San Martino magaslatait. A franciák és piemontiak ezekben az állásokban megtámadták őket. Június 24-én véres harcban a franciák elragadták Solferinót, amely kulcsa volt az egész hadállásnak, a piemontiak pedig San Martinót. Ekkor azonban Napoleon megállt. Elhatározásában különböző okok játszottak szerepet, közöttük az, hogy a háború a francia közvéleményben, különösen a katolikus körökben, népszerűtlen volt, Poroszország és a német szövetség pedig ellenséges magatartást tanúsított. Ezért fegyverszünetet ajánlott Ferenc Józsefnek, amely július 11-én a két császár között a villafrancai előzetes béke megkötésére vezetett. Ennek értelmében Lombardiát az osztrák császár átengedte III. Napoleonnak, hogy azt tovább adja Szardínia királyának; a velencei tartomány Mantovával és Peschierával Ausztria birtokában maradt, amely ezen területek címén tagja lett volna a pápa elnökelete alatt megalakítandó olasz államszövetségnek; Toszkána és Modena uralkodói-

nak vissza kellett kapni országaikat, de azt nem mondták meg-hogy miként.

Olaszországban a villafrancai előzetes béke a felháborodás-nak olyan viharát váltotta ki hogy III. Napoleon megszerzett népszerűségének legnagyobb részét elvesztette ; ezzel szemben Mazzini tekintélye aki az új Campoformiót előre megjósolta, nagyon megnövekedett. Mazzini Közép-Olaszországba ment, ahol újból erősen megkezdte az egységesítés propagandáját. Ebben az időben Cavour is egyetértett Mazzinival és lemondott a kormányról, hogy visszanyerje cselekvési szabadságát és a megegyezésnek főleg a Közép-Olaszországra vonatkozó részét megbiúsítsa. A piemonti meghatalmazottak elhagyták a hercegségeket, Romagnát és Toszkánát, de az együttműködés Piemont és a különböző ideiglenes kormányok között továbbra is fennmaradt. Ezeknek a kormányoknak a vezetői — Farini a hercegségekben, Leonetto Cipriani Romagnában és Ricasoli Toszkánában — alkotmányozó gyűléseket hívtak össze, amelyek augusztusban és szeptemberben megszavazták a Viktor Emánuel királyságához való csatlakozást. Toszkána, Romagna, Modena és Parma katonai szövetséget kötöttek, hadseregüknek Manfredo Fanti lett a főparancsnoka és Garibaldi az alvezére. A november 10-én megkötött zürichi béke megerősítette a villafrancai megállapodásokat, azzal a fenntartással, hogy a letett uralkodók jogviszonyait egy kongresszus fogja rendezni, amely azonban sohasem ült össze. Romagna a hercegségekkel Farini diktatúrája alatt egyesült ; a piemonti kormány Carignano Eugén hercegnek a négy alkotmányozó gyűlés által régenssé tör-tént megválasztását hivatalosan nem vette ugyan tudomásul, ezzel szemben az ő nevében, mintegy követként, Carlo Boncompagni küldte ki. Anglia és Franciaország a be nem avatkozás elvének álláspontjára helyezkedett. Cavour, aki január 20-án ismét a kormány élére állt, gyors megoldásra vitte a középolaszországi ügyeket, amennyiben III. Napoleonnal meg-

állapodott, hogy ezekben a tartományokban népszavazásokat rendeznek. Ezt a megoldási módot a császár, aki saját hatalmát is formailag a népszavazásból származtatta, szívesen fogadta. A március 11-én és 12-én megejtett népszavazások majdnem egyhangúlag a II. Viktor Emánuel és királyi utódai alkotmányos monarchiájához való csatlakozás mellett döntöttek. Ellenszolgáltatás gyanánt március 24-én a piemonti kormány Savoyát és Nizzát, bár ezekről Villafranca óta szó nem esett, minthogy Napoleon a plombièresi megállapodást nem tartotta meg, átengedte Franciaországnak. Az átengedésre kimondták, hogy az április 15-én megejtendő népszavazás után válik hatályossá. A pápa egyházi átokkal sújtotta azokat, akik országait elfoglalják és önálló hadsereg felállítását rendelte el, amelybe a legitimista franciák tömegesen jelentkeztek. A hadsereg parancsnokává a pápa december 2-ának egyik száműzöttjét, Lamorcière tábornokot nevezte ki.

117. §. A marsalai ezer expedíciója és az olasz királyság megalakulása. — A lombardiai háború ideje alatt, 1859. május 22-én meghalt II. Ferdinánd nápolyi király és a trónon a fia, II. Ferenc, egy gyenge és tapasztalatlan fiatalember következett. Cavour felhívta őt, hogy vegyen részt az Ausztria elleni háborúban és a visszautasító választ arra használta fel, hogy népszerűtlenné tegye a liberálisok szemében. Szicíliában megkezdődött a forradalmi mozgalom szítása. Az első forradalmi megmozdulás április 4-én a palermói Gancia-kolostorban történt, a második néhány nap múlva Messinában, de mindkettőt könnyűszerrel leverték. Ezeket azonban fegyveres bandák alakulása követte, melyek a Capace grófi családból származó Rosolino Pilo körül csoportosultak. A felkelés támogatására és kiszélesítésére a szicíliai menekültek, elsősorban Francesco Crispi, Genovában a Nemzeti Társaság segítségével, expedíciót készítettek elő, amelyet más mozgalmakhoz hasonlóan, Mazzini fáradhatatlan te-

vékenysége mozgatott. A király és Cavour szabad kezét engedett nekik és az expedíció, amely ezernél valamivel több önkéntesből állott Garibaldi parancsnoksága alatt, május 6-án hajnalban a Rubattino-társaság *Lombardo* és *Piemonte* nevű gőzösein elhagyta a quartói sziklát Genova közelében. Garibaldi, aki május 11-én Marsalánál szállt partra, a sziget belseje felé vette az útját, május 14-én «Olaszországért és Viktor Emánuelért!» jelszóval Salemiben diktátornak jelentette ki magát és május 15-én győzelmet aratott a bourboniak fölött Calatafiminél, mire a szicíliai önkéntesek, a *picciottik*, tömegesen gyülekeztek köréje. A lelkesedés mind szélesebb köröket ragadott magával. Miután a bourboniakat egy Corleone felé irányzott színleges támadással félrevezette, megnyitotta magának az utat Palermo felé, ahova május 27-én kemény harc után benyomult. A városban rögtön barrikádok emelkedtek s a visszavert királyi csapatok, melyeknek összeköttetését Nápolylyal elvágták, május 30-án huszonnégy óras fegyvernyugvást kértek; ezt lejárta után meghosszabbították és június 6-án fegyverszünetre változtatták át, melynek értelmében Lanza tábornok a város és a sziget kiürítésére kötelezte magát. Garibaldi a sziget kormányzására államtitkárságot szervezett, melynek Crispi volt a legfontosabb tagja; seregét picciotti ujoncokkal és Felső-Olaszországból érkezett újabb csapatokkal megnövelte s az egész szigetet, Messina kivételével, megszállta. Július 20-án a bourboniakat Milazzónál újból megverte. Végül a bourboniak a fellegvár kivételével Messinát is kiürítették.

Közben Nápolyban II. Ferenc rászánta magát és június 25-én Piemont felhívásának engedve, kihirdette az alkotmányt, egyúttal pedig III. Napoleon tanácsára tárgyalásokat is kezdett Piemonttal. A tárgyalásokat Cavour elhúzta; közben éber figyelemmel kísérte Garibaldi működését és arra törekedett, hogy Nápolyban felkelést támasszon, mielőtt Garibaldi odaérne; így akarta Garibaldi túlsúlyát a szárd állam javára kor-

látok közé szorítani. Ez azonban nem sikerült; Garibaldi augusztus 20-án átkelt a tengerszoroson és a lakosság örömmujongása közben megkezdte diadalútját a szárazföldön, míg a teljesen demoralizált bourboni csapatok, melyeknek tisztjei a forradalom ügye mellé állottak, vagy szétszóródtak, vagy megadták magukat. Liborio Romano belügyminiszter azt tanácsolta II. Ferencnek, hogy vonuljon vissza Gaetába, Garibaldit pedig felhívta, hogy csapataival szállja meg a fővárost, ami szeptember 7-én meg is történt. Anglia, amely teljesen Olaszország pártjára állott, hogy így ellensúlyozza Franciaországot, megakadályozta Napoleon közbelépését, aki Garibaldit Szicíliában szeretne volna visszatartani.

A diktátor, aki híven kitartott az egységes királyság eszméje mellett, kijelentette, hogy a Capitoliumon fogja az egységes Olaszországot kikiáltani; míg ez meg nem történik, nem is akarta kimondani az annexiót; Szicíliában Agostino Depretis helyébe, aki a rögtöni annexiót kívánta, Antonio Mordini nevezte ki prodiktátornak. De ekkor már Cavour, meg akarván fékezni Garibaldi mozgalmát, elhatározta, hogy Umbrián és a Markákon át csapatokat küld a nápolyi királyságba. Miután Napoleont meggyőzte annak szükségességéről, hogy Garibaldit megakadályozzák a Róma elleni nyomulásban, nemcsak arra nyert tőle ígéretet, hogy tudomásul veszi a befejezett tényeket, hanem vele adatta magának azt a tanácsot, hogy gyorsan cselekedjék. A szóbanforgó vidékek egyes városaiban mesterségesen támasztott nyugtalanságok szolgáltattak diplomáciai okot a beavatkozásra. Viktor Emánuel a csapatokhoz intézett proklamációban kijelentette, hogy helyre akarja állítani Olaszországban a rendet és meg akarja menteni Európát a forradalom veszedelmeitől; egyúttal ígéretet tett, hogy tiszteletben fogja tartani az egyház székhelyét s a szövetséges és baráti hatalmakkal együtt garantálni fogja a függetlenségét. A pápai kormányhoz felszólítást intézett, hogy oszlassa fel Lamorcière tábornok hadseregét, de még mielőtt a válasz

megérkezett volna, Della Rocca és Cialdini tábornokok két hadteste, Fanti főparancsnoksága alatt, szeptember 11-én átlépte a határt és megszállta Umbriát és a Markákat. Cialdini szeptember 18-án Castelfidardónál, Osimo és Loreto között; megverte Lamorecière tábornoknak nagyrészt külföldiekből álló pápai csapatait. Szeptember 14-én a piemontiak elfoglalták Perugiát, 29-én pedig a Persano parancsnoksága alatt álló szárd flotta bombázása után, megadta magát Ancona is. November 4-én és 5-én népszavazás mondta ki a csatlakozást.

Közben a bourboni csapatok utolsó kísérletet tettek és a Volturno mellett megtámadták Garibaldi hadseregét, de október 1-én, kemény harc után, visszaverték őket. Közvetlenül ezután Viktor Emánuel is belépett a nápolyi királyság területére. Előzőleg október 9-én proklamációt bocsátott ki, amelyben újból leszögezte, hogy a rendet akarja helyreállítani és be akarja fejezni Olaszországban a forradalmak időszakát. Október 21-én Nápolyban és Palermóban népszavazást rendeztek az annexió mellett. 26-án Garibaldi Teano közelében találkozott Viktor Emánuellel és őt Olaszország királyának üdvözölte. Ezután november 7-én elkísérte Nápolyba, ahonnan két nap múlva Caprerába hajózott. Mazzini szintén Nápolyba sietett; azt akarta, hogy egy alkotmányozó gyűlés döntsön Olaszország új szervezetéről, de terve Garibaldinál nem talált támogatásra és megbukott. A háborút a királyi csapatok 1861. február 13-án Gaeta elfoglalásával fejezték be. II. Ferenc Rómába menekült.

A közvetlenül érdekelt uralkodókön kívül Ausztria, Oroszország, Poroszország és Franciaország is tiltakozott Piemont eljárása ellen. De Cavour politikája nemcsak merész volt, hanem élesen látó is és a nemzetközi helyzet ismeretén alapult. Ausztria meg akarta támadni Piemontot, de a cár nem garantálta a semlegességet és az 1860 októberi varsói találkozón Ferenc Józsefnek, akinek még Magyarországgal való viszonyát is rendeznie kellett, a tetteleges beavatkozástól való tartózkodást

ajánlotta. III. Napoleon végső húzódozását Anglia győzte le, mikor elvonulásra készítette a Gaeta blokádjának megakadályozására kirendelt francia hajóhadat.

Február 18-án Torinóban összeült az új parlament, amely ezúttal már joggal viselhette az olasz nevet. A szenátus február 28-án, a kamara március 14-én fogadta el, a király pedig március 17-én szentesítette az egyszakaszos törvényt, mely szerint «II. Viktor Emánuel király maga és utódai számára felveszi az Olaszország királya» címet; ettől fogva Viktor Emánuel «Isten kegyelméből és a nemzet akaratából Olaszország királyának» címezte magát és így összekapcsolta a monarchikus hagyományt a népszuverénitás elvével. A monarchikus és állami jogfolytonosság kifejezése gyanánt továbbra is II. Viktor Emánuelnek és nem I.-nek címeztette magát, mint sokan kívánták. Egy parlamenti vita, melyet maga Cavour kezdeményezett, alkalmat adott annak kijelentésére, hogy csakis Róma lehet Olaszország igazi fővárosa, de hogy ez elérhető legyen, Franciaországot rá kell venni, hogy vonja vissza csapatait, a pápát és a katolikus világot pedig meg kell győzni, hogy a világi hatalom helyett más garanciákat fogadjon el hivatása szabaddgyakorlásának biztosítására. A vita március 27-én azzal a határozattal végződött, hogy «Róma, amelyet a nemzeti közvélemény fővárosnak akar, Olaszországgal egyesítendő».

Cavour serény munkásságot fejtett ki e terv megvalósítása érdekében. Egyrészt igyekezett keresztülvinni a francia csapatok visszahívását, másrészt megkísérelte, hogy megegyezésre jusson a pápával. Ez irányban megbízásából padre Passaglia és Pantaleoni folytatott a pápai kormánnyal tárgyalásokat. Cavour terve az volt, hogy a pápa mondjon le világi hatalmáról és ennek ellenében a «szabad egyház a szabad államban» elvének megfelelően fogadja el egyházi ügyekben a teljes szabadság biztosítását. Ettől várta Cavour a katolikus társadalom megújodását is. Ezek a tárgyalások azonban holt pontra jutottak,

mikor június 6-án a nagy államférfiú, még viszonylag fiatalon, Olaszország nagy kárára, elhalálozott.

118. §. Velence és Róma. — Az új kabinet, melynek Ricasoli állott az élén, nagyon súlyos problémák zűrzavarával találta magát szemben. Rendezni kellett az új állam alapjait, meg kellett oldani a pénzügyi kérdéseket, foglalkozni kellett a velencei és római kérdéssel, meg kellett fékezni a kormánytól függetlenül is cselekedni akaró akciópárt türelmetlenségét, úgy azonban, hogy egyidejűleg a tényleges megoldás útja előkészíttessék. Mindazonáltal Ricasoli és követői, akik valamennyien Cavour jobboldali pártjához tartoztak, nagy lendülettel láttak neki munkájuknak és azt kitartással és eréllyel igyekeztek megvalósítani. Minghetti belügyminiszter messzemenő decentralizáción alapuló közigazgatási törvényjavaslatot készített az új királyság számára; ez azonban nem ment keresztül és azóta a központosító irányzat uralkodik. A decentralizáció kérdésével összefüggött a Dél problémája; sokan a déliek közül ugyanis nem látták célravezetőnek a Piemont és Felső-Olaszország számára készült törvényeknek délen való alkalmazását és bizonyos helyi önkormányzatot szerettek volna elérni. Az elégedetlenség megszorította a bandák sorait, amelyek a feloszlott Bourboni hadsereg embereiből képződtek, de brigantik csatlakozása révén is gyarapodtak. Ez az úgynevezett déli brigantizmus II. Ferenc biztatása és a határszéli pápai hatóságok elnézése következtében nagyon elhatalmasodott és több esztendőbe tellett, míg az olasz tábornokok a legszigorúbb eszközök alkalmazásával el tudták nyomni. Az államháztartás háromszáz millió lírát meghaladó hiánnyal zárult és még nagyon sok szükséges kiadás fedezetét kellett volna előteremteni. A pénzügyi helyzet javulásához nagyban hozzájárult a külföldi hitelforrások újólagos megnyitása, ami különösen akkor következett be, mikor Franciaország és utána a többi hatalmak az olasz királyságot elismerték.

1862 márciusában Ricasolit, akit szigorúsága miatt sem a jobb- sem pedig a baloldal nem szenvedhetett és a király sem kedvelt, Rattazzi váltotta fel. Rattazzi kezdetben túrni lát-szott az akciópárt és Garibaldi által Róma és Velence jegyében megindított izgatást, amely annyira ment, hogy a Trentino határán hadi vállalkozást kezdtek szervezni Ausztria ellen, de májusban meglepetésszerűen elfogatta a Sarnicóban és Palazuolóban összegyűlt első önkéntes csapatokat. Erre zajos tüntetések következtek, Garibaldi élesen tiltakozott, majd Szicíliába ment, önkénteseket kezdett gyűjteni és bár a király augusztus 3-i proklamációjában megtagadta vele a közösséget, átkelt Calabriába és megindult Róma ellen. Augusztus 29-én Aspromonte mellett összeütközött Pallavicini ezredes csapataival és rövid tűzharc fejlődött ki. Garibaldi a bokáján megsebesült, elfogták és fogolyként a Spezia melletti Varignanóba szállították. Közkegyelem folytán ő és a vele együtt elfogottak nem-sokára visszanyerték szabadságukat. A Rattazzi-minisztérium december 1-én lemondott, utána Farini minisztériuma következett, amelyet rövid idő múlva Minghetti minisztériuma váltott fel.

Ekkor Garibaldi és az akciópárt más vezetői, akik előbb különböző bizottságokban és társaságokban, majd a *Società emancipatrice* és a *Comitato centrale unitario* keretében szervezkedtek, az Orosz-Lengyelországban kitört felkelés alkalmából a magyarokkal és lengyelekkel kezdtek tárgyalásokat, hogy Ausztria ellen is felkelést támazzanak. Ezekről a tervektől a minisztérium és a király sem volt idegen, sőt a király az Ausztria elleni akció ügyében Mazzinival is összeköttetésbe lépett, de mindezek a tervezgetések nem vezettek eredményre. Ezzel szemben a francia kormánnyal megindult tárgyalások 1864. szeptember 15-én az úgynevezett szeptemberi egyezményhez vezettek, melynek értelmében Olaszország kötelezte magát, hogy nem támadja meg és mások által sem engedi megtámadni

az egyházi államot, Franciaország pedig abban a mértékben, amint a pápai hadsereg megszerveződik, de legfeljebb két év alatt, visszavonja ott állomásozó csapatait. Egy titkos záradék a szerződés életbelépését a fővárosnak Torinóból Firenzébe való áthelyezésével kapcsolta össze. Mikor az ügy köztudomású lett, szeptember 21-én és 22-én Torinóban véres zavargások játszódtak le, amelyek a Minghetti-minisztérium visszalépéséhez vezettek. A Lamarmora tábornok által összeállított új kabinetben a belügyi tárcát Giovanni Lanza, a pénzügyit pedig Quintino Sella töltötte be, aki már a Rattazzi-minisztériumnak is tagja volt és nagy eréllyel kezdte meg az olasz pénzügyek szanálását. Az új kormány a parlamenttel megszavaztatta a szeptemberi egyezményt és 1865 júniusában végrehajtotta a főváros átköltöztetését.

A szeptemberi egyezmény a viszonyt a pápával egyáltalán nem javította meg. IX. Pius pápa ezekben az években mindjobban megerősítette hatalmát az egész katolikus világ fölött és leküzdött minden nem szigorúan ortodox, vagy olyan irányzatot, amely nem volt kedvező a pápa iránti teljes alárendeltség szempontjából, egyidejűleg pedig mind merevebb magatartást foglalt el a kor eszméivel és irányzataival szemben. E magatartásának híres megnyilatkozása volt 1864. december 8-án a *Quanta cura* enciklika, amely elítélte az államok vallásos közömbösségének elvét, a sajtó véleményszabadságát, az abszolút népszuverénitást és az állam bírói felsőségét az egyház fölött. Az enciklikához *Syllabus* címmel «korunk legfőbb tévedéseinek» gyűjteménye volt csatolva, amely a pápa által előző alkalmakkor már kárhoztatott nyolevan tételt foglalta össze. A pontozatok többek között elítélték a vallásszabadságot és azt a tételt, hogy «a római pápa kibékülhet és megegyezhet a haladással, a liberalizmussal és a modern civilizációval». A Syllabus nagy feltűnést keltett és minden modern eszme elítélésének fogták fel; Viktor Emánuel és III. Napoleon megtiltották a

kihirdetését. A Syllabus elítélte azt a tételt is, hogy a pápa világi hatalmának megszűnése hasznos lehet az egyházra nézve; tényleg, e pontban IX. Pius hajthatatlannak mutatkozott.

A Syllabus még jobban kiélesítette az ellentétet a pápa és az olasz állam között. Tárgyalások, melyek közvetlenül a király és a pápa között folytak egyes püspöki székek betöltése tárgyában, megghiúsultak. A római kérdésben ellenben ideiglenes szünet állt be, mert északon a német hegemonia miatt kiélesedett az ellentét Ausztria és Poroszország között és ezzel kapcsolatban lehetőség nyílt a velencei kérdés megoldására.

Poroszország, ahol I. Vilmos király ült a trónon és Bismarck Ottó (1815—1898) állt a kormány élén, Németországban ugyanazt a politikát folytatta, mint Piemont Olaszországban, de Piemontnál sokkal távolabb tartotta magát a forradalommal való érintkezéstől és törekvéseiben főként a tekintélyi elvre és a fegyverek erejére támaszkodott. Az Ausztria elleni háború esetére Bismarck 1866. április 6-án szerződést kötött Olaszországgal, melynek értelmében az utóbbi kötelezte magát Ausztria megtámadására abban az esetben, ha Poroszország megkezdte az ellenségeskedéseket. Ausztria minden feltétel nélkül felajánlotta a velencei tartományt Olaszországnak, de hogy kötelezettségét teljesíthesse, Olaszország az ajánlatot nem fogadta el. Így június derekán kitört a háború. Északon a háború teljes mértékben győzedelmes volt a poroszokra nézve, akik legyőzték az Ausztriával szövetséget német államokat, azután július 3-án a Sadowáról vagy Königrätzről nevezett nagy csatában megverték az osztrák hadsereget és egészen Bécs közelébe nyomultak előre.

Olaszországban a háború egészen másként játszódtott le. A hadsereg és haditengerészet számbeli fölényben volt az osztrákokkal szemben. A hadsereg fölött a főparancsnokságot maga a király vette át, Lamarmora töltötte be a vezérkari főnöki tisztet és ugyanakkor Ricasoli lett a miniszterelnök. Az általa-

nos terv szerint Lamarmorának a Mincio vonalán kellett megkezdeni a hadműveleteket, míg Cialdininak az volt a feladata, hogy a Po jobb partján vonuljon előre és a Polesinében átkelve, oldalban támadja az ellenséget. Albrecht főherceg osztrák fővezér azonban június 24-én Custozánál váratlanul megrohanta Lamarmorának hosszú vonalon felvonulóban levő hadseregét és így külön-külön támadhatta meg az egyes hadoszlopokat, köztük Umberto trónörökös hadosztályát. Maga a trónörökös a 49. gyalogezred által alkotott négyszögben állotta ki az osztrák ulánusok rohamát. A derék Pianell tábornok, aki azelőtt a nápolyi hadseregben szolgált, állotta útját az ellenség további előnyomulásának. Alapjában véve olyan mérkőzésről volt szó, amely stratégiai szempontból az általános katonai helyzeten nem változtatott, de a fővezérlet nagy vereségnek fogta fel és Lamarmora és Cialdini, akik rossz viszonyban voltak egymással, késedelmeskedtek, hogy az újabb offenzívában megállapodjanak. Közben Ausztria, amely Sadowánál vereséget szenvedett, július 4-én Napoleon útján felajánlotta a velencei tartományt, de az ajánlatot nem fogadták el. Garibaldi, aki egy önkéntes hadtesttel Trentino ellen vonult fel, Medici tábornok rendes csapatainak támogatása mellett július 4-én győzött Montesuellónál, július 19-én elfoglalta az ampolai erődöt, július 21-én csatát vívott Bezzeccánál és Trento felé nyomult előre. Ugyanaz volt a célja Medicinek is, aki a valsuganai Borgónál szorította vissza az osztrákokat. A hadsereg zöme a velencei tartományban nyomult előre, melyet az osztrákok gyorsan kiűrtettek.

Az Adrián Persano tengernagy hajóhada Tegethoff számbelileg sokkal gyengébb és kevésbé modern hajóhadával szemben tétlenül viselkedett és végül július 20-án a megerősített Lissa szigetét támadta meg. Ekkor Tegethoff megjelent a színtéren és minthogy az olasz hajóhad három vonalra oszlott, melyek nem támogatták egymást, külön-külön támadhatta meg az egyes hajókat. Az osztrákok elsüllyesztették a *Re d'Italia*

vezérhajót — amelyet Persano még előzően elhagyott, hogy az *Affondatore* fedélzetére szálljon át, ami nagy zűrzavart okozott — és felgyújtották a *Palestrót*, amely a levegőbe repült. Mindkét hajó parancsnoka, Faà di Bruno és Cappellini, hajójával együtt elsüllyedt és elveszett a legénység legnagyobb része is. Tegethoff, akinek flottája majdnem sértetlen maradt, a lissai csatornába, Persano pedig Anconába vonult vissza.

Július 22-én Poroszország fegyverszünetet kötött Ausztriával és július 24-én Olaszország is követte példáját. Mikor Poroszország és Ausztria július 26-án aláírta a nikolsburgi előzetes békét, a magára maradt Olaszország is kénytelen volt az augusztus 12-i cormonsi fegyverszünetben minden ellenségeskedést megszüntetni. Garibaldi, akit visszarendeltek a Trentinóból, a szállóigévé vált mondással válaszolt: «Engedelmeskedem». Az augusztus 23-án megkötött prágai békében Ausztria lemondott a német hegemoniáról Poroszország javára, amely saját vezetése alatt megalkotta az északnémet szövetséget, több német államot pedig bekebelezett. Október 3-án Ausztria és Olaszország is aláírta a bécsi békét, amely a velencei tartományt III. Napoleon közvetítésével Olaszországnak engedte át. A Trentinóról és az úgynevezett Venezia Giulia-ról Olaszországnak le kellett mondania, noha ezeknek megszerzése nemcsak nemzeti szempontból lett volna rendkívüli fontosságú, hanem szükséges lett volna a jó stratégiai határ megteremtéséhez is; így keletkezett az a természetellenes állapot Olaszország és Ausztria között, amely a világháborúig tartott. Október 21-én és 22-én népszavazást rendeztek, amely majdnem egyhangúan mondta ki a velencei tartomány egyesítését az olasz királysággal.

A szerencsétlen háború és a béke általános elégedetlenséget váltott ki, amely különösen a helyi nyugtalanság által is felkavart Szicíliában, főként pedig Palermóban súlyos zavargásokra vezetett, melyeket csak erőszakos eszközök alkalmazásával lehetett elnyomni.

Miután a velencei kérdés, habár nem is kielégítő módon, de megoldást nyert, a római kérdés maradt még függőben. A pápával fennálló nehézségeket fokozta még az 1866. évi törvény, amely egyes szerzetesrendek feloszlatásáról intézkedett; ezzel szemben az üresedésben levő püspökségek betöltésére vonatkozó tárgyalások részben sikerre vezettek. Ricasoli egy mérész tervet dolgozott ki, amely lényegileg az egyház és állam elválasztását célozta; az 1867 márciusában megtartott választások azonban politikájával ellentétes többséget eredményeztek és így áprilisban őt Rattazzi váltotta fel, akit a király mindig nagyon kedvelt. Rattazzi megkezdte a szerzetesrendek vagyónak feloszlatását s a püspökségek és káptalanok jövedelmeinek rendezését és leszállítását, és abban a reményben, hogy III. Napoleon túrni fogja, megengedte, hogy Garibaldi rajtaütésszerű támadást készítsen elő Róma ellen. Franciaország fenyegető magatartása azonban álláspontjának megváltoztatására készítette, szeptember 24-én Garibaldit Sinalungánál elfogatta és visszavitette Caprerába. De egy hónap múlva, október 20-án, kijátszva az örök éberségét, Garibaldi elhagyta a szigetet és kikötött Toszkánában, ahonnét a római határ felé indult, amelyet október első napjaiban egyes önkéntes csapatok már át léptek. Rattazzi azt latolgatta, hogy a király is avatkozzék bele a dologba és vágják el a római kérdés gordiusi csomóját. Úgy látszik, ebben az irányban eleinte a király bátorította, azután elhagyta őt, mire október 19-én Rattazzi beadta lemondását. E miniszterválság ideje alatt két Cairolitestvér, Enrico és Giovanni, hetvenhat társával Terniből Róma ellen indult, ahol a megbeszélés szerint felkelésnek kellett volna kitörni. De mindössze egy akna robbant fel, amely a Serristori-laktanya egy részét a levegőbe röpítette és egy kis összecsapás történt a Porta San Paolónál. A támadók erre a Villa Glorinál, a Monti Pariolin, a Tiberis közelében megálltak, ahol a pápai csapatok október 23-án megtámadták őket. Az ütközetben Enrico elesett és

Giovanni súlyosan megsebesült. Október 25-én a Chiari-féle gyapjúfeldolgozó-gyárban, ahol bombákat és fegyvereket rejtettek, összeütközés történt a liberálisok és a pápai rendőrség között, mely alkalommal Giuditta Tavani, Arquati összeesküvő felesége, elesett. Garibaldi, miután Passo Coresenél átlépte a határt, 26-án elfoglalta Monterotondót és 29-én a nomentanói hídig nyomult előre, de minthogy a római felkelés elmaradt, onnét visszafordult. Október 27-én Menabrea tábornok új, konzervatív minisztériumot alakított, és a király proklamációt bocsátott ki, amelyben kifejezetten megtagadta a közösséget az önkéntesekkel, de ez nem akadályozta meg III. Napoleont, aki környezetének nyomása alatt állt, hogy csapatokat szállítson partra Civitavecchiában, amelyek október 30-án bevonultak Rómába. Garibaldi visszavonulása közben november 3-án Mentanáról összeütközött a pápai és francia csapatokkal, melyeknek chassopot fegyverei, saját véleményük szerint, csodákat műveltek, és vereséget szenvedett. November 4-én a garibaldisták maradványai Passo Coresenál letették a fegyvert. Garibaldit elfogták, egy ideig Varignanóban fogságban tartották, azután ismét Caprerába szállították. Az olasz kormány a hatalmakhoz intézett köriratban hangsúlyozta Olaszországnak Rómára vonatkozó jogait, míg Párizsban Rouher miniszter, a kamara egyhangú helyeslése közben jelentette ki, hogy Olaszország nem kaphatja meg Rómát, «jamais, jamais». A francia csapatok Rómában maradtak.

Olaszországban három lehangolt és zavaros esztendő következett. Mazzini teljesen szakított a monarchiával, az általa élesztett köztársasági mozgalom újból fellángolt és ugyanakkor jelentkezni kezdett a szociális agitáció is. A királyi kormány úgy látta, hogy a római kérdést csak III. Napoleonnal egyetértésben oldhatja meg. Napoleonnak azonban e közben egyre növekvő belső és külső nehézségekkel kellett megküzdenie. Poroszország aggasztó megnövekedésével szemben, amely a délnémet államokat is szerződésekkal kapcsolta magához, arra

gondolt, hogy Ausztriához keressen közeledést. Ausztria Sadowa után gyökeresen átalakult és a magyarokkal kiegyezést kötött, amelynek alapján a világháború befejezéséig fennállott dualisztikus osztrák-magyar monarchia jött létre. Egy meg egyezés Poroszország ellen nem volt ellenszenves a monarchia vezető körei előtt; ahhoz azonban, hogy Ausztria háborúba léphessen, biztosnak kellett lenni Olaszország felől; ezt szolgálták volna az 1868. és 1869. évi hármas szerződések. Olaszország hozzájárulásának ellenértékéül Rómát kívánta és Beust kancellár ehhez hozzá is járult; nem úgy azonban Napoleon, aki félt a francia katolikusoktól. Még az 1870 első hónapjaiban megalakult liberális és parlamentáris császárság sem merte megtenni ezt a lépést. IX. Pius pápa pedig határozottabb volt, mint valaha, hogy nem fog engedni. 1868-ban a következő esztendőre egyetemes zsinatot hívott össze a Vatikánba, az elsőt, melyre a katolikus államokat nem hívták meg, hogy nagyköveteikkel képviseltessék magukat. A zsinat, amely 1869 decemberében nyílt meg, túltéve magát a püspökök egy kicsiny, de tekintélyes csoportjának véleményén, akik ellene voltak a pápai csalatkozhatatlanság elvének, 1870. július 18-án, miután csaknem az összes ellenzők visszavonultak, 535-ből 533 szavazattal kimondotta, hogy a pápa, mikor *ex cathedra* nyilatkozik a hit és erkölcs kérdéseiben, ugyanolyan csalatkozhatatlanságnak örvendő, mint aminőt a Megváltó az egyháznak juttatott, továbbá hogy őt minden egyházmegyében teljes és rendes hatalom illeti meg.

Egy nappal később Franciaország, amely egy porosz hercegnek a spanyol trónra való jelölése miatt összeütközésbe került Poroszországgal, megüzente a háborút. A német államok mind Poroszország mellé állottak s a háború Franciaország teljes vereségére, az ország tetemes részének megszállására, 1870. szeptember 4-én a császárság bukására és 1871. január 28-án Párizs kapitulációjára vezetett. A február 26-án aláírt előzetes béke értelmében, amelyet a május 10-én megkötött frank-

furti béke szentesített, Franciaország elvesztette Elzász-Lotaringiát.

A vereség és a császárság bukása eldöntötte Róma sorsát is. A francia helyőrséget 1870 augusztusában visszahívták Rómából. A háború kitörése alkalmával III. Napoleon segítségért fordult II. Viktor Emánuelhez, akiben meglelt volna erre a hajlandóság, de a Lanza-minisztérium, amely 1869 végén Menabrea minisztériumát felváltotta, különösen pedig Sella miniszter, megakadályozta a beavatkozásban. Augusztus 24-én Jerôme Napoleon herceg Firenzébe érkezett ugyan, de a dolgok állásán nem tudott változtatni; ellenkezőleg, a kormány, a közvélemény nyomásának engedve, Raffaele Cadorna tábornok parancsnoksága alatt szervezni kezdte a Róma elleni támadást. Szeptember 6-án, két nappal Napoleon császárságának bukása után, Olaszország felmondta a szeptemberi egyezményt és a többi hatalmaknak bejelentette Róma megszállásának szükségességét. A hatalmak mind be nem avatkozásukat jelentették ki; Beust még biztatta is az olasz kormányt.

Mint hogy Viktor Emánuelnek a pápához intézett üzenete eredménytelen maradt, Cadorna átlépte a határt és szeptember 18-án Róma alá érkezett. IX. Pius pápa elrendelte, hogy a csapatok csak annyi ellenállást tanúsítsanak, hogy az erőszakot meg lehessen állapítani; ezt a parancsot azonban Kanzler tábornok, a pápai haderő parancsnoka, nem vette teljes mértékben figyelembe. A szeptember 20-án reggel lezajlott harc azonban rövid volt és miután a Porta Pián rést ütöttek, az olasz csapatok behatoltak a városba. Az átadás részleteit Kanzler és Cadorna egyezményben állapították meg. A pápai hadsereget feloszlatták és az olasz csapatok a pápa felhívására megszállták a *città leoninát* * is, amely ki volt véve a kapitulációs

* *Città leonina* Rómának a Vatikán körüli része, amely nevét onnan vette, hogy a szaracénok 846. évi támadása után IV. Leó pápa vétette körül falakkal.

egyezményből. Ideiglenes kormányzó bizottság alakult, amely előkészítette a népszavazást. A népszavazást október 2-án ejtették meg és 40.785 szavazat esett az Olaszországhoz való csatlakozás mellett és 46 ellene. 1871 július elsején a királyság székhelyét ünnepélyesen Rómába helyezték át.

A pápa helyzetét az 1871 május 13-án kelt ügynevezett *garanciatörvény* szabályozta, amely a pápának uralkodói tiszteletet, az állam jurisdikciója alóli mentességgel, vagyis *exterritorialitással* a Vatikán, a Laterán és Castel Gandolfo birtokát biztosította, részére évjáradékot állapított meg és teljes szabadságot biztosított lelki hivatásának gyakorlásában. Az állam lemondott az egyház életébe való minden beavatkozásról s az *exequatur* és *placet* jogát csak az egyházi javak odaítélésére és a nagyobb és kisebb javadalmak, püspökségek, plébániák stb. betöltésére vonatkozóan tartotta fenn. Az olasz kormány így oly módon rendezte a pápa helyzetét, hogy meg tudta nyugtatni az idegen hatalmakat, egyúttal azonban maga elkerült minden beavatkozást, ami rendkívül fontos volt az olasz államra nézve. A pápa mindazonáltal úgy tekintette, hogy «ellenséges uralom alá került» és bezárkózott a Vatikánba. Ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, hogy a világi hatalom szükségszerű kelleke hivatása gyakorlásának, minden más magatartás a befejezett tények elismerését jelentené és függetlenségét a katolikus világ szemében korlátozná, mert azt a látszatot keltené, hogy alattvalója az olasz államnak.

HUSZADIK FEJEZET.

Olaszország 1870 után.

119. §. **Az egységes olasz állam.** — Az 1861-ben megalakult és lényeges alkotó elemeivel 1866 és 1870 között kiegészült olasz királyság az első olasz állam, legalább is az «állam» szónak modern értelmében, amelyet a történelem ismer. Megfelelő helyen kifejtettük, hogy az úgynevezett római-itáliai konföderáció miért nem érdemli meg ezt a nevet és miért nem lehet a maga idejében itáliai államról beszélni. Rámutattunk arra is, hogy a római polgárjog kiterjesztése egész Itáliára, minthogy a politikai élet lényegében városi jellégű maradt, nem hozta magával a félsziget egész lakosságának tényleg egyenlő és egységes részvételét az állami életben. Az egyes itáliai municipiumok önkormányzati élete és Róma központi politikája között nem állott fenn szerves és alkotmányos kapcsolat. A császárság megalakulása és fejlődése, amely egyrészt a császárnak mindinkább abszolút hatalma, másrészt a polgárjognak az egész birodalomra való kiterjesztése és Itáliának a többi provinciákkal való egyenrangúsítása irányában haladt, viszont megakadályozta az itáliai állam megalakulására irányuló kezdeményezéseket; így a városi állam császári állammá változott. Itália a maga teljességében csak része volt a római impériumnak és ennek utolsó idejében Konstantinápolytól került függőségbe, majd a longobard betörés két részre szakította, a császári és longobard Itáliára, de az itáliai nép egyikben sem volt részese a politikai élet irányításának és mint mondani szokták, csak tárgya, nem

pedig alanya volt a történelemnek. A longobard uralom folytatásaként jelentkező itáliai királyság alárendeltje volt az új nyugati császárságnak és sem jogilag, de még kevésbé a valóságban, sohasem terjedt ki az egész félszigetre. Politikai és társadalmi összetételét tekintve, több százados fennállása alatt, nem annyira itáliai állam volt, mint inkább idegen hűbéri uralmak összessége az itáliai lakosság fölött.

Itáliának olasszá vált népe önkormányzatát a községekben nyerte vissza, amelyek azonban megannyi helyi autonóm alakulás formájában jelentkeztek a fennálló királyságon és császárságon belül, a nélkül, hogy egymás között állami szervezet kapcsolta volna őket össze. De a községi kormányrendszer igazi mivoltában nem is terjedt túl Közép-Olaszországon; noha a politikai tevékenységnek fennállottak is bizonyos kapcsolatai, teljesen különálló volt tőle a déli királyság, melyben a legelsőt kivéve, olyan idegen uralkodóházak következtek egymásra, amelyeket politikai és állami kötelékeik a külföldhöz fűztek. A XV. században Olaszország politikai alakulása néhány nagyobb állam formájában jegecedett ki, amelyek a gyakorlatban függetlenek voltak, noha bizonyos formai függőség még megmaradt; így a milanói hercegség a császárságnak, a nápolyi királyság pedig a pápaságnak volt hűbére. Egymással szemben ezek az államok teljesen függetlenek voltak és közöttük még a kisebb államok egész sora is fennmaradt. A XVI. század elején kezdődnek az idegen uralmak, amelyek nem nyomták ugyan el teljesen az előző olasz államok politikai egyéniségét, de a félszigetnek igen jelentős, majd kisebb, majd nagyobb részére terjedtek ki és túlsúlyukat a többi részen is éreztették. Ezek az idegen uralmak csak az olasz királyság megalakulásával és teljessé válásával szűntek meg, amely így, bár nagyon sok történelmi elemet szívott fel magába, lényegileg új alakulás gyanánt jelentkezett.

Ez az új alakulás az olasz politikai életnek két alapvető

jelentőségű kérdését, a függetlenséget és egységet, el nem választható összefüggésükben ragadta meg és vitte megoldásra. Hogy a döntő jelentőségű új hódítások biztosíthatók legyenek, érthető módon az a törekvés nyilatkozott meg, hogy az új államnak erősen központosított szervezetet adjanak. Az egyéb ismert okokon kívül ennek kell tulajdonítani a monarchikus megoldás sikerét a köztársasági fölött, ami azzal a következéssel járt, hogy a Piemonthoz és a monarchikus-dinasztikus érdekekhez való kapcsolódás újabb lökést adott a központosító rendszer győzelmének. A helyi önkormányzatok hívei és pedig nemcsak a federalizmus alapján álló szélsőségesek, hanem a mérsékeltabb regionális, tartományi és községi autonómia eszméjének képviselői is, akiknek szava még a nemzeti megújulás korában is súlyosan esett a latba, tökéletes vereséget szenvedtek.

Az új állam politikai és közigazgatási megszervezése, amely 1859 és 1871 között ment végbe, nagyjából a napoleoni Franciaországra emlékeztetett. Az egész állam bizonyos számú tartományra oszlott, melyeknek kiszabásánál a történelmileg kialakult területek, vagy más hasonló ismérvek nem játszottak szerepet; ezeknek a tartományoknak igazgatása, mint Franciaországban, a központból történt, kinevezett prefektusok közreműködésével. Tartományi tanács vagy tartományi bizottság néven létesítettek ugyan választott regionális szervezeteket is, de ezeknek nagyon csekély volt a hatáskörük. A tartományokat kerületekre osztották alprefektusok alatt, — ez az intézmény néhány esztendeje szűnt meg — ezeknek viszont a községek voltak az alkotórészei. A községekben a helyi igazgatás teendőit választott községtanácsok látták el, melyek a saját kebelükből végrehajtó választmányt delegáltak; ennek elnöke volt a sindaco vagy polgármester, akit hosszú időn át a kormány nevezett ki. A polgármester így egy személyben a központi hatalom tisztviselője is volt, aki meg volt bízva a különböző onnét eredő feladatok és rendeletek végrehajtásával. A pol-

gármester, a végrehajtó választmány és községtanács a helyi igazgatást érintő vonatkozásokban is alá volt vetve a kormány ellenőrzésének, amely alaki hibák miatt megsemmisíthette a hozott határozatokat, kimondhatta a községtanács felosztatását és időlegesen kormánybiztost rendelhetett ki az ügyek intézésére. A községi közigazgatás jogköre nem terjedt túl a helyi igazgatási teendők ellátásán.

A központi kormány Nyugat-Európa alkotmányos-parlamentáris államainak mintájára alakult. Legfontosabb szerve volt a király által kinevezett kabinet vagy minisztertanács, melyben rendszerint a király által a kabinet megalakításával megbízott minisztert illette meg az elnöklés joga. Jogilag a miniszterek kinevezése és felmentése tekintetében a király nem volt korlátozva; de már a Károly Albert-féle statútumtól kezdve alkotmányos gyakorlattá vált, hogy a király a minisztérium megalakításával megbízott személy kiválasztásában, a kijelölt miniszterelnök által javaslatba hozott névsor jóváhagyásában és a minisztérium megtartásában vagy elbocsátásában, pozitív és negatív tekintetben egyaránt, figyelembe vegye a kamara óhajának megnyilvánulását. Ennek megfelelően egy kifejezett bizalmatlansági szavazat a parlamentben, vagy a kormány leszavazása valamely fontos kérdésben, természetesen maga után vonta a kormány lemondását, amivel szemben a királynak megmaradt az a joga, amelyet ténylegesen gyakorolt is, hogy a lemondást ne fogadja el és a kormányt újból a kamara elé állítsa, vagy hogy magát a kamarát feloszlassa és újabb kamarát hívjon össze az alkotmány által előírt határidőn belül.

120. §. A pártok. A jobboldal kormányzása. — Noha a korona így állandóan tiszteletben tartotta a parlamenti jelöléseket, az olasz királyság mégsem ismerte a két párt váltógazdaságán alapuló angol mintájú parlamenti rendszert és pedig főleg azért nem, mert Olaszországban a parlamenti pártok és csoportok

tok száma sokkal több volt és ezek sokkal kevésbé élesen határolódtak el egymástól; ennek következtében az uralkodónak jóval nagyobb volt a tevékenységi területe és sokkal több lehetőség nyílt arra is, hogy az alkotmányon kívül álló tanácsadóknak, mint például a királyi ház miniszterének esetleges befolyása érvényesülhessen. Mindazonáltal a Rómának Olaszországgal való egyesítését követő első évtizedben a jobb- és baloldal megoszlása és a kormányoknak ebből folyó képződése meglehetősen tisztán érvényesült. Eredetét a két párt nagyjából arra a felfogásbeli különbségre vezette vissza, hogy egyik oldalon álltak azok, akik Olaszországot a monarchiával és minisztereivel szoros egyetértésben és tőlük függőségben akarták megteremteni, míg a másik oldalon állt az úgynevezett akciópárt, amely a nép kezdeményezésére hivatkozott. 1870 után ezt a különbséget az események túlszárnyalták, de a különbözőségnek logikus és történelmi folyománya gyanánt egy más ellentét maradt fenn a két pártcsoport között. A jobboldal lényegileg a Cavour által létrehozott kormányzati blokknak volt a folytatása, amely a korlátozott szavazati jogon alapult, bizonyos hajlamosságot mutatott az oligarchia és *consorteria* irányában, némileg bizalmatlan volt a demokráciával és a néptömegekkel szemben, ideálja volt az erős állam, mint a nemzet életének irányítója, de tiszteletben tartotta a törvényt és az egyéni szabadságot. A baloldal a Cavourral szembenálló ellenzéki pártoknak és ezek utódainak szövetkezéseiből és összeolvadásából keletkezett; ezek a pártok megmaradtak a monarchikus és alkotmányos alapon, de bizonyos érintkezést tartottak fenn a szélsőséges és köztársasággal kacérkodó elemekkel; jellegükben népiesebbek voltak, a tendenciájuk demokratikusabb; hívei voltak a választójog kiterjesztésének és nagyobb szabadságot akartak engedni a nem szorosan ortodox értelemben alkotmányos politikai megnyilatkozásoknak is. Kívánták az adóteher enyhítését és végezetül az egyház és állam viszonyát illetően

kifejezettebben antiklerikális magatartást tanúsítottak. Ennek a Rattazzi, majd az ő 1873-ban történt halála után Depretis által irányított alkotmányos baloldalnak a mesgyéjén túl mozogtak a még radikálisabb elemek, a köztársaságiak és köztársasággal rokonszenvezők, a néhai akciópárt igazi leszármazottai. Köztük Garibaldi volt a legtekintélyesebb, de az ezen típushoz tartozó parlamentiek Bertani körül csoportosultak. A tiszta köztársaságiak, vagy Mazzini hívei, távol tartották magukat a parlamenttől; Giuseppe Mazzini, aki 1872-ig élt, kerekén tagadta, hogy az új monarchikus állam jelentené a risorgimento eszméinek megvalósulását és kétségbe vonta még törvényszerűségét is, mert nem alkotmányozó gyűléseknek volt a szülőtte. A legfiatalabb köztársaságiak azonban már kezdtek Mazzinitől eltávolodni, mert szociális és vallási téren nagyon konzervatívnak tekintették; ők maguk a szocialista propaganda és a munkásinternacionálé hatása alá kerültek. Az utóbbi 1864-ben főleg Karl Marx működése nyomán jött létre, de Olaszországban különösen a Bakunin által irányított anarchisztikus árnyalata terjedt el. Garibaldi is szocialistának és nemzetközinek mondta magát, de nem alkotott magának tiszta képet a mozgalomról és tényleges hajlandóságot sem mutatott, hogy a szolgálatában működést fejtsen ki.

A két első jobboldali minisztériumnak, melyeknek Lanza és Minghetti állottak az élén (1869—1873 és 1873—1876), legfontosabb feladata volt az államháztartás egyensúlyának helyreállítása; a hiány az akkori viszonyokhoz képest rendkívül magas összegre, 130 millió lírára emelkedett. A «takarékoságot a csontokig» gyakorolta Sella miniszter, aki a pénzügyi tárcát töltötte be Lanza alatt; egyik jövedelmező közvetett adónem volt, melyet az általános népszerűtlenség ellenére is fenntartott, az örlési adó. Minghetti, aki a miniszterelnökség mellett a pénzügyi tárcát is betöltötte, bukásának előestéjén már bejelentette az államháztartás egyensúlyának helyreállítá-

tását. E két minisztérium ideje alatt Ricotti hadügyminiszter végrehajtotta az új nemzeti hadsereg megszervezésének fontos munkáját: a katonai szolgálat mindenkire kötelezővé tétetett, a hadsereget három vonalba — állandó, mozgó és területi — osztották, melyek közül csak az elsőhöz tartozók teljesítettek három esztendei tényleges szolgálatot; a hadsereg tíz hadtestre tagozódott, melyeknek békelétszáma 350.000 főre rúgott. Költségvetési okoknál fogva a katonai kiadásokat szűkebb keretek közé szorították, mint a baloldal kívánta volna. Nagy mértékben kiépültek a vasutak; 1871-ben megnyílt a fréjusi alagút. Az ugyanabban az évben megejtett népszámlálás a lakosság számát 26,800.000 főben állapította meg. A jobboldali kormányt a baloldal mind erősebben támadta; 1873 júniusában a baloldaliak Rattazzi, Crispi és Mancini alatt megalakították az úgynevezett progresszista egyesülést. Minghetti 1874 augusztusában a rimini Villa Ruffóban és másutt számos letartóztatást rendelt el; elfogták többek között a republikánus szövetség vezetőit, Saffit és Fortist és a munkásinternacionálé olasz szervezetének vezetőjét, Costát. Erre a minisztérium elleni küzdelem újból fellángolt. Az 1874 novemberében lezajlott választásokon a kormány többséget kapott ugyan, de ez a többség nagyon gyenge volt.

A két jobboldali kormány nyugalommal szállt szembe azzal a küzdelemmel, melyet IX. Pius pápa a teljes meg nem alkuvás jegyében folytatott az olasz állam ellen, gyakori, rendkívül heves beszédekben szólítva fel a katolikus népeket, hogy lépjenek közbe a pápaság érdekében. A római szerzetesrendek megszüntetése 1874-ben — a generálisok házainak kivételével — és a klerikusok katonai szolgálat alóli mentességének eltörlése 1875-ben, még fokozta a pápai megnyilatkozások haragos hangját. A pápa meg nem alkuvása kiterjedt a püspökökre is, akik megtagadták a királyi *exequatur* kikérését széktük elfoglalása alkalmával, mire 1875-ben harminenál több püspököt eltávolítottak egyházmegyé-

jéből. Az 1870 utáni első esztendőekben a római kérdés volt az olasz külpolitika központi jellegű problémája. A legnagyobb gondja az olasz kormánynak az volt, hogy egy külföldi hatalom se bátorítsa a pápa ellenségeskedését és ne foglaljon állást a pápa követelései mellett. Konkrét aggodalmak ilyen tekintetben csak Franciaországgal szemben merülhettek fel, ahol a klerikálisok a nemzetgyűlésben meglehetősen erősek voltak, az olasz egyiséget pedig az úgynevezett államrezon elavult elvei alapján még a klerikális körökön kívül állók is károsnak vélték Franciaországra nézve. A veszedelem még növekedett, mikor 1873-ban Thiers a köztársaság elnökségét a monarchista és klerikális Mac-Mahon marsallnak volt kénytelen átengedni. De a francia kormány, tisztában lévén vele, hogy támadó tervek esetén Németország részéről milyen veszedelemnek teszi ki magát, ellenállt a klerikális nyomásnak. 1874 októberében Civitavecchiából visszahívták az *Orénque* francia hajót, amely 1870 óta ott állomásozott, hogy a pápának esetleg menedéket szolgálhasson.

A pápasággal való viszály és a pápabarát és olaszellenes francia politikától való félelem természetes alapot szolgáltatott a barátság számára Olasz- és Németország között, ahol akkor lángolt fel a Bismarck általa katolikus egyház ellen megindított *Kulturkampf*. Az olasz kormány azonban óvakodott tőle, hogy a kancellár vontatókötelén ő is belesodródjék az antiklerikális küzdelembe és elkedvetlenedve ugyan, de kitartott a középút vonalán. Visconti Venosta, aki a külügyi tárcát töltötte be, egyáltalán nem követett franciaellenes politikát, mindenben csak a védekezésre szorítkozott, sőt még barátságos viszonyt is igyekezett teremteni Franciaországgal. Még Németországnál is bizalmasabb viszonyban volt Olaszország ez időben Ausztriával, olyanira, hogy az még némileg nyugtalantságot is keltett Berlinben. 1873-ban Viktor Emánuel Minghetti és Visconti Venosta kíséretében ellátogatott Bécsbe és Berlinbe, a nélkül, hogy e királyi látogatások nemzetközi jellegű kötelezettségeket ered-

ményeztek volna. A látogatást Ferenc József 1875 áprilisában Velencében, az öreg I. Vilmos pedig októberben Milanóban adta vissza.

121. §. A baloldal a kormányon és a transzformizmus. Tunisz és a hármasszövetség. — A vasutak kérdésében a Minghetti-kormány az állami üzemvezetés mellett foglalt állást, míg a baloldal és a toszkánai centrum ellenezte a kormány javaslatát. 1876. március 18-án egy napirendi ügyből kifolyólag a kormány felvetette a bizalmi kérdést és 181 szavazattal 242 ellenében kisebbségben maradt. A király Agostino Depretist, az ellenzék vezérét bízta meg az új kormány megalakításával, aki március 25-én kabinetjét kizárólag baloldaliakból állította össze. Az új minisztériumban a belügyi tárcát Nicotera, a külügyit Melegari, egy 1831. évi mazziniánus, aki azonban évtizedek óta a monarchiához pártolt át, az igazságügyit Mancini, a közmunkaügyit pedig Zanardelli töltötte be. A novemberben meg-ejtett választások, melyeket a prefektusi állások nagy részének új betöltése előzött meg, a kormány számára igen nagy többséget eredményeztek. Visconti Venosta, Spaventa és Bonghi megbuktak a választásokon. A többség azonban nem volt egy-éges, hanem a többé vagy kevésbé haladó irányzatok szerint megoszlott, amibe a személyi csoportosulások is erősen bele-szövédktek. A kormány tagjain kívül az új többségnek kiemel-kező egyéniségei voltak Benedetto Cairoli, Baccarini és Crispi, aki elnöke lett az új kamarának. Az új kormány a baloldal reformprogramjának egy részét végrehajtotta. A kamara 1877-ben megszavazta az ingyenes és kötelező népoktatásról szoló törvényt, amely a szülők kívánságához képest fakulta-tívvá tette a vallásoktatást; adókönnyítéseket léptettek életbe és 1880-ban eltörölték az örlési adót; a választójog kiterjesz-tése csak 1882-ben került sorra, egyidejűleg a lajstromos szava-zás életbeléptetésével, amelyet azonban 1892-ben ismét eltöröl-

tek és visszatértek az egyes választáshoz és pótválasztáshoz; a választójogot a 25. életévről a 21. évre szállították le, a cenzust negyvenről tizennyolc lírára, a megkívánt minimális előképzettséget pedig az elemi iskola második osztályához kötötték. A választók száma így ötszázezerről három millióra emelkedett. A még radikálisabb demokrácia az általános választójogot és az alkotmány reformját követelte. Az állam tulajdonát képező vasutak pénzügyi rendezése magánvállalati üzemvezetés formájában történt, amiről az 1885-ben megkötött vasúti egyezmények intézkedtek. Az államnak erősebben világi irányzata kifejezésre jutott abban is, hogy 1876 júniusától kezdve a bíróságok előtt az egyházi esküt eltörölték; de különösen ennek az irányzatnak volt a kifejezője a papság visszaéléseiről szóló 1877. évi törvénytervezet, amely a nemzetközi katolikus köröket is megmozgatta és IX. Pius pápa éles tiltakozását váltotta ki. A törvényjavaslatot a kamara megszavazta, de a szenátus elvetette. Az új kormányférfiak monarchikus hűsége nem eshetett kifogás alá; 1877-ben Cafiero nemzetközi irányú agitációját elnyomták. 1882-ben felemelték a katonai költségvetést és a hadtestek számát tízről tizenkettőre. A haditengerészetnek az előző minisztérium által megkezdett kiépítését tovább fejlesztették és több nagy páncélost, mint a *Duilio*, *Dandolo*, *Italia* stb. bocsájtottak vízre, melyek a maguk idejének *dreadnoughtjai* voltak és Olaszországnak a haditengerészetek között az első sorban biztosítottak helyet.

Mikor Nicotera 1877 decemberében a kamarában a távirati titoknak egy alapjában véve jelentéktelen megsértési esetéből kifolyóan megbukott, a következő minisztériumot Depretis alakította meg és ebben Crispi töltötte be a belügyi tárcát. Ettől fogva a válságok gyakoriabbak voltak, de a baloldal azért kormányon maradt; már 1878 márciusában, mikor Crispi az ellene emelt bigámia vádja miatt távozott, Depretisnek is be kellett adni a lemondását s a miniszterelnöki székben őt Cairolit vál-

totta fel. Depretis második minisztériumának ideje alatt halt meg 1878. január 9-én II. Viktor Emánuel és február 7-én IX. Pius pápa. A konkláve nagyon rövid és nagyon nyugodt lefolyású volt. A választás Gicacchino Peccire esett, aki mint pápa a XIII. Leó (1878—1903) nevet vette fel. Leó pápa nem volt ugyan az intranzigensek jelöltje, de azért határozottan fenntartotta a pápaságnak a világi uralomra vonatkozó igényeit, noha néhány esztendőn át foglalkozott a kibékülés gondolatával. A monarchiát Umberto király trónralépése alkalmával semmiféle rázkódtatás nem érte; személyi tulajdonságai miatt az új királyt még a republikánus táborban is szívesen látták.

A két első Depretis-minisztériumot, melyek közül a másodikban ő töltötte be a külügyi tárcát és az első Cairoli-minisztériumot, melynek Corti volt a külügyminisztere, erősen foglalkoztatta az 1877—1878. évi orosz-török háború alkalmával kiéleződött Balkán-kérdés, melynek rendezése az 1878 június-július havában megtartott berlini kongresszuson történt. 1877 végén a király, a kormány és Crispi megegyezést szerettek volna létrehozni Németországgal, amely tiszteletet keltett volna úgy Franciaországban, ahol Mac Mahon májusban államesínyyszerű módon járt el a jobboldal javára, mint Ausztriában. Olaszországban azt remélték, hogy cserébe Bosznia-Hercegovínának a monarchiához való hozzákapcsolásának elismeréséért megszerezhetik a Trentinót, vagy esetleg háborút is indíthatnak és kiköszörülhetik az 1866. évi csorbát. De ezeket az elgondolásokat sem Németország, sem pedig Anglia nem osztotta és Olaszország, amely idejében nem használta ki egyéb kompenzációk lehetőségét, üres kezekkel távozott a kongresszusról, mialatt Anglia megszállta Ciprust, Franciaország pedig Angliával, de különösen Németországgal történt titkos megállapodás révén valósággal jelzálogi biztosítékot szerzett magának Tuniszra. Ebben az időben lendült fel először erő-

sen az irredentizmus, vagyis az a mozgalom, amely az Ausztria uralma alatt álló olasz területeket az olasz állammal akarta egyesíteni. Ennek a mozgalomnak hívei főleg a szélsőséges elemek közül kerültek ki és nagyrészt ellenzékiek voltak a savoyai monarchiával szemben. A viszony Ausztria irányában ennek következtében 1880 körül feszültté vált és Olaszország a nemzetközi politikában teljesen magára maradt. Németország ugyanis még 1879-ben szövetséget kötött Ausztriával. Oroszország 1881-ben szintén szerződést kötött a két császársággal, az úgynevezett *három császár-szövetséget*, amelynek teljesen konzervatív volt a jellege s azonfelül Bismarck Franciaország irányában is kifejezetten jóindulatú politikát folytatott. A harmadik Depretis-minisztérium idején, 1878 december—1879 június között és a két Cairoli-minisztérium ideje alatt, 1879 júniustól 1881 májusig, melyhez 1879 novembertől Depretis is csatlakozott, égető kérdése lett az olasz politikának Tunisz, amelyhez Olaszországnak nagy gazdasági és erkölcsi érdekei fűződtek, s amelynek esetleges francia megszállása aggasztó katonai következményeket vonhatott maga után. Az olasz kormány arra törekedett, hogy a statusquo formális fenntartása mellett lehetőség szerint növelje azt az olasz befolyást; ezzel azonban csak azt érte el, hogy siettette Franciaország eljárását, amely 1881 májusban protektorátusa alá helyezte Tuniszt. Ez a diplomáciai vereség Cairoli bukását vonta maga után; Sella kísérlete után, aki vegyes kabinetet akart alakítani, Depretis tért vissza, aki ettől fogva 1887. július 29-én bekövetkezett haláláig kormányon maradt, de közben minisztériumát néhányszor átalakította. Az ő működésének volt az eredménye, Minghetti támogatása mellett az úgynevezett *transzformizmus*, vagyis a két régi párt elemeinek közeledése és összekapcsolódása a parlamenti többségben, sőt a kabinetekben is. A vezetés ennél az alakulásnál a baloldal kezében maradt, míg a baloldal egy része, különösen a *pentarchia*, melynek Cairoli, Nicotera, Crispi,

Zanardelli és Baccarini voltak a tagjai, az ellenzéki oldalról harcolt régi vezére ellen.

Olaszország elszigetelt helyzete nemcsak a nemzetközi politika egyszerű okainál fogva látszott a vezető körök előtt aggodalmasnak, hanem a republikánizmustól való féltükben is, amely esetleg Franciaország részéről nyerhetett támogatást. Ehhez járult XIII. Leó világi politikája, amely Párizsban, Bécsben és Berlinben keresett támogatást. Különösen ellenséges és megfélemlített magatartást mutatott a pápa a sajnálatos zavargások után, amelyek 1881. július 13-án IX. Pius pápa holttestének átszállítása alkalmával játszódtak le; ezt követőleg a pápa több ízben Róma elhagyásának gondolatával is foglalkozott. Ezek a körülmények vezettek 1881 októberében Umberto király bécsi útjára és még ezt megelőzően 1881. május 20-án a hármaszövetség megkötésére a monarchiával és Németországgal. A szerződés megkötése Mancini minisztersége idejére esett, aki 1881-től 1885-ig töltötte be a külügyi tárcát. Olaszország és Németország kölcsönös támogatást ígértek egymásnak francia támadás esetén és Ausztria is megígérte, hogy ebben az esetben segítségére megy Olaszországnak. A *casus foederis* állt fenn abban az esetben is, ha két vagy több nagyhatalom támadná meg a szövetségesek egyikét, míg arra az esetre, ha csak egy nagyhatalom volna a támadó, a szövetségesek jóindulatú semlegességre kötelezték magukat. Olaszország földközitengeri és balkáni érdekeit illetően a szerződés semmiféle intézkedést nem tartalmazott; megkötésének körülményei között bajos is lett volna valamit elérni. Kevéssel utóbb alkalom kínálkozott ugyan egy külföldi akcióra, mikor 1882-ben Anglia felhívta Olaszországot, hogy vegyen részt Egyiptom megszállásában. Az ajánlatot Mancini nem fogadta el, mert az volt az elgondolása, hogy az európai hatalmaknak kell szembehelyezkedni Anglia vagy Franciaország egyiptomi hegemoniájával, de a határozott állásfoglalástól visszattartotta őt Bismarck politikájának kétértelműsége és az aggo-

dalom is, hogy elrontja a viszonyt Franciaországgal. De ezenkívül az olasz közvélemény éles ellenszenvvel kísérte Anglia egyiptomi akcióját, mert az egyiptomi nacionalizmus megsértését látta benne és attól is kellett tartani, hogy Olaszország az akcióban való részvételével csak másoknak tenne szolgálatot. Olaszország nemzetközi helyzete még mélyebbre süllyedt, mikor 1884-ben megújították a három császár szövetségét és a jelek szerint közeledés történt Német- és Franciaország között. Ilyen viszonyok között merész vállalkozásnak kellett tekinteni Massauának 1885. február 5-én történt megszállását, ami Angliával egyetértésben történt, amely attól tartott, hogy máskülönben ott Franciaország vetné meg a lábát. Mancini azt remélte, hogy ez a foglalás kezdete lehet az Angliával való együttműködésnek Egyiptomban és Szudánban, ahol ekkor tört ki a dervisek felkelése. Foglalkoztatta őt Khartum olasz megszállásának eshetősége is, de mindezek a remények nem váltak valóra, mert Khartum eleste után Anglia minden további akciótól visszavonult.

A pénzügyek a baloldal uralmának első éveiben kedvezően alakultak és az államháztartás fölösleget tüntetett fel. De az emelkedő kiadások politikája, amely az új állam természetes növekedéséből és a választó tömegek növekvő nyomásából származott, 1882-ben ismét költségvetési hiányt okozott, amely 1888-ig kétszázötven millió lírára emelkedett. Ebben az időszakban a pénzügyek igazgatása Magliani kezében volt, aki nagyon ügyesen tudott olyan mérlegeket felállítani, amelyek elleplezték a valóságot. Különösen nyomottak voltak a gazdasági viszonyok délen, ahol az általános elmaradottság folytán kevésbé lehetett az egységesítés előnyeit érezni, mint Felső-Olaszországban. Nagyrészt annak az elégedetlenségnek, amely a polgárság körében délen jelentkezett, kellett tulajdonítani a baloldal győzelmét a jobboldal fölött; de a kormányváltás nem hozta meg a várt javulást, amely az okoknak sokkal bonyolultabb szövevényével függött össze. Különösen nehéz volt a

mezőgazdaság helyzete, miként azt a parlament által 1877-ben kiküldött vizsgáló bizottság is megállapította, melynek Jacini állt az élén. A bajokon mezőgazdasági iskolák és állomások létesítésével akartak segíteni; az újraerdősítés gyakorlati keresztülvitelére a vallombrosai erdészeti intézetet állították fel. 1880 körül növekedni kezdett a kivándorlás, amely levezető szelepe lett a parasztság nyomorának. Egészben véve az olasz gazdasági élet mégis haladást mutatott. 1880-tól kezdve nekilendült az ipari fejlődés és az újonnan keletkezett iparoknak nagy segítségükre volt a vámrendszernek 1878. évi és még inkább 1887. évi védvamos irányú reformja. A vasúti hálózat az 1876. évi 7400 kilométerről 1885-ig 10,000 kilométerre emelkedett. 1882-ben megnyílt a Gotthard-alagút. 1881-ben megalakult a «*Navigazione generale italiana*» és 1885-ben megkezdődött a kereskedelmi tengerészetnek prémiumokkal való támogatása, hogy fel tudja venni a versenyt a külfölddel. A takarékpénztárak 1872. évi félmilliárd lírás betétállománya 1882-ig egymilliárdra emelkedett, a külkereskedelem összege pedig az 1862. évi egymilliárdról 1882-ig két és egynegyedmilliárdra. A kölcsönös segítő szövetkezetek, melyeknek száma már 1870 előtt is tekintélyes volt, tovább növekedtek és Luigi Luzzatti támogatása mellett népbankokká fejlődtek át. Az 1881. évi népszámláláskor az ország lakossága huszonnyolc millióra rúgott.

A nyomasztó gazdasági viszonyok és az egyid jüleg megnövekedett polgári öntudat a munkásság körében sztrájkok formájában nyilatkozott meg, amelyek néha igen nagy méreteket öltöttek. Az anarchisztikus irány háttérbe kezdett szorulni a mérsékeltbb és törvényes alapon álló irányzattal szemben, amely 1882-ben a független munkáspárt megalakulásában csúcsosodott ki. 1886-ban azonban Depretis ezt is, miután ennek az évnek június havában a munkásszervezetek kongresszusa kormánya ellen foglalt állást, feloszlatta. A kezdődő szocializmussal szemben a jobb- és baloldal egy véleményen volt;

a kimondott konzervatívokkal és liberálisokkal szemben találkoztak azonban mindkét párt azon elemeinek nézetei, amelyek a munkaviszonyok megjavítására irányuló szociális politikával akarták az osztályharcot megelőzni. Ehhez a csoporthoz tartozott Minghetti, Depretis és Sidney Sonnino, aki vezére lett az úgynevezett centrumnak. Az első lépés ebben az irányban 1883-ban történt az országos balesetbiztosító pénztár megalkotásával, amely azonban önkéntes tagságon alapult. Ezt követték 1886-ban a nők és gyermekek munkájának védelméről és a munkaadók üzemi balesetek esetén való felelősségéről szóló törvények. A sztrájkhoz való jog azonban állandó vita tárgyát képezte és egy ilyen irányú törvényjavaslatot a kamara 1886-ban elvetett. 1882-től kezdve egy új piemonti képviselő, Giovanni Giolitti következetesen a szociális kérdés fontosságára terelte a figyelmet; más vonatkozásban egyike volt Magliani pénzügyi politikája leghatározottabb ellenfeleinek.

122. §. **Az olasz kultúra a század második felében.** — A risorgimento utolsó időszakának és a rákövetkező korszaknak, vagyis a XIX. század második felének olasz kultúrája nagyjában és egészében a megállás és megtorpanás jeleit mutatja ugyan és így színvonala is alacsonyabb a megelőző periódusénál, mindazonáltal ennek is megvannak a kor új szükségleteinek megfelelő kifejezési formái. Az irodalomban megszűnt a politikai és hazafias motívumok kizárólagos uralma, melyeknek jellegzetes megnyilatkozása volt még Luigi Settembrini (1813—1887) könyve, *Lezioni di letteratura italiana*; helyette a nagyobb művészi törekvés, az egyetemes emberi érdekekkel és a mindennapi élet valóságaival fennálló szorosabb kapcsolat és az európai áramlatok közvetlen befolyása nyomult az előtérbe. A költészetben még jó ideig tartott a második romantizmus korszaka; Pratin kívül, aki feje volt az iskolának, megemlíthető Aleardo Aleardi (1812—1878), aki romantikus érzéseit kisebb és részben történelmi tárgyú költeményeinek har-

monikus, de bágyadt és rímtelen verseiben juttatta kifejezésre ; Giuseppe Regaldi (1809—1883) a leíró és oktató költészetet művelte. Ezekre a formákban és érzésekben újszerűbb, de művészileg kevésbé kiegyensúlyozott és befejezett *harmadik romantizmus* következett, amelyhez tartozó lírai költőknek Milano volt a központjuk, fejük pedig Emilio Praga (1839—1875). Ehhez az iskolához tartozott még Giovanni Camerana (1845—1905), aki öngyilkossággal végezte életét, és Arrigo Boito (1842—1918). Az új klasszicizmusnak formákban pompázó és magas erkölcsi beállítottságú, de mélység nélküli képviselője volt a papköltő Giacomo Zanella (1820—1888).

A regényírás terén mindjárt a század közepe után két író tűnik fel, akik anyagukat és szempontjaikat a megelőző korzaktól örökölték ugyan, de a behatóbb megfigyelés és megrajzolás és a nagyobb művészi tárgyilagosság révén jelentős átalakulást mutatnak és így megteremtik az átmenetet a történelmi regénytől a lélektani és társadalmi regényhez. Egyikük, Giuseppe Rovani (1818—1874) *Cento anni* («Száz év») című ciklikus regényében némileg nem megfelelő erővel kísérelte meg az olasz társadalom széleskörű megrajzolását a settecento közepétől az ottocento közepéig. Nála jóval nagyobb író volt Ippolito Nievo (1831—1861), garibaldista önkéntes, aki *Confessioni di un ottuagenario* («Egy nyolcvanesztendős vallomásai») című könyvében gyengéd melankóliával áthatott rendkívül eleven képét rajzolta meg a settecento haldokló velencei társadalmának ; elbeszélését, bár kevesebb sikerrel, tovább folytatta 1848-ig. Ennek a két írónak a működése nem teremtett iskolát és a későbbi olasz regénnyel nincs kapcsolata. A színműirodalom terén esetleg Pietro Cossa (1830—1881) állítható melléjük történelmi drámáival, melyeknek tárgyait a római történelemből, a reneszánsz korából és a modern időkből merítette. Drámái Alfieri módszerét sokkal emberibb megrajzolásukkal, valamint változatosabb és szabadabb formájukkal múlják felül.

A század utolsó harminc esztendeje, melyet Umberto korá-

nak lehet nevezni, szegény volt kiemelkedő egyéniségekben, de erős tevékenységet fejtett ki az Olaszország és a többi európai nemzetek kultúrája és irodalma közötti kapcsolatok kiépítése terén. A regényirodalomban Olaszországban is uralkodó lett a francia realizmus, melyhez később az orosz regény befolyása csatlakozott. A korszak regényírói között megemlítendőek Gerolamo Rovetta (1851—1910), Matilde Serao (1856—1927) és Giovanni Verga (1840—1922), aki egy korai romantikus korszak után, amelybe a *Malavoglia* és *Mastro don Gesualdo* tartozott, egy egészen eredeti, a nyers valóságot megörökítő realizmusnak lett a művelője. Manzoni hagyományaiból indult ki Antonio Fogazzaro (1842—1911), különösen mesterművében a *Piccolo mondo antico*-ban; később azonban nála is erősen érvényesült a modern külföldi lélektani regény hatása. A modern utazási benyomások s az erkölcsi és társadalmi megfigyelések műfaját vezette be az olasz irodalomban Edmondo de Amicis (1846—1908), aki a novella és történelmi rajz terén is működött és világsikert aratott *Cuore* («Szív») című oktató irányzatú ifjúsági könyvével. Írásaiban az érzelmes romanticizmus a jóindulatú realizmussal olvad össze. A színműben Goldoninak volt egyik utolsó követője Giacinto Gallina (1852—1897), míg a rendkívül termékeny vígjátékíró Paolo Ferrari, szintén Goldonitól indult ki, de azután vígjátékaiban és drámáiban az ifjabb Dumas típusa szerinti francia darabok irányában tolódott el. Még közelebb állt a francia színpadhoz, különösen Becque műveihez Marco Praga (1862—1929), Emilió fia és vele együtt a már említett Gerolamo Rovetta. Marco Praga egyik jellegzetes darabját, *La moglie ideale*, egy kivételesen nagy színésznő, Eleonora Duse, vitte színpadra, aki legnagyobb és legmélyebb ábrázolója volt az olasz szerzők szerepeinek. Giuseppe Giacosa (1847—1906), aki *Una partita a scacchi* című verses színművével szintén a romantikus irányból indult ki, hasonlóan a modern francia mintájú vígjátékhoz és drámához jutott el (*Tristi amori*).

Azzal a hatalmas, szinte társadalmi jellegű szervezettel, melyet a francia regény, de még inkább a francia színpad jelentett, Olaszország nem tudott hasonló értéket párhuzamba állítani. Olaszországnak ellenben, az olasz hagyománynak megfelelően, hatalmas, egyedülálló egyénisége támadt Giosuè Carducci (1835—1907) személyében, aki mint költő az egyetemes olasz irodalmi hagyományból táplálkozott, de kitűnő ismerője volt a külföldi irodalmaknak is, klasszikus volt a formában és fel fogásban, de ugyanakkor romantikus és modern érzések szó laltak meg benne; ihletét egyformán merítette az antik emlékekből, az olasz középkorból, a francia forradalomból, saját korának politikai életéből, valamint a természet jelenségeiből, tulajdon érzéseiből és szerelmeiből.

Carducci hírneve és irodalmi befolyása lassan növekedett. Alfredo Oriani (1852—1909), aki regény-, történet-, vígjátékiró és újságíró volt egy személyben, nem jutott el a hírnévhez; egész életében észrevétlen maradt, de halála után túlértékelték és hamis képet rajzoltak róla. Alapjában véve olyan író volt, akinek nagyobb volt az akarása, mint az alkotó képessége. Leghíresebb munkája az 1892-ben megjelent *Lotta politica in Italia* («Politikai küzdelem Olaszországban»), amely fenrkölt és megkapó erejű képét nyújtja az olasz történelemnek.

Időrendben Giosuè Carducci alkonya összeesik Gabriele d'Annunzio (1863—1938) működésének hajnalával, aki rendkívül gyorsan vált mint költő és regényíró és később mint drámaíró is, ismeretessé. Nála az olasz irodalmi hagyományból eredő mesteri formakészség az idegen irodalmakból és a mindennapi életből merített tárgyak színvonalát meghaladja, kifejezetten érzeki és egocentrikus ihlete pedig erősen elválasztja őt elődének szigorúan erkölcsös életétől; de éppen az adja meg nagy kifejező értékét, hogy korának lelki áramlatai nyilatkoznak meg benne, sőt néha meg is előzi a saját korát. Ő volt az ifjú csillaga annak az új irodalmi világnak, amely a *Fanfulla della Domenica*,

Domenica letteraria és *Cronache bizantine* folyóiratok körül csoportosult. A két elsőnek a franciás modorú, sokoldalú és szellemes irodalmi férfiú, Ferdinando Martini (1841—1928) volt a szerkesztője, aki mint politikus is némi tekintélynek örvendett. Ehhez az irodalmi világhoz tartozott Cesare Pascarella (született 1858) is, aki a *Villa Gloria* (1885) és *Scoperta de l'America* (1893; «Amerika felfedezése») című munkáiban a Belli nyomdokain haladó lokális római népköltészetet epikai magaslatra emelte.

Egy másik magányos egyéniség volt az irodalmi kritika terén a már említett Francesco De Sanctis (1818—1883), akinek működése majdnem az egész olasz irodalom területére kiterjedt és legnagyobb részében a század második felére esett. Iránya a történelem-esztetikai művészeti kritika volt, amely az irodalmi műben a művészigondolatot és az író belső életének kifejezését keresi, és ezt összefüggésbe hozta saját korának egész életével. De Sanctisnak, aki képviselő és miniszter is volt, irodalmi befolyása élete folyamán inkább csökkent, mint növekedett, mert a pozitivista irány nyomult előtérbe, amely a fő súlyt a szakszerűsége és a külső részletek felhalmozására helyezte. De a rendszeres iskolázás és az anyag összegyűjtése és osztályozása körül ennek az irányzatnak is megvoltak az érdemei és ez is termelt értékes műveket. Ezen a téren különösen Adolfo Bartoli (1833—1894) és Alessandro D'Ancona (1835—1914), vált ki.

Ugyanez az irányzat uralkodott, de talán még kizárólagosabb módon, a történetírásban is. A különböző helyi jellegű történelmi társulatok és az olasz történelmi társulat folyóirataikban rendkívül nagy és értékes anyaggyűjtő munkát végeztek, de ezzel vagy lemondtak róla, vagy nem voltak képesek a történelmi fejlődés átfogó meglátására. Csak Pasquale Villari (1827—1917) írt két figyelemreméltó monográfiát Machiavelliről és Savonaroláról. Mellette megemlítendő még Giuseppe De Leva (1821—1893), egy V. Károlyról szóló munka szerzője.

Az irodalom és történetírás e tudományos irányának a filozófiában a pozitívizmus felelt meg, amely Olaszországban túlsúlyra jutott mind Rosmini és Gioberti követőivel, mind a hegeli iskolával (Bertrando Spaventa, Fiorentino, Tari, D'Ercole) szemben. A pozitívizmusnak már a *risorgimento* korának két írója, Carlo Cattaneo (1801—1869) és Giuseppe Ferrari (1812—1876) volt az előkészítője, akik a történetírásnak is jeles művelői voltak, bár kritikai irányuk erősen eltért egymástól. De a pozitívizmusnak legkiválóbb úttörője Roberto Ardigò (1828—1920) volt, aki egy teljesen új rendszer kidolgozásáig jutott el, amelyet új metafizikának lehet nevezni. Nem lehet azonban a pozitivisták iskolához számítani az éles elméjű Antonio Labriolát (1843—1904), aki különösen Karl Marxnak, a tudományos szocializmus atyjának történelmi materializmusát elemezte. Kívül áll a pozitivisták iskolán az a filozófiai csoport is, melyet újkantiánusok névvel lehet illetni; ide tartoznak Cantoni, Masci, Barzellotti, Chiappelli stb.

Umberto korszakának olasz képzőművészete nagy általánosságban elmaradottabb és tartalmilag is gyengébb az irodalomnál, bár itt sem hiányoznak a törekvések az egykorú Európa színvonalának elérésére. A romantícizmusnak és történelmi festészetnek folytatói Federico Faruffini (1831—1869) és Stefano Ussi (1822—1901). Romantikusan érzelmes, de elmosódott színezésében egyúttal eredeti is volt Tranquillo Cremona (1837—1878). A zsáner-festészetet művelték az Induno testvérek, Domenico (1815—1878) és Gerolamo (1827—1890) és Giacomo Favretto (1849—1887), aki e mellett művészetében a velencei festészet jegyeit is megőrizte. A modern naturalizmus hatása különösen a délieknél és pedig Filippo Palizzinál (1818—1899), Domenico Morellinél (1826—1901) és Francesco Paolo Michettinél (1851—1929) jelentkezik. Nagyobb eredetiséget és az egyidejű francia festészet nagyjaival való rokonságot mutatnak a toszkánai úgynevezett *macchiaioli* iskolához tartozók. Ez az iskola nevét a

színfolttól — *macchia di colore* — vette, amely lényeges alkotó eleme volt technikájának. Ehhez az iskolához tartozott Silvestro Lega (1826—1895), Telemaco Signorini (1835—1901) és a köztük legnagyobb Giovanni Fattori (1825—1908). Modern és eredeti irányú tájképfestő volt Antonio Fontanesi (1818—1882) és Giovanni Segantini (1858—1899).

A zenében a század közepe után Giuseppe Verdi még erősebben uralkodott, mint azelőtt és még késő öregkorában is két csodásan szép szerzemény került ki műhelyéből, az *Otello* és a *Falstaff*. Már megelőzőleg az idegen befolyások, különösen Wagner útját egyengette az olasz operai zenében a már fentebb említett Arrigo Boito, kinek Mephistophelese először 1868-ban, második kiadásban 1875-ben jelent meg. Vele együtt megemlítendő Alfredo Catalani (1854—1893), aki a zenei modernséget az olasz melodizmussal igyekezett párosítani. Tényleg a század utolsó évtizedében egy új olasz operai iskola keletkezett, amely továbbra is a melódián alapult, de a formája könnyebb volt és a modern külföldi zenei technikához alkalmazkodott. Legkiválóbb és legnagyobb népszerűségű, bár egymástól erősen eltérő nevei ennek az irányzatnak Giacomo Puccini (1858—1924) és Pietro Mascagni (szül. 1863), az egyik a *Bohème* (1896), a másik a *Cavalleria rusticana* (1890) szerzője. Nem hiányoztak a külföldön erősen kifejlődött szimfonikus zene Olaszországban való meghonosítására irányuló kísérletek sem, a nélkül azonban, hogy sikerült volna számára állandó hangulatot teremteni. Szimfonikus zeneszerző volt Giuseppe Martucci (1856—1909) és Giovanni Sgambati (1841—1914).

123. §. **Crispi korszaka.** — Robilant tábornok, aki 1885-ben rövid időköz után követte Mancinit a külügyminiszteri széken, a bulgár kérdésből eredő új balkáni bonyodalmakat s az ezek nyomán Ausztria és Oroszország között kiélesedett ellentétet, valamint a boulangizmus idejében Németország és Francia-

ország között kiújult feszültséget arra használta fel, hogy Olaszország jelentőségét az európai saktáblán megrövelje. Így sikerült neki közvetlenül az utolsóelőtti Depretis-minisztérium távoztása előtt, 1887. február 20-án a második hármasszövetséget úgy megújítani, hogy a hármasszövetségi megállapodások változatlanok maradtak, de ezekhez külön kétoldalú szerződések járultak Németországgal és Ausztriával, melyek értelmében Németország kötelezte magát, hogy Franciaország részéről a földközítengeri status quo megváltoztatására irányuló kísérlethől eredő konfliktus esetén támogatni fogja Olaszországot, a monarchia pedig ígéretet tett, hogy balkáni akció esetén bármely állandó, vagy ideiglenes jellegű okkupáció ellenében nyújtandó kárpótlásról előzetesen tárgyalásba bocsátkozik Olaszországgal. Robilant a Földközi-tenger ügyeiben megállapodást kötött Angliával is, melyhez Ausztria is hozzájárult. 1887 végén e megállapodás még ki is bővült, a nélkül azonban, hogy a gyakorlatban érvényesült volna.

A hármasszövetségi politikát különösebb eredmények nélkül képviselte Francesco Crispi, aki mint belügyminiszter lépett be Depretis utolsó kabinetjébe és ennek 1887 augusztusában történt halála után a miniszterelnökséget vette át. Franciaország, amelyet az olasz-német megegyezés, de különösen Crispi és Bismarck 1887 októberében történt friedrichsruhei találkozója nyugtalanított és felbőszített, gazdasági téren a megtorlások mezejére lépett, felmondta összes kereskedelempolitikai megállapodásait és megindította a vámháborút. A következményeket, a borok elhelyezésének nehézségei következtében, különösen a Dél súlylatta meg erősen De Franciaország csatlódott abban a feltevésében, hogy a gazdaság háborúval Olaszországot kiugraja a hármasszövetségből. Crispi első minisztriuma alatt állandó volt a feszültség a két ország között, amit még fokozott a miniszterelnök személyi ingerlékenysége és Franciaországnak vele szemben táplált beteges ellenszenv. Ez a feszültség a külön-

bőző izgató jellegű híresztelésekben is megnyilatkozott ; így több ízben, de különösen 1889 júliusában Crispi egy vatikáni informátorának téves híradása nyomán földközítengeri háborúról rebesgettek, más alkalommal pedig a gyarmati kérdések, főleg a tuniszi olasz érdekek és a Tripolisz erőszakos francia megszállásától való félelem nyomult az előtérbe. Németország és Anglia, amelyeknél Crispi állandóan támogatást keresett, csak kedvetlenül válaszolt, különösen mióta Németországban 1890-ben Bismarckot Caprivi váltotta fel. A Crispi által követett hármasszövetségi politika a jobboldal egyes elemeinek, de különösen a monarchiaellenes, franciabarát és irredentista beállítottságú szélső baloldalnak heves ellenzésével találkozott ; ezeket viszont Crispi azzal vádolta meg, hogy meg nem engedett kapcsolatokat tartanak fenn Franciaországgal és a Vatikánnal. A pápával egy 1887 májusában történt kibékülési kísérlet után a harc még jobban kiélesedett és 1889-ben Giordano Bruno római szobrának leleplezése alkalmával érte el tetőpontját. XIII. Leó pápa és új államtitkára, Rampolla, aki 1887 júniusában foglalta el hivatalát, azt latolgatták, hogy Francia- és Oroszországra támaszkodva és a velük való megegyezés útján kíséreljék meg a világi hatalomra vonatkozó igények megvalósítását. Erős és akkoribanszerenéséslökést adott Crispi a gyarmati politikának. Az 1887 januári dogali kudarc után San Marzano tábornok alatt expedíciós hadsereget küldött Abesszíniába, amely elfoglalta Saatit. Mikor János négus a dervisek elleni harcban elesett, az olasz kormány célirányosnak látta, hogy az utódlásban Soa királyát, Meneliket támogassa, akivel 1889 májusában szerződést kötött, melyet olasz részről úgy értelmeztek, hogy az Olaszország protektorátusának elfogadását jelentette. A Vörös-tenger partján fekvő birtokokat Colonia Eritrea néven szervezték meg, az Indiai-Óceán partján fekvő Obbia és Migiurtini szultánságok pedig, amelyek elfogadták az olasz protektorátust, Olasz-Szomalit alkották és így Abesszínia mind északon, mind délkeleten olasz területek közé került.

A belpolitikában az első Crispi-minisztérium (1887—1891) nagy lökést adott a közigazgatási és igazságügyi törvényhozásnak: egymást követte a Zanardelli-féle büntető törvénykönyv (1889), amely megszüntette a halálbüntetést, az új községi és tartományi törvény, amely választás útján töltötte be a nagyobb községek polgármesteri és a tartományi tanácsok elnöki állásait, a jótékonyági intézmények reformja, az egészségügyi törvény és a külföldi olasz iskolák felállítása. Pénzügyi téren az államháztartás hiánya a Crispi-minisztérium alatt érte el a tetőpontját, de a minisztérium vége felé már jelentkeztek az 1889 márciusában hivatalba lépett új pénzügyminiszter, Giolitti erőfeszítései ennek a hiánynak csökkentésére. Az államháztartás viszonyaiban visszatükröződött az ország általános közgazdasági helyzete, amelyre súlyosan nehezedett a francia konfliktus, a római építkezési válság és több bankház összeomlása. A pénzügyi és gazdasági viszonyok a következő két minisztérium alatt sem javultak. Crispi 1891-ben Antonio Rudini, a jobboldal új vezére váltotta fel, aki Nicoterát vette maga mellé belügyminiszternek, míg erre Giolitti (1892—1893) következett, aki lényegileg baloldali minisztériumot alakított. Rudini, aki maga töltötte be a külügyi tárcát, 1891. május 6-án abban a formában újította meg a hármasszövetséget, hogy az 1887. évi három szerződést egybeolvasztotta; némileg enyhítette a Franciaországgal való viszony érdességét is, de teljesen orvosolni nem tudta, mert ebben megakadályozta őt a franciák előítélete a hármasszövetség iránt. Giolitti alatt az olasz-francia viszony még jobban megromlott, mikor 1893 augusztusában Aigues-Mortesben több olasz munkást megöltek. Alatta robbant ki a hírhedt botrány, hogy a Banca Romana a törvényben megengedett mennyiségen felül hozott bankjegyeket forgalomba. A bankot bezárták és hatékony intézkedések történtek a jegy kibocsátó bankok reformjára; a kiküldött parlamenti vizsgálóbizottság azonban egyes politikai vezető személyiségek súlyos felelősségét is megállapította, ami heves párt- és személyi

harcokat váltott ki. A Giolitti-minisztérium 1893 novemberében visszalépett és súlyos válság után, decemberben ismét Crispi tért vissza a kormányra.

A második Crispi-minisztérium idején súlyos összeütközés történt a kormány és a munkásmozgalom között. Ezekben az években a munkásmozgalom állandóan növekedett. 1891-ben ünnepelték meg Olaszországban először május elsejét és ebben az évben indult meg Filippo Turati szerkesztésében a *Critica Sociale*, amely a kritikai marxizmust terjesztette el Olaszországban. Az olasz munkásságnak 1892 augusztusában megtartott genovai kongresszusán szakítás történt a szocialista munkások és a törvénnyel szembehelyezkedő anarchisták között és az első csoporthoz tartozók 1893-ban Reggio Emiliában megalakították az olasz munkások szocialista pártját. Szicíliában, ahol főleg a kénipar válsága miatt rendkívül rossz gazdasági viszonyok uralkodtak, meglepően nagyszámú munkás-fascio alakult. Ezeket De Felice és más szocialista szervezők alapján véve forradalmi szellem nélkül vezették. Működésükben azonban Crispi súlyos veszedelmet látott az államra nézve, Franciaországgal és Oroszországgal való összejátszást vélte náluk megállapítani, és egy tábornok útján rendkívül szigorú megtorlást alkalmazott ellenük; ugyanígy járt el egy hasonló mozgalom ellen Lunigianában is. A rend helyreállítása mellett az államháztartás egyensúlyának megteremtése volt Crispi második minisztériumának legfőbb gondja, amit Sonnino pénzügyminiszter takarékos-sággal és adóemelésekkel ért el. Az egyensúly helyreállítására irányuló törekvések összeütköztek azonban az afrikai vállalkozás pénzügyi követelményeivel, ahol észszerű terv és elégséges eszközök nélkül folyt az expanziós politika. Menelik négus, aki belekapaszkodott az ucciali szerződés egyik pontjának értelmezésébe, vonakodott a protektorátust elismerni és ebben rokonszenvre és némi anyagi támogatásra is talált a franciák és oroszok részéről. A tárgyalások még folyamatban voltak.

mikor Baratieri tábornok megszállta Tigrét és a dervisek elleni harcban Kassalát. Menelik végül beavatkozott a harcba, túlnyomó erejű seregével 1895 decemberében Amba Alaginál megsemmisítette Toselli különítményét, elfoglalta Makalle erődöt, ahol Galliano a sokszoros túlerővel szemben negyven napig ellenállt, és az aduai mélyedésben foglalt állást. Itt Baratieri elővigyázatlanul megtámadta és 1896. március 1-én az aduai vagy abba-garimai csatában a kis olasz sereg, egyrészt az erők aránytalansága, másrészt az egyes olasz oszlopok közötti összeköttetés hiánya miatt, minden vitézsége dacára, megsemmisült. De a harcban a négus is súlyos veszteségeket szenvedett és visszavonult.

A parlamentben és az országban mutatkozó Crispi-ellenes ellenzéki hangulathoz, a hatalmi politika által kiváltott belső ellentétekhez és az « erkölcsi kérdéshez » így az afrikai politika is hozzájárult. Az erkölcsi kérdés, amelyet különösen Cavallotti hangoztatott erősen, elsősorban Crispi és a Banca Romana bizonyos kapcsolataira vonatkozott. Ezeket a kapcsolatokat Giolitti hozta nyilvánosságra, akit viszont azzal vádoltak meg, hogy 1893-ban a banknak egyes okmányait elidegenítette s ezért Crispi kormánya részéről támadásoknak volt kitéve. Ezek a politikai és személyi jellegű harcok az 1895. év folyamán nagyon kiélesedtek és kétségtelenül hozzájárultak Crispi megbuktatásához, ami azonban ténylegesen csak Abba Garima után, a korona kezdeményezéséből következett be.

124. §. A reakció és a liberális rezsim. A gazdasági, szociális és kulturális fejlődés. — Di Rudini második minisztériuma idején (1896—1898) az afrikai kérdésben a békepárttal szemben, amely a szélső baloldal és a jobboldal antikoloniális elemeire, de főleg a gazdasági viszonyokra és az országnak az afrikai vállalkozással szemben tanúsított közönyös magatartására támaszkodott, a reváns pártja kerekedett felül. A békét 1896 ok-

tóberében kötötték meg; ebben Olaszország lemondott a Tigré feletti protektorátusról, de megtartotta a Mareb-Belesa-Muravonalat. A következő esztendőben az ideiglenes jelleggel megszállott Kassalát az olasz kormány átengedte az angoloknak. Ferdinando Martini polgári kormányzósága alatt Eritrea szérénnyel, de tervszerű fejlődésen ment keresztül. Di Rudini miniszteriuma, amely kezdetben Crispi kormányzásának ellenhatása gyanánt bizonyos jóindulatnak örvendett a szélső baloldal részéről, végezetül éppen az alsó néposztályoknak a gazdasági viszonyok által előidézett és a felforgató propaganda által is táplált elégedetlensége és a felsőbb osztályoknak különösen Észak-Olaszországban tapasztalható erősen reakciós magatartása miatt volt kénytelen lemondani. 1898 április—május havában Olaszország különböző részeiben zavargások törtek ki. Különösen erősek voltak a zavargások május 6—9-e között Milanóban, ahol ki kellett hirdetni az ostromállapotot és a katonai hatóság Bava Beccaris alatt vaskézrel teremtetett rendet. Lapokat tiltottak be, politikai egyesületeket oszlattak fel, nagyon sok politikai vezetőt tartóztattak le, a szocialisták közül Turatit, Kulischoff Annát, Lazzarit, a köztársaságiak közül Romussit és De Andreist, sőt még a katolikusok közül is Don Davide Albertariót. A letartóztatottakra a katonai bíróságok nagyon szigorú börtönbüntetéseket róttak ki, de néhány esztendő múlva kegyelemben részesültek. Mindezek a körülmények hozzájárultak a szélsőséges pártok népszerűségének növeléséhez és újra élesztették a polgárság körében a liberális mozgalmat. Mikor Rudini utóda, Pelloux tábornok (1898—1900) a gyülekezési, egyesülési és sajtószabadság ellen irányuló javaslatokat terjesztett be, a kamarában a szélső baloldal obstrukcióhoz folyamodott s a kormányellenes csoportosuláshoz csatlakozott az alkotmányos baloldal egy része Zarardelli és Giolitti alatt, valamint a jobboldal néhány tagja is. Pelloux erre rendeleti úton akarta életbe léptetni intézkedéseit, amit a legfőbb bíróság alkotmány-

ellenesnek minősített s ezzel megerősítette a kamara ellenzékének obstrukcióját. A kamara feloszlatása után a szélső baloldal az 1900 júniusában megejtett választásokból megerősödve került ki. Pelloux erre beadta lemondását és Saracco átmeneti jellegű minisztériumot alakított (1900—1901), amely helyreállította a parlamentben és az országban a nyugalmat. De július 29-én Umberto király Monzában az anarchista Bresci merényletének esett áldozatául.

Az új király, III. Viktor Emánuel, mikor a Saracco-minisztérium a genovai munkáskamara feloszlatását követő bizalmatlansági szavazás után beadta lemondását, Zanardellit bízta meg a kabinetalakítással, aki 1901 májusában baloldali minisztériumot állított össze, de némi kapcsolatot biztosított magának a jobboldal felé is. Ebben a minisztériumban Giolitti vette át a belügyi, a jobboldalhoz tartozó Prinetti pedig a külügyi tárcát. Ez a minisztérium új korszakot nyitott Olaszország történetében, amely a legvirágzóbb volt az egységes királyság megalapítása óta. A belpolitikában az új kormány őszintén liberális gyakorlatot követett, amely a parlamentben a szélsők részéről is támogatással találkozott. Ez különösen a munkásszervezetek kérdésében nyilatkozott meg, melyek a törvény korlátai között teljes szervezkedési és cselekvési szabadságot élveztek, míg a kormány a tőke és munka közötti harcokban pártatlan magatartást tanúsított. A sztrájkjog, amelyet már nem vontak kétségbe, a gyakorlatban az ipari, de méginkább a mezőgazdasági sztrájkok rendkívüli megszaporodásában jutott kifejezésre. Az ipari sztrájkok száma az 1899—1900 évi 642-ről 1901—1902-ben 1852-re emelkedett. Ugyanezen idő alatt a mezőgazdaságban, ahol azelőtt valóságos éhbéreket fizettek, a sztrájkok száma, sokkalta nagyobb mértékben, 36-ról 865-ra szökött fel.

Ez a sztrájk-járvány, amely a konzervatív körökből éles bírálatot és aggodalmakat váltott ki, élettanilag üdvös hatású volt, mert a munkásosztály életszínvonalának emelése

parancsoló szükséglet formájában jelentkezett és a gazdasági viszonyok fellendülése mellett megvalósítható is volt. A nagymérvű talajjavítások, belterjesebb művelés, specializált és jól felvezetett termelési ágak mellett a mezőgazdaság erősen felvirágzott. A mezőgazdaság jóvédelme a királyság első esztendőinek mintegy három milliárd aranylírájáról az 1900 utáni esztendőekben nyolc milliárd lírára emelkedett és így körülbelül a nemzeti jóvédelem felét érte el. Az iparok közül különösen a fémiparok lendültek fel igen erősen; ezek túlzottan magas vámvédelemben részesültek és ezért védelmük a gazdasági körökben erős vitákra is adott okot. De emelkedtek a mechanikai iparok is (Tosi, Breda, Fiat), a ruggyantaárugyártás (Pirelli), a selyemipar és a gyapotipar is, melyben a szövőezékek száma az 1882. esztendei 27,000-ról 1902-ben 78,000-re emelkedett, valamint a műtrágyagyártás. Nagy fellendülést tüntetett fel a villamossági ipar is, ámbár egyidejűleg a szénbehozatal havi egymillió tonnára emelkedett. A részvénytársaságok alapítókéjének összege az 1898. évi 846 millióról 1903-ban másfél milliárdra növekedett. A külkereskedelem, melynek forgalma 1890-től 1900-ig két milliárdról három milliárdra emelkedett, az új évszázad első évtizedének végén meghaladta a hat milliárdot. A kereskedelmi mérleg hiányt tüntetett ugyan fel, de ezt kiegyenlítette a kivándorlók által évente hazaküldött félmilliárd és a másik félmilliárd, amelyet minden esztendőben az idegenek hoztak az országba. Nagy emelkedést tüntettek fel a bankbetétek is; a Banca Commerciale nemzetközi viszonylatban is számottevő intézménnyé nőtte ki magát és mellette másodszorban a Credito Italiano tett szert nagy jelentőségre. A kivándorlás, a helyett hogy csökkent volna, megduplázódott, de jó részben ideiglenes jellegű volt és a kivándorlók bőségesen küldtek aranyat az országba; különösen délen nagyon sokan hazatértek, hogy megtakarított pénzükön földet vásároljanak. 1897—1898-ban megkezdődött a hiány nélküli költségvetési évek

sorozata, amely egészen a világháborúig tartott. 1900—1901-ben az államháztartás többlete 68 millió lírára rúgott és az új évszázad első tizedében több ízben meghaladta a száz milliót. Az állami járadék árfolyama parin felül emelkedett és lehetővé tette a konverziót 4 százalékról az átmeneti 3.75 százalék után 3.50 százalékra. Ezt a konverziót 1906-ban hajtották végre. Ugyanakkor az olasz bankjegynek ázsioja volt az arany fölött.

A szabadságnak és virágzásnak ebben a korszakában a politikai harcok tovább tartottak, sőt még erősödtek is, de vesztettek türelmetlen hevesességükből és személyeskedő jellegükből. A zűrzavar és politikai elvénhedés után, amely a történelmi jobb- és baloldal felbomlását követte, habár egyelőre csak körvonalaiiban is, a konzervatívok és haladók szembenállása kezdett jelentkezni. A szélső pártok — radikálisok, köztársaságiak és szocialisták — gyakran beléptek a nagy pártok kartelljeibe, hogy minél több község igazgatásában többségre jussanak és így hozzászoktak a közügyek intézéséhez és az alkotmányos élethez. A parlamentben néha a kormányt támogatták, sőt a radikálisok, akik elméletileg elismerték a monarchia lehetőségét, a gyakorlatban pedig monarchistákká váltak, még a kormányban is ismételten résztvettek. A szocialisták sorából azonban 1903-ban Turati és 1911-ben Bissolati, nem fogadta el Giolitti meghívását, azzal az indokolással, hogy a kormányban való részvételük esetén a munkástömegek nem ismernék el őket képviselőiknek. A szocialista párt növekedését még megerősítette a Confederazione del lavoro 1906-ban Torinóban történt megalakulása, amely központi szervezete lett a munkásságnak. A Confederazione a reformszocialisztikus irányt vallotta magáénak és a pártban is Turati és Bissolati reformisztikus irányzata jutott túlsúlyra a forradalmi irányzat fölött. Egyes munkásmozgalmak alkalmával azonban, így az emiliai mezőgazdasági sztrájkoknál, a forradalmi irányzat és a Confederazioneval szembenálló szindikalista törekvés érvényesült. A forradalmi irányzat legnagyobb

megnyilatkozása az 1904 szeptemberi általános sztrájk volt, amely néhány nap alatt véget ért és csak az lett a következése, hogy a rákövetkező novemberi választásokon a szélső baloldal némileg visszaesett. Erősen megfogyott és majdnem a feloszlás elé került a köztársasági párt, amely a szociális küzdelem iránti érdeklődés és a kormány liberalizmusa következtében háttérbe szorult ; ez viszont a monarchia megerősödését hozta magával, úgyhogy szokásossá vált a szociális monarchiát emlegetni.

Ebben az időszakban léptek be először az ország politikai életébe a katolikusok is, akik addig csak a közigazgatásban vettek részt, de a politikától a Vatikán parancsa, főleg pedig a «non expedit» miatt távol tartották magukat. Miután 1903-ban XIII. Leó elhalálozott, az utódául megválasztott X. Pius (Sarto, 1903—1914) a világi hatalomra vonatkozó tiltakozást úgyszólván formalitássá csökkentette, normális viszonyt teremtett az egyházi és világi hatóságok között s a non expeditet 1904-ben, és még nagyobb mértékben 1913-ban, a szélsőségesek ellenében a mérsékeltek javára több helyütt felfüggesztette. Az utóbbi választásoknál több esetben a liberálisok és klerikálisok között megegyezés jött létre, mely «Gentiloni-paktum» néven vált ismeretessé. Így bizonyos számú katolikus irányzatú, de még nem kifejezetten katolikus képviselő került a parlamentbe ; külön pártot ugyanis ezek még nem alkottak. A katolikusok bizonyos mértékben kivették részüket a szociális munkából is, amely vonatkozásban XIII. Leó pápának 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját írták zászlójukra. Nagy általánosságban két irányzat uralkodott körükben, egy konzervatívabb jellegű, amely különösen X. Pius idejében a Vatikán támogatásának is örvendett és egy demokratikusabb, amelynek a papirendből később kilépett Don Romolo Murri állott az élén. Utóbb ez az irányzat nyílt ellentétbe került Rómával, amire gyorsan fel is oszlott. A politikától függetlenül merült fel ebben az időben az úgynevezett modernista irányzat, egy merész, de szociálisan ke-

véssé megalapozott mozgalom, amely a katolikus nevelés és a teológia reformját tűzte ki célul. Ezt az irányzatot X. Pius pápa hivatalosan elítélte.

A huszadik század elejének, vagyis a háború előtti korszaknak olasz kultúráját részben az előző korszak kultúrájának folytatása, részben annak átalakítása jellemzi. Az irodalomnak ebben az időben vitán kívül uralkodó személyisége volt Gabriele D'Annunzio, aki a «Terzi Laudi» (*Alcione*) költeményeiben lírájának csúcspontját érte el. Ezek a költemények Pán érzékiséget juttatják erőteljes kifejezésre és elsőrangú helyet foglalnak el az egész európai irodalomban. Mellettük a *Figlia di Jorio* D'Annunzio drámai remekműve. Később D'Annunzio művészete nacionalisztikus irányba fordult el (*La Nave*) s amit itt alkotott, nem kevésbbé érzéki többi műveinél, a mellett több bennük a retorikai elem, de politikai hatásuk felülmúlta a művészi értéket. Utána Giovanni Pascoli (1855—1912) jutott késői elismeréshez, aki némileg be nem fejezett formában szólaltatta meg a természet és a lélek új hangjait. Az emberi könyörületesség és a mindenségben való elmerülés elválasztja ugyan őt D'Annunziótól, de lényegileg mégis összefűzi vele az öntudat szétforgácsolódása az érzékelhető jelenségek világában. Ez a lelki rokonság egy másik eredeti költőnél, Guido Gozzoninál (1888—1916) is felfedezhető, aki feje volt a *félhomály költészete* néven ismert iránynak. A színpad, D'Annunziótól eltekintve, a megelőző korszak irányzatának keretében mozgott s a nevek is még nagyrészt ugyanazok voltak; mellettük legfeljebb még Roberto Bracco (szül. 1861) említendő meg. Sem Benelli (született 1877) megkísérlette a történelmi dráma feltámasztását, de csak egy D'Annunziótól eltérő új formához jutott el. A regényirodalomban bőséges volt a termelés, de igazi újdonságokat nem termelt és színvonala sem emelkedett; inkább az emelkedés ellenkezőjét lehet megállapítani. Itt is nagyrészt az előző korszak írói vannak az előtérben.

A festészetben versenyen kívül a modern realizmus uralkodott, amely azonban inkább a francia impresszionizmus külföldi követőit, semmint az irányzat eredeti, klasszikus mestereit utánozta. A nagyobb nevek között megemlíthetők Emilio Gola (1852—1923), Guglielmo Ciardi (1842—1917), Ettore Tito (született 1859) — a két utóbbi a velencei hagyományok követői közül való — Gaetano Previati (1852—1920), aki a saját különleges «divizionista» modorában dolgozott, Antonio Mancini (1852—1931), a színekben dúskálkozó festő, és Aristide Sartorio (1860—1932), aki az akadémikus nagyarányúság felé hajolt el. A futurista mozgalom, amely a háború után is folytatódott, forradalmat akart előidézni a művészetben, de számottevő eredményeket nem tudott elérni. Az olasz impresszionizmus legértékesebb alkotásai Armando Spadinitól (1883—1925) valók, kinek működése jó részben a háború utáni időkre esik. Más olasz nevek említésétől el lehet tekinteni, mert ezek a külföldön telepedtek le és az idegen iskolák munkájába illeszkedtek bele. A szobrászatban erősen érvényesült a hagyományos akademizmus; ennek voltak a képviselői Giulio Monteverde (1837—1917), Davide Calandra (1856—1915) és Pietro Canonica (született 1869); viharos kísérleteket tett a szellemi expresszionizmus irányában Leonardo Bistolfi (1859—1933); a szobrászi impresszionizmust gyakorolta Medardo Rosso (1858—1928). Más szobrászok (Dazzi, Martini, Wildt) érvényesülése már a háború utáni időre esik.

A zenében az új olasz operai iskola folytatódott, amelyben Puccini és Mascagni mellé más, kisebb nevek csatlakoztak (Giordano, Zandonai). Több sikerrel ismétlődtek meg a modern szimfonikus zene megteremtésére irányuló kísérletek, amelyek különösen a háború után vettek erősebb lendületet (Casella, Respighi, Castelnuovo-Tedesco).

Nagy változások történtek a filozófia és a filozófiai-történelmi-irodalmi művelődés terén. Ennek a mélyreható és átfogó

jellegű munkásságnak, amely változatlan erővel és élénkséggel¹ folytatódott a háború után is; Benedetto Croce (szül. 1866) volt a szellemi vezére, aki mint a neoidealizmus előharcosa Hegelre és vele együtt a risorgimento nápolyi idealizmusának képviselőjére, Spaventára támaszkodott. Ez a neoidealizmus, melynek legfőbb terméke a *Filosofia dello spirito* négy kötete, a filozófiát rendszertannak tekinti a szellem különböző tevékenységeinek megismeréséhez. Legnagyobb befolyást az esztetikára és az irodalmi kritikára gyakorolt, melyeknek terén máig is uralkodik. Ez a neoidealizmus, amelynek munkájához már a háború előtti időben Giovanni Gentile (szül. 1875) is csatlakozott, noha ő alapjában véve egy sok tekintetben eltérő filozófiai iránynak, az aktuálidealizmusnak volt a képviselője, szembehelyezkedett az akkor mind a filozófia, mind a történelem és politikai erkölcstan terén uralkodó pozitivizmussal. A történelmi tudomány területén a pozitivistá irányon a neoidealizmussal egyidejűleg rést ütött a történelmi materializmus által befolyásolt gazdasági irányzat, amely egy időn át megtermékenyítő impulzust adott az olasz történelmi kutatásnak. Ennek az iránynak képviselői közül Salvemini és Volpe említendőek meg. Egy másik lökést adott a történelmi tudományoknak a katolikus modernizmus, amely főleg a vallástörténeti kutatásokat mozdította elő (Minocchi, Buonaiuti). E három irányzaton kívül állva, mint történetíró egészen eredeti felfogásnak hódolt Gaetano De Sanctis (szül. 1870). A politikai-erkölcsi téren az olasz politikában uralkodó liberális-demokratikus-szocialisztikus felfogás elleni támadásban Croce antipositivizmussal találkozta, bár nagyon különböző forrásokból eredtek és tőle tartalmilag is nagyon eltértek, a politikailag nacionalista és idealisztikusan irracionális és voluntarisztikus áramlatok is.

125. §. **Giolitti korszaka. Tripolisz.** — Zanardellinek 1903 októberében történt visszalépésétől a háborúig a kormánypolitikát

majdnem állandóan Giolitti (1842—1928) irányította, vagy ha nem irányította is, legalább is befolyása alatt tartotta. Ő volt a kormány feje 1903—1905-ben, 1906—1909-ben és 1911—1914-ben, míg a közbeeső időt 1906-ban a többség ideiglenes új vezéreinek, Fortisnak és Luzzattinak két száz-száz napos miniszteriuma és 1909—1910-ben Sonninónak, az ellenzék vezérének kormánya töltötte ki, melynek azonban hiányzott a parlamenti alapja. Giolitti nagy többsége, amely az 1904. és 1909. évi választásokból került ki, konzervatívokból, liberálisokból és radikálisokból állott, miért is rendszerét neotranszformizmusnak nevezték. Giolitti kormányrendszere, amely a körülményekhez alkalmazkodó empirizmuson alapult, lényegileg liberális volt, de nem törekedett szerves pártalakításra, hanem e helyett bizonyos mértékben a parlament értékének csökkentését és személyes tekintélyének növelését mozdította elő.

Jelentős volt Giolitti idejében a nemzet életfeltételeinek emelésére irányuló politikai és közigazgatási tevékenység. Kitért ez különösen a költségvetés egyes tételeinek 1900 és 1907 közötti emelkedéséből; így a közoktatásra fordított kiadások 49-ről 85 millióra, a közmunkaügyi kiadások 79-ről 117-re, a mezőgazdaságiak pedig 13-ról 27-re emelkedtek. Az állam működési körét szüntelenül újabb területekre terjesztette ki, így 1906-ban saját üzemébe vette az államvasutakat s ezeket megjavította és kibővítette, 1910-ben pedig államosította a népoktatást. Egész sor intézkedés és különleges törvény hozatott Dél- és részben Közép-Olaszország, vagyis a támogatásra legjobban rászorult vidékek érdekében, hogy ezek a többi tartományok színvonalát elérjék. A szociális törvényhozás a legváltozatosabb területekre terjedt ki: közegészségügy, jótékonyági intézmények, olcsó munkáslakások, fogyasztási és mezőgazdasági szövetkezetek, munkások balesetbiztosítása, baleseti és öregségi munkáspénztár, nők és fiatalkorúak munkavédelme, éjjeli munka szabályozása, vásár- és ünnepnapai munkaszünet,

munkaügyi hivatalok. Ugyanakkor a katonai kiadások erős emelésével történt intézkedés a honvédelem fejlesztésére is; az említett időszakban a hadsereg fordított kiadások 281 millióról 376 millióra, a haditengerészeti kiadások pedig 135 millióról 167-re emelkedtek.

A külpolitikát az 1900 utáni időben olasz részről az erősebb tevékenység és az irány megváltozása jellemzi. A tiszta hármasszövetségi politikát és a Franciaországgal való feszültséget a hármasszövetségnek egyszerű védelmi intézmény gyanánt való felfogása váltotta fel, — ez a védelmi elv érvényesült a szövetséges Ausztriával szemben is, sőt különösképpen ellene — ehhez járult a barátság Franciaországgal, amellyel a francia-angol entente cordiale 1904 áprilisában történt megkötése óta nem állt szükségszerű ellentétben, hanem azt ellenkezőleg előnyösen kiegészítette Olaszország hagyományos barátsága Angliával. A változást előkészítette az 1898. évi új olasz-francia kereskedelmi szerződés, amely véget vetett a vámháborúnak, majd pedig az 1896-ban a külügyi tárca vezetésére visszatért Visconti-Venosta által 1900 decemberében megkötött földközi-tengeri egyezmény, amelynek értelmében Franciaország kijelentette az érdektelenséget Tripolisban, Olaszország pedig Marokkóban. Prinetti, aki 1902. június 28-án változatlan formában újította meg a hármasszövetséget, egyidejűleg megállapodást kötött Barrère francia nagykövettel, amely kiegészítette a földközi egyezményt és idegen támadás esetén kölcsönös semlegességet állapított meg Francia- és Olaszország között. Ennek következtében az 1905—1906. évi marokkói és az 1911. évi balkáni válság alkalmával Olaszország nem támogatta az agresszív német törekvéseket Franciaországgal szemben. Az Ausztriához való viszony az irredentizmus kiújulása és a balkáni, főleg albániai versengés következtében mind feszültebbé vált. Különösen táplálta az irredentizmust az ausztriai olaszok hiábavaló törekvése, hogy olasz egyetemet kapjanak, valamint az állandó

harc az olaszok és szlávok között Triesztben és Venezia Giulia-ban. A fegyverkezés az olasz-osztrák határon mindkét részről állandóan erősödött és Olaszország ismételtén számított osztrák támadásra, amint hogy az osztrák-magyar vezérkar foglalkozott is ezzel a gondolattal. Nagy elégedetlenséget váltott ki Olaszországban Bosznia-Hercegovina 1908-ban történt annexiója, mert az olasz közvélemény abban a felfogásban élt, noha ennek nem volt diplomáciai jogalapja, hogy az annexiónak csak úgy lett volna szabad megtörténni, hogy Olaszország kárpótlásul megkapja Trentinót. Ezeknek a viszonyoknak volt a következménye az Olaszország és Oroszország között 1909 októberében Raccónigiben létrejött megállapodás, amely egyrészt leszögezte a balkáni népek függetlenségének elvét, másrészt az 1902. évi francia, majd angol hozzájárulás után orosz részről is elismerte Olaszország tripoliszi igényeit.

Ezek az igények főleg azon alapultak, hogy a Földközi-tengernek egész déli tengerpartja ne kerüljön idegen kézbe. Megvalósításuk, a kellő távolabbi és közvetlen diplomáciai előkészítés következtében, közvetlenül az olasz királyság félé százados fennállásának ünnepe után, az olasz-török háború révén, a hatalmak tiltakozása nélkül történhetett meg. A háború Olaszország 1911. szeptember 29-i hadüzenetével kezdődött és 1912. október 18-án a lausannei békével ért véget, amelyben Törökország lemondott Tripolisz feletti szuverénitásáról; utána nyomban az összes hatalmak elismerték Líbiának Olaszország által történt annexióját. A háború alatt Olaszország megszállta Rhodost és a Dodekannezos szigeteit s ezeket némi diplomáciai nehézségek dacára, ideiglenes jelleggel megtartotta, míg nem a világháború az ideiglenes jellegű foglalatást végleges hódítássá nem változtatta.

A líbiai háború, amely az olasz közvéleményben nagy népszerűségnek örvendett, Giolitti negyedik minisztériuma idejében zajlott le. Ebben San Giuliano töltötte be a külügyminiszteri

tárcát. Giolitti, aki ezt a gyarmati vállalkozást irányította, a belpolitikában a liberális-demokratikus irány fenntartására törekedett. Ezért 1912-ben megszavaztatta az életbiztosítás államosítását és olyan választójogi reformot léptetett életbe, amely már csaknem az általános választójoggal volt egyértelmű. Ennek értelmében a választójogot azokon kívül, akik már az 1882. évi törvény értelmében választójoggal rendelkeztek, megkapták mindazok, akik katonai szolgálatot teljesítettek és akik harmincadik életévüket betöltötték. A választók száma így három és fél millióról nyolc millióra emelkedett. Giolitti azonban nem tudta elkerülni, talán mert nem törődött vele eléggé, a pártoknak és lelkeknek olyan eltolódását, amely a politikai harc kiélesedéséhez és az antiliberalis irányzatok megerősödéséhez vezetett. Egyik oldalon a szocializmus visszatért a harcos és forradalmi irányhoz; ennek az iránynak Benito Mussolini (szül. 1889) volt a feje; 1912 decemberétől az *Avanti* szerkesztője. Mint-hogy a Reggio Emiliában megtartott 1912. évi pártkongresszuson ez az irány győzedelmeskedett, a reformszocialisták kiléptek és Bissolati alatt megalakították a szocialista reformpártot. A másik oldalon az imperialista és tekintélyuralmi törekvéseket tápláló nacionalista irány emelkedett fel, amely egyaránt ellensége volt a hagyományos liberalizmusnak és a szélsőséges pártoknak s egyes katolikus elemekkel lépett szövetségre.

Az új választójog életbeléptetése után első ízben lezajlott 1913 október-novemberi választások a szélső baloldal számára és agresszivitásának erős megnövekedését hozták magukkal a kamarában. A szocialisták száma megkétszereződött. Mikor a radikális párt is kormányellenes magatartást kezdett tanúsítani, Giolitti visszalépett, és az új kabinetet a radikálisok részvétele nélkül, 1914 márciusában Antonio Salandra alakította meg, aki Sonnino oldaláról ment át Giolitti táborába. Júniusban ez a kormány szállt szembe Romagnában és a Markákban a vörös hét elnevezés alatt ismert köztársasági-anarchista mozgalmak-

kal, amelyek a forradalmi szocializmus körében is rokonszenvvél találkoztak. Kielesedőben voltak az ellentétek a szélső jobb-
oldal és szélső baloldal között is.

126. §. **A háború.** — Ezeket a belső viszonyokat a régi párt-
keretek teljes felforgatása mellett gyökerestől kavarta fel az
európai háború. A líbiai háborút követő 1912—1913. évi két
balkáni háború majdnem egész Törökországnak a balkáni álla-
mok közötti felosztására és Nagy-Szerbia megalkotására veze-
tett, amely irredentisztikus vonzóerőt gyakorolt az osztrák-
magyar monarchia délszláv alattvalóira. Albánia önálló állammá
alakult, Ausztria-Magyarország és Olaszország tényleges hege-
móniája alatt, amely azonban nehezen volt egyensúlyban tart-
ható. Mikor 1914. június 28-án szerb irredentisták az osztrák-
magyar monarchia trónörökösét, Ferenc Ferdinárd főherceget
meggyilkolták és a monarchia ezért «preventív» háborút indí-
tott Szerbia ellen, Oroszország Szerbia javára közbelépett és az
augusztus elején kitört háború a hármass antant — Francia-
ország, Oroszország, Anglia, majd Japán is — és a két központi
hatalom mérkőzésévé szélesedett ki. Később az utóbbiakhoz
csatlakozott Törökország és Bulgária is. Olaszország azon körül-
mény folytán, hogy a támadás szövetségeseinek egyike részéről
történt, jogilag fel volt mentve a közbelépéstől, más oldalról
azonban az osztrák hegemonia megkísérlése a Balkánon veszé-
lyeztette érdekeit; mindazonáltal semlegességét nyilatkoztatta
ki. Az európai háború és az olasz semlegesség első hónapjai után
élénk viták fejlődtek ki az Olaszország által követendő további
magatartás tekintetében. A béke, illetve a semlegesség fen-
tartására irányuló törekvés mellett, amely különösen a szo-
cialista pártra és a klerikális körökre támaszkodott, de széle-
sen el volt terjedve a polgárság körében is, határozott csoport-
ok alakultak, amelyek Olaszországra a központi hatalmak
elleni hadbalépését követelték. Ezen az oldalon nacionalista,

demokratikus, szocialista és szindikalista elemek találkoztak és szövetségre léptek egymással, hogy így gyakoroljanak nyomást a kormányra és közvéleményre. Benito Mussolini, aki semlegességi magatartása miatt kilépett a szocialista pártból, vezető szerepet játszott az intervenciós mozgalomban. Az olasz kormány nagyon hamar meggyőződött a háborúba való beavatkozás szükségességéről, de azt katonailag és diplomáciailag elő akarta készíteni. Az első Luigi Cadorna vezérkari főnöknek, az utóbbi San Giuliano külügyminiszternek (megh. 1914 októberében) és Sonnininak volt a feladata. Sonnino, hogy tisztázza a helyzetet a monarchiával, a hármasszövetségi szerződés 7. szakasza alapján indított tárgyalást, amely kárpótlást biztosított Olaszországnak a monarchia balkáni terjeszkedése esetén. Ausztria vonakodott, hogy elvileg hozzájáruljon olasz területeinek átengedéséhez, mire Olaszország a hármas antanttal kezdett tárgyalásokat. Mikor Ausztria végezetül, de későn, bizonyos területi engedményekre határozta el magát, amelyek egyébként erősen alatta maradtak az olasz kívánalmaknak s ezeket csakis a háború befejeztével akart teljesíteni, az olasz kormány 1915. április 26-án az antanttal megkötötte a londoni egyezményt és május 3-án felmondta a hármasszövetségi szerződést. Míg ez történt a titkos diplomácia terén, a semlegesség pártja erős támaszt talált Giolittiban, aki a kamara többségének rokon-szenvét bírta és hajlandó volt az ekkor felemelt bécsi ajánlatot megfontolás tárgyává tenni; erre május 18-án a Salandra-minisztérium beadta a lemondását. Ekkor országszerte óriási tömegtüntetések játszódtak le a beavatkozás mellett; ezek voltak a híres *májusi napok*. A király május 16-án újból Salandrát bízta meg a kabinetalakítással, akinek a parlament május 20-án teljes felhatalmazást adott a háborúra. Olaszország a monarchiának május 23-án május 24-i kezdettel üzent meg a háborút; ezt később követte a Törökországnak és Németországnak szóló hadüzenet. Salandrát a háború folyamán Boselli

(1916—1917), majd Orlando (1917—1918) nemzeti koalíciós minisztériuma követte.

Eltéktelve az olasz hadsereg számbeli fölényétől, minthogy az osztrák-magyar hadsereg zöme más harcterekeken volt lekötve, a háború Olaszországra nézve nehéz viszonyok között kezdődött meg az 1866. évből örökölt kedvezőtlen katonai határok miatt. A Stilsfer Jochtól az Adriáig húzódó hosszú ívben, amely az esetleges áttörés nagy veszedelmeit rejtette magában, az olasz csapatok csak nagyon lassan nyomulhattak előre az ellen-séggel szemben, amely kitűnően megerősített állásokat foglalt el az Alpok hegyein és a Karszt dombjain. Miként Franciaországban, itt is lövészárokháború kezdődött, de sokkal kedvezőtlenebb előfeltételek között, amit kezdetben még súlyosbított az olasz felszerelés hiányossága. Mindazonáltal az olasz hadsereg a Karszton vívott közelharcban lassan előrenyomult és egyre nagyobb osztrák-magyar haderőket kötött le. Jelentősége akkor vált döntővé, mikor az 1917 márciusi és novemberi forradalmak után az orosz arcvonal megszűntette az ellenállást a központi hatalmakkal szemben. A bainsizzai fennsíknak 1917 augusztusában történt elfoglalása után, mikor már Trieszt is fenyegetettnek látszott, a német főparancsnokság elhatározta a beavatkozást és az osztrák-magyar hadsereggel együtt 1917. október 23-án az Isonzo felső folyásánál, Caporettnál megkezdte a támadást. Minthogy a támadók az olasz arcvonalat a Karszt vonalát tartó harmadik hadsereg háta mögött áttörték és egy közvetlenül mögötte fekvő második vonal a védelemre nem volt megfelelően berendezve, november első napjaiban az egész olasz hadsereg kénytelen volt visszavonulni a Grappa fennsíkjától a Piaveig húzódó vonalra. Ezeket az új állásokat az olasz hadsereg, a szenvedett súlyos veszteségek ellenére, makacsul tartotta, míg néhány francia és angol hadosztály érkezett támogatására. Később viszont több olasz hadosztály ment Franciaországba. A főparancsnokságot a háborúnak ebben a szaká-

ban Armando Diaz tábornok vette át, aki Cadornánál jobban tudta katonáinak lelkét megnyerni és erkölcsi színvonalukat fenntartani. A közhangulat, amely addig nagyrészt határozatlan és széthúzó volt, egész Olaszországban megszilárdult az ellenállás és győzelem akarásában. 1918. június 15—22 között az ellenségnek egy nagy támadását a Piave mentén tökéletesen visszaverték. Októberben az olasz főparancsnokság általános támadást rendelt el az osztrák-magyar arcvonal áttörésére, azon a ponton, ahol az alpesi és piavei szakasz érintkezett egymással; a támadás kezdete október 24-re volt kitűzve. Miután az ellenséges arcvonal áttörése megtörtént és a kettétört két frontszakasz embereknek és anyagoknak óriási zúrzavarává változott, október utolsó és november első napjaiban az olasz csapatok újból megszállták az összes elvesztett területeket és Trentinót. Az osztrák-magyar főparancsnokság fegyverszünetet kért, amelyet a Padova melletti Villa Giustiban, november 3-án, másnapra szóló hatállyal írtak alá; ennek értelmében Németország déli határa fedezetlen maradt. De már ezeket az eseményeket megelőzően, október közepe táján, a kettős monarchia nem német és nem magyar népei körében olyan el nem nyomható forradalmi mozgalmak kezdődtek, melyek az osztrák-magyar monarchia felbomlására vezettek; ennek a visszahatása jelentkezett tulajdonképpen a hadseregben. Károly császár és király hiába proklamálta október 16-án az osztrák császárság federalizálását. Csehek, délszlávok, románok, lengyelek és végül a németek és magyarok is, külön államok megalkotását határozták el, míg Trieszt kimondotta a csatlakozást Olaszországhoz.

A bulgár és török front már az osztrák-magyar arcvonal előtt összeomlott, míg a német arcvonal a franciák, angolok és amerikaiak nyomása alatt, július második felétől kezdve, ellenlökés reménye nélkül, fokozatosan visszahajlott. Az Egyesült Államok ugyanis, arra való hivatkozással, hogy Németország a korlátlan bűvárhajóharcra provokálta őket, 1917-ben szintén

megüzenték a háborút. Mikor a német kormány tárgyalásokat kezdett az Egyesült-Államokkal, Németországban kitört a forradalom, az összes német uralkodók eltűntek és az ideiglenes kormány november 11-én aláírta a fegyverszünetet. Erre a főbb győztes államok Párizsban megállapították a békefeltételeket, melyek alapján Németországgal 1919. június 28-án Versaillesben, Ausztriával 1919. szeptember 10-én Saint Germainben, Magyarországgal pedig 1920. június 4-én Trianonban megkötötték a békét. A békeszerződésekkel egyidejűleg a győztes államok megalakították a Népszövetséget, amelybe fokozatosan a leggyőzött államok is beléptek.

Különösen nehéz volt a háború eredményeinek rendezése olasz vonatkozásban. A helyzetet különösen két körülmény tette bonyolulttá. A szerbek, horvátok és szlovének új királysága, amely később a Jugoszlávia nevet vette fel, tiltakozott a londoni egyezmény végrehajtása ellen és ebben többé-kevésbé támogatta őt Franciaország és Angolország, főleg azonban Wilson amerikai köztársasági elnök. A másik nehézséget Fiume kérdése okozta, amelyet e szerződés értelmében Horvátországhoz kellett volna kapcsolni, míg a város az Olaszországgal való egyesítést követelte. Mialatt a diplomaták vitatkoztak, Gabriele D'Annunzio, aki egyike volt a beavatkozás vezéreinek és a háborúban mint repülő tűntette ki magát, 1919. szeptember 12-én egy csapat önkéntes élén elfoglalta Fiumét és átvette a város kormányzását. Ugyanakkor a nacionalista párt előtérbe tolta a dalmát kérdést is. Végezetül, hosszú és bonyodalmas tárgyalások után, az utolsó Giolitti-minisztérium, melynek Sforza volt a külügyminisztere, 1920. november 12-én Jugoszláviával megkötötte a rapallói egyezményt. Az alpesi keleti határt egész Isztriával együtt Olaszország kapta meg, amint előzőleg már az Ausztriával kötött békeszerződés elismerte a brenneri határt. A dalmát zónát, amely a londoni szerződés szerint Olaszországnak jutott volna, Jugoszlávia kapta meg, az olasz központ jelle-

gével bíró Zára kivételével, amelyet Olaszországgal egyesítettek. Fiúméból, a közvetlen szomszédságában fekvő kis területtel együtt, szabad államot alakítottak, amely Olaszországgal és Jugoszláviával volt határos. 1923-ban Fiume városa, egy Jugoszláviával kötött új egyezmény alapján, Olaszországgal egyesült.

127. §. **A fasizmus.** — A háború óriási gazdasági, politikai és erkölcsi felfordulással járt, melyeknek hatásait Európa tartósan megérezte. Nagy eltolódások történtek a vagyoni viszonyokban; megváltoztak a pénzértékek, egyesek elszegényedtek, mások pedig meggazdagodtak; rendkívüli nehézségek jelentkeztek a hadigazdálkodásról a békegazdálkodásra való átmenetnél; társadalmi agitáció korbácsolta fel a munkásságot és gyakran éppen ellenkező irányban a kispolgárságot; forradalmi változások mentek végre az érzésekben és eszmékben. Közvetlenül a háború utáni időkben az orosz kommunista tanácsköztársaságnak a bolsevista párt által történt megalapítása nagy hatást gyakorolt az európai munkástömegekre és a proletármozgalmak mindenütt a szélsőségek felé hajoltak el. Ez volt az úgynevezett bolsevizálódás időszaka. Ez az irányzat akkor kezdett lehanyatlani, mikor 1920 nyarán az oroszok a lengyel háborúban vereséget szenvedtek és mikor ezzel egyidejűleg Oroszország szomorú gazdasági helyzete és az ottani kegyetlenül autokratikus kormányrendszer fokozatosan ismeretessé vált.

Különösen mozgalmas volt a háború utáni korszak Olaszországban. A zűrzavart és felfordulást, amely hasonlatos volt a többi országokéhoz, még fokozta Francesco Nitti kormányának (1919—1920) gyengesége, valamint a szocialista pártban a szélsőséges elemek felülkerekedése, míg ugyanakkor a másik oldal törekvései is, a háború eredményeiről folyó viták és a parlamenti életben jelentkező bajok és nehézségek következtében

sokkal harciasabb formában jelentkeztek. Az 1919 novemberi választások után, amelyek a háborús kamara által, feloszlata előtt alkotott új választójogi törvény értelmében már az általános szavazati jog és proporciónális választási rendszer alapján zajlottak le, a parlamentnek két nagy pártja volt, melyek mintegy a mandátumok felét jelentették: a szocialista párt és a katolikus néppárt. Az első, amely alapján véve nem tudott forradalmat csinálni, elvi merevségben zárkózott el és megtagadta a kormányzásban való közreműködést; a populáris pártja részt vett ugyan a kormányzásban, de felekezeti tendenciákkal és gyakori belső egyenetlenségekkel. Az országban sztrájkoknak és munkászavargásoknak valóságos járványa söpört végig, amely 1920 szeptemberében egyes gyáraknak a munkások által történt elfoglalásáig fajult. Ehhez járult a neutraliztikus szenvedélyek és cselszövények bizonyos kiújulása, mely nem annyira a polgári rendet, mint inkább a hazafias érzést sértő esetekre vezetett. A gyárak elfoglalásának gyors és békés befejezése után a bolsevizáló irány a proletariátus körében hanyatlani kezdett és 1921 elején a munkásság kettévált a kommunista és szocialista pártra, melyek közül az utóbbi alkotta a nagy többséget. Giolitti utolsó minisztériuma (1920 június—1921 június) idején a kormány több erélyt mutatott, fenn tudta tartani a rendet és gondoskodni tudott a pénzügyi helyzet javításáról is; mikor azonban ez a kormány az új választások után, melyek lényegileg nem hoztak változást, lemondott, az utána következő Bonomi- és Facta-kormányok sem a parlamenti helyzetet, sem pedig a zorszámban napirenden levő összeütközéseket nem tudták megfékezni.

A fasiszta mozgalom, amely Milanóban 1919. március 23-án született meg s amelynek a kiváló szervező és lelkesítő tulajdonságokkal felruházott Benito Mussolini állott az élén, ebben az időben vett erősebb lendületet. A fasizmusban különböző irányzatok találkoztak, de az egészen Mussolini személyisége ural-

kodott. Erős volt benne a nacionalisztikus irányzat, amely a háború eredményei felett folyó vitákból táplálkozott; szerepelt benne, különösen az agrárius jellegű Emilia tartományban, a polgárság visszahatása a szocializmus túlkapásaival szemben; hozzájárult ezekhez a háború szelleme által erősen megzavart kispolgárság nyugtalansága és törekvése helyzetének megváltoztatására. A fasiszta mozgalom széles területen sikerrel alkalmazta az úgynevezett squadrizmus formájában a direkt akciót a legerősebb szocialista hadállások ellenében. Mindenekfelett győzelmesen állta meg a helyét a szocialista párt által 1922 júliusában megkísérlett általános sztrájk alkalmával.

1922. október 27-én Mussolini elrendelte a fasiszták mozgósítását és a felvonulást Rómába, amelyet 28-án hajtottak végre. Ez volt a híres *Marcia su Roma*. A már lemondásban levő második Facta-minisztérium az ostromállapot kihirdetésével meg akarta kísérelni az ellenállást, de III. Viktor Emánuel király nem egyezett bele és Mussolinit hívta meg a kormányra. Mussolini nyomban megalakította az új kormányt és közreműködésre szólította fel a régi pártok embereit, a nélkül azonban, hogy magukkal a pártokkal szóba állt volna. Megkezdődött az állam újjászervezésének és átalakításának munkája. Az első intézkedések közé tartozott a nemzeti biztonság önkéntes hadseregének megszervezése, amely a squadrizmus felváltására szolgált. Az új választói törvény alapján 1924 áprilisában megválasztott kamara túlnyomó többsége a kormánnyal rokonszenvezett, de a többségnek nem minden tagja tartozott még a fasiszta párt kötelékébe. Az ellenzék kisebbségi pártjai, a demokraták egy csoportja, a néppárt nagyobb része, a köztársaságiak és a szocialisták Matteotti szocialista képviselőnek júniusban történt meggyilkolása után, kivonultak a kamarából és 1924 második felében nyílt harcot indítottak a kormány ellen. De a kivonulás az Aventinusra nem ragadta magával az országot és a kamara kicsiny ellenzéki csoportjának, amelynek az addig kormány-

támogató Giolitti állt az élére, szintén nem volt sikere a parlamentben. 1925. január 3-án a kamarában tartott beszédében Mussolini kesztyűt dobott a parlamenten kívül maradt aventinusi ellenzéknek és bejelentette a végleges áttérést a liberális rendszerről a fasiszta rendszerre. 1925-ben és 1926-ban az ellenzékét teljesen megszüntette, a fasiszta párt kivételével az összes pártokat feloszlatta, intézkedéseket hozott és szervezeteket létesített minden politikai agitáció elnyomására, a politikai sajtót a rendszer fegyelmező ellenőrzése alá helyezte, a szocialista és a katolikus munkásszervezeteket feloszlatta és a munkásság érdekképviselőit a fasiszta szindikátusokra ruházta; mindezekkel az intézkedésekkel Mussolini megkezdte az új állam rendszeres felépítését.

Saját meghatározása szerint az új és totalitárius állam jellegét a *tekintélyi demokrácia* adja meg. Ebben az államban a kormány szuverén és az államhatalom felülről lefelé terjed, de egyúttal arra törekszik, hogy a nép akarátának legyen kifejezője és a nép szükségleteit elégítse ki; a polgárok hozzájárulását az államhatalom népgyűlésekből (*«adunate popolari»*) meríti. A kormány irányítja és ellenőrzi a lehető legteljesebb mértékben a nemzeti élet egész területét. A közvetítő szerepét a kormány és a nép között a fasiszta-párt (*Partito Nazionale Fascista*) tölti be, amely nem egy politikai irányzatnak a képviselője a többiekkel való küzdelemben, — ami a fasiszta államban nincsen megengedve, — hanem a fasiszta állam szolgálatára rendelt szervezet, az állam pedig kizárólag ebből a szervezetből egészíti ki tisztviselői karát.

Az eredeti fasiszta alkotmány szerint az állam feje a király, minthogy a fasizmus a monarchikus államformát a savoyai dinasztiával együtt elfogadta. A kormány feje a *duce*, akit a király nevezett ki; Mussolininak ezt az elnevezését a külföld is általánosan elfogadta. A kormány fejét illetve meg minden kormányzati tevékenység legfőbb irányítása; egyes különösen fontos

kormányzati ágazatok közvetlenül alája tartoztak, míg a többieket illetően ő adta meg az irányelveket az egyes minisztereknek, akiket az ő előterjesztésére nevezett ki a király a párt tagjainak sorából. Tanácsadó szerv gyanánt állt mellette az 1923 januárjában megalakított fasiszta nagytanács, melynek hatáskörét később megjelent rendeletek szabályozták. A tanács tagjai a miniszterek és a párt más magasállású személyiségei köréből nevezettek ki. Mindennemű kormányzati kezdeményezés és döntés Mussolini személyében összpontosult. A kormány a végrehajtó hatalmon kívül, sürgős esetekben törvényhozói hatalmat is gyakorolt, az úgynevezett törvényrendeletek útján, melyek a parlament által utólagosan voltak jóváhagyandók.

A törvényhozói hatalmat, mint régebben, a fasiszta államban is a szenátus és a képviselők kamarája gyakorolta. Az első nem változott meg, az utóbbinak létszáma négyszázra csökkent és összetételének módja is megváltozott. A megejtett választásoknál a szindikális szervezetek és más nemzeti szövetségek kijelölték a megválaszthatók különböző csoportjait; a végleges kiválasztást a fasiszta nagytanács ejtette meg, amit egész Olaszországban a népszavazás követett az egységes lajstromra. Ez volt a kezdete annak az átszervezésnek, melynek során a régi képviselőházat a fasciók és korporációk kamarája váltotta fel. Egyszerre ment azonban végbe a helyi közigazgatás radikális átszervezése; megszűntek a tartományi és községtanácsok és ezek választott fejei s ezeket a kormány által kinevezett podeszták és tanácsadó szervek váltották fel.

Maga a fasiszta állam is a *korporációs* nevet vette fel. Az 1927. április 21-én kelt *Carta del lavoro* («munka alkotmánya») a munkát társadalmi kötelezettségnek és minden polgári tevékenység alapjának nyilvánította. Munkaadók és munkavállalók fasiszta szindikátusokban szerveztettek meg, melyek felsőbb fokon konföderációkban egyesültek; a szervezetek mind a

kormány irányítása alá kerültek. Ez a szindikális szervezet gondoskodott a kollektív munkaszerződésekről, amelyek az összes szakmákra általánossá és kötelezővé tétettek; a sztrájkok és kizárások eltiltattak s a munkaadók és munkavállalók között felmerült viszályok e célra szervezett munkaügyi bíróságok hatáskörébe utaltattak. Nagy haladást tüntetett fel a szociális törvényhozás a munkásnyugdíj, negyvenórás munkahét, dopolavoro stb. életbeléptetésével. Míg a szindikális szervezet a termelésben érdekelt különböző osztályok egymáshoz való viszonyának szabályozását célozta, magának a termelésnek a nemzet egyetemes érdekei szerinti szervezésére a korporációk létesültek, melyeknek felállítása 1938 decemberében kezdődött meg. A korporációk a termelés különböző tényezőit szakmai főcsoportokban foglalták össze. Ezek biztosították az állami érdekeknek megfelelő irányított gazdálkodást. 1938-tól kezdve ebben a vonatkozásban különösen erősen jutott kifejezésre az *autarchia* elve, amelynek határozott célja az volt, hogy a gazdasági élet, de különösen a nemzet hadi felkészültsége szempontjából döntő jelentőségű javak közül, lehetőség szerint minél több állíttassék elő az ország határain belül. Az új rendszer a kormány ellenőrzése alá helyezte a pénzforgalmat, a deviza-gazdálkodást és az egész külkereskedelmi forgalmat.

A nagyszabású közmunkaprogramm a nemzeti termelés és nemzeti gazdaságifelkészültség növelésére irányult. Különös gondot fordított a kormány a földművelésügyre s a *gabonacsatával* («battaglia del grano») sikerült elérni, hogy a fogyasztás számára szükséges gabonát, majdnem egész mennyiségében, a belföldön termeljék. A teljes talajjavításról szóló törvény («bonifica integrale») gyökeresen intézkedett a meg nem művelt és mocsaras területek egészségesse tételéről és hasznosításáról. Ez a nagyszabású vállalkozás különösen a Pontini mocsarak területén vált be, ahol az új Littoria, Sabaudia, Pontinia és Aprilia nevű községek keletkeztek és megalakult az új, Littoria

nevű tartomány. A földművelés előmozdítását célzó intézkedésekhez kapcsolódtak a népszaporodást szolgáló intézkedések. Különös említést érdemel ebben a vonatkozásban az anya- és csecsemővédelem («Opera Nazionale per la Maternità e Infanzia»). A királyság lakossága állandóan növekedett és 1938-ban elérte már a negyvenöt milliót. Róma, Nápoly és Milano a milliós lakosságú városok közé emelkedtek. A városok egész sorában nagy építkezési és szabályozási munkálatokat hajtottak végre. Rómában nagyszabású archeológiai ásatások történtek és a császári fórumok szabaddá tételével lehetővé vált a Via dell' Impero meguyítása.

Nagy gondot fordított a fasiszta rendszer a katolikus valláshoz való kapcsolatainak kiépítésére és ezt a rendszer alapvető elemei közé sorozta. Ebben a vonatkozásban legnagyobb jelentőségű esemény volt 1929. február 11-én a laterániszerződések aláírása, melyeket az 1922-ben megválasztott XI. Pius pápa (Ratti) kötött meg, aki XV. Benedek (Della Chiesa ; 1914—1922) után lépett a pápai trónra. Az első szerződés a római kérdést rendezte abban a formában, hogy a Vatikánvárost teljes szuverén joghatósággal a Szentszéknek engedte át, ez viszont elismerte az olasz királyságot ; a szerződéssel egyidejűleg életbelépett konkordátum pedig az állam és egyház közötti viszonyt rendezte Olaszországban, olymódon, hogy többek között bevezette a vallásoktatást a középiskolákban és kimondotta az egyházzal kötött házasságok polgári jogérvényességét.

Különösképpen gondoskodott a fasiszta rendszer a nemzet katonai erejének növeléséről, amennyiben megújította és kifejlesztette a katonai ipari felkészültséget, erős légi haderőt teremtett és megszervezte az egész nemzet testi nevelését és katonai előkészítését. Ezt a célt szolgálta a közoktatásügyi minisztérium irányítása alatt álló *balilla-szervezet*, amely az utolsó évek folyamán *Gioventù italiana del Littorio* nevet vette fel és a párt alá rendeltetett. A szervezetbe tartozó ifjak 18 éves

korukban, mint *ifjú fasiszták* a sajátképperi párt kötelékébe léptek át.

Nagy tevékenységet fejtett ki az új rendszer a nemzetközi politika területén. Részesese volt Olaszország az 1925. október 16-án megkötött locarnói paktumnak, amelyben Angliával együtt garantálta a Franciaország, Belgium és Németország között létrejött megállapodást, hogy kölcsönösen tiszteletben tartják egymás területi integritását. 1928. augusztus 28-án Párizsban aláírta az úgynevezett Kellogg-paktumot, amelyben a világ összes államai kijelentették, hogy a háborúról, mint a nemzetközi politika eszközéről lemondanak; ez ünnepélyes megnyilatkozás volt, gyakorlati következmények nélkül. Tevékenyen résztvett a fasiszta kormány a fegyverkezések korlátozását célzó tárgyalásokban, melyek részben a Nemzetek Szövetsége keretében bonyolódtak le. De míg a tengeri fegyverkezés korlátozása terén az 1922. évi washingtoni és 1930. évi londoni egyezményrel és más későbbi megállapodásokkal sikerült a nagyhatalmak között bizonyos elveket felállítani, a Genfben 1932. februárjában összeült leszerelési konferencia nem járt eredménnyel. Az új rendezés legfőbb akadálya volt a német fegyverkezés kérdése, amennyiben Németország nem volt hajlandó magát tovább alávetni a versaillesi intézkedéseknek. Hitler új nemzeti szocialista kormánya széles keretek között megkezdte Németország felfegyverzését, 1933 októberében otthagyta a leszerelési konferenciát és kilépett a Nemzetek Szövetségből, 1935-ben megkezdte a repülőflotta építését és bevezette az általános védkötelezettséget, 1936. március 7-én felmondta a locarnói szerződést és katonailag megszállta a versaillesi szerződés értelmében demilitarizált rajnai tartományt. 1935 elején rövid ideig Olaszország szoros együttműködésben állt Francia- és Angolországgal. Ez az együttműködés főleg két megnyilatkozásban jutott kifejezésre. Az egyik volt a Mussolini és Laval francia külügyminiszter által 1935. január 7-én megkötött római egyez-

mény, amelynek az volt a célja, hogy Ausztria függetlenségét a nemzeti szocialista annexiós törekvésekkel szemben megvédelmezze, a dunai államok közötti jó viszonyt előmozdítsa és ezek mellett a Franciaország és Olaszország között függőben levő különböző gyarmati kérdéseket is megoldja. A másik volt az 1935 áprilisi stresai konferencia, melynek elnöki tisztét Mussolini töltötte be és ahol az európai politika alapvető kérdéseinek közös irányelveit vitatták meg.

Ezt az együttműködést az abesszíniai kérdés robbantotta fel. 1935-ben a fasiszta kormány feje arra az elhatározásra jutott, hogy ezt a kérdést fegyverrel oldja meg és nagy gyarmatbirodalmat teremtsen Olaszország számára. A Nemzetek Szövetsége, amelynek 1923 óta Abesszínia is tagja volt, az olasz vállalkozást támadó jellegű háborúnak minősítette és gazdasági szankciókat léptetett életbe, amelyek azonban nem tartóztatták vissza Olaszországot a katonai akciótól. A háború, amely mind a tigrèi, mind a szomáli arcvonalon 1935 októberében kezdődött meg, Badoglio marsall alatt 1936. május 5-én Addis Abeba elfoglalásával ért véget. Május 9-én III. Viktor Emánuel felvette az Etiópia császára címet. A Nemzetek Szövetsége júliusban megszüntette a szankciókat, a nélkül, hogy a dolgok új alakulását elismerte volna. Az elismerés az egyes hatalmak részéről külön-külön, fokozatosan történt meg. A fasiszta kormány távol tartotta magát a Nemzetek Szövetségének munkálataitól és Németországgal keresett szoros együttműködést. Ez volt a *berlin-római tengely* kezdete. 1937. november 6-án Olaszország Németországgal és Japánnal együtt aláírta a kommunista internacionálé ellen irányuló egyezményt, december 11-én pedig bejelentette kilépését a Nemzetek Szövetségből. Ebben a tökéletesen megváltozott nemzetközi helyzetben, miután a római és a stresai egyezmények jelentőségüket teljesen elvesztették, 1938-ban megtörtént Ausztria bekebelezése Németországba.

A fasiszta Olaszország és a nemzeti szocialista Németország

szoros szolidaritása Mussolini 1937 szeptemberi németországi és Hitler 1938 májusi olaszországi látogatásán kívül különösen kifejezésre jutott abban az erkölcsi és anyagi támogatásban, melyet a két hatalom Spanyolországban 1936 májusától kezdve a népfront köztársasági kormánya ellen felkelt Franco tábornoknak nyújtott. Franco tábornok főleg ennek a támogatásnak segítségével lett ura az országnak, ahol a fasizmussal és a nemzeti szocializmussal rokon kormányzati rendszert léptetett életbe. Különösen Olaszországból tízezerszámra mentek «legionáriusok» Spanyolországba, ahol döntő módon hozzájárultak Franco sikeréhez. Az Olasz- és Németország részéről Francónak nyújtott támogatással a másik oldalon szembenállt az a segítség, amelyet Szovjetország és a nemzetközi jellegű szélső baloldali pártok, különösen Franciaországban, nyújtottak a spanyol népfrontnak. A francia kormány jóindulattal viseltetett a köztársasági Spanyolország irányában és voltak pillanatok, mikor a spanyol kérdés miatt az európai béke veszélyeztetettnek látszott; de a veszedelmet a hatalmaknak hivatalos be nem avatkozási egyezménye elhárította.

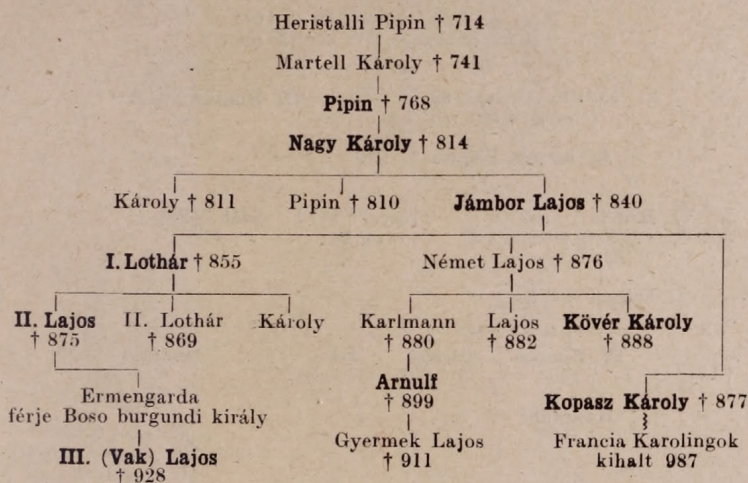
Egy másik, még súlyosabb nemzetközi politikai válságot váltott ki 1938 szeptemberében a csehországi szudétánémetek kérdése, akiknek Németország a népek önrendelkezési joga alapján a birodalommal való egyesítését követelte. Franciaország kijelentette abbeli készségét, hogy megtámadás esetén segítségére megy Csehszlovákiának és Anglia is hajlandónak mutatkozott, hogy Franciaország oldalára álljon, míg a fasiszta kormány úgy nyilatkozott, hogy európai konflagráció esetén Németország oldalára áll. Miután a két nyugati hatalomnak sikerült a csehszlovák kormányt rávenni, hogy elvben járuljon hozzá a kérdéses területek átengedéséhez, a kérdés végleges rendezése — közvetlenül a német fegyveres bevonulás előestéjén — Mussolini kezdeményezésére a négy hatalomnak 1938. szeptember 29-én megtartott müncheni konferenciáján történt meg.

Kevéssel utóbb, novemberben életbelépett egy még áprilisban megkötött angol-olasz megállapodás. Ezzel szemben decemberben az olasz kormány a Franciaországgal 1935 januárjában megkötött szerződést lejáratnak jelentette ki.

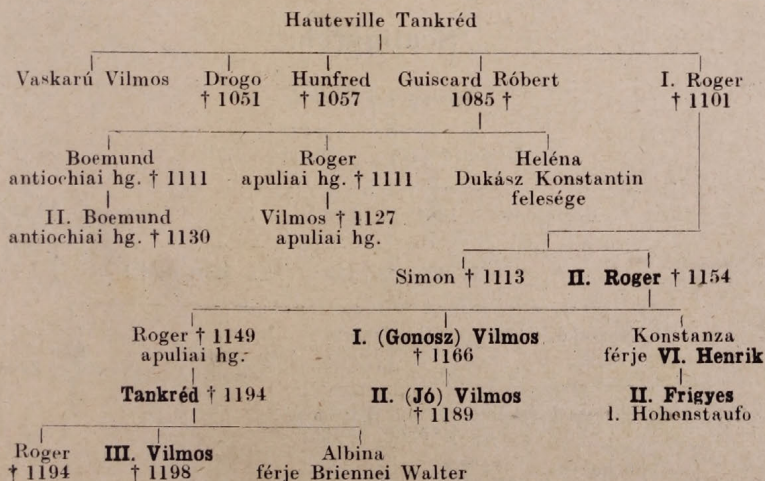
A fasiszta kormány, amely a külpolitika mellett a belpolitikában is új irányelveket léptetett életbe, 1938 őszén, az olasz faj védelme címén a zsidók ellen szigorú intézkedéseket léptetett életbe, melyekkel a háború óta betelepedett külföldi zsidókat kiutasította az országból, az olaszországi zsidók politikai és polgári jogait pedig lényegesen korlátozta. Végezetül, mint a fasiszta kormány legsajátosabb alkotása, 1938 decemberében törvényerőre emelkedett a képviselőháznak fasciók és korporációk kamarájává történt átalakítása, amelyre már fentebb utalás történt. Az alkotmánynak ezzel a módosításával, amely a liberális és demokratikus választási rendszernek utolsó maradványát is eltörölte, befejeződött a totális tekintélyi állam felépítése.

GENEALÓGIAI TÁBLÁZATOK.

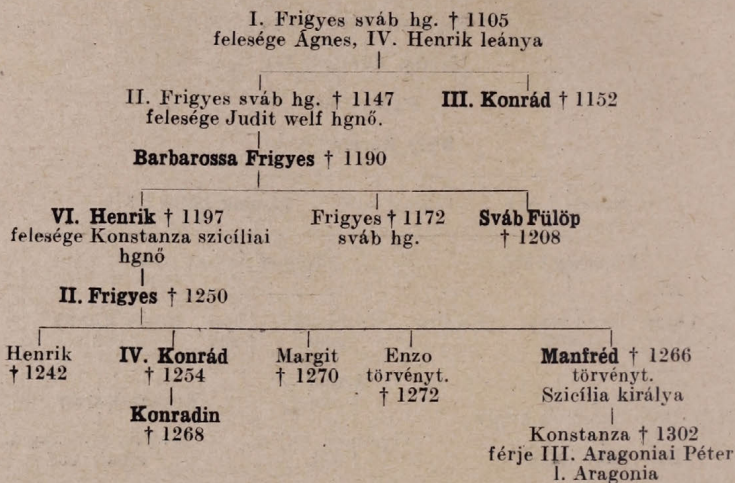
Karolingok.

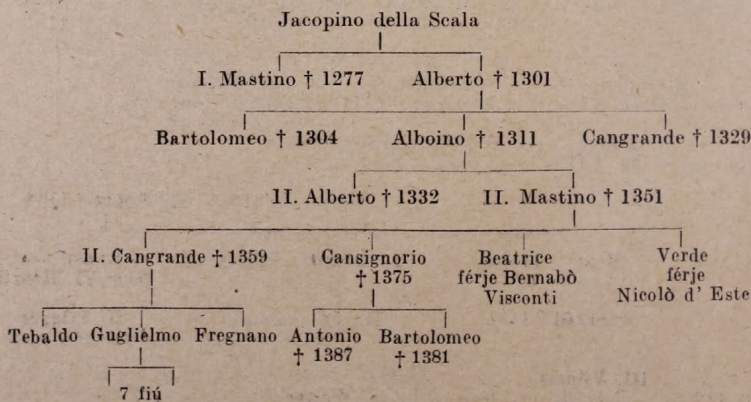
Normannok.

Hohenstaufok.

Scaligerek.

Anjouk.

(Á nápoly—szicíliai királyok neve vastagabb betűvel:)

CapetingokVIII. Lajos francia király
† 1226IX. (Szt.) Lajos fr. kir.
† 1270**Id. Anjou-ág****Károly**
† 1266**II. Károly**
† 1309**Árpádok**

IV. Béla † 1270

V. István † 1272

IV. (Kun) László † 1290 Mária † 1323

1270

Martell Károly
† 1295

Róbert Károly † 1342

Nagy Lajos † 1382 András hg.
† 1345Mária † 1392 Hedvig
† 1399**Róbert**
† 1343

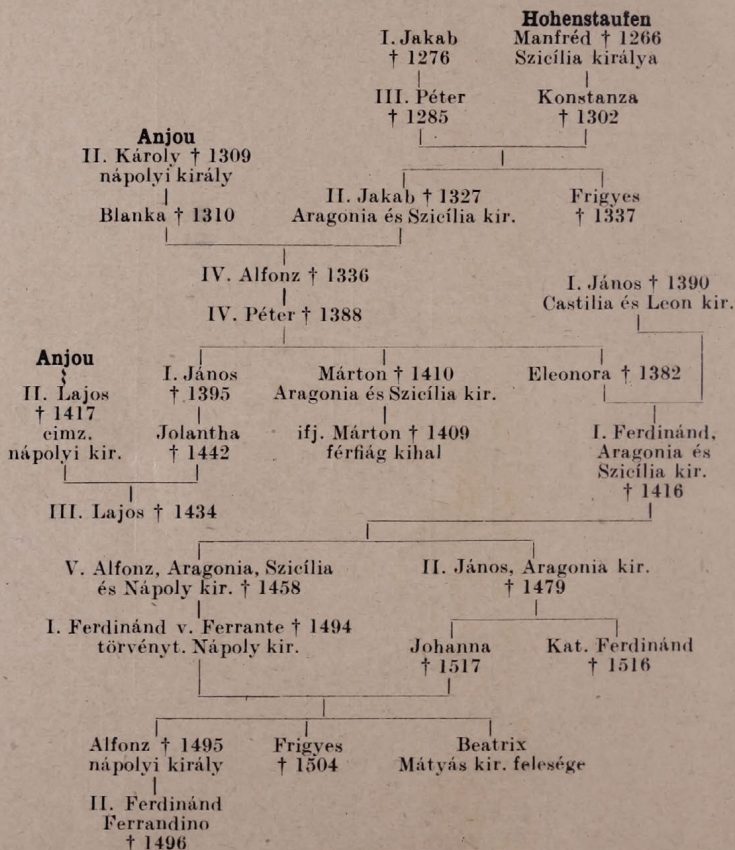
Károly hg. † 1328

I. Johanna † 1382Fülöp tarantói hg.
†
tarantói hgk.Károly † 1347
Négy leány**II. Johanna**
† 1435János durazzoi hg.
† 1335Lajos † 1362
Kis Károly † 1386**László**
† 1414**Ifj. Anjou-ág**

Jó János francia kir. † 1364

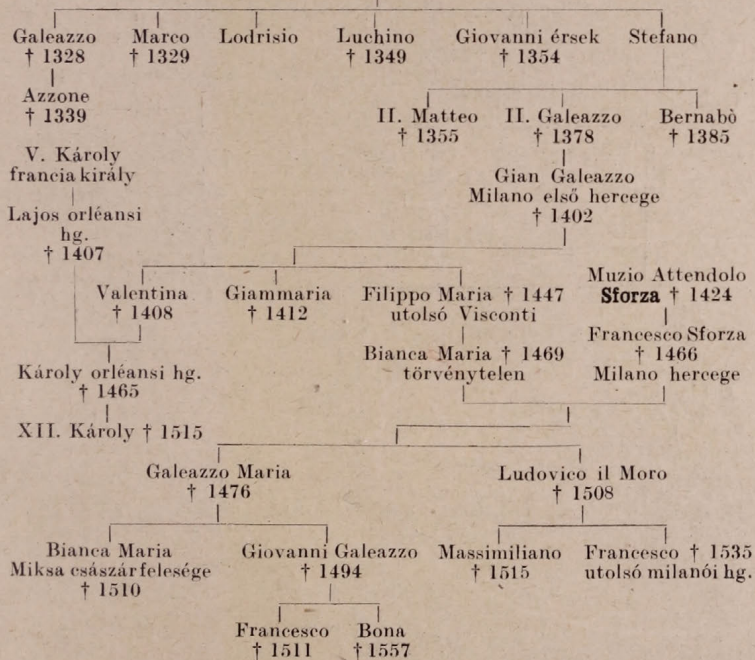
I. Lajos hg.
I. Johanna örökbe fog.
† 1384II. Lajos címz. náp. kir.
† 1417III. Lajos
II. Johanna örökbefog.
† 1434René
náp. trónköv. † 1480János
lotharingiai hg.
† 1470Miklós
lotharingiai hg.
† 1473Károly, Maine hg.
† 1472IV. Károly
nápolyi trónkövetelő
† 1481

Aragoniai ház.

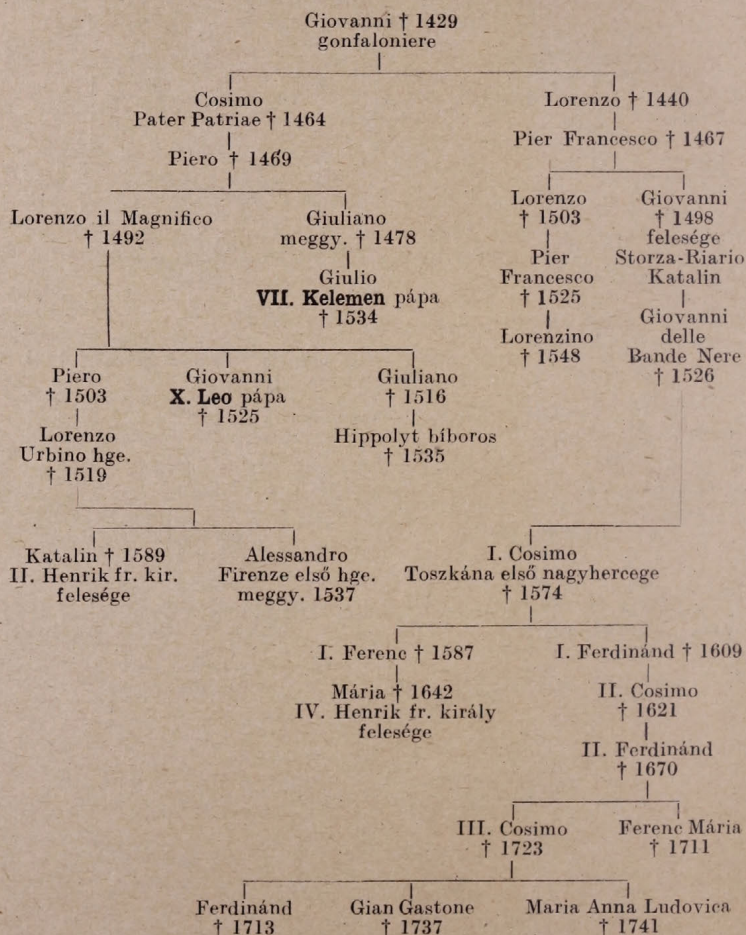

Visconti-Sforza.

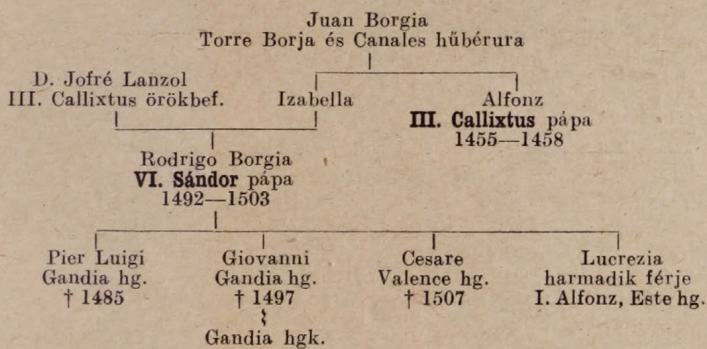
Matteo **Visconti** † 1322
csász. helytartó

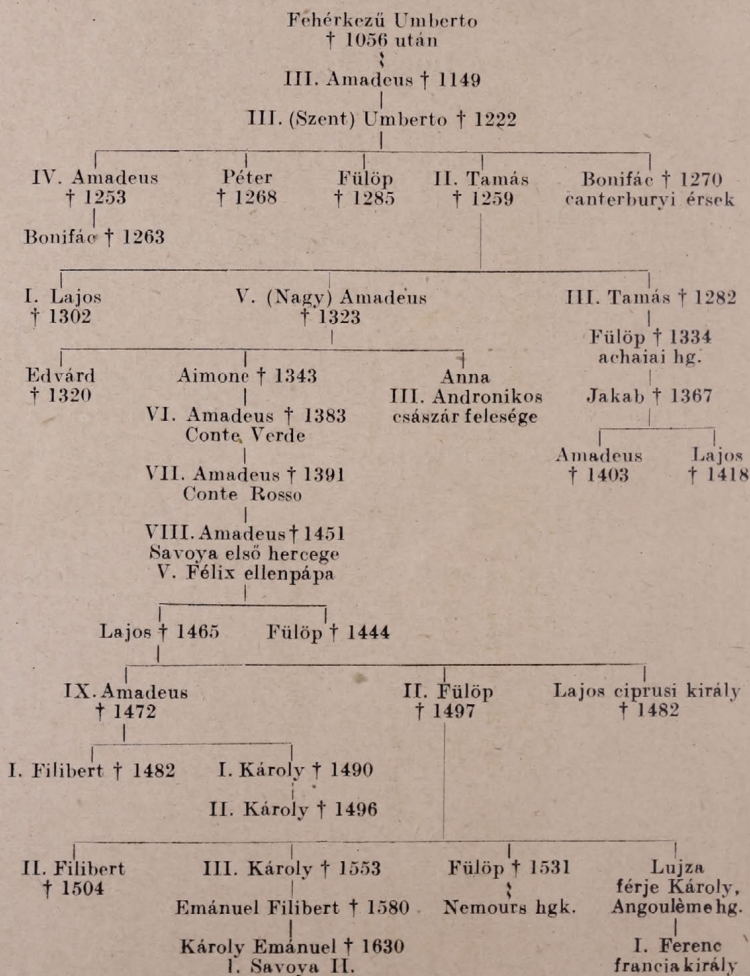
Mediciek.

Borgiák.

Savoya I.

Savoya II.

I. Károly Emánuel

† 1630

Savoya

Viktor Amadeus † 1639

felesége Krisztina, IV. Henrik francia király leánya

Ferenc † 1638

II. Károly Emánuel † 1675

II. Viktor Amadeus † 1732
1720-tól Szardínia királya

III. Károly Emánuel † 1773

III. Viktor Amadeus † 1796

III. Károly Emánuel
† 1802

I. Viktor Emánuel
† 1824

Károly Félix
† 1831

Carignano

Tamás

† 1656

Emánuel Filibert † 1709

Eugén Móric † 1673

Viktor Amadeus † 1741

Eugén † 1736
a hadvezér

Lajos Viktor † 1778

Viktor Amadeus † 1780

Károly Emánuel † 1800

Károly Albert
† 1849

Erzsébet Franciska † 1833
Rainer hg. felesége

II. Viktor Emánuel
† 1878

Ferdinánd genovai hg.
† 1853

I. Umberto † 1900
III. Viktor Emánuel

Amadeus † 1890
aostai hg.

Klotild
Bonaparte Jeromos hg.
felesége

Mária Pia, Lajos
portugál király
felesége

Margit
Umberto király
felesége

Tamás genovai hg.
† 1908

Emánuel Filibert
aostai hg.

Viktor Emánuel
torinói gróf

Lajos Amadeus
abruzzói hg.

Umberto
salernói gróf

Amadeus
apuliai hg.

Aimone
spoletói hg.

Jolanda

Mafalda

Umberto
piemonti hg.
trónörökös

Johanna

Maria

Ferdinánd
udineihg.

Filibert
pistoiai hg.

Maria Bona

Adalbert
bergamói hg.

Eugén

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
ART AND HISTORY
OF THE
CITY OF
NEW YORK

AZ OLASZ TÖRTÉNELEM ÉVSZÁMAI.

- 754 Róma alapítása a hagyomány szerint.
700 körül. Görög gyarmatosítás Itáliában.
650 után. Etruszk kultúra és civilizáció virágzása.
480 Hymerai tengeri csata.
474 Cumaei tengeri csata.
451—450 Tizenkét táblás törvény.
415—414 Athén expedíciója Syrakusa ellen.
389 Elleporosi csata.
387 Csata az Allia mellett; a gallok Rómában.
350 Bruttius szövetség a görögök ellen.
343—341 Első szamnita háború.
340—338 Latin háború; a latin szövetség feloszlata.
326—304 Második szamnita háború.
321 Caudiumi vereség.
298—290 Harmadik szamnita háború.
295 Sentinumi csata.
287 *Lex Hortensia*.
284 Arretiumi csata az etruszkokkal és gallokkal.
282—272 Tarentumi háború.
279 Pyrrhus győzelme Ausculumnál.
264—241 Első pún háború.
222 Clastidiumi győzelem a gallok fölött.
218—201 Második pún háború.
217 Csata a Trasimenus tavánál.
216 Cannaei csata.
215—205 Első macedóniai háború.
212 Syrakusa elfoglalása.
202 Zamai csata.
200—197 Második macedóniai háború.
192—189 Ázsiai háború Antiochos ellen.

- 171—168 Harmadik macedóniai háború.
- 153—133 Hispania meghódítása.
- 149—146 Harmadik pún háború.
- 146 Karthágó lerombolása.**
- 135—132 Rabszolgaháború.
- 133—121 Gracchusok mozgalmai.**
- 113—101 Háború a cimberekkel és teutonokkal.
- 107 Gaius Marius konzul.
- 100 Apulieius Saturninus agrártörvénye.
- 91—88 Italok háborúja Róma ellen.
- 88—84 Első mithridatesi háború.
- 82—79 Lucius Cornelius Sulla diktátor; proskripciók.
- 74—64 Harmadik mithridatesi háború; Ázsia meghódítása.
- 63 Catilina összeesküvése.
- 59 Első triumvirátus; Pompeius, Caesar, Crassus.
- 58—51 Caesar meghódítja Galliát.
- 53 Háború a parthusok ellen; Crassus elesik.
- 48 Pharsalusi csata.
- 44 Caesar megöletése.
- 43 Második triumvirátus; Antonius, Octavianus, Lepidus.
- 42 Philippi ütközet; a köztársasági párt bukása.
- 31—30 Háború Octavianus és Antonius között.
- 31 Actiumi tengeri csata.
- 31 Kr. e.—14 Kr. u. Caesar Octavianus Augustus: a császárság megalapítása.**
- 31 Kr. e.—68 Kr. u. Julius-Claudiusok dinasztiája.
- 69—96 Flaviusok dinasztiája.
- 96—192 Antoninusok dinasztiája.
- 98—117 Marcus Ulpius Traianus; a birodalom legnagyobb kiterjedése.
- 193—235 Severusok dinasztiája.
- 212 Caracalla kiterjeszti a polgárjogot az egész birodalomra.
- 235—284 Katona császárok kora.
- 284—305 Diocletianus; a birodalom újjászervezése.
- 306—337 Nagy Konstantin.
- 325 Niceai zsinat.
- 330 Konstantinápoly a birodalom új székvárosa.
- 375 A népvándorlás kezdete.**
- 395 Arcadius és Honorius megosztják a birodalmat.
- 410 Alarik és a gótok Rómában.

- 440—461 I. Leo pápa.
 451 Chalcedoni zsinat.
 452 Attila betörése Itáliába.
 455 Genserik és a vandálok Rómában.
476 Romulus Augustulus letétele ; a nyugatrómai birodalom bukása.
 480 A római és bizánci egyház különválása.
 489 Isonzói csata.
 493 Ravenna elfoglalása ; Odoaker halála.
493—553. Keleti gót birodalom Itáliában.
 500 Nagy Teodorik Rómában.
 527—565 I. Justinianus.
 529 Montecassino alapítása.
 529—434 *Corpus juris* kiadása.
 535—540 Belizár itáliai háborúja a gótok ellen.
 552—553 Narses Itáliában ; a gót birodalom bukása.
568—774 Longobardok uralma Itáliában.
 590—604 Nagy Gergely pápa.
 692 Trullai zsinat Konstantinápolyban.
 751—768 Kis Pipin, a frankok királya.
 768—814 Nagy Károly.
 773 Nagy Károly győzelme a longobardok fölött.
 774 Nagy Károly első római útja.
800 Nagy Károlyt III. Leo császárrá koronázza ; nyugatrómai birodalom felújítása.
 827 Szaracénok patraszállnak Szicíliában.
 843 Verduni szerződés ; a birodalom felosztása.
 843—875 Karolingok Olaszországban.
 846 Szaracénok Róma alatt ; *città leonina*.
 847 II. Lajos háborúja a szaracénokkal.
 867 Photius egyházszakadása.
 875 A bizánciak elfoglalják Barit.
 888—936 A «független» itáliai királyság kora.
 888—923 Berengár, Itália királya.
 889 Spoletói Guido, Itália királya.
 891 Spoletói Guidót V. István pápa császárrá koronázza.
 896 Arnulfot Formosus pápa császárrá koronázza.
 900 A magyarok a Brenta mellett megverik Berengárt.
 901. Burgundi Lajos császárrá koronáztatja magát.
 910 Cluny alapítása.
 915 Berengár császárrá koronáztatja magát.

- 919—1024 Szász királyok és császárok.
 926 Provencei Hugó, Itália királya.
 932—954 Alberik, princeps et senator Romanorum.
 936—973 I. Nagy Ottó.
 943 II. Berengár visszatér Olaszországba.
 951 Ottó, Olaszország királya.
962 Ottó császárrá koronáztatja magát; német-római szent birodalom.
 998 Giovanni Crescenzo felkelése Rómában.
 999—1003 II. Szilveszter pápa.
 1002—1015 Arduin, Itália királya.
 1012 Camaldoli kolostor alapítása.
 1024—1125 Frank vagy száli királyok és császárok.
 1030 Normannok Dél-Olaszországban; Rainulf, Aversa grófja.
 1036 Benedekrendi kolostor alapítása Vallombrosában.
 1040 Milanói felkelés.
 1046 Sutri zsinat.
 1053 Civitai csata; a normannok elfoglalják IX. Leo pápát.
 1054 Végleges szakítás Róma és Bizánc között.
 1056—1106 IV. Henrik.
 1059 Lateráni zsinat.
 1059 Melfi zsinat; Guiscard Róbert, Apulia és Calabria hercege.
1073—1085 VII. Gergely (Hildebrand) pápa.
 1074 Nagyböjti zsinat Rómában.
1077 IV. Henrik Canossában.
 1081 Guiscard Róbert elfoglalja Durazzót.
 1087 Korzikát Genova, Szardiniát Pisa foglalja el.
 1093 Felső-itáliai városok szövetsége IV. Henrik ellen.
1099 Első keresztes hadjárat; Jeruzsálem elfoglalása.
 1111 Sutrii egyezés V. Henrik és II. Paschalis között.
 1122 Wormsi konkordátum.
 1130 Roger, Szicília királya.
 1132 Supplinburg Lothár első itáliai útja; guelfek és ghibellinek.
 1138—1254 Sváb királyok és császárok (Hohenstaufok).
 1143 Felkelés Rómában; «szent szenátus».
 1147 Bresciai Arnold.
 1152—1190 Barbarossa Frigyes.
 1158 Béke Bizánc és a normannok között.
 1158 Roncagliai diéta.
 1162 Milano elpusztítása.
 1165—1175 Háború Genova és Pisa között.

- 1167 Lombardiai liga a császár ellen.
 1168 Alessandria alapítása.
 1172 Nagytanács alapítása Velencében.
 1176 Legnanói csata.
 1177 Barbarossa Frigyes és III. Sándor találkozása Velencében.
 1182 Konstantinápolyi vérfürdő a latinok ellen.
 1183 Konstanzi béke a császár és a városok között.
 1184 A pápa kiátkozza a valdensieket.
 1190—1197 VI. Henrik.
 1192—1205 Enrico Dandolo doge.
 1194 VI. Henrik, Szicília királya; császári uralom egész Itáliában.
1204 A keresztesek elfoglalják Konstantinápolyt.
 1209 Assisi Szent Ferenc megkezdi a prédikálást.
1212—1250 II. Frigyes.
 1215 Negyedik laternáai zsinat állásfoglalása az eretnekség ellen.
 1215 Dominikánus rend alapítása.
 1223 III. Honorius pápa megerősíti a ferencesek rendjét.
 1224 Nápolyi egyetem alapítása.
 1228—1229 II. Frigyes keresztes hadjárata.
 1234 Pápai dekretumok összegyűjtése.
 1237 Cortenuovai csata.
 1243—1254 IV. Ince pápa.
 1245 Lyoni zsinat trónvesztesnek nyilvánítja II. Frigyeset.
 1253—1292 II. Vilmos, a monferrati «nagy őrgróf».
 1257 Guglielmo Boccanegra, Genova népkapitánya.
 1258—1266 Manfréd, Szicília királya.
 1259 Mastino della Scala, Verona podestája.
 1259 Cassanói csata; Ezzelino halála.
 1260 Ghibellinek győzelme Montapertinél.
 1261 Görög császárság helyreállítása Konstantinápolyban.
 1264—1270 Háború Velence és Genova között
 1266 Beneventói ütközet; Manfréd halála.
 1266—1285 Anjou Károly, Nápoly-Szicília királya.
 1268 Tagliacozzói csata; Konradin kivégzése.
 1274 Második lyoni zsinat szabályozza a pápaválasztást.
 1277 Otto Visconti, Milano ura; a Viscontiak uralmának kezdete.
 1280 Torinót a savoyai grófsághoz csatolják.
1282 Szicíliai vecsernye; Szicília elszakad Nápolytól.
 1282—1285 Aragoniai Péter, Szicília királya.
 1282 Demokratikus alkotmány Firenzében.

- 1284—1300 Háború Genova és Pisa között ; Pisa lehanyatlása.
 1294—1303 VIII. Bonifác.
 1296 *Clericis laicos* bulla.
 1277 Velencei nagytanács bezárása.
 1298 Tengeri csata Curzolánál ; Genova győz Velence fölött.
 1300 Első jubileumi év Rómában.
 1302 Valois Károly Firenzében ; fehérek száműzése a városból.
 1302 *Unam sanctam* bulla.
1309—1376 A pápák Avignonban.
 1309—1343 Anjou Róbert, nápolyi király.
 1310 Biamonte-Tiepolo összeesküvés Velencében ; tizek tanácsa.
 1311—1313 VII. Henrik olaszországi hadjárata ; «*De Monarchia*».
 1316—1328 Castruccio uralma Luccában.
 1321 Dante halála.
 1322—1328 Galeazzo Visconti uralma Milanóban.
 1326 «*Defensor Pacis*».
 1327—1329 Bajor Lajos olaszárszági hadjárata.
 1334—1383 VI. Amadeus, a «*Conte Verde*».
 1335 A tizek tanácsa állandósul.
 1337 Szövetség a Scaligerek ellen.
 1342—1343 Az athéni herceg uralma Firenzében.
 1343—1381 Johanna, Nápoly királynője.
 1345 András herceg meggyilkolása.
 1346—1358 Felsőolaszországi háború ; Nagy Lajos háborúja Velencével.
 1347—1348 Nagy Lajos nápolyi hadjárata.
 1348 Pestis Olaszországban ; «*Decamerone*».
 1355 IV. Károly Rómában császárrá koronáztatja magát.
 1355 Marino Faliero összeesküvése Velencében.
 1361—1362 Pestis Olaszországban.
 1368—1379 Háború Velence és Genova között.
 1378 Ciompi-összeesküvés Firenzében.
1378—1415 Nagy egyházszakadás.
 1379 Genovaiak Velence alatt ; velencei győzelem Chioggianál.
 1383—1391 VII. Amadeus, a «*Conte Rosso*».
 1395 Gian Galeazzo Visconti, Milano hercege.
 1400 körül Mediciek uralma Firenzében.
 1409 Pisai zsinat.
 1409 Szicília Aragoniával egyesül.
 1412—1447 Francesco Maria Visconti, Milano hercege.

- 1414 Konstanzi zsinat.
- 1431 Baseli zsinat.
- 1433 Zsigmond császárrá koronázása Rómában.
- 1435 Háború Nápoly és Aragonia között; genovaiak győzelme Pon-zánál.
- 1435—1442 Aragoniai Alfonz, Nápoly királya.
- 1438—1439 Firenzei zsinat.
- 1439 Egyházi unió Bizánccal.
- 1447—1455 V. Miklós pápa; ez egyházi állam újjászervezése.
- 1449 Szövetséges háború Francesco Sforza ellen.
- 1450 Francesco Sforza, Milano hercege.
- 1452 III. Frigyes olaszországi útja; utolsó császári koronázás Rómá-ban.
- 1452 Este család uralma Modenában.
- 1453 A törökök elfoglalják Konstantinápolyt.**
- 1453 Porcari összeesküvése Rómában.
- 1454 Szent szövetség; lodi béke.
- 1456—1475 A törökök elfoglalják Genova gyarmatait.
- 1462 Troiai csata Apuliában.
- 1464 Cosimo de' Medici halála.
- 1470 A törökök elfoglalják Negropontet.
- 1478 Pazzi-összeesküvés Firenzében.
- 1480 A törökök partraszállnak Otrantónál.
- 1480 Nápolyi béke.
- 1488 Bagnolói béke.
- 1492 Lorenzo il Magnifico halála.
- 1492 Amerika felfedezése.**
- 1492—1503 VI. (Borgia) Sándor pápa.
- 1494—1495 VIII. Károly olaszországi hadjárata.**
- 1494—1498 Savonarola Firenzében.
- 1499—1503 Cesare Borgia uralma Közép-Olaszországban.
- 1502—1405 Francia-spanyol háború Nápoly birtokáért.
- 1503 Barlettai kihívás.
- 1503—1513 II. Gyula pápa.
- 1504 Gariglianói csata.
- 1504—1713 Nápoly spanyol uralom alatt.**
- 1506 Aranykönyv Velencében.
- 1508 Cambrayi liga Velence ellen.
- 1511 Pisai zsinat.
- 1511 Szent liga Franciaország ellen.

- 1512 Laterani zsinat.
 1513—1521 X. (Medici) Leó pápa.
 1515 Melegnanói csata.
 1516 Noyoni béke.
 1516 Konkordátum I. Ferenc és X. Leó között.
 1517 Petrucci bíboros összeesküvése X. Leó ellen.
 1521—1526 I. Ferenc első háborúja V. Károly ellen.
 1525 Paviai csata.
 1526 Madridi béke.
 1526 Cognaci liga a császár ellen.
 1527—1529 I. Ferenc második háborúja.
 1527 Frundsberg György zsoldosai kifosztják Rómát.
 1529 Hölgyek békéje Cambrayban.
 1530 Gavinai csata; Ferrucci halála; Mediciék visszatérése Firenzébe.
 1531 Alessandro de' Medici, Firenze örökös hercege.
1534 Jezsuita rend alapítása.
 1536—1538 I. Ferenc harmadik háborúja.
 1535 V. Károly tengeri hadjárata Tunisz ellen.
 1538 Nizzai fegyverszünet.
 1540 Béke Velence és a törökök közt.
 1542—1544 I. Ferenc negyedik háborúja.
 1544 Crépyi béke; V. Károly kapja Lombardiát, I. Ferenc Piemontot.
 1545—1563 Tridenti zsinat.
 1546 Fieschi-összeesküvés Genovában.
 1553—1580 Emánuel Filibert, savoyai herceg.
1559 Cateau-cambrésisi béke; Habsburg hegemonia Olaszországban.
 1559 *Index librorum prohibitorum*.
 1563 Legfelső olasz tanács Madridban.
 1566 Római katekizmus kiadása.
 1569 Toszkána nagyhercegség.
 1571 Lepantói tengeri győzelem.
 1573 Velence Ciprust a törököknek engedi át.
 1582 *Corpus juris canonici; Vulgata*.
 1601 Lyoni béke Károly Emánuel és IV. Henrik között.
 1618 Bedmar-összeesküvés Velencében.
 1620 Valtellinai «szent mészárlás».
 1645—1669 Török-velencei háború.
1648 Westfáliai béke.

- 1649 Castrói háború.
 1664 Pisai béke.
 1683—1699 Nagy török háború; Velence a császár szövetségese.
 1685—1687 A velenceiek elfoglalják Moreát.
 1686—1687 Irtóhadjárat a valdensiek ellen.
 1691 A franciák megszállják Savoyát és Nizzát.
 1696 Piñerolói szerződés.
 1697 Rijswiki béke.
 1701 Torinói szerződés.
 1702—1713 Spanyol örökösödési háború.
 1706 Torinói csata.
 1713 Utrechti béke; II. Viktor Amadeus megkapja a Szardínia királya címet.
1713—1860 Bourbonok Nápolyban.
 1714 Rastatti béke.
 1714—1718 Török-velencei háború.
 1718 Paszarovici béke; Velence lemond Morciáról.
 1736 Neuhoﬀ, Korzika királya.
 1740—1748 Osztrák örökösödési háború.
 1745 Tanarói csata.
 1746 Piacenzai csata.
 1748 Aacheni béke.
 1750 Pasquale Paoli felkelése Korzikában.
 1768 Versaillesi szerződés; Genova átengedi Korzikát Franciaországnak.
 1773 XIV. Kelemen kimondja a jezsuita-rend megszüntetését.
 1784—1786 Velence hadjárata a tuniszi bey ellen.
 1792—1797 Első koalíciós háború Franciaország ellen.
1796 Bonaparte Napoleon olaszországi hadjárata.
 1797 Cisalpin és liguriai köztársaság; campoformiói béke.
 1798 Római köztársaság.
 1799 Parthenopei köztársaság.
 1801 Lunévillei béke; milánói béke; etruriai királyság.
 1805 Napoleon, Olaszország királya; Bonaparte József, Nápoly királya.
 1808—1815 Joachim Murat, Nápoly királya.
 1809 Pápai állam beolvasztása a francia császárságba.
 1814 Jézuita-rend újjáalapítása.
 1814 Párisi béke; régi rend helyreállítása.

- 1814—1815 Bécsi kongresszus.**
 1816 Szent szövetség.
 1820 Troppai kongresszus.
 1830—1859 II. Ferdinánd, Nápoly királya.
 1831 Forradalmak Közép-Olaszországban.
 1831 Mazzini megalapítja a Giovine Italiát.
 1831—1849 Károly Albert, Szardínia királya.
 1846—1878 IX. Pius pápa.
1848—1849 Forradalmak Olaszországban ; Piemont háborúja Ausztria ellen.
 1849—1878 II. Viktor Emánuel.
 1852 Cavour miniszterelnök.
 1854—1856 Krimi háború.
1859 Francia-piemonti háború Ausztria ellen ; Magenta, Solferino.
 1859 Zürichi béke ; Piemont megkapja Lombardiát.
 1860 Egész Olaszország egyesítése Velence és Róma kivételével.
 1861 Viktor Emánuel felveszi az olasz királyi címet.
 1864 *Quanta cura* enciklika és a *Syllabus*.
1866 Porosz-olasz háború Ausztria ellen ; Custoza, Lissa ; Olaszország megkapja Velencét.
 1869—1870 Vatikáni zsinat.
1870 Róma elfoglalása. XX. Settembre.
 1871 Garancia törvény.
 1878—1900 Umberto király.
 1878—1903 XIII. Leó pápa.
 1878 Berliini kongresszus.
 1881 Hármasszövetség.
 1883 Massaua megszállása.
 1889 Eritrea gyarmat alapítása.
 1891 *Rerum novarum* enciklika.
 1896 Abesszíniai háború.
 1900 III. Viktor Emánuel trónralépése.
 1911—1912 Olasz-török háború ; Líbia meghódítása.
1914—1918 Első világháború.
 1915 Olaszország felmondja a hármasszövetségi szerződést és belép a háborúba.
 1919 Páris környéki békék.
 1919 Mussolini megindítja a fasiszta mozgalmat.
 1922 *Marcia su Roma* ; a fasiszta-párt átveszi a kormányzást.

- 1925 Locarnói egyezmény.
1927 *Carta del Lavoro*.
1930 Londoni egyezmény.
1933 Olasz-francia egyezmény.
1935—1936 Abesszíniai háború.
1936 Viktor Emánuel felveszi az Etiópia császára címet.
1937 Antikomintern paktum.
1938 Fasciók és korporációk kamarája; korporációs állam megszervezése.
-

NÉVMUTATÓ.

- Abelard Péter. I. 215.
 Acacius. I. 87.
 Accursio Francesco. I. 257.
 Accursio Francesco, ifj. I. 339.
 Acerrai Diepold gróf. I. 237.
 Aeton John. II. 192.
 Acuto (Hawkwood) Giovanni. I. 337, 354, 382.
 Adalbert, ivreai örgróf. I. 153.
 Adalbert, Itália királya. I. 156, 157, 158.
 Adalbert, toszkánai örgróf. I. 153, 154, 156.
 Adalgis, longobard király. I. 122.
 Adaloald. I. 108.
 Adelasia. I. 281.
 Adelchis, beneventói herceg. I. 141.
 Adelhaid, I. Ottó császár felesége. I. 156, 160.
 Adelhaid, torinói grófnő. I. 239.
 Adhemár, puyi püspök. I. 185.
 Adolf, nassauai, német császár. I. 312.
 Adorno Antonietto, I. 5. 375.
 Aeneas. I. 19.
 Agatho pápa. I. 116.
 Agathokles. I. 33.
 Agilulf, longobard király. I. 107, 108.
 Agnello Giovanni. I. 354, 364, 365.
 III. Ágost, lengyel király. II. 156, 157.
 Agostino di Duccio. II. 27.
 Ágoston, szent. I. 269, II. 183.
 Agrippa. I. 63.
 Agrippa Henricus Cornélius. II. 77.
 Aistulf, longobard király. I. 120, 121.
 Ajubidák. I. 307.
 Alagon Velasco. I. 378.
 Alamanni Luigi. II. 73.
 Alarik, keleti gót király. I. 74.
 II. Alarik, nyugati gót király. I. 86.
 Alba herceg. II. 94.
 Albani Francesco. II. 142.
 I. Alberik, spoletói örgróf. I. 152, 153.
 II. Alberik, spoletói örgróf. I. 155, 156, 157.
 Alberoni Giulio. II. 155.
 Albert, német császár. I. 312, 314.
 Albertario Davide. II. 338.
 Albertano da Brescia. I. 253.
 Alberti Leon Battista. II. 25, 27.
 Alberto di Benevento. I. 257.
 Albinus. I. 87.
 Albizziek. I. 365, 368, 376, 381, 403, 404.
 Alboin. I. 104.
 Albornoz Egidio. I. 355, 360, 361, 363, 364, 367.

- Albrecht főherceg. II. 303.
 Albret Sarolta. II. 50.
 Aldobrandini Pietro. II. 115.
 Aleardi Aleardo. II. 326.
 Alembert Jean. II. 163.
 Aleramo őrgróf. I. 147.
 Alessi Giuseppe. II. 135.
 Alexandros Molossos, Epirus királya. I. 25.
 I. Alexios Komnenos, bizánci császár. I. 213.
 IV. Alexios Angelos, bizánci császár. I. 272.
 V. Alexios, bizánci császár. I. 272.
 Alfieri Vittorio. II. 177, 327.
 I. Alfonz, nápolyi király. I. 399, 400, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, II. 12, 13, 28.
 II. Alfonz, nápolyi király. II. 20, 21, 22, 45, 46, 52.
 I. Alfonz, ferrarai herceg. II. 115.
 II. Alfonz, ferrarai herceg. II. 115.
 III. Alfonz, Aragonia királya. I. 5, 300.
 X. Alfonz, Castilia királya, római király. I. 294.
 Ali pasa. II. 101, 102.
 Alkuin. I. 134.
 Altichiero di Verona. I. 349.
 Alviano Bartolomeo. II. 56.
 Alvinczy Miklós. II. 199.
 Amadeo Giovanni Antonio. II. 28.
 V. Amadeus, savoyai gróf. I. 372.
 VI. Amadeus, savoyai gróf. I. 366, 372, 373, II. 264.
 VII. Amadeus, savoyai gróf. I. 373, 374.
 VIII. Amadeus, savoyai herceg. I. 387, 394, 395, 406, 410, II. 87, 121.
 IX. Amadeus, savoyai herceg. II. 17.
 Amalarik, nyugati gót király. I. 86.
 Amalasunta, keleti gót királynő. I. 86, 88, 90.
 Amari Michele. II. 259.
 Ambrosius, szent. I. 72, 73, 407.
 Amiensi Péter. I. 185.
 Ammirato Scipione. II. 139.
 II. Anacletus (Pierleoni), ellenpápa. I. 210, 211.
 II. Anastasius pápa. I. 85.
 II. Anastasius, keletrómai császár. I. 80, 84, 86.
 András, magyar herceg. I. 377.
 Andreoli Giuseppe. II. 243.
 II. Andronikos Paleologos, bizánci császár. I. 303, 307.
 Angelico Giovanni da Fiesole, Beato. II. 26.
 Anghiera Pietro. II. 71.
 Angiolieri Cecco. I. 345.
 Anjou Beatrix. I. 295.
 Anjou Izabella. I. 295.
 Anjou János. II. 13, 14, 15.
 Anjou René. I. 400, 404, 406, 408, II. 13, 19.
 Anna, Stuart, angol királynő. II. 150.
 Annese Gennaro. II. 134.
 Anspert, milanói érsek. I. 143.
 Antal, páduai szent. I. 253.
 Antelami Benedetto. I. 252.
 Antonelli Giacomo. II. 271, 278, 283.
 Antonello da Messina. II. 29, 30.
 Antoninusok. I. 65.
 Antoninus Pius császár. I. 61, 66.
 Antonius Marcus. I. 57, 58.
 Anzelm, aostai szent. I. 209.

- Anzelm, luccai püspök. I. 176, 183.
 Appiani Andrea. II. 261.
 Appianók. II. 135.
 I. Appiano Jacopo. I. 383.
 IV. Appiano Jacopo. II. 52.
 Apuleius Saturninus. I. 51, 63.
 Archidamos. I. 25.
 Arcimatteo di Salerno. I. 257.
 Arcos Rodrigo Ponce de Leon herceg. II. 134.
 Ardigo Roberto. II. 331.
 Arduin, ivreai örgróf. I. 163, 164.
 Aretino Pietro. II. 72, 73.
 Arial. I. 176.
 Aribert, longobard fejedelem. I. 108.
 Aribert, milanói érsek. I. 165, 166, 167.
 Arichis, beneventói herceg. I. 139.
 Ariosto Ludovico. II. 71, 73.
 Ariovald, longobard király. I. 108.
 Aristippo Enrico. I. 258.
 Aristodemos. I. 22.
 Aristoteles. I. 255, 258, 259, II. 31.
 Armagnac Louis. II. 54.
 Armellini Carlo. II. 276, 278.
 Arnold, karinthiai. I. 143.
 Arnolfo da Brescia. I. 215, 219, 262, 263.
 Arnolfo di Cambio. I. 347, 348.
 Arnulf, német császár. I. 151, 152.
 Arquati Francesco. II. 306.
 Arrigo di Settimelo. I. 255.
 Atalarik, keleti gót király. I. 88, 90.
 Attila. I. 74, 114.
 Augustus császár. I. 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 68, 70.
 Aurelianus császár. I. 68, 69.
 Autari Flavius, longobard király. I. 106, 107.
 Aversai Rainulf. I. 169.
 Aversai Richard. I. 169, 170, 175.
 Avicenna. I. 258.
 Azzo, jogtudós. I. 257.
 Baccarini Giovanni. II. 319, 323.
 Bach Johann Sebastian. II. 181.
 Bacciccia. II. 142.
 Baciocchi Elisa. II. 210.
 Bacon Francis. II. 31.
 Badoglio Pietro. II. 363.
 Baduila. I. 91.
 Baglioni Gianpaolo. II. 61.
 Baglioni Malatesta. II. 66, 67, 68.
 Baibars. I. 307.
 Bakunin Alexandrovics Mihály. II. 316.
 Balbo Cesare. II. 255, 258, 264, 265, 267, 274, 276.
 Balbo Prospero. II. 220.
 Balboa Vasco Nuñez. II. 37.
 I. Balduin, bizánci császár. I. 273.
 II. Balduin, bizánci császár. I. 295.
 Balilla. II. 159.
 Bandello Matteo. II. 75.
 Bandiera Attilio. II. 254.
 Bandiera Emilio. II. 254.
 Bandiera Francesco. II. 245, 254.
 Baratieri Oreste. II. 337.
 Barbarigo Agostino. II. 101, 102.
 Bandinelli Roland. I. 223.
 Barbarossa, török kalózvezér. II. 86, 88, 89, 90, 100.
 Barbavara Francesco. I. 385.
 Barberini Taddeo. II. 131, 132.
 Barbiano Alberico. I. 370, 383, 385.
 Bardiak. I. 328.
 Baretta Giuseppe. II. 174, 188.
 Barnaba da Modena. I. 349.
 Baroncelli Francesco. I. 360.

- Baronio Cesare. II. 139.
 Barozzi Jacopo. II. 140.
 Barrère Camille. II. 347.
 Bartoli Adolfo. II. 330.
 Bartoli Daniello. II. 140.
 Bartolini Lorenzo. II. 261.
 Bartolo da Sassoferrato. I. 321, 339.
 Bartolomeo da Messina. I. 259.
 Bartolomeo da Neocastro. I. 340.
 Bartolomeo di San Concordio. I. 339.
 Barzelotti Giacomo. II. 331.
 Bassville Hugo. II. 195, 211.
 Batoni Pompeo. II. 179.
 Baumgarten Anichino. I. 337, 354.
 Bava Beccaris. II. 338.
 Bayard Pierre du Terrail. II. 63.
 I. Bazilius, bizánci császár. I. 142.
 II. Bazilius, bizánci császár, I. 144.
 Beatrix, canossai. I. 174.
 Beatrix, magyar királyné. II. 13.
 Beatrix, provençei. I. 285.
 Beatrix, burgundi. I. 217.
 Beauharnais Alexandre. II. 196.
 Beauharnais Eugén. II. 207, 209, 212, 213.
 Beaulieu Johann Peter. II. 197.
 Beccadelli Antonio. II. 24.
 Beccaria Cesare. II. 172.
 Becque Henry. II. 328.
 Bedmar Alfonso. II. 127.
 III. Béla, magyar király. I. 218.
 IV. Béla, magyar király. I. 295.
 Belcari Feo. II. 25.
 Belizár. I. 90, 91, 92, 98, 406.
 Bella Giano. I. 306, 311.
 Bellarmin Róbert. II. 99.
 Bellay Joachim. II. 75.
 Bellegarde Heinrich. II. 212.
 Belli Gioacchino. II. 258.
 Bellini Gentile. II. 30.
 Bellini Giovanni. I. 5, II. 30.
 Bellini Vincenzo. II. 262.
 Belotto Bernardino. II. 178.
 Bembo Pietro. II. 70, 72.
 Benedek, aniani szent. I. 133.
 Benedek, nursiai szent. I. 100, 101, 102, 133.
 V. Benedek pápa. I. 158.
 VIII. Benedek pápa. I. 164, 166.
 IX. Benedek pápa. I. 170, 171.
 X. Benedek pápa. I. 174.
 XI. Benedek pápa. I. 313.
 XII. Benedek pápa. I. 357.
 XIII. Benedek pápa. I. 370, 392.
 XIV. Benedek pápa. II. 188.
 XV. Benedek pápa. II. 361.
 Benedetto da Maiano. II. 27.
 Benelli Sem. II. 343.
 Benincasa Caterina. I. 367.
 Bentinck lord. II. 212, 213.
 I. Bentivoglio. I. 384.
 Bentivogliok. II. 53, 56.
 Bentivoglio Guido. II. 140.
 Benvenuti Giovanni Antonio. II. 245.
 Benvenuti Pietro. II. 261.
 Berchet Giovanni. II. 256, 257.
 I. Berengár. I. 151, 152, 153, 154.
 II. Berengár. I. 155, 156, 157, 158.
 Bernardone Pietro. I. 266.
 Bernát, clairvauxi szent. I. 183, 210, 214, 215.
 Bernát, Itália királya. I. 137.
 Bernetti Tommaso. II. 246.
 Berni Francesco. II. 72.
 Bernini Gian Lorenzo. II. 141.
 Bertani Agostino. II. 316.
 Berthier Alexandre. II. 201.
 Berthollet Claudio Luigi. II. 188.

- Bessarion. II. 23.
 Beust Ferdinánd gróf. II. 307, 308.
 Biandrate örgróf. I. 226, 227.
 Bibbiena, Bernardo Dovizi. II. 73.
 Bini Carlo. II. 249.
 Biondo Flavio. II. 24.
 Bisceglie Alfonz herceg. II. 52.
 Bismarck Ottó. II. 302, 318, 322, 323, 333, 334.
 Bissolati Leonida. II. 341.
 Bistolfi Leonardo. II. 344.
 Blasi Francesco Paolo. II. 194.
 Bobadilla Francesco. II. 37.
 Boccaccio Giovanni. I. 341, 344, 345, 346, 355, II. 25, 33, 74, 75.
 Bocalini Traiano. II. 139.
 Boccanegra Guglielmo. I. 292.
 Boccanegra Simone. I. 351, 352.
 Boccheciampe Pietro. II. 254.
 Bodoni Giambattista. II. 188.
 Boemund, antiochiai. I. 185.
 Boethius Marcus Tullius Ancius Severinus. I. 83, 87, 255.
 Boiardo Matteo Maria. II. 25.
 Boito Arrigo. II. 327, 332.
 Boleszláv, lengyel herceg. I. 218.
 IV. Boleszláv, lengyel herceg. I. 218.
 Bon Bartolomeo. II. 28.
 Bon Giovanni. II. 28.
 Bona, savoyai hercegnő. II. 17, 19.
 Bonaccolsi Pinamonte. I. 303.
 Bonaccorso. I. 266.
 Bonaventura di Bagnorea, szent. I. 253, 338.
 Boncompagni Carlo. II. 293.
 Boncompagni Jacopo. II. 114.
 Boncompagno da Signa. I. 255.
 Bonello. I. 225.
 Bonfigli Benedetto. II. 29.
 Bonghi Ruggero. II. 319.
 VIII. Bonifác pápa. I. 310, 311, 312, 313, 341.
 IX. Bonifác pápa. I. 370, 385, 389.
 Bonifác, toszkánai örgróf. I. 174.
 Bonifác, érsek. I. 120.
 Bonifác, monferrati örgróf. I. 273.
 Bonomi Ivanoe. II. 356.
 Borelli Vincenzo. II. 245.
 Borghese. II. 125.
 Borghini Vincenzo. II. 139.
 Borgia Cesare. I. 390, II. 44, 50, 51, 52, 53, 54, 55.
 Borgia Giovanni. II. 44.
 Borgia Gioffré. II. 44.
 Borgia Lucrezia. II. 44, 52.
 Borgia Pier Luigi. II. 13, 14.
 Borgia Rodrigo (VI. Sándor) II. 13, 43.
 Borgognone, Ambrogio da Fossano. II. 30.
 Borromini Francesco. II. 141.
 Borsieri Pietro. II. 239, 240.
 Borso, ferrarai herceg. I. 410.
 Boscan Juan. II. 76.
 Boselli Paolo. II. 351.
 Bossuet Jacques Benigne. II. 137.
 Botero Giovanni. II. 139.
 Botta Carlo. II. 198, 259.
 Botta Adorno Antonio. II. 159.
 Botticelli Sandro. II. 26.
 Boucher François. II. 179.
 Boucicault Jean le Maingre. I. 382, 387.
 Bouillon Gottfried. I. 185.
 Bourbon Károly. II. 63, 64.
 Bracciolini Poggio. II. 23, 24.
 Bracco Roberto. II. 343.
 Bradley James. II. 163.
 Bragadino Marcantonio. II. 101.

- Bramante Donato. II. 76.
 Brancalone. I. 284.
 Bregno Andrea. II. 29.
 Bresci Gaetano. II. 339.
 Briennei Walter (Gualtieri), ath'ni
 herceg. I. 319, 327.
 Briennei Walter, Tankréd király
 veje. I. 237.
 Brune Guillaume. II. 205.
 Brunelleschi Filippo. II. 27.
 Bruni Leonardo II. 23, 24, 25.
 Bruno Giordano. II. 115, 143, 144,
 334.
 Brutus M. Junius. I. 58.
 Bubna Ferdinánd. II. 236, 239.
 Buffon George. II. 163, 168.
 Bulgaro. I. 221.
 Buonaiuti Ernesto. II. 345.
 Buonarrotti Filippo. II. 193.
 Buonvicini Domenico. II. 49.
 Buoso di Dovara. I. 284, 294.
 Burchiello. II. 24.
 Burgundio da Pisa. I. 259.
 Burlamacchi Francesco. II. 90.
 Buschetto. I. 206.
 Bussolari Jacopo. I. 355.
 Butilinus. I. 92.
 Butillo Francesco. I. 379.
 Caboto Giovanni. II. 39.
 Caboto Sebastiano. II. 39.
 Cabral Pedro Alvarez. II. 39.
 Cadorna Luigi. II. 351, 353.
 Cadorna Raffaele. II. 308.
 Caesar Gaius Julius. I. 4, 56, 57,
 59, 63.
 Caesar Lucius Julius. I. 52.
 Caetani Giacomo. I. 341.
 Caetani Onorato. I. 389.
 Caffaro. I. 254.
 Cafiero Carlo. II. 320.
 Cairolì Benedetto. II. 319, 320,
 321, 322.
 Cairolì Enrico. II. 305.
 Cairolì Giovanni. II. 305, 306.
 Calandra Davide. II. 344.
 Caldalaus. I. 176.
 Calderón de la Barca Pedro. II.
 137.
 Caldora Jacopo. I. 400.
 Caligula. I. 61.
 II. Callixtus pápa. I. 181.
 III. Callixtus pápa. II. 11, 13,
 14, 43.
 III. Callixtus ellenpápa. I. 224.
 Calvi Pietro Fortunato. II. 273,
 282.
 Camerara Giovanni. II. 327.
 Camozzi Gabrielle. II. 270.
 Campanella Tommaso. II. 106,
 143, 144.
 Campofregoso Pietro. II. 12.
 Camuccini Vincenzo. II. 261.
 Canale Antonio. II. 178.
 Cancellieri. I. 306.
 Candiano. I. 203.
 Cane Facino. I. 5, 383, 387, 388.
 Canonica Pietro. II. 344.
 Canosa Antonio Capece Minutolo.
 II. 229.
 Canova Antonio. II. 179, 261.
 Cantoni Carlo. II. 331.
 Cantù Cesare. I. 3, II. 258.
 Capello Bianca. II. 117.
 Capello Vittore. II. 11.
 Cappellari Mauro. II. 241.
 Cappellini Alfredo. II. 304.
 Capponi Gino. II. 259, 278.
 Capponi Nicolò. II. 66.
 Capponi Pierro. II. 45.

- Caprivi Leó gróf. II. 334.
 Caracalla. I. 62, 63, 67.
 Caracci Agostino. II. 141.
 Caracci Annibale. II. 142.
 Caracci Ludovico. II. 141.
 Caracciolo Domenico. II. 192.
 Caracciolo Francesco. II. 204.
 Caracciolo Giovanni. I. 399, 400.
 Carafa Pietro. II. 84, 85, 94.
 Carascosa Michele. II. 234.
 Caravaggio, Michelangelo Amegghio. II. 142.
 Cardano Gerolamo. II. 79, 80.
 Carducci Giosuè. II. 329.
 Carli Gian Rinaldo. II. 171.
 Carmagnola Francesco Bussone. I. 393, 394, 395, 396.
 Carnesecchi Pietro. II. 97.
 Carpaccio Vittor. II. 30.
 Carpini Joannes. I. 341.
 Carracci Agostino. II. 141.
 Carracci Annibale. II. 142.
 Carracci Ludovico. II. 141.
 Carrara Francesco id. I. 5, 353, 363, 374, 375, 381, 386.
 Carrara Francesco Novello. I. 381, 386.
 Carrara I. Marsilio. I. 325, 402.
 Carrara II. Marsilio. I. 402.
 Carrara Ubertino. I. 325.
 Carrer Luigi. II. 257.
 Carrettok. II. 7.
 Cartier Jacques. II. 39.
 Casa Giovanni. II. 72, 75.
 Casati Gabrio. II. 269, 274, 276.
 Casella Alfredo. II. 344.
 Cassiodorus Magnus Aurelius. I. 83, 84, 88, 101, 102.
 Cassius Longinus. I. 58.
 Castagno Andrea. II. 26.
 Castelnuovo-Tedesco Mario. II. 344.
 Castiglione Baldassera. II. 75.
 Castiglione Godofred. I. 176.
 Castracani degli Interminelli, (Castruccio). I. 318, 319, 321, 322, 331, 336.
 Catalani Alfredo. II. 332.
 Catilina Lucius Sergius. I. 56, 59.
 Catinat. II. 148, 150.
 Cato Marcus Porcius Maior. I. 46, 47.
 Cattaneis Vanozza. II. 44.
 Cattaneo Carlo. II. 269, 288, 331.
 Catullus Caius Valerius. I. 59.
 Cavalca Domenico. I. 345.
 Cavalcanti Guido. I. 342.
 Cavalieri Emilio. II. 180.
 Cavalli Francesco. II. 140.
 Cavallini Pietro. I. 348.
 Cavallotti Felice. II. 337.
 Cavour Camillo gróf. II. 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 315.
 Cecchi Gianmaria. II. 73.
 Cecco d'Ascoli. I. 345.
 Celano Tommaso. I. 277.
 III. Celesztin pápa. I. 232.
 IV. Celesztin pápa. I. 282.
 V. Celesztin pápa. I. 311, 341.
 Cenci Beatrice. II. 115.
 Cerchiek. I. 306.
 Cernuschi Enrico. II. 269.
 Cervantes Miguel. II. 137.
 Cesari Antonio. II. 260.
 Chalkondylas Demetrios. II. 23.
 Chambord gróf. II. 282.
 Championnet Étienne. II. 202.
 Chantel Giovanni. II. 194.

- Chaucer Geoffroy. II. 33.
 Cherubini Luigi. II. 262.
 Chiabrera Gabriello. II. 138.
 Chiappelli Alessandro. II. 331.
 Chiaromonte k. I. 378.
 Chigiek. II. 136.
 Christodulos. I. 213.
 Chrzanowsky Albert. II. 277.
 Cialdini Enrico. II. 297, 303.
 Ciardi Guglielmo. II. 344.
 Cibo Franceschetto. II. 20, 21.
 Cicero Marcus Tullius. I. 56, 58, 59, 60, II. 23.
 Cima da Conegliano. II. 30.
 Cimabue. I. 348.
 Cimarosa Domenico. II. 180.
 Cincius Alimentus. I. 46.
 Cinna Cornelius. I. 53, 56.
 Cino da Pistoia. I. 321, 339, 344.
 Cipriani Leonetto. II. 293.
 Cirillo Domenico. II. 204.
 I. Claudius császár. I. 61, 62, 64.
 II. Claudius császár. I. 69.
 Cola di Rienzo. I. 5, 355, 358, 359, 360, 361, 362, 410.
 Colet John. II. 33.
 Collegno Giacinto. II. 234.
 Colleoni Bartolomeo. I. 408, II. 16, 26.
 Colletta Pietro. II. 233, 259.
 Colli Luigi. II. 197.
 Colombini Giovanni. II. 25.
 Colonnák. I. 310, 311, 312, 357, 392, 399, 401, 402, II. 20, 21, 64.
 Colonna Fabrizio. II. 54.
 Colonna Giacomo. I. 311.
 Colonna Marcantonio. II. 101, 102.
 Colonna Pietro. I. 311.
 Colonna Prospero. II. 54, 62, 63.
 Colonna Sciarra. I. 313, 321.
 Colonna Stefano. I. 359.
 Colonna Vittoria. II. 72, 83.
 Columbanus, szent. I. 102.
 Commodus császár. I. 61.
 Commynes Philippe. II. 33.
 Compagni Dino. I. 345, 346.
 Condillac Étienne. II. 168.
 Condulmerek. I. 401.
 Confalonieri Federico gróf. II. 228, 236, 239, 240.
 Confalonieri Casati Teresa grófné. II. 240.
 Conforti Francesco. II. 204.
 Consalvi Ercole. II. 215, 222, 241.
 Consalvo di Cordova. II. 47, 54, 55.
 Constantinusok. I. 61.
 Contarini Carlo. II. 185.
 Contarini Domenico. I. 207, 309.
 Contarini Gaspare. II. 85.
 Conte Rosso. I. 373.
 Conte Verde. I. 372.
 Cornaro Caterina. II. 12.
 Corneille Pierre. II. 137.
 Correggiók. I. 325.
 Correggio Antonio. II. 77.
 Correnti Cesare. II. 269.
 Correrék. I. 390.
 Corsini Neri. II. 221.
 Cortez Fernando. II. 38.
 Corti Luigi. II. 321.
 Cosa Juan. II. 37.
 I. Cosimo, toszkánai nagyherceg. II. 89, 93, 94, 95, 104, 115, 116, 117, 123.
 II. Cosimo, toszkánai nagyherceg. II. 126, 130.
 III. Cosimo, toszkánai nagyherceg. II. 156.
 Cossa Francesco. II. 30.
 Cossa Pietro. II. 327.

- Costa Andrea. II. 317.
 Cotta Giovanni. II. 71.
 Courtenay Fülöp. I. 295.
 Crassus Marcus Licinius. I. 53, 56, 57.
 Cremona Tranquillo. II. 331.
 Crescenzo Giovanni, id. I. 160, 164.
 Crescenzo Giovanni, ifj. I. 164.
 Crispi Francesco. II. 294, 317, 319, 320, 321, 322, 332, 333, 334, 335, 336, 337.
 Croce Benedetto. II. 345.
 Cromwell Olivér. II. 147.
 Cronaca. II. 27.
 Cuoco Vincenzo. II. 211.
 Curione Celio Secondo. II. 84.
 Cusa Miklós. II. 32.
 Cybo Mária Terézia. II. 188.
 Daddi Bernardo. I. 349.
 Dal Verme Jacopo. I. 382, 383, 385, 387.
 I. Damasus pápa. I. 73.
 II. Damasus pápa. I. 171.
 D'Ancona Alessandro. II. 330.
 Dandolo Andrea. I. 308, 340.
 Dandolo Enrico. I. 272.
 D'Annunzio Gabriele. II. 329, 343.
 Dante. I. 5, 305, 306, 311, 312, 314, 315, 316, 341, 342, 343, 345, 348, II. 25, 264.
 D'Aspre Konstantin. II. 277, 278.
 David Louis. II. 179.
 Davidovics Pál. II. 198.
 Davila Enrico Caterino. II. 140.
 D'Azeglio Massimo. II. 255, 258, 262, 264, 280, 284.
 Dazzi Arturo. II. 344.
 De Amicis Edmondo. II. 328.
 De Andreis Luigi. II. 338.
 De Deo Emanuele. II. 193.
 De Deux Bertrand. I. 359.
 De Felice-Giuffrida Giuseppe. II. 336.
 Del Carretto Francesco Saverio. II. 238, 253.
 De Leva Giuseppe. II. 330.
 De Luca Antonio. II. 238.
 De Luna Pietro I. 370.
 Della Rocca Enrico Morozzo. II. 297.
 Denina Carlo. II. 188.
 Depretis Agostino. II. 296, 316, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 333.
 D'Ercole Pasquale. II. 331.
 De Rolandis Giambattista. II. 194.
 Desaix Louis. II. 205.
 De Sanctis Francesco, építömester. II. 178.
 De Sanctis Francesco, író. II. 260, 330.
 De Sanctis Gaetano. I. 14, 15, 16, II. 345.
 Descartes René. II. 143, 144.
 Desiderata. I. 122.
 Desiderio da Settignano. II. 26.
 Desiderius, longobard király. I. 121, 122.
 De Stefanis Francesco. II. 194.
 Deusdedit bíboros. I. 183.
 Diaz Armando. II. 353.
 Diaz Bartolomeo. II. 36.
 Diderot Denis. II. 168.
 Diocletianus császár. I. 61, 69, 71, 73.
 Diokles. I. 18.
 Dionysios, id. I. 24, 25.
 Dionysios, ifj. I. 25.
 Diotisalvi. I. 251.

- Di San Giuliano Antonino. II.
 348, 351.
 Dolci Carlo. II. 142.
 Domenichino Domenico Zampieri.
 II. 142.
 Domitianus császár. I. 61, 64.
 Domonkos, szent. I. 268, 269.
 Donatello. II. 26.
 Donatiak. I. 306.
 Don Carlos. II. 156, 157, 158.
 Don Filippo. parmai herceg. II.
 157, 158, 159, 160, 191.
 Donizetti Gaetano. II. 262.
 Donizone. I. 208.
 Doriák. I. 350.
 Doria Andrea. II. 65, 91, 118.
 Doria Filippino. II. 65.
 Doria Gian Andrea. II. 101, 102,
 119.
 Doria Gianettino. II. 91, 119.
 Doria Lamba. I. 308.
 Dovizi Bernardo. II. 73.
 Duccio da Boninsegna. I. 348.
 Duketios. I. 23.
 Dumas Alexandre. II. 328.
 Dungál. I. 136.
 Dupré Giovanni. II. 261.
 Durando Giovanni. II. 271, 273.
 Durante. I. 345.
 Durante Francesco, zeneszerző. II.
 180.
 Dürer Albert. II. 78.
 Duse Eleonora. II. 328.
 Du Tillot. II. 191.
 Eckhart mester. I. 398.
 Edrisi. I. 240.
 Emánuel Filibert. II. 95, 120, 121,
 122, 123, 124.
 Emo Angelo. II. 185.
 Empedokles. I. 19.
 Ennius. I. 46.
 Ennodius. I. 84.
 Enzo. I. 281, 283, 342.
 Epicharmos. I. 19.
 Epiphanius, szent. I. 83, 84.
 Erarik. I. 91.
 Erasmus, Rotterdami. II. 32.
 Ermengarda, Nagy Károly fele-
 sége. I. 122.
 Ermengarda, ivreai örgrófné. I.
 154, 156.
 Este Azzo. I. 238, 279, 281.
 Este VIII. Azzo. I. 303.
 Este Cesare. II. 115.
 Este Ercole. II. 16, 52.
 Este Ercole Rinaldo. II. 160, 188.
 Este II. Obizzo. I. 304.
 Este III. Obizzo. I. 349.
 Eufemio da Messina. I. 140.
 Euklides. I. 258.
 Eurik. I. 79.
 Eutarik. I. 86, 88.
 Eutychios. I. 118.
 II. Ezzelino. I. 238.
 III. Ezzelino. I. 279, 280, 281, 282,
 284, 291, 292, 341.
 Faà di Bruno Emilio. II. 304.
 Faber Stapulensis. II. 33.
 Fabbri Odoardo. II. 275.
 Fabius Pictor. I. 46.
 Facta Luigi. II. 356, 357.
 Faggiuola Uguccione. I. 318, 331,
 336.
 Falcando Ugo. I. 254.
 Falieri Marino. I. 352.
 Fanti Manfredo. II. 293, 297.
 Farini Luigi Carlo. II. 249, 264,
 291, 293, 300.

- Farnese Alessandro. II. 87.
 Farnese Antonio. II. 156.
 Farnese Elisabetta. II. 155, 156.
 Farnese Odoardo. II. 131, 132.
 Farnese Ottavio. II. 92, 93, 95.
 Farnese Pier Luigi. II. 91, 92.
 Farnese II. Ranuccio. II. 132.
 Faruffini Francesco. II. 331.
 Fatimidák. I. 160.
 Fattori Giovanni. II. 332.
 Fava Guido. I. 255.
 Favretto Giacomo. II. 331.
 Febronius Johannes Nikolaus. II.
 IV. Félix pápa. I. 88. [183.
 V. Félix pápa. I. 406, 409, II. 14.
 Fénelon François de la Mothe.
 II. 137.
 I. Ferdinánd császár, magyar ki-
 rály. II. 61, 66.
 II. Ferdinánd császár, magyar ki-
 rály. II. 94.
 I. Ferdinánd (Ferrante), nápolyi
 király. II. 9, 13, 14, 18, 19, 21,
 44, 45.
 II. Ferdinánd (Ferrandino), nápolyi
 király. II. 46, 47.
 I. Ferdinánd, Aragonia és Szicília
 királya. I. 393, 399.
 Ferdinánd (Katolikus), Aragonia
 és Szicília királya. II. 36, 37,
 43, 46, 51, 55, 61.
 VII. Ferdinánd, spanyol király.
 II. 231.
 I. Ferdinánd, mindkét Szicília
 királya (IV. Ferdinánd nápolyi
 király). II. 184, 192, 196, 213,
 214, 223, 228, 229, 238.
 II. Ferdinánd, mindkét Szicília
 királya. II. 252, 272, 278, 283,
 294.
 I. Ferdinánd, osztrák császár, (mint
 V. Ferdinánd magyar király).
 II. 251, 275.
 Ferdinánd, pármái herceg. II. 184,
 191, 209.
 I. Ferdinánd, toszkánai nagyher-
 ceg. I. 5, II. 117, 124, 126.
 II. Ferdinánd toszkánai nagy-
 herceg. II. 130, 156.
 III. Ferdinánd toszkánai nagy-
 herceg. II. 191, 195, 215, 221.
 Ferdinánd főherceg. II. 188.
 Ferdinánd genovai herceg. II. 275,
 277.
 Ferenc, assisi szent. I. 5, 255,
 266, 267, 268.
 I. Ferenc, (lotharingi-i) császár.
 II. 157, 158, 160, 189.
 I. Ferenc, osztrák császár II. 205,
 209, 251.
 I. Ferenc, mindkét Szicília királya.
 I. 232, 238.
 II. Ferenc, mindkét Szicília királya.
 II. 294, 295, 296, 297, 299.
 I. Ferenc, francia király. II. 59,
 60, 61, 62, 63, 64, 65, 82, 87, 88,
 89, 90, 92.
 Ferenc Ferdinánd főherceg. II.
 350.
 I. Ferenc József. II. 275, 292, 297,
 319.
 III. Ferenc, modenai herceg. II.
 188.
 IV. Ferenc, modenai herceg. II.
 214, 220, 243, 245.
 V. Ferenc, modenai herceg. II.
 245, 270, 291.
 Ferenc toszkánai nagyherceg. II.
 116, 117.
 Ferrari Giuseppe. II. 331.

- Ferrari Paolo. II. 288, 328.
 Ferreto da Vicenza. I. 341.
 Ferrucci Francesco. II. 67, 68.
 Fiamma Galvaneo. I. 340.
 Ficino Marsilio. II. 23, 31, 32.
 Fieschiek. I. 350. II. 118.
 Fieschi Gian Luigi. II. 91.
 Filangieri Gaetano. II. 172, 192.
 Filarete. II. 28.
 Filelfo Francesco. II. 23, 24.
 Filicaia Vincenzo. II. 138.
 Fiorentino Francesco. II. 331.
 Fiorentino Giovanni. I. 5, 345.
 Fiorenzo di Lorenzo. II. 29.
 Flaminio Marcantonio. II. 71.
 Fogazzaro Antonio. II. 328.
 Foix Gaston. II. 58.
 Foix Germaine. II. 55.
 Fonseca Pimentel Eleonora. II. 204.
 Fontana Domenico. II. 141.
 Fontanesi Antonio. II. 332.
 Foppa Vincenzo. II. 30.
 Formosus pápa. I. 151, 152.
 Fortebraccio Braccio da Montone.
 I. 391, 395, 399, 400.
 Fortebraccio Nicolò. I. 395, 401,
 402.
 Forteguerri Nicolò. II. 175.
 Fortis Leone. II. 317, 346.
 Foscari Francesco. I. 394, 396.
 Foscolo Ugo. II. 198, 210, 211.
 Fossombroni Vittorio. II. 221.
 Fracastoro Gerolamo. II. 71.
 Fra Diavolo. II. 204.
 Fragonard Jean-Honoré. II. 179.
 Fra Moriale. I. 337, 360.
 Francesca Piero. II. 26, 29.
 Francesco di Vannozzo. I. 345.
 Francesco Giacinto, savoyai her-
 ceg. II. 131.
 Francia, Francesco Raibolini. II. 78.
 Franco Francisco. II. 364.
 Frangipani Giovanni. I. 286.
 Frangipani Latino. I. 297.
 Frederik, rugiak királya. I. 79.
 I. Frigyes (Barbarossa) császár. I.
 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221,
 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229,
 230, 231, 240, 254, 265.
 II. Frigyes császár. I. 4, 235, 236,
 237, 238, 239, 255, 257, 265, 275,
 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283,
 291, 293, 298, 342, 347.
 III. Frigyes császár. I. 410. II. 14.
 Frigyes, német király. I. 316.
 Frigyes, aragoniai, Szicília-királya.
 I. 301, 315, 330, 336.
 II., ill. III. Frigyes, aragoniai,
 Szicília királya. I. 378, 392.
 Frigyes, nápolyi király. II. 47, 50,
 51.
 II. Frigyes, porosz király. II. 158.
 Frigyes, montecassinói apát. I. 173.
 Frugoni Carlo Innocenzo. II. 175.
 Frundsberg Georg. II. 64.
 Fuga Ferdinando. II. 178.
 Fülöp, Sváb, német király. I. 233,
 235, 237, 272.
 II. Fülöp Ágost, francia király. I.
 235, 238.
 III. Fülöp, Merész, francia király.
 I. 300.
 IV. Fülöp, Szép, francia király.
 I. 301, 312, 313, 316.
 I. Fülöp, Castilia királya. II. 43.
 II. Fülöp, spanyol király. II. 94,
 95, 97, 100, 107, 124, 125.
 IV. Fülöp, spanyol király. II. 134.
 V. Fülöp, spanyol király. II. 150,
 152, 155, 156.

- Fülöp (Bourbon), páрмаi herceg. II. 157, 158, 159, 160, 191.
 Fülöp, neri szent. II. 98.
- Gaddi Taddeo. I. 349.
 Galiani Ferdinando. II. 171.
 Galilei Alessandro. II. 178.
 Galilei Galileo. II. 31, 139, 142, 143, 144, 177, 264.
 Galla Placidia. I. 97.
 Galletti Giuseppe. II. 276.
 Galliano Giuseppe. II. 337.
 Gallienus császár. I. 68.
 Gallina Giacinto. II. 328.
 Galluppi Pasquale. II. 260.
 Gama, Vasco de. II. 36.
 Gambacorták. I. 353, 354, 388.
 Gambacorta Giovanni. I. 386.
 Gambacorta Piero. I. 365.
 Garelli Giacomo. II. 238.
 Garibaldi Anita. II. 280.
 Garibaldi Giuseppe. II. 251, 272, 274, 279, 288, 290, 291, 293, 295, 296, 297, 300, 303, 305, 306.
 Gattamelata Erasmo. II. 26.
 Gaudentius, bresciai szent. I. 73.
 Gaysruck Kajetán. II. 266.
 I. Gelasius pápa. I. 84, 85.
 Gelon. I. 23.
 Gemistos Georgios. II. 23.
 Genfi Róbert. I. 368, 370.
 Genoino Giulio. II. 133.
 Genovesi Antonio. II. 171, 192.
 Genserik. I. 74, 79.
 Gentile da Fabriano. II. 29, 30.
 Gentile Giovanni. II. 345.
 Gerardo da Cremona. I. 258.
 Gerberda. I. 122.
 I. Gergely (Nagy) pápa. I. 99, 107, 108, 114, 115, 116.
 II. Gergely pápa. I. 117, 118.
 III. Gergely pápa. I. 118, 120.
 V. Gergely pápa. I. 160.
 VI. Gergely pápa. I. 171, 176.
 VII. Gergely (Hildebrand) pápa. I. 5, 162, 176, 177, 178, 179, 180, 184.
 VIII. Gergely pápa. I. 257.
 IX. Gergely pápa. I. 257, 265, 267, 268, 278, 279, 280, 281, 282, 339.
 X. Gergely pápa. I. 296, 297.
 XI. Gergely pápa. I. 367, 368, 389.
 XII. Gergely pápa. I. 370, 390, 391, 392.
 XIII. Gergely pápa. II. 114, 121.
 XVI. Gergely pápa. II. 241, 243, 245, 265.
 Gerhard, firenzei püspök. I. 174.
 Geron. I. 23.
 I. Géza, magyar király. I. 178.
 II. Géza, magyar király. I. 218.
 Gherardesa Ugolino gróf. I. 305.
 Ghiberti Lorenzo. II. 26.
 Ghirlandaio Domenico. II. 26.
 Giacosa Giuseppe. II. 328.
 Gian Gastone, toszkánai nagyherceg. II. 156, 157.
 Gianni Francesco. II. 190.
 Giannone Pietro. II. 173, 188.
 Gioacchino di Fiore. I. 253.
 Gioberti Don Vincenzo. II. 250, 255, 260, 261, 264, 265, 276, 331.
 Gioia Melchiorre. II. 198, 211.
 Giolitti Giovanni. II. 326, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 345, 346, 348, 349, 354, 356, 358.
 Giordani Pietro. II. 260.
 Giordano Umberto. II. 344.
 Giorgione, Giorgio Barbarelli. II. 78.
 Giotto. I. 347, 348, 349.

- Giovanni da Gubbio. I. 251.
 Giovanni da Schio. I. 279, 280.
 Giovanni di Andrea del Mugello.
 I. 339.
 Giovanni di Cermenate. I. 340.
 Giovanni di Pian del Carpine.
 I. 341.
 Giovanni di Verazzano. II. 39.
 Giovio Paolo. II. 71.
 Giraldi Cinzio Giambattista. II. 73.
 Giusti Giuseppe. II. 257.
 Giustiniani Giovanni Guglielmo.
 II. 10.
 Gladstone William. II. 283.
 Gluck Cristoph. II. 180.
 Gola Emillo. II. 344.
 Goldoni Carlo. II. 176, 328.
 Góngora Luis. II. 138.
 Gonzaga Feltrino. I. 363.
 Gonzaga Ferdinando. II. 126.
 Gonzaga Ferdinando Carlo. II. 150.
 Gonzaga Ferrante, Milano kormányzója. II. 92.
 Gonzaga Ferrante, Guastalla hercege. II. 129.
 Gonzaga Francesco, mantovai herceg. II. 126.
 Gonzaga II. Francesco. 46.
 Gonzaga Gian Francesco. II. 56.
 Gonzaga Giulia. II. 83.
 Gonzaga Luigi. I. 324.
 Gonzaga-Nevers Carlo. II. 128.
 Gonzaga Vincenzo. II. 128.
 Gorgias. I. 19.
 Got Bertrand. I. 313.
 Gottfried, Viterbói. I. 253, 254.
 Gozzi Gaspare. II. 174.
 Gozzoli Benozzo. II. 26.
 Gozzoni Guido. II. 343. [50.
 Gracchus Gaius Sempronius. I. 49,
 Gracchus Tiberius Sempronius. I.
 4, 48, 49.
 Gratianus. I. 183, 257.
 Grazzini Anton Francesco. II. 73.
 Grazioli Don Bartolomeo. II. 282.
 Gregorio da Rimini. I. 339.
 Grimaldiak. I. 350.
 Grimaldi Antonio. I. 351.
 Grimoald. I. 108, 139.
 Grossi Tommaso. II. 258.
 Gualbert János, szent. I. 172.
 Guarco Nicolò. I. 352, 375.
 Guardabassi Francesco. II. 249.
 Guardi Francesco. II. 179.
 Guariento di Padova. I. 349.
 Guarini G. B. II. 74.
 Guerrazzi Francesco Domenico. II.
 249, 258, 276, 278.
 Guglielmo di Assisi. I. 327, 328.
 Guglielmo da Brescia. I. 339.
 Guicciardini Francesco. II. 74, 89.
 Guiberto, ravennai érsek. I. 179.
 Guidi gróf. I. 278.
 Guidiccioni Giovanni. II. 72.
 Guido, milánói érsek. I. 176.
 Guido, spoletói herceg. I. 143, 151,
 152.
 Guido, toszkánai őrgróf. I. 154,
 155.
 Guiniek. I. 395.
 Guinizelli Guido. I. 342.
 Guiscard Róbert. I. 169, 170, 175,
 177, 179, 180, 185, 210, 213.
 Guise Ferenc herceg. II. 94, 95.
 Guise II. Henrik herceg. II. 134.
 Guittone d'Arezzo. I. 342.
 Gundeberda. I. 108.
 Gundobald. I. 86.
 Gutenberg Johannes. II. 33.
 III. György angol király. II. 196.

- II. Gyula pápa. I. 54, 56, 57, 58, 59, 61.
 III. Gyula pápa. II. 93, 94.
 Gyulay Ferenc gróf. II. 290.
- I. Hadrián pápa. I. 122, 124, 125.
 IV. Hadrián pápa. I. 219, 221, 223.
 VI. Hadrián pápa. II. 62, 84.
 Hadrianus császár. I. 61, 63, 65.
 Händel Georg Friedrich. II. 181.
 Hannibál. I. 4, 43.
 Hasdrubal. I. 43.
 Hauteville Drogo. I. 168, 169.
 Hauteville Hunfred. I. 168, 169, 170.
 Hauteville Roger. I. 170.
 Hauteville Tankréd. I. 185.
 Hauteville Vilmos. I. 168, 169.
 Haüy René-Just. II. 163.
 Hawkwood John (Acuto). I. 337, 354, 382.
 Haydn Franz Joseph. II. 181.
 Hayez Francesco. II. 262.
 Haynau Julius báró. II. 280.
 Hegel Georg Friedrich. II. 261, 345.
 II. Henrik császár. II. 63, 164, 165.
 III. Henrik császár. I. 167, 168, 169, 170, 171, 173.
 IV. Henrik császár. I. 173, 176, 178, 179, 180, 213, 219.
 V. Henrik császár. I. 180, 181, 209, 219.
 VI. Henrik császár. I. 231, 232, 233, 235, 236, 239, 253, 254, 289.
 VII. Henrik császár. I. 314, 315, 316, 317, 318, 323, 330, 341, 343, 353.
 Henrik, római király. I. 277, 280.
 II. Henrik, francia király. II. 87, 92, 93, 120.
- III. Henrik, francia király. II. 120, 124.
 IV. Henrik, francia király. II. 124, 125, 126, 129, 147.
 VIII. Henrik, angol király. II. 76.
 Henrik (Büszke), bajor herceg. I. 212, 217.
 Henrik (Oroszlán), bajor herceg. I. 217, 228, 229, 235.
 Heraklios, keletrómai császár. I. 116.
 Herlembald. I. 176.
 Herschel Friedrich Wilhelm. II.
 Hess Henrik. II. 292. [163.
 Hieronymus, szent. I. 73.
 Hildebald. I. 91.
 Hildebrand. I. 173, 174, 176.
 Hilderik. I. 87.
 Hitler Adolf. II. 362, 364.
 Hohenstaufen Frigyes, sváb herceg. I. 209.
 Hohenstaufen Konrád, frank herceg. I. 209.
 Holbach Paul Henry. II. 168.
 Holbein Hans. II. 79.
 I. Honorius pápa. I. 116.
 II. Honorius pápa. I. 210, 211.
 III. Honorius pápa. I. 257, 258, 267, 277, 278.
 II. Honorius ellenpápa. I. 176.
 Hontheim Johannes Nikolaus. II. 183.
 Horatius Flaccus Quintus. I. 46, 59, 60. II. 72, 138.
 Hormisdas pápa. I. 87.
 Hugo, clunyi apát. I. 173.
 Hugo da Prato. I. 384.
 Hugo (Provencei). I. 154, 155, 156.
 Hume Dávid. II. 163.
 Huss János. I. 398.

- Ibas. I. 98.
- Illés, ferencrendi szerzetes. II. 267, 268.
- II. Ince pápa. I. 210, 211, 212, 214, 228.
- III. Ince pápa. I. 235, 237, 240, 257, 260, 264, 267, 272, 277, 278, 300, 311.
- IV. Ince pápa. I. 282, 283, 285, 311,
- VI. Ince pápa. I. 360, 363.
- VII. Ince pápa. I. 370, 390.
- VIII. Ince pápa. II. 20, 21, 43.
- X. Ince pápa. II. 132, 136.
- XI. Ince pápa. II. 145.
- Induno Domenico. II. 331.
- Induno Gerolamo. II. 331.
- Interminelliek. I. 318.
- Irnerius. I. 5, 209, 221, 257.
- Isidorus Mercator. I. 149.
- II. István pápa. I. 120.
- III. István pápa. I. 122.
- V. István pápa. I. 151.
- IX. István pápa. I. 174.
- István (szent), magyar király. I. 161, 162, 178.
- V. István, magyar király. I. 295.
- Ivo chartresi püspök. I. 183.
- Izabella, aragoniai. II. 44, 46.
- Izabella (Katolikus). II. 36, 37, 43, 61.
- Izsák exarcha. I. 108.
- Izsák (Angelos), bizánci császár. I. 272.
- Jacini Stefano. II. 325.
- Jacopo, jogtudós. I. 221.
- Jacopo da Varagine. I. 340.
- Jacopo di Venezia. I. 259.
- Jacopone da Todi. I. 311, 342.
- Jakab, ciprusi király. I. 375, II. 12.
- II. Jakab, Szicília és Aragonia királya. I. 300, 301.
- Jakab, maiorcai herceg. I. 378.
- Jamsilla Nicoló. I. 340.
- Jandun Johannes. I. 320.
- János, aranyoszájúszent. I. 259.
- János, damaskusi, szent. I. 259.
- I. János pápa. I. 88.
- III. János pápa. I. 99.
- VIII. János pápa. I. 142, 143, 144.
- X. János pápa. I. 153, 154, 155.
- XI. János pápa. I. 155.
- XII. János pápa. I. 157, 158.
- XIII. János pápa. I. 158.
- XVI. János pápa. I. 160.
- XIX. János pápa. I. 166, 170.
- XXII. János pápa. I. 316, 319, 322, 330, 397.
- XXIII. János pápa. I. 390, 391, 396.
- I. János (Tzimiskes), bizánci császár. I. 158.
- V. János (Paleologos), bizánci császár. I. 373.
- II. János, Aragonia és Szicília királya. II. 13.
- János (Luxemburg), cseh király. I. 323, 324, 325, 336.
- János, francia király. I. 371.
- I. János, monferrati örgróf. I. 303.
- II. János, monferrati örgróf. I. 354, 366, 372.
- János főherceg. II. 205.
- János négyes. II. 334.
- Janus Pannonius. I. 8.
- Jenner Edward. II. 163.
- III. Jenő pápa. I. 214, 215.
- IV. Jenő pápa. I. 401, 402, 404, 405, 407, 409, 410.

- I. Johanna, nápolyi királynő. I. 367, 369, 377, 378, 379.
- II. Johanna, nápolyi királynő. I. 391, 392, 399, 400, 404.
- Johanna (Őrült), aragoniai királyné. II. 61.
- Josephine Tascher de la Pagerie, francia császárné. II. 196.
- I. József császár. II. 152.
- II. József császár. II. 182, 189.
- I. József, portugál király. II. 184.
- József (Bonaparte), nápolyi király. II. 209, 228.
- Jourdan Jean Baptiste. II. 197.
- Juan d'Austria, V. Károly fia. II. 101.
- Juan d'Austria, IV. Fülöp fia. II. 134.
- Jugurtha. I. 50.
- Julius Nepos császár. I. 74, 79.
- Junod Francesco. II. 193, 194.
- I. Justinianus, bizánci császár. I. 87, 89, 90, 92, 96, 97, 98, 99, 103, 207.
- II. Justinianus, bizánci császár. I. 116.
- I. Justinus, bizánci császár. I. 86, 88.
- II. Justinus, bizánci császár. I. 103.
- Juvara Filippo. II. 151, 178.
- Juvenalis Decimus Junius. I. 62, II. 72.
- Kajetán, thienei szent. II. 84.
- Kálvin. II. 83, 85.
- Kant Immanuel. II. 261.
- Kanzler Rudolf. II. 308.
- Karlmann, Martell Károly fia. I. 120.
- Karlmann, Kis Pipin fia. I. 122.
- Karlmann, Német Lajos fia. I. 142, 143.
- Károly (Nagy). I. 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 149, 181, 210, 217.
- III. Károly (Kövér) császár. I. 143, 150, 151.
- IV. Károly (Luxemburg) császár. I. 323, 325, 351, 353, 354, 359, 361, 364, 365.
- V. Károly (mint spanyol király I.) császár. II. 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 81, 82, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 101, 105, 133, 330.
- VI. Károly császár. II. 150, 152, 155, 157, 158.
- VII. Károly császár. II. 158, 159.
- I. Károly (mint magyar király IV.). osztrák császár. II. 353.
- II. Károly (Kopasz), francia király. I. 138, 142, 145, 146.
- IV. Károly, francia király. I. 320.
- V. Károly, francia király. I. 379.
- VI. Károly, francia király. I. 382.
- VII. Károly, francia király. I. 408, II. 12.
- VIII. Károly, francia király. II. 7, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 68.
- X. Károly, francia király. II. 194, 242.
- I. Károly (Anjou), Szicília királya. I. 5, 285, 286, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300.
- II. Károly (Sánta), Szicília királya. I. 295, 296, 300, 311, 315.
- III. Károly (Durazzói), nápolyi király. I. 378, 379, 389.
- II. Károly, spanyol király. II. 149, 150.

- III. Károly, Nápoly és Szicília, utóbb Spanyolország királya. II. 156, 157, 158, 159, 184, 191, 192.
- Károly, calabriai herceg. I. 319, 329, 377.
- II. Károly, parmai és modenai herceg. II. 267, 282.
- III. Károly, parmai és modenai herceg. II. 282.
- III. Károly, parmai és savoyai herceg. II. 66, 87.
- Károly főherceg. II. 199, 209.
- Károly (Merész). II. 61.
- Károly Albert, Szardínia királya. II. 231, 235, 242, 250, 251, 259, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 272, 273, 274, 275, 277, 280, 314.
- I. Károly Emánuel, savoyai herceg. II. 124, 125, 126, 128, 129.
- II. Károly Emánuel, savoyai herceg. II. 131, 138, 146, 147.
- III. Károly Emánuel, Szardínia királya. II. 157, 158, 159, 160, 186, 187.
- IV. Károly Emánuel, Szardínia királya. II. 200, 202, 213.
- Károly Félix, Szardínia királya. II. 234, 235, 236, 242, 250.
- Károly Lajos, etruriai herceg. II. 210, 214, 222, 266, 270.
- Károly Róbert, magyar király. I. 296.
- Karondas. I. 18.
- Katalin főhercegnő, savoyai hercegnő. II. 124, 149.
- Katalin, sienai szent. I. 5, 345, 367, 369.
- Kaunitz Wenzel Anton herceg. II. 189.
- II. Kelemen pápa. I. 171.
- III. Kelemen pápa. I. 231, 232.
- IV. Kelemen pápa. I. 285, 298.
- V. Kelemen pápa. I. 313, 314, 316, 319.
- VI. Kelemen pápa. I. 358.
- VII. Kelemen pápa. II. 62, 64, 65, 66, 81, 82, 84, 87.
- VIII. Kelemen pápa. II. 114, 115, 125. [188.]
- XIII. Kelemen pápa. II. 184, 185.
- XIV. Kelemen pápa. II. 185, 188.
- III. Kelemen ellenpápa. I. 179, 180.
- VII. Kelemen ellenpápa. I. 370, 378, 379.
- Kellogg Frank. II. 362.
- Keppler Johannes. II. 142.
- Khelbiták. I. 160.
- Kildebert. I. 106, 107.
- Klára, szent. I. 268.
- Klef, longobard király. I. 104, 106.
- Kleonimos. I. 25.
- Kleopatra. I. 58.
- Klodvig, frank király. I. 86, 87, 106.
- Kolumbusz Kristóf. II. 36, 37, 264.
- II. Konrád császár. I. 165, 166, 167, 168, 171.
- III. Konrád császár. I. 209, 210, 212, 215, 216.
- IV. Konrád, német király. I. 283.
- Konrád, IV. Henrik császár fia. I. 180.
- Konrád, spoletói őrgóf. I. 233.
- Konradin. I. 4, 284, 286, 289, 292, 299.
- II. Konstans, bizánci császár. I. 108, 116.
- Konstantin (Nagy). I. 63, 69, 71, 121, 175.

- IV. Konstantin (Pogonatos), bizánci császár. I. 116.
- Konstanza, VI. Henrik császár felesége. I. 231, 236, 237.
- Konstanza, aragoniai királyné. I. 285.
- Kossuth Lajos. II. 265.
- Kopernikus Nikolaus. II. 31, 80, 143.
- Krisztián, mainzi érsek. I. 227.
- Krisztina, savoyai hercegnő. (Madama Reale.) II. 131.
- Krisztina (Lotharingiai) II. 117.
- Kulischoff Anna. II. 338.
- Kuninpert, longobard király. I. 108, 109.
- Labriola Antonio. II. 331.
- La Farina Giuseppe. II. 288.
- La Fayette Marie-Joseph. II. 243.
- La Feuillade Louis. II. 151.
- Laffitte Jaques. II. 243, 244.
- La Fontaine Jean. II. 137.
- Lagrange Luigi. II. 162.
- I. Lajos (Jámbor) császár. I. 137, 138.
- II. Lajos császár. I. 137, 138, 139, 141, 142, 145, 150, 151.
- IV. Lajos (Bajor) császár. I. 316, 319, 320, 321, 322, 323, 329, 330, 336, 353, 357.
- Lajos császár (Provencei). I. 153.
- I. Lajos, Etruria királya. II. 205.
- IX. Lajos, savoyai herceg. I. 407.
- IX. Lajos (szent), francia király. I. 285, 287, 295, 307.
- XI. Lajos, francia király. II. 15.
- XII. Lajos, francia király. II. 49, 51, 53, 56, 59.
- XIII. Lajos, francia király. II. 129, 130, 138.
- XIV. Lajos, francia király. II. 136, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151.
- XV. Lajos, francia király. II. 155, 156, 170, 177, 178, 184.
- XVI. Lajos, francia király. II. 194.
- XVIII. Lajos francia király. II. 194, 218.
- Lajos (Bonaparte), hollandi király. II. 243, 268.
- Lajos (Aragoniai), Szcília királya. I. 330.
- Lajos (Tarantói), nápolyi király. I. 377, 378.
- I. Lajos (Nagy), magyar király. I. 353, 364, 373, 377, 378.
- I. Lajos (második Anjou-ág). I. 373, 379.
- II. Lajos (Anjou). I. 379, 388, 391.
- III. Lajos (Anjou). I. 399, 400.
- Lajos Fülöp, francia király. II. 242, 243, 244, 268.
- Lamarmora Alfonso. II. 301, 302, 303.
- Lambert, spoletói herceg. I. 151, 155.
- Lambruschini Luigi. II. 265.
- Lamorcière Louis. II. 294, 296, 297.
- Lampugnani Gian Andrea. II. 17.
- Lancia Manfredo. I. 291.
- Landau vagy Lando gróf. I. 337, 355.
- Lando Michele. I. 376.
- Landulf. I. 176.
- Laneri Gian Battista. II. 238.
- Lanfranco. I. 206.
- Lanza Ferdinando. II. 295.
- Lanza Giovanni. II. 301, 316.
- Lanzi Luigi. II. 173.

- Lanzone. I. 167.
 Lasca. Antonfrancesco Grazziani. II. 73.
 Laskaris Konstantinos. I. 23.
 László, szent, magyar király. I. 178.
 László, nápolyi király. I. 379, 386, 388, 389, 390, 391, 392.
 IV. László (Kun), magyar király. I. 296.
 Latini Brunetto. I. 342.
 Latino Frangipano. I. 305.
 La Tour Victoire. II. 235.
 Laurana Luciano. II. 28.
 Lauria Ruggero. I. 299, 300.
 Lautrec Odet gróf. II. 65.
 Laval Pierre. II. 362.
 La Valette Jean. II. 100.
 Lavoisier Antoine. II. 163.
 Lazzari Costantino. II. 338.
 Lefèvre d'Étaples Jacques. II. 33.
 Lega Silvestro. II. 332.
 Leibniz Gottfried Wilhelm. II. 143.
 I. Leó (Nagy) pápa. I. 72, 73.
 III. Leó pápa. I. 125, 126.
 IV. Leó pápa. I. 140. II. 308.
 VIII. Leó pápa. I. 158.
 IX. Leó pápa. I. 169, 171, 173.
 X. Leó pápa. II. 59, 60, 62, 64, 82.
 XII. Leó pápa. II. 241.
 XIII. Leó pápa. II. 321, 323, 334, 342.
 III. Leó (Isauri), bizánci császár. I. 117, 124, 141.
 Leonardo da Vinci. I. 7, II. 77, 78.
 Leopardi Giacomo. II. 260, 265.
 Lepidus Marcus Aemilius. I. 57, 58.
 Lesseps Ferdinand. II. 279.
 Leszczynski Szaniszló. II. 156, 157.
 Leutarik. I. 92.
 Liberius. I. 82.
 Linné Karl. II. 163.
 I. Lipót császár. II. 150, 152.
 II. Lipót császár (azelőtt Péter Lipót, toszkánai nagyherceg). II. 189, 190, 191.
 II. Lipót toszkánai nagyherceg. II. 221, 266, 282.
 Lippi Filippino. II. 26.
 Lippi Filippo. II. 26.
 Liudolf. I. 157.
 Liutprand, longobard király. I. 118, 119, 120.
 Liutprand, cremonai püspök. I. 195.
 Livius Andronicus. I. 46, 60.
 Livius Drusus Marcus. I. 51.
 Livius Titus. I. 59.
 Locke John. II. 165, 166.
 Lo Giudice Antonio. II. 135.
 Longhena Baldassarre. II. 141.
 Lope de Vega Felice. II. 137.
 Lorenzetti Ambrogio. I. 348.
 Lorenzetti Pietro. I. 348.
 I. Lothár császár. I. 135, 137, 138, 141, 157.
 II. Lothár császár. I. 209, 210, 211, 212, 215.
 II. Lothár, Lotharingia királya. I. 139.
 Lothár (Provencei). I. 154, 156.
 Lotharingiai Gottfried herceg. I. 173, 174.
 Lotharingiai René herceg. II. 19, 21.
 Lotto Lorenzo. II. 78.
 Loyola Ignác, szent. II. 98, 99.
 Lőrinc pápa. I. 85.
 Lucanus. I. 62.
 Lucilius Gaius. I. 46.

- II. Lucius pápa. I. 214.
 III. Lucius pápa. I. 231.
 Lucretius Carus. I. 59. II. 23.
 Ludovisiak. II. 135.
 Luini Bernardino. II. 78.
 Lujza, Savoyai, francia régens-
 királyné. II. 63, 65.
 Lujza Mária (Bourbon), páрмаi
 hercegné. II. 282.
 Lulli Giovanni Battista. II. 180.
 Lupatelli Domenico. II. 254.
 Lusignan Jakab. I. 375. II. 12.
 Luther Márton. II. 80, 83.
 Luzzatti Luigi. II. 325, 346.
 Lyly John. II. 138.
 Machiavelli Nicolò. I. 3, 5, II. 55,
 73, 74, 330.
 Mac-Mahon Patrice Maurice gróf.
 II. 291, 318, 321.
 Maderna Carlo. II. 141.
 Maecenas. I. 59.
 Magalhaes Fernando. II. 38.
 Magalotti Lorenzo. II. 177.
 Magister Salernus. I. 257.
 Magliani Agostino. II. 324, 326.
 Maidalchini Olympia. II. 132.
 Maione. I. 225.
 Malaspinák. I. 383. II. 7, 160.
 Malaspina őrgróf. I. 226.
 Malaspina Saba. I. 340.
 Malatesták. I. 356, 361, 388, 391.
 Malatesta Carlo. I. 382.
 Malatesta Domenico. II. 15.
 Malatesta Pandolfo. I. 5, 387.
 Malatesta Roberto. II. 20. [14.
 Malatesta Sigismondo. I. 406, II.
 Mameli Goffredo. II. 257.
 Mamiani della Rovere Terenzio.
 II. 260, 272, 275.
 Manara Luciano. II. 270, 279.
 Mancini Antonio. II. 344.
 Mancini Pasquale Stanislao. II.
 317, 319, 323, 324, 332.
 Manfréd, Szicília királya. I. 259,
 283, 284, 285, 289, 291, 293, 294,
 299.
 Manfredi Astorre. II. 52.
 Manfredi Giovanni. I. 361.
 Manfrediek. I. 356, 388.
 Manin Daniele. II. 270, 273, 280,
 288.
 Manin Ludovico. II. 200.
 Manthoné Gabriele. II. 204.
 I. Manuel (Komnenos), bizánci
 császár. I. 220, 221, 225, 227.
 Manuzio Aldo. II. 33, 70.
 Manzoni Alessandro. II. 108, 256,
 257, 258, 328.
 Maraldo Fabrizio. II. 68.
 Marcello Benedetto. II. 180, 181.
 Marcellò Lorenzo. II. 136.
 II. Marcellus pápa. II. 94. [66.
 Marcus Aurelius császár. I. 61, 63,
 Margherita, piemonti miniszter. II.
 266.
 Margit (Ausztiai), I. Miksa leánya.
 II. 65.
 Margit (Ausztiai), V. Károly
 leánya. II. 89, 92.
 Margit, savoyai hercegné. II. 120.
 Margit, magyar hercegnő. I. 295.
 Mária (Aragoniai), szicíliai király-
 né. I. 392, 393.
 Mária (Burgundi) császárné. II. 61.
 Mária, V. István magyar király
 leánya. I. 295, 296.
 Mária, Nagy Lajos leánya. I. 388.
 Mária Adelaide főhercegnő. II.
 Viktor Emánuel felesége. II. 263.

- Mária Amália főhercegnő, parmai hercegné. II. 191.
- Mária Antoinette, francia királyné. II. 196.
- Maria Giovanna Battista, savoyai hercegné. II. 147.
- Mária Karolina főhercegnő, nápolyi királyné. II. 192, 196.
- Mária Lujza (Bourbon), etruriai királyné. II. 210, 221.
- Mária Lujza (Habsburg), francia császárné. II. 214, 220, 244, 267.
- Mária Terézia. II. 157, 158, 160, 189, 191, 192.
- Marillac Louise. II. 98.
- Marino Gian Battista. II. 138.
- Marius Gaius id. I. 50, 51, 52, 53, Marius Gaius ifj. I. 53. [56.]
- Márk, szent. I. 137.
- Markwald. I. 233, 237.
- Marocchetti Carlo. II. 261.
- Maroncelli Piero. II. 228, 239, 240, 243.
- Marot Clément. II. 75.
- Marozia (Mariuccia). I. 152, 155.
- Marsilius de Raimundinis. I. 320.
- Martell Károly. I. 120, 132, 296.
- Martialis. I. 63.
- Martini Arturo. II. 344.
- Martini Ferdinando. II. 330, 338.
- Martini Simone. I. 348.
- Martino Gosia. I. 221.
- I. Márton pápa. I. 116.
- IV. Márton pápa. I. 298, 299.
- V. Márton pápa. I. 392, 394, 396, 398, 399, 400.
- I. Márton, Aragonia királya. I. 392, 393.
- II. Márton, Aragonia királya. I. 392, 393.
- Martucci Giuseppe. II. 332.
- Maruffi Silvestro. II. 49.
- Marx Karl. II. 316, 331.
- Masaccio. II. 26.
- Masaniello (Tommaso Aniello). II. 133, 134.
- Mascagni Pietro. II. 332, 344.
- Masci Filippo. II. 331.
- Massa herceg. II. 134.
- Massari Giuseppe. II. 253.
- Massena Andrea. II. 209.
- Mastai-Ferretti Giovanni. II. 265.
- Masuccio Salernitano. II. 25.
- Matasunta. I. 90.
- Matild, toszkánai örgrófnő. I. 179, 180, 181, 208, 211, 217, 236, 278.
- Matteotti Giacomo. II. 357.
- Mátyás, magyar király. II. 13.
- Mauro di Salerno. I. 257.
- Maurus, szent. II. 144.
- Maxentius császár. I. 63.
- Maximinus császár I. 67.
- Maximus, szent. I. 73.
- Mazarin Julius II. 135.
- Mazzini Giuseppe. II. 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 271, 278, 281, 282, 285, 286, 287, 288, 293, 294, 297, 300, 306, 316.
- Mazzoni Giuseppe. II. 276.
- Medici Alessandro. II. 68, 88, 92.
- Medici Caterina. II. 87.
- Medici Cosimo, id. I. 403, 404, 408, 410, II. 15, 16, 43, 64.
- Medici Eleonor. II. 116.
- Medici Garzia. II. 116.
- Medici Giovanni. I. 403, 404.
- Medici Giovanni, delle Bande Nere. II. 64, 89. [59.]
- Medici Giovanni di Lorenzo. II. 21,

- Medici Giovanni, I. Cosimo fia. II. 116.
- Medici Giuliano. II. 16, 18, 60.
- Medici Giulio. II. 60, 62.
- Medici Lorenzino. II. 89.
- Medici Lorenzo, il Magnifico. II. 18, 19, 21, 24, 25, 43, 60.
- Medici Lorenzo di Giovanni. I. 404, II. 64, 68.
- Medici Lorenzo di Pietro. II. 16.
- Medici Maddalena. II. 21.
- Medici Mária, francia királyné. II. 126.
- Medici I. Piero. II. 15, 16.
- Medici II. Piero. II. 43, 44, 45, 55, 60.
- Medici Salvestro. I. 376.
- Medici del Vascello Giacomo. II. 279, 303.
- Melanchton Fülöp. II. 80.
- Melas Michael. II. 204, 205.
- Melegari Luigi Amedeo. II. 319.
- Melo. I. 165, 168.
- Melozzo da Forli. II. 29.
- Melzi Francesco. II. 206, 207.
- Menabrea Luigi Federico. II. 306, 308.
- Mendoza Diego. II. 76.
- Menelik. II. 334, 336, 337.
- Menotti Ciro. II. 243, 244, 245.
- Mercantini Luigi. II. 257.
- Metastasio Pietro. II. 175.
- Metternich Wenzel herceg. II. 218, 219, 226, 244, 269.
- Micca Pietro. II. 151.
- Michelangelo Buonarroti. I. 7, II. 66, 72, 76, 77, 78, 83, 141.
- Michelozzi Michelozzo. II. 27, 28.
- Michetti Paolo. II. 331.
- Michiel Giovanni. II. 54.
- Miglioratiak. I. 390.
- Mihály (Caerularius), bizánci császár. I. 169.
- VIII. Mihály (Paleologos), bizánci császár. I. 286, 287, 296.
- I. Miklós pápa. I. 139, 141, 177.
- II. Miklós pápa. I. 174, 175, 176, 206.
- III. Miklós pápa. I. 297, 298, 311.
- IV. Miklós pápa. I. 310.
- V. Miklós pápa. I. 409, 410. II. 13, 121.
- V. Miklós ellenpápa. I. 322.
- I. Miklós, orosz cár. II. 287.
- I. Miklós, ferrarai őrgróf. I. 363.
- Miksa császár. II. 43, 45, 56, 57, 60, 61.
- Miksa, bajor király. II. 212.
- Milesi bitoros. II. 292.
- Milton John. II. 137.
- Minghetti Marco. II. 299, 300, 301, 316, 326.
- Mino da Fiesole. II. 26.
- Minocchi Salvatore. II. 345.
- Misley Henry. II. 243.
- Mithridates. I. 52, 53, 56.
- Mocenigo Lazzaro. II. 136.
- Mocenigo Leonardo. II. 136.
- II. Mohammed. II. 9, 12.
- Molière (Jean Baptiste Poquelin.) II. 137.
- Moneta di Cremona. I. 266.
- Montaigne Michel. II. 137.
- Montaldo Leonardo. I. 375.
- Montanari Leonida. II. 241.
- Montanelli Giuseppe. II. 276.
- Montano Nicolò. II. 17.
- Montecchi Mattia. II. 276, 281.
- Montefeltrok. I. 356, 361, 389.
- Montefeltro Federico. I. 356, II. 18.

- Montefeltro Guidobaldo. II. 52, 53, 60.
- Montemar. II. 157.
- Montesquieu Charles. II. 167, 168.
- Monteverde Giulio. II. 344.
- Monteverdi Claudio. II. 140.
- Monti Vincenzo. II. 198, 210.
- Montmorency herceg. II. 95.
- Montréal. I. 337, 350.
- Mordini Antonio. II. 296.
- Moreau Jean-Victor. II. 197, 205.
- Morelli Domenico. II. 331.
- Morelli Michele. II. 232, 237.
- Morena Acerbo. I. 254.
- Morena Otto. I. 254.
- Morichini Carlo Luigi. II. 274.
- Moro Domenico. II. 254.
- Morone Gerolamo. II. 63.
- Morone Giovanni. II. 85.
- Morosini Francesco. II. 136, 149.
- Morus Tamás. II. 33.
- Mosé di Bergamo. I. 255, 259.
- Mozart Wolfgang Amadeus. II. 181.
- Murat Joachim. II. 209, 212, 213, 214, 228, 232, 287.
- Murat Luciano. II. 287, 288.
- Muratori Ludovico Antonio. II.
- Murri Romolo. II. 342. [173.]
- Musa vagy Musetto. I. 202.
- Musolino Benedetto. II. 253.
- Mussato Albertino. I. 341.
- Mussolini Benito. II. 349, 351, 356, 357, 358, 359, 362, 364.
- Naeuius. I. 46.
- I. Napoleon. II. 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 219, 220, 231, 243, 268.
- III. Napoleon. II. 243, 268, 278, 279, 283, 285, 286, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308.
- Napoleon Jeromos herceg. II. 289, 290, 308.
- Narses. I. 92, 103.
- Navagero Andrea. II. 71.
- Needham John. II. 163.
- Neipperg Ádám gróf. II. 220.
- Nelson Horace. II. 204.
- Neri Pompeo. II. 190.
- Nero császár. I. 61, 63, 69.
- Nerva császár. I. 61, 65.
- Neuhoff Theodor. II. 186.
- Newton Isaac. II. 143, 162, 163, 166.
- Niccolini Giambattista. II. 258.
- I. Nikephorós, bizánci császár. I. 128.
- II. Nikephoros Phokas. I. 158.
- Nicolò szobrász. I. 252.
- Nicotera Giovanni. II. 319, 320, 322, 335.
- Nievo Ippolito. II. 327.
- Nilus, szent. I. 144, 162, 172.
- Nitti Francesco. II. 355.
- Nogaret Guillaume. I. 313.
- Nugent Laval. II. 212, 272, 280.
- Ochino Bernardino. II. 84, 85.
- Ockham William. I. 321.
- Octavianus bíboros. I. 223.
- Oddo, savoyai. I. 239.
- Odilo, clunyi apát. I. 172.
- Odoaker. I. 74, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 93, 103.
- Odofredo da Bologna. I. 339.
- O'Donnell. II. 269.

- Ognibono di Bologna. I. 257.
 Oldrado. I. 252, 265.
 Olgiati Gerolamo. II. 17.
 Oliveratto da Fermo. II. 53.
 Oñate gróf. II. 134.
 Oraniai Filibert gróf. II. 67.
 II. Orbán pápa. I. 180, 184.
 III. Orbán pápa. I. 231.
 IV. Orbán pápa. I. 285, 297.
 V. Orbán pápa. I. 314, 363, 364, 367.
 VI. Orbán pápa. I. 369, 370, 371, 375, 378, 379, 389.
 VIII. Orbán pápa. II. 130, 131, 132.
 Orcagna, Andrea di Cione. I. 349.
 Ordellaffiak. I. 356, 388.
 Ordellaffi Francesco. I. 361.
 Orestes. I. 74, 75, 78.
 Oriani Alfredo. II. 329.
 Orlando Vittorio Emanuele. II. 352.
 Orléans Károly herceg. I. 407.
 Orléans Lajos herceg. I. 382.
 Oroboni Antonio. II. 240.
 Orseolo Péter. I. 203.
 Orsini Felice. II. 288, 289.
 Orsini Francesco. II. 53.
 Orsini Gian Battista II. oros. II. 53.
 Orsini Paolo. II. 53.
 Orsiniak. I. 310, 357, 402, II. 20, 21, 160.
 Ossuna herceg. II. 133.
 I. Ottó (Nagy) császár. I. 150, 156, 157, 158, 159.
 II. Ottó császár. I. 159, 160.
 III. Ottó császár. I. 160, 161, 162, 163, 164.
 IV. Ottó (Braunschweigi) császár. I. 235, 237, 238, 239.
 Otto (Braunschweigi) herceg. I. 378.
 Oudinot Victor. II. 279.
 Ovidius Naso. I. 59.
 Pagano Mario. II. 192, 203, 204.
 Paisiello Giovanni. II. 180.
 I. Pál pápa. I. 121.
 II. Pál pápa. I. 410, II. 12, 17.
 III. Pál pápa. II. 84, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 98.
 IV. Pál pápa. II. 94, 95, 97, 113.
 V. Pál pápa. II. 125.
 I. Pál, orosz cár. II. 204.
 Paleario Antonio. II. 97.
 Paleologos Teodor, monferrati ör-gróf. I. 303, 315.
 Palestrina Pier Luigi. II. 180.
 Palizzi Filippo. II. 331.
 Palladio Andrea. II. 140.
 Pallavicini Emilio. II. 300.
 Pallavicino Giorgio. II. 239.
 Pallavicino Sforza. II. 139.
 Palma Jacopo. II. 78.
 Palmerston Henry lord. II. 274.
 Pamfili. II. 132.
 IV. Pandolf, Capua hercege, I. 168, 169.
 Pandolf, (Vasfejű) Capua és Benevento hercege. I. 158.
 Panormita. Antonio Beccadelli. II. 24.
 Pantaleoni Diomede. II. 298.
 Paoli Pasquale. II. 186, 196.
 Papirius. I. 52.
 Paracelsus Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim. II. 79.
 Parentucelli Tommaso. I. 409.
 Pareto. II. 265.

- Parini Giuseppe. II. 176, 177, 210.
 Parisio da Cerete. I. 340.
 Parmenides. I. 19.
 Particiaco. I. 203.
 Paruta Paolo. II. 139.
 Pascarella Cesare. II. 230.
 I. Paschalis pápa. I. 137.
 II. Paschalis pápa. I. 181.
 III. Paschalis pápa. I. 217, 224, 226.
 Pascoli Giovanni. II. 343.
 Passaglia Carlo. II. 298.
 Passageri Rolandino. I. 339.
 Passavante Jacopo. I. 345.
 Paulinus, szent. I. 73.
 Paulinus, aquileiai. I. 135.
 Paulus, exarcha. I. 118.
 Paulus Diaconus. I. 135.
 Pazzi. II. 17, 18, 60.
 Pecci Gioacchino. II. 321.
 Pelagio Alvaro. I. 321.
 Pelagius pápa. I. 99.
 Pelavicini Oberto. I. 284, 291, 294.
 Pellico Silvio. II. 239, 240, 258.
 Pelloux Luigi. II. 338, 339.
 Pelosa Nino. II. 135.
 Pepe Florestan. II. 233, 238.
 Pepe Guglielmo. II. 232, 233, 234, 237, 242, 272, 280.
 Pepoli k. I. 331, 350.
 Perettiek. II. 114.
 Pergolesi Gian Battista. II. 180.
 Peri Jacopo. II. 140.
 Périer Casimir. II. 244.
 Persano Carlo. II. 297, 303, 304.
 Persius. I. 62.
 Pertarit, longobard király. I. 108.
 Perugino Pietro. II. 29, 78.
 Peruzziak. I. 328.
 Peruzzi Baldassare. II. 76.
 Pescara Fernando Francesco. II. 63.
 Pesce Giuseppe. II. 135.
 Péter apostol. I. 72, 120, 320.
 III. Péter, Aragonia királya. I. 285, 299, 300.
 IV. Péter, Aragonia királya. I. 392.
 II. Péter (Aragoniai), Szicília királya. I. 330, II. 135.
 Péter, Aranyszájú szent. I. 73.
 Péter Lipót, toszkánai nagyherceg. II. 189, 190, 191.
 Péter, pisai. I. 135.
 Petrarca Francesco. I. 5, 339, 341, 344, 346, 363, II. 23, 24, 25, 72, 75, 76.
 Petronius Arbiter. I. 62.
 Petrucci Alfonso. II. 60, 61.
 Petrucci Pandolfo. II. 52, 53.
 Petrus de Vineia. I. 283, 342.
 Petrus Lombardus. I. 5, 209, 252, 338.
 Pezza Michele, Fra Diavolo. II. 204.
 Phalaris. I. 18.
 Philippus, római császár. I. 68.
 Photius. I. 141.
 Pianell Giuseppe Salvatore. II. 303.
 Piccinino Jacopo. II. 14.
 Piccinino Nicoló. I. 395, 402, 405, 406, II. 14.
 Piccolomini Aeneas Silvius. II. 14, 24.
 Pico della Mirandola. II. 23, 31, 32.
 Pier da Morrone. I. 311.
 Piermarini Giuseppe. II. 179.
 Pietro da Corvara. I. 322.
 Pietro d'Eboli. I. 254.
 Pietro di Musanda. I. 257. [294.
 Pilo Rosolino, Capace grófja. II.

- Pindaros. II. 138.
 Pinturicchio Bernardo Betti. II. 29, 78.
 Piombo Sebastiano. II. 78.
 Pipin, (Kis) frank király. I. 120, 121, 122.
 Pipin, Nagy Károly fia. I. 123, 128, 129, 137.
 Pirañesi Antonio. II. 179.
 Pisacane Carlo. II. 287, 288.
 Pisanello Vittore Pisano. II. 29.
 Pisani Giorgio. II. 185.
 Pisani Nicolò. I. 351.
 Pisani Vittor. I. 373, 374.
 Pisano Andrea. I. 348.
 Pisano Giovanni. I. 348.
 Pisano Nicolò. I. 348.
 Pitti Luca. II. 15, 16.
 II. Pius pápa. II. 11, 14, 17, 24.
 III. Pius pápa. II. 54.
 V. Pius pápa. II. 97, 101, 114, 116.
 VI. Pius pápa. II. 189, 196, 201.
 VII. Pius pápa. II. 207, 210, 213, 215, 222, 241.
 VIII. Pius pápa. II. 241.
 IX. Pius pápa. II. 262, 265, 266, 267, 271, 274, 276, 278, 282, 301, 302, 307, 308, 317, 320, 321, 323.
 X. Pius pápa. II. 342.
 XI. Pius pápa. II. 361.
 Pizzarro Francesco. II. 38.
 Plato. II. 31, 144.
 Plautius. I. 52.
 Plautus M. Accius. I. 46, II. 23, 73.
 Plethon Gemistos. II. 23.
 Plinius id. I. 63.
 Plinius ifj. I. 63.
 Poerio Carlo. II. 253, 283.
 Poggetto Bertrando. I. 318, 323, 324, 356.
 Pole Reginald. II. 85.
 Polenták. I. 356, 388.
 Poliziano Angelo Ambrogini. II. 25, 73.
 Pollaiuolo Antonio. II. 26.
 Polo Marco. I. 341.
 Pombal Sebastiano. II. 184.
 Pompeius Gnaeus. I. 53, 56, 57, 60.
 Pomponazzi Pietro. II. 31.
 Pontano Gioviano. II. 24.
 Porcari Stefano. I. 410.
 Porpora Nicolò. II. 180.
 Porro Lambertenghi Luigi gróf. II. 228, 242.
 Porsenna. I. 25.
 Porta, Fra Bartolomeo della. II. 78.
 Pozzo Andrea. II. 142.
 Praga Emilio. II. 327, 328.
 Praga Marco. II. 328.
 Prati Giovanni. II. 257, 326.
 Predari Francesco. II. 264.
 Previati Gaetano. II. 344.
 Prignano Bartolomeo. I. 364.
 Prina Giuseppe. II. 208, 213.
 Prinetti Giulio. II. 339, 347.
 Procida Giovanni. I. 299.
 Propertius. I. 59.
 Protagoras. I. 19.
 Provana Andrea. II. 101.
 Pseudo-Dionysios Aeropagita. I. 253.
 Ptolemaeus. I. 4, 258.
 Ptolemaeus, luccaj. I. 339, 340.
 Pucci Orazio. II. 117.
 Puccini Giacomo. II. 332, 344.
 Pulei Luigi. II. 25.
 Puoti Basilio. II. 260.
 Pusterla Francesco. I. 349.

- Pyrrhus, Epirus királya. I. 34.
 Pythagoras. I. 19.
- Quercia Jacopo. II. 26.
 Querini Angelo. II. 185.
 Quintilianus. I. 63, II. 23.
- Rabelais François. II. 75.
 Racine Jean. II. 137.
 Radelchis. I. 140, 141.
 Radetzky Josef Wenzel. II. 269, 270, 272, 273, 274, 277, 281.
 Raffaele Sanzio. II. 29, 76, 77, 264.
 Rainaldo. I. 206.
 Rainer főherceg. II. 263.
 Rainulf. I. 168, 169.
 Ramorino Gerolamo. II. 251, 277.
 Rampolla del Tindaro Mariano. II. 334.
 Rattazzi Urbano. II. 277, 284, 300, 301, 305, 316, 317.
 Realdo Colombo Matteo. II. 80.
 Redi Francesco. II. 139, 177.
 Regaldi Giuseppe. II. 327.
 Regis Michele. II. 234.
 Reni Guido. II. 142.
 Respighi Ottorino. II. 344.
 Reuch in Johannes. II. 32.
 Riario Gerolamo. II. 17, 18, 19, 20, 51, 64.
 Riario Pietro. II. 17.
 Ricasoli Bettino. II. 278, 291, 293, 299, 300, 302, 305.
 Ricciek. I. 365, 368, 376.
 Ricci Scipione. II. 190.
 Ricciotti Nicola. II. 254.
 Richard (Oroszlánszívű), angol király. I. 232, 235.
 Richelieu Armand. II. 129, 135.
 Ricotti Cesare. II. 317.
- Rikimer. I. 74.
 Rinuccini Ottavio. II. 140.
 Rivarola Agostino. II. 222, 241.
 Rizzo Antonio. II. 28, 29.
 Robbia Luca. II. 26.
 Róbert (Anjou) nápolyi király. I. 315, 316, 317, 318, 329, 330, 331, 350, 357, 372, 376, 377.
 II. Róbert, francia király. I. 165.
 Róbert, capuai herceg. I. 220.
 Róbert, parmai és modenai herceg. II. 282.
 Roberti Ercole. II. 30.
 Robilant Carlo Felice Nicolis. II. 332, 333.
 I. Roger, Szicília grófja. I. 4.
 II. Roger, Szicília királya. I. 210, 211, 212, 213, 214, 220, 221, 231, 251.
 Roger, I. Vilmos szicíliai király fia. I. 225.
 Rolandino di Padova. I. 341.
 Rolli Paolo. II. 175.
 Romagnosi Giandomenico. II. 239.
 Romano Egidio. I. 339.
 Romano Liborio. II. 296.
 Romuald, salernói püspök. I. 254.
 Ronald, s ent I. 162, 172.
 Romualdo, őrvostudományi író. I. 257.
 Romulus Augustulus. I. 74, 75.
 Romussi Carlo. II. 338.
 Ronsard Pierre. II. 75, 138.
 Rosa Salvatore. II. 142.
 Rosmini Serbati Antonio. II. 260, 261, 331.
 Rosselino Antonio. II. 26.
 Rosselino Bernardo. II. 26.
 Rossetti Gabriele. II. 257.
 Rossi Pellegrino. II. 275.

- Rossini Gioacchino. II. 262.
 Rosso Medardo. II. 344.
 Rotari. I. 108, 111.
 Rouher Eugène. II. 306.
 Rousseau Jean-Jacques. II. 168, 169, 170, 228.
 Rovani Giuseppe. II. 327.
 Rovere Francesco Maria. II. 60, 62, 131.
 Rovere Giovanni. II. 18.
 Rovere Giuliano. II. 17, 20, 45, 46, 54.
 Rovetta Gerolamo. II. 328.
 Rucellai Giovanni. II. 73.
 Rucellai Giulio. II. 190.
 Rudini Antonio. II. 335, 337, 338.
 Rudolf (Burgundi). I. 154.
 Rudolf (Habsburg) császár. I. 296, 297, 302, 303.
 Rudolf, német király. I. 179.
 Ruffini Giovanni. II. 249.
 Ruffini Jacopo. II. 249, 250.
 Ruffo Fabrizio. II. 203.
 Ruggero di Palermo. I. 257.
 Rupprecht (Pfalzi), római király. I. 383.
 Russo Vincenzo. II. 204.
 Ruysbroeck Johannes. I. 398.
 Sabatelli Luigi. II. 261.
 Sacchetti Franco. I. 345.
 Sacconi Raniero. I. 266.
 Sadoletto Jacopo. II. 85.
 Saffi Aurelio. II. 278, 281, 317.
 Saint-Gelais Mellin. II. 75.
 Salamon, magyar király. I. 177, 178.
 Salandra Antonio. II. 349, 351.
 Salasco Carlo. II. 274.
 Salernus magister. I. 257.
 Saliceti Aurelio. II. 276.
 Saliceti Guglielmo. I. 389.
 Salimbene da Parma. I. 340.
 Salinguerra. I. 239, 281.
 Sallustius Crispus. I. 59.
 Salutati Coluccio. II. 23.
 Salvemini Gaetano. II. 345.
 Salvi Nicolò. II. 178.
 Salviati Francesco. II. 18, 19.
 Sampiero de Bastelica. II. 119.
 San Bonifacio gróf. I. 239.
 II. Sándor pápa. I. 176.
 III. Sándor pápa. I. 218, 223, 224, 226, 228, 229.
 IV. Sándor pápa. I. 284.
 V. Sándor pápa. I. 390, 391.
 VI. Sándor pápa. II. 13, 43, 45, 46, 48, 53, 54.
 VII. Sándor pápa. II. 136, 145.
 VIII. Sándor pápa. II. 145.
 I. Sándor, orosz cár. II. 218, 220.
 II. Sándor, orosz cár. II. 287.
 Sangallo Antonio. II. 76.
 San Giuliano Antonino. II. 348, 351.
 San Marzano Alessandro Asinari. II. 334.
 San Marzano Carlo Asinari. II. 234.
 Sanmichele Michele. II. 76.
 Sannazzaro Jacopo. II. 25, 71.
 Sanseverinok. I. 388.
 Sanseverino Antonello herceg. II. 21.
 Sansovino Jacopo. II. 76.
 Santarosa Santorre. II. 234, 235, 236, 238.
 Saracco Giuseppe. II. 339.
 Sarpi Paolo. II. 125, 139.
 Sarto Andrea. II. 78.
 Sartorio Giulio Aristide. II. 344.

- Saturninus Apuleius. I. 51.
 Savelli Cencio. I. 277.
 Savelliek. II. 53.
 Saviozzo. Sardini Simone. I. 345.
 Savonarola Gerolamo. II. 44, 47, 48, 49, 66, 330.
 Savoyai Klotild. II. 289.
 Savoyai Ferdinánd, genovai herceg. II. 275, 277.
 Savoyai Maurizio, biboros. II. 131.
 Savoyai (achaiiai) Fülöp. I. 302, 303.
 Savoyai Eugén, a hadvezér. II. 148, 149, 150, 151, 153.
 Savoyai (Carignano) Eugén, régens. II. 293.
 Savoyai (Carignano) Tamás. II. 131, 134, 148, 234.
 Scala I. Alberto. I. 303.
 Scala II. Alberto. I. 325.
 Scala Alboino. I. 304, 315.
 Scala Bartolomeo. I. 304.
 Scala Cangrande. I. 5, 304, 315, 317.
 Scala Cansignore. I. 363.
 Scala I. Mastino. I. 292, 303.
 Scala II. Mastino. I. 323, 324, 325.
 Scaligerek (della Scala). I. 381.
 Scarlatti Alessandro. II. 180.
 Scipio Aemilianus. I. 46.
 Scipio Africanus. I. 46.
 Scott Walter. II. 258.
 Segantini Giovanni. II. 332.
 Segneri Paolo. II. 140.
 Sella Quintino. II. 301.
 Senebier Jean. II. 163.
 Seneca. I. 60, 63. II. 73.
 Septimius Severus, római császár. I. 66, 67, 68.
 Serafino Aquilano. II. 24.
 Serac Matilde. II. 328.
 Sardini Simone. I. 345.
 I. Sergius pápa. I. 116.
 Servet Michel. II. 80, 85.
 Servius Tullius, római király. I. 21.
 Settembrini Luigi. II. 253, 283, 326.
 Severusok. I. 61.
 Sforza Carlo. II. 354.
 Sforza Caterina. II. 18, 51, 64.
 Sforza I. Francesco. I. 395, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409. II. 14, 15, 16, 28.
 Sforza II. Francesco. II. 63, 64, 87.
 Sforza Galeazzo Maria. II. 16, 17, 18.
 Sforza Giovanni. II. 44, 52.
 Sforza Gian Galeazzo Maria. II. 17, 44.
 Sforza Ludovico, il Moro. II. 17, 19, 44, 46, 50, 51, 59.
 Sforza Maria. II. 19.
 Sforza Massimiliano. II. 59, 60, 63.
 Sforza Muzio Attendolo. I. 391, 392, 395, 399, 400.
 Sgambati Giovanni. II. 332.
 Shakespeare William. II. 137.
 Sicardus, cremonai püspök. I. 253, 257.
 Siccardi Giuseppe. II. 283.
 Sichard, beneventói herceg. I. 139.
 Sigismund, burgundi fejedelem. I. 86.
 Signorelli Luca. II. 29.
 Signorini Telemaco. II. 332.
 Sigionio Carlo. II. 70.
 Sikonóff, beneventói herceg. I. 140, 141.
 Silius Italicus. I. 62.
 Silvati Giuseppe. II. 232, 237.
 Silverius pápa. I. 90, 98.
 Simonetta Francesco. II. 17, 19.

- Sismondi Cinzica. I. 202.
 IV. Sixtus pápa. II. 12, 17, 18, 19, 20, 21.
 V. Sixtus pápa. II. 114, 124.
 Smith Ádám. II. 171, 172.
 Sobieski János, lengyel király. II. 149.
 Socinus Faustus. II. 85.
 Socinus Laelius. II. 85.
 Soderini Nicolò. II. 15, 16, 59.
 Solaro della Margherita Clemente gróf. II. 263.
 Sonnino Sidney. II. 326, 336, 346, 349, 351.
 Sophronios. I. 19.
 Spadini Armando. II. 344.
 Spallanzani Lazzaro. II. 163, 177.
 Spaventa Bertrando. II. 331.
 Spaventa Silvio. II. 283, 319, 345.
 Specchi Alessandro. II. 178.
 Speri Tito. II. 282.
 Speroni Sperone. II. 73.
 Spigno grófnő. II. 187.
 Spinolák. I. 350.
 Spinola Obizzo. I. 304.
 Spontini Gaspere. II. 262.
 Squarcione. II. 30.
 Stampa Gaspara. II. 72.
 Statius Papinius. I. 62. II. 23.
 Sterbini Pietro. II. 276.
 Stesichoros. I. 19.
 Strabo Pompeius. I. 52.
 Strozzi Filippo. II. 89, 93.
 Strozzi Piero. II. 93, 94.
 Suetonius Caius Tranquillus. I. 63.
 Sulla Lucius Cornelius. I. 52, 53, 54.
 Surrey Henry Howard. II. 76.
 Symmachus pápa. I. 85.
 Symmachus, Boethius apósa. I. 87.
 Szász Móric. II. 93.
 I. Szelim szultán. II. 86.
 II. Szelim szultán. II. 101.
 I. Szilveszter pápa. I. 121.
 II. Szilveszter pápa. I. 161, 162.
 III. Szilveszter ellenpápa. I. 171.
 Szolimán szultán. II. 86, 89, 93, 100.
 Tacitus Cornelius. I. 60, 63.
 Talenti Francesco. I. 347.
 I. Tamás, savoyai gróf. I. 240.
 III. Tamás, savoyai gróf. I. 278, 302.
 Tamás, aquinoi szent. I. 5, 338, 339.
 Tankréd, leccei gróf, Szicília királya. I. 232, 237.
 Tansillo Luigi. II. 73.
 Tanucci Bernardo. II. 191, 238.
 Targhini Angelo. II. 241.
 Tari Antonio. II. 331.
 Tarlati k. I. 327, 350.
 Tarquinius Priscus, római király. I. 21.
 Tarquinius Superbus, római király. I. 21.
 Tartaglia Nicolò. II. 80.
 Tasso Bernardo. II. 72.
 Tasso Torquato. I. 5, II. 72, 74.
 Tassoni Alessandro. II. 139.
 Tavani Giuditta. II. 306.
 Tazzoli Enrico. II. 282.
 Tebaldeo Antonio. II. 24.
 Tebaldeschi Francesco. I. 369.
 Tegethoff Wilhelm. II. 303, 304.
 Teia, keleti gót király. I. 92.
 Telesio Bernardino. II. 143.
 Tenda Beatrice. I. 388, 393.
 Tenerani Pietro. II. 261.

- Teodahad. I. 88, 90.
 Teodolinda. I. 107, 108, 136.
 Teodorik. I. 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 97.
 Terentius Publius. I. 46. II. 72.
 Terzo Ottobuono. I. 5, 387.
 Testi Fulvio. II. 138.
 Theodora császárné. I. 97.
 Theodora, Theophilactus leánya. I. 152.
 Theodoretus. I. 98.
 Theodoros püspök. I. 98.
 Theodosius császár. I. 72, 73.
 Theophano császárné. I. 159, 160.
 Theophilactus. I. 152, 154.
 Thiers Adolphe. II. 318.
 Thietmár. I. 162.
 Thorvaldsen Berthel. II. 261.
 Tiberius császár. I. 61, 62.
 Tibullus. I. 59.
 Tiepolo Baiamonte. I. 310, 352.
 Tiepolo Giovanni Battista. II. 178.
 Timoleon. I. 25.
 Tindal Matthew. II. 166.
 Tintoretto, Jacopo Robusti. II. 78.
 Tiraboschi Gerolamo. II. 173.
 Tito Ettore. II. 344.
 Titus császár. I. 61, 63.
 Tiziano Vecellio. II. 78.
 Toland John. II. 163.
 Toledói Eleonora. II. 116.
 Tolosano. I. 254.
 Tomacelliek. I. 389.
 Tomasz Gallus. I. 253, 338.
 Tommaseo Nicolò. II. 259, 270, 280.
 Tommaso da Modena. I. 349.
 Torre Filippo. I. 291, 292.
 Torre Guido. I. 303.
 Torre Martino. I. 291.
 Torre Napoleone. I. 292, 294, 296, 297.
 Torre Pagano. I. 291.
 Torre Pagano, aquileiai patriarcha. I. 318.
 Torre Raffaele. II. 146.
 Torricelli Evangelista. II. 143.
 Toscanelli Paolo del Pozzo. II. 36.
 Toselli Pietro. II. 337.
 Totila, keleti gót király. I. 91, 92, 93, 94, 103, 104.
 Traianus, római császár. I. 61, 63, 65, 66, 83.
 Trasamund, vandál király. I. 85.
 Tribonianus. I. 89.
 Trinciek. I. 389.
 Trionfo Agostino. I. 321.
 Trissino Gian Giorgio. II. 73.
 Trivulzio Giangiacomo. II. 50, 58, 60.
 Tróya Carlo. II. 258.
 Tura Cosmè. II. 30.
 Turati Filippo. II. 336, 338, 341.
 Ubaldi Baldo. I. 321, 339.
 Ubaldini Ruggero. I. 305.
 Uberti Fazio. I. 345.
 Ugo di Bologna. I. 255.
 Ugo da Prato. I. 339.
 Ugo, jogtudós. I. 221.
 Ugoccione, ferrarai püspök. I. 257.
 Ugolino d'Ostia. I. 267.
 Ulászló, cseh herceg. I. 218.
 I. Umberto, olasz király. II. 303, 321, 323, 327, 331, 339.
 I. Umberto, Fehérkezü, Aosta és Moriana grófja. I. 239.
 III. Umberto, Szerencsés, savoyai gróf. I. 240.
 Uraja, keleti gót fejedelem. I. 91

- Urban Karl. II. 291.
 Urslingen Werner herceg. I. 337.
 Ussi Stefano. II. 331.
 Uzzano Nicolò. I. 403, 404.
- Vachero G. Cesare. II. 129.
 Valdes Giovanni. II. 83, 84.
 Valdes Péter. I. 263.
 Valentinianus császár. I. 72.
 III. Valentinianus, bizánci császár.
 I. 97.
 Valla Lorenzo. II. 23, 32.
 Valois Károly. I. 300, 301, 311,
 312, 314.
 Vanvitelli Luigi. II. 178.
 Varano Giulio Cesare. II. 52.
 Varanók. I. 356, 389.
 Varignana Guglielmo. I. 340.
 Vasari Giorgio. II. 75.
 Vasco Giovanni Battista. II. 171.
 Vasto őrgróf. II. 67.
 Vela Vincenzo. II. 261.
 Vega Garcilaso. II. 76.
 Vencél (Luxemburg), német császár. I. 371, 382, 383.
 Vendôme Louis Joseph herceg.
 II. 150, 151.
 Venier Sebastiano. II. 101, 102.
 Verdi Giuseppe. II. 262, 332.
 Verga Giovanni. II. 328.
 Vergerio Pier Paolo. II. 84.
 Vergilius Maro. I. 59, 60, 254.
 II. 72, 73.
 Vermigli Pietro Martire. II. 84, 85.
 Veronese Paolo Caliari. II. 78.
 Verri Pietro. II. 171, 174.
 Verrocchio Andrea. II. 26.
 Vesalius Andreas. II. 80.
 Vespasiano da Bisticci. II. 25.
 Vespasianus császár. I. 61, 62, 66.
- Vespucci Amerigo. II. 37, 38.
 Vettori Pier. II. 70.
 Vicini Giovanni. II. 244.
 Vico. I. 360, 368, 401, 402.
 Vico Gian Battista. II. 172, 173.
 Vieusseux Giampietro. II. 259.
 Vigilius pápa. I. 98.
 Vignola Barozzi Jacopo. II. 140.
 II. Viktor pápa. I. 171, 173.
 IV. Viktor ellenpápa. I. 223, 224.
 I. Viktor Amadeus, savoyai herceg.
 II. 129, 130, 131.
 II. Viktor Amadeus, savoyai herceg, majd Szardínia királya. II. 144, 147, 148, 150, 151, 152, 155, 157, 187.
 III. Viktor Amadeus, Szardínia királya. II. 188, 194, 195, 197.
 I. Viktor Emánuel, Szardínia királya. II. 213, 214, 219, 220, 234, 235.
 II. Viktor Emánuel, olasz király. II. 250, 263, 278, 283, 286, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 301, 318, 321.
 III. Viktor Emánuel, olasz király. II. 339, 357, 363.
 Viktor, szent. I. 253.
 Viligelmo. I. 252.
 Villani Filippo. I. 346.
 Villani Giovanni. I. 346.
 Villani Matteo. I. 346.
 Villari Pasquale. II. 330.
 Villars Louis-Hector. II. 157.
 Villehardouin Isabelle. I. 295.
 Villeroi François herceg. II. 150.
 I. Vilmos német császár. II. 302, 319.
 III. Vilmos (Orániai), angol király. II. 150.

- I. Vilmos, Szicília királya. I. 220, 221, 225.
- II. Vilmos, Szicília királya. I. 225, 230, 231, 232, 285, 298.
- III. Vilmos, Szicília királya. I. 232.
- V. Vilmos, aquitániai herceg. I. 165.
- VII. Vilmos, monferrati örgróf. I. 294, 302, 303.
- Vince, szent. II. 98.
- Violanta, II. Andronikos bizánci császár felesége. I. 303.
- Virgilio Giovanni. I. 341.
- Virtù gróf. I. 371, 372.
- Visconti Azzone. I. 322, 323, 324, 325, 326, 349.
- Visconti Bernabò. I. 5, 351, 354, 355, 363, 365, 367, 368, 369, 371, 373, 385.
- Visconti Bianca. I. 405.
- Visconti Carlo. II. 17.
- Visconti Caterina, A zone felesége I. 326.
- Visconti Caterina, Gian Galeazzo felesége I. 385.
- Visconti Gabriele. I. 385.
- Visconti Filippo Maria. I. 385, 387, 388, 393, 395, 401, 402, 404, 405, 406.
- Visconti I. Galeazzo. I. 318, 319, 321, 322, 325, 326.
- Visconti II. Galeazzo. I. 351, 354, 355, 363, 366, 368, 371, 372.
- Visconti Gian Galeazzo. I. 5, 345, 371, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 390. II. 28.
- Visconti Giovanni. I. 317, 321, 326, 349, 351.
- Visconti Giovanni Maria. I. 385, 387.
- Visconti Lodrisio. I. 321, 326, 337.
- Visconti Luchino. I. 321, 326, 349.
- Visconti Mareo. I. 317, 321, 326, 337.
- Visconti I. Mattéo. I. 302, 303, 308, 315, 317, 354.
- Visconti II. Matteo. I. 351.
- Visconti Otto. I. 297, 302.
- Visconti Valentina. I. 382, 407, II. 50.
- Visconti di Oleggio Giovanni. I. 354.
- Visconti-Venosta Emilio. II. 318, 319, 347.
- Vitelleschi Giovanni. I. 402, 404, 405.
- Vitelli Vitellozzo. II. 52, 53.
- Vitiges. I. 90, 91, 93.
- Vivarini. II. 30.
- Vochieri Andrea. II. 250.
- Volpe Gioacchino. II. 345.
- Voltaire François-Marie Arouet. II. 166, 167, 168, 170.
- Volvinus. I. 137.
- Wagner Richard. II. 332.
- Waimar, salernói herceg. I. 168, 169.
- Waldsee-Müller Martin. II. 38.
- Walewsky Alexandre gróf. II. 287.
- Watt James. II. 163.
- Watteau Antoine. II. 179.
- VI. Welf, toszkánai örgróf. I. 217, 227.
- Wildt Adolfo. II. 344.
- Wilson Woodrow. II. 354.
- Winckelmann Johann Joachim. II. 179.
- Wurmser Dagobert Siegmund. II. 198.

Wyatt Thomas. II. 76.

Wycliff John. I. 398.

Xenophanes. I. 19.

Zakariás pápa. I. 119, 120.

Zaleukos. I. 18.

Zamboni Luigi II. 194.

Zanardelli Giuseppe. II. 319, 323,
335, 338, 339, 345.

Zanchi Gerolamo. II. 84.

Zandonai Riccardo. II. 344.

Zanella Giacomo. II. 327.

Zeno Apostolo. II. 173, 174, 175.

Zeno Carlo, admirális. I. 374.

Zeno, Carlo, Gian Galeazzo minisz-
tere. I. 384.

Zeno, veronai szent. I. 73.

Zeno, bizánci császár. I. 78, 79.

Zeno, eleai. I. 19.

Zeuxis. I. 20.

Zsigmond, német császár és magyar
király. I. 386, 388, 392, 393, 394,
401.

Zucchi Carlo. II. 244, 245, 270.

